

ივანე ჯავახიშვილის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
ივანე ჯავახიშვილის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი

როლანდ თოფჩიშვილი

კავკასიის ხალხთა ეთნოგრაფია
ეთნიკური ისტორია, ეთნიკური კულტურა

სალექციო კურსი

თბილისი
2007

*Топчишвили роланд Андреевич.
Этнография народов Кавказа. Лекционный курс. ТбилисиБ 2007*

*Topchishvili Roland A.
Ethnography of the Caucasian People. Lecture Course.
Tbilisi - 2007*

წიგნი ქართულ ენაზე კავკასიის ხალხთა ეთნოგრაფიის სალექციო კურსის შექმნის პირველი ცდაა. მის ავტორს ჰქონდა პატივი კავკასიის ხალხების ეთნოგრაფიის სპეცკურსი აკადემიკოს გიორგი ჩიტაიასგან მოესმინა. ავტორი ცდილობდა ის ასპექტებიც წარმოეჩინა, რომლებსაც ქართული მეცნიერული ეთნოგრაფიის საფუძველჩამყრელი თავის სალექციო კურსში აქცევდა ყურადღებას. წიგნი განკუთვნილია უნივერსიტეტების ჰუმანიტარული ფაკულტეტების სტუდენტებისათვის, აგრეთვე მკითხველთა ფართო წრისათვის ვისაც ქართველთა მეზობელი კავკასიელი ხალხების ეთნიკური ისტორია და ეთნიკური კულტურა (ყოფა, ტრადიციები, წეს-ჩვეულებები) აინტერესებს.

რედაქტორი: პროფესორი ქეთევან ხუციშვილი

რეცენზენტები: დოქტორი ელდარ ნადირაძე
დოქტორი როზეტა გუჯეჯიანი

კომპიუტერული უზრუნველყოფა: მანანა ბარამიძე

© გამომცემლობა “უნივერსალი”, 2007
თბილისი, 0128, ი. ჭავჭავაძის გამზ. 1, T: 29 09 60, 8(99) 17 22 30
E-mail: universal@internet. ge

© რ. თოფჩიშვილი, 2007

ISBN978-99940-913-1-7

შესავალი

ქართული ეთნოსის განსახლების არეალი კავკასია და მისი მიმდებარე წინა აზიის ტერიტორიაა. ქართული სახელმწიფოებრიობაც, ქართული კულტურაც და ქართული ცივილიზაციაც დედამიწის ამ ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს რეგიონში ჩამოყალიბდა და განვითარდა. ეს ტერიტორია სამი მდინარის – მტკვრის, რიონის და ჭოროხის – აუზებს მოიცავს. მართალია, მდ. ჭოროხი საქართველოს ტერიტორიაზე დღეს მხოლოდ 25 კილომეტრზე მოედინება და ის ბათუმის სამხრეთით ერთვის შავ ზღვას, მაგრამ ძველი აღმოსავლური, ბერძნული, რომაული წყაროებით, საყოველთაოდ ცნობილია, რომ ეს ხეობა თავისი შენაკადი ხეობებით ქართულ-ქართველური ტომთა განსახლების არეალი იყო და ქართული ეთნიკური კულტურა და ცივილიზაცია რიონისა და მტკვრის აუზებთან ერთად აქაც ჩაისახა. ჭოროხის აუზში მცხოვრებ მეურნეობრივად დაწინაურებულ ქართველურ ტომებში მოხდა პირველი ქართული სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნების ჩამოყალიბება (დიაოხი, კოლხა). ასე რომ, ეპოქათა განმავლობაში ქართული მოდემის ტომებს ურთიერთობის ასპარეზი საკმაოდ ფართო და ვრცელი ჰქონდათ. ქართველთა მეზობლად სამხრეთით არაერთი ეთნოსი შეიცვალა, ერთ ხალხს მეორე ხალხი ცვლიდა. სამწუხაროდ, ქართული კულტურისა და ცივილიზაციის აკვანი – ჭოროხის აუზი და მტკვრის ხეობის ზემო წელი გვიან შუა საუკუნეებში საქართველომ დაკარგა. ის სხვა ხალხის საკუთრებად იქცა. ამ მიწა-წყლის დიდ მონაკვეთზე, აუტანელი პირობების გამო, ქართველთა დეეთნიზაცია გარდაუვალი გახდა, ქართველები სხვა ეთნოსის შემადგენლობაში შევიდნენ. აქ ქართველი მოსახლეობა მხოლოდ კუნძულებრივად შემორჩა და დიდი ზეწოლის მიუხედავად ქართული ენა და ეთნიკური თვითშეგნება (იდენტობა) შეინარჩუნა. თუმცა დაღი საკუთარი სახელმწიფოებრიობიდან მოწყვეტისა და სხვა სახელმწიფოში ცხოვრებისა დიდზე დიდია.

სამხრეთით ქართველთა მეზობლები სომხებიც არიან. ასევე იყო ისტორიულადაც. სომხები მსოფლიოს ერთ-ერთი კულტურული და ცივილიზებული ხალხია, რომლებიც, ქართველებთან ერთად, დეეთნიზაციას გადაურჩნენ. აღმოსავლეთით სამხრეთ კავკასიაში ქართველთა მეზობლები ჯერ ალბანელები იყვნენ, XI ს-დან კი თურქულენოვანი მოსახლეობა, რომლებსაც XX ს-ის 20-იანი წლებიდან აზერბაიჯანელებს უწოდებენ. ჩრდილოეთ კავკასიაში ქართველებს ათეულობით პატარ-პატარა ეთნოსი ემეზობლებოდა, რომლებსაც ფაქტობრივად საუკუნეთა განმავლობაში ცივილიზაცია არ შეუქმნიათ. ამავე დროს, აღმოსავლეთიდან ხალხთა ხშირი მიგრაციის გამო, აქაც ეთნოსთა ხშირი ცვლა, ერთი ადგილიდან მეორეზე გადასვლა ხდებოდა. თუმცა ჩრდილოეთ კავკასიის მთაში ძირითადი ეთნოსები მაინც სტაბილურად მკვიდრობდნენ და მათ ქართველ ხალხთან ხანგრძლივი ურთიერთობა ჰქონდათ. ხშირი იყო მიგრაციული პროცესები, მოსახლეობის გადასვლა-გადმოსვლა არა მხოლოდ კავკასიის იმ ნაწილში, რომელშიც ქართველი ხალხი მკვიდრობდა, არამედ მთელს კავკასიასა და წინა აზიაშიც, რადგან ეს რეგიონი ევროპისა და აზიის, სამხრეთისა და ჩრდილოეთის გზათა შესაყარზეა. საუკუნეთა განმავლობაში ქართული ეთნოსი ყველა იმ ხალხისაგან, ვისთანაც კი ურთიერთობა ჰქონია, შემოქმედებითად ითვისებდა არაერთ კულტურულ მიღწევას, როგორც მატერიალური, ისე სულიერი კულტურის სფეროში. თავის მხრივ, ქართველი ხალხის მრავალი კულტურული მონაპოვარი ყველა მეზობელს, როგორც ჩრდილოეთით, ისე სამხრეთით და აღმოსავლეთით გადაეცემოდა.

ბუნებრივია, ქართველთა მთელი მეზობლური გარემოცვა, ყველა დიდი თუ პატარა ეთნოსი, დიდი ტრადიციების მქონე ქართული მწერლობის არეალში მოქცეულა. ხშირად ჩვენი ჩრდილოელი მეზობლების ისტორიული წარსულის სურათის აღსადგენად ქართული საისტორიო მწერლობა ერთადერთი წყაროა.

დღეისათვის საქართველომ სახელმწიფოებრიობა აღიდგინა. წინა ორი ასეული წლის განმავლობაში ცდილობდნენ ქართველ ხალხს თავის მეზობლებთან ნაკლები კონტაქტები და ურთიერთობა ჰქონოდა. ახალი ქართული სახელმწიფოებრიობის გარიჟრაჟზე ზოგიერთმა ჩრდილოეთ კავკასიელმა ხალხმა ქართველ ხალხთან ურთიერთობაში არასწორი, მტრული პოზიცია დაიკავა. ახლაც არის ტენდენცია, რომ გაუცხოება მოახდინონ ქართველებსა და ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხებს შორის, რომ ქართველებს აღარ ჰქონდეთ წამყვანი და ცენტრალური ადგილი კავკასიაში. ეს კი ქართველი ხალხის და საქართველოს სახელმწიფოს ინტერესებში არ შედის. არც ჩვენი კავკასიელი მეზობლების ინტერესებს წაადგება. კავკასიაში მცხოვრები ყველა ეთნოსის ნორმალური განვითარების პირობა კეთილმეზობლური, მეგობრული ურთიერთობების განვითარებაა. ამისათვის კი საჭიროა მათ ერთმანეთის ისტორიის, ყოფისა და კულტურის შესახებ ბევრი რამ იცოდნენ. სამწუხაროდ, ყველაფერი პირიქითაა. ისინი, ერთმანეთის შესახებ მცირე ინფორმაციას ფლობენ. იშვიათი არაა ისტორიის ფაქტების დამახინჯება, მითოლოგიების შექმნა, რაც დაძაბულ ვითარებას კიდევ უფრო ართულებს. ქართველების მოვალეობაა რაც შეიძლება ბევრი ვიცოდეთ ჩვენი მეზობელი ხალხების, კავკასიელთა შესახებ. ეს განსაკუთრებით ითქმის მათი ეთნიკური ისტორიისა და ეთნიკური კულტურის შესახებ. ეს ცოდნა არა მარტო ყველა ჰუმანიტარს, არამედ საქართველოს ყველა რანგის რიგით მოქალაქესაც უნდა ჰქონდეს. აღარას ვამბობთ სახელმწიფო მოღვაწეებზე, პარლამენტარებზე, რომლებსაც ხშირი ურთიერთობა აქვთ, როგორც სამხრეთ, ისე ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხებთან. თუმცა ზოგიერთი ჩვენი განათლებული ადამიანი, მთავრობისა თუ პარლამენტის წევრი მარტივ ეთნიკურ და ეთნოგრაფიულ ტერმინებს ერთმანეთისაგან ვერ ანსხვავებს. ელემენტარული ეთნოლოგიის უცოდინარობის შედეგია ის, რომ უბრალოდ არ იციან ისეთი ტერმინების შინაარსი როგორებიცაა: ტომი, ერი, ნაცია, ხალხი, ეთნოსი, ეთნიკური ჯგუფი, ეთნოგრაფიული ჯგუფი...

კავკასია არა მხოლოდ გეოგრაფიული ოლქი, არამედ ისტორიულ-კულტურული რეგიონიცაა. კავკასიისა და მისი მკვიდრი ეთნოსების ერთიან ისტორიულ-კულტურულ ოლქში მოქცევა ძირითადად საერთო ანთროპოლოგიური ტიპით, მატერიალური კულტურის, სამეურნეო ყოფის ელემენტების მსგავსებით არის განპირობებული. დიდი იყო ერთობა სოციალური ურთიერთობებისა და სულიერი კულტურის სფეროში, ეტიკეტში, მენტალიტეტში. კულტურის საერთო ელემენტებთან ერთად, კავკასიის თითოეულ ეთნოსს მხოლოდ მისთვის მახასიათებელი ყოფა-ცხოვრება, ტრადიციები, მენტალობა ჰქონდა. ბუნებრივია, ეს სხვაობა ქართველი ხალხისა, სომხებთან და ალბანელებთან ერთად, კავკასიის სხვა ხალხებთან შედარებით, უფრო დიდი და სიღრმისეული იყო, რადგან სამხრეთ კავკასიელებმა საკუთარი სახელმწიფოებრიობა, მაღალი კულტურა და ცივილიზაცია შექმნეს, რომლის ყველაზე დიდი გამოხატულებაც ეროვნული დამწერლობა და მრავალფეროვანი მწერლობაა.

წინამდებარე წიგნი (სალექციო კურსი) არის პირველი ცდა კავკასიის ხალხთა ეთნოლოგიის შექმნისა. ბუნებრივია, მას სრულყოფილების პრეტენზია არა აქვს. ავტორს მრავალრიცხოვანი ლიტერატურის გადამუშავება მოუხდა, ბევრიც ხელმიუწვდომელი აღმოჩნდა. დროთა განმავლობაში ეს ნაკლიც, როგორც ავტორის, ისე სხვათა მიერ, გამოსწორებული იქნება. რაც მეტი წიგნი დაიწერება უფრო წაადგება საერთო საქმეს, ისინი ერთმანეთს შეავსებენ. მთავარია, ქართველ მკითხველს, სტუდენტებს ჰქონდეთ საშუალება მეტ-ნაკლები სისრულით გაიცნონ კავკასიის ყველა ავტოქტონი ეთნოსი, რომელთაგანაც ალბათ ზოგიერთის არსებობას პირველად გაიგებენ.

როდესაც კავკასიის ეთნოლოგიის სალექციო კურსის, წიგნის შექმნა გადაწყდა, ავტორი ერთგვარი ალტერნატივის წინაშე იდგა. გზა ორი იყო: უნდა დაწერილიყო წიგნი ამა თუ იმ

ეთნოგრაფიული პრობლემის მიხედვით (ზოგადად უნდა მომხდარიყო კავკასიური ეთნოსების კლასიფიკაცია, დახასიათებულიყო ჯერ მატერიალური კულტურა, სამეურნეო ყოფა, სოციალური ურთიერთობები, სულიერი კულტურა). ამ გზის არჩევის შემთხვევაში კავკასიის ბევრი ხალხი მითუმეტეს ძალიან მცირერიცხოვანი, მიიჩქმალებოდა. ამიტომ აირჩია მეორე, ავტორის აზრით, უფრო სწორი გზა, თითოეული ეთნოსის ცალ-ცალკე წარმოდგენა, მითუმეტეს, რომ ასეთი გზით ეთნოგრაფიული ნარკვევის დაწერის გამოცდილება უკვე არსებობდა, როდესაც სტუდენტობისათვის ევროპისა და ამერიკის ხალხების სალექციო კურსი შეიქმნა.

თითოეული კავკასიელისათვის ალბათ შეურაცხმყოფელია, როდესაც რუსულ მედიაში ხშირად წერენ და გაისმის «კავკასიური ნაციონალიზმის პირების» შესახებ. ამ სიტყვების მთქმელისათვის ყველა კავკასიელი ერთია, ეს იმ დროს, როდესაც კავკასიაში 50-მდე ხალხი მკვიდრობს, რომელთაგანაც ყველამ ორიგინალური კულტურა შექმნა და აქვს მისთვის დამახასიათებელი ენა. კავკასია ხომ ჯერ კიდევ ანტიკურ პერიოდში ბევრი სხვადასხვა ხალხით იყო დასახლებული. მიუხედავად იმისა, რომ კავკასიაში არაერთი ენა და ეთნოსი გაქრა, დღესაც ის მრავალეთნიკური ოლქია. აქ ცხოვრობენ სხვადასხვა ენათა ოჯახის ენებზე მოლაპარაკე ხალხები. კავკასიური ენების ოჯახს (ადრე მას იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახს უწოდებდნენ) მიეკუთვნებიან: ადიღელები, ჩერქეზები, ყაბარდოელები, აბაზები, აფხაზები, ინგუშები, ჩაჩნები, დაღესტნის 30-მდე სხვადასხვა ხალხი, უდიები, აზერბაიჯანის შაჰდაღის მთებში მკვიდრი ჰინალულები, კრიჩები და ბუდუხები. თურქულ ენათა ჯგუფს მიეკუთვნებიან ბალყარები, ყარაჩაელები, ნოღაელები, ყუმუხები, აზერბაიჯანელები. თავიანთი წარმომავლობით ინდოევროპელები არიან სომხები. ინდოევროპულ ენათა ოჯახის ირანულ ჯგუფს მიეკუთვნება ოსების, თათების, თალიშების მეტყველება. ქართველებს კი, როგორც ირკვევა, ახლო მონათესავე ენობრივეთნიკური ჯგუფი არ ჰყავს. თანამედროვე კავკასიაში არავტოქტონი, ე.ი. სხვადასხვა დროს მოსული ეთნოსებიც მკვიდრობენ. ესენი არიან: რუსები, უკრაინელები, ქურთები, ასირიელები, ებრაელები, ბერძნები, თათრები ... იმის გამო, რომ ყველა მათგანს თავისი სამშობლო აქვს და კავკასიაში დროის სხვადასხვა მონაკვეთში არიან მოსული და დამკვიდრებულნი, ისინი სალექციო კურსში ვერ მოხვდნენ.

მოკლედ კავკასიის, როგორც გეოგრაფიული ერთეულის შესახებ. კავკასია ორ ზღვას, შავ და კასპიის ზღვებს შორის არის მოქცეული. ასე რომ, დასავლეთით მას შავი ზღვა (აგრეთვე აზოვის ზღვა) ესაზღვრება, აღმოსავლეთით – კასპიის ზღვა. კავკასიის ჩრდილოეთ საზღვრად ითვლება კუმოდანიჩის ღრმული და მდ. დონის ქვემო დინება. მის სამხრეთ საზღვრად კი მიიჩნევენ ყოფილი საბჭოთა სახელმწიფოს საზღვარს ირანთან და თურქეთთან. რა თქმა უნდა, კავკასიის სამხრეთი და ჩრდილოეთი საზღვრები შედარებითაა განსაზღვრული. სამხრეთით კავკასიას მიეკუთვნება მცირე კავკასიონი, რომლის მნიშვნელოვანი ნაწილი დღევანდელი საქართველოსა და სომხეთის სახელმწიფოს საზღვრებს გარეთაა. ამ სახელმწიფოების სამხრეთით მდებარე დიდი არეალი, როგორც ისტორიულად, ისე კულტურულად და, ენობრივი თვალსაზრისით, კავკასიის რეგიონის განუყოფელი ნაწილია. მთლიანად ჭოროხის ხეობა, მტკვრისა და არაქსის ხეობის სათავე და ზემო წელი კავკასიის ბუნებრივი ერთეულებია. ასე რომ, დღევანდელი კავკასიის საზღვრები ერთი მხრივ (ჩრდილოეთით) – ბუნებრივ-ლანდშაფტური და მეორე მხრივ (სამხრეთით) – პოლიტიკური ფაქტორებით არის განსაზღვრული.

ისტორიულად კავკასია სხვადასხვა იმპერიებს შორის ერთგვარი ბუფერული ზონა იყო. XIX ს-მდე ის მთლიანად რომელიმე ცალკე იმპერიის შემადგენელი ნაწილი არ ყოფილა. მის ცალკეულ ნაწილებს ეუფლებოდნენ სპარსელები და რომაელები, არაბები და ბიზანტიელები, ირანელები და თურქები. მხოლოდ XIX ს-ის დასაწყისიდან, თითქმის 200 წლის განმავლობაში, ის რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში აღმოჩნდა. სამხრეთ კავკასია

რუსეთის იმპერიამ 200 წლის შემდეგ, XX ს-ის უკანასკნელი ათწლეულის დასაწყისში დაკარგა. სამხრეთ კავკასიის ეთნოსებმა – ქართველებმა, სომხებმა და აზერბაიჯანელებმა დამოუკიდებლობა და სახელმწიფოებრიობა მოიპოვეს.

კავკასიის გეოგრაფიული და ისტორიულ-კულტურული რეგიონის ფართობი ზემოთ მოცემულ საზღვრებში დაახლოებით 440 ათასი კვ. კმ-ია. კავკასიის მნიშვნელოვანი გეოგრაფიული ფაქტორია მისი რელიეფი. კავკასია უმეტესად მთიანი მხარეა. მთელ კავკასიაზე დაახლ. 1500 კმ-ზე გადაჭიმულია (შავი ზღვის დასახლებული პუნქტ ანაპიდან კასპიის ზღვის ნახევარკუნძულ აფშერონამდე) დიდ კავკასიონის მთათა სისტემა. დიდი კავკასიის წყალგამყოფი სისტემა, როგორც მას უწოდებენ, მთავარი ქედი, კავკასიას ორ ნაწილად ყოფს. ჩრდილოეთ კავკასიად და სამხრეთ კავკასიად. მთავარი კავკასიონის სამხრეთით – სამხრეთ კავკასიაში, შავ ზღვასა და მდ. არაქსის ქვემო დინებას შორის, განლაგებულია მეორე სისტემა დანაოჭებული (ნაოჭა) მთებისა ე.წ. მცირე კავკასია. ორივე სისტემას აქვს ბევრი განშტოება და ერთმანეთთან შეერთებული არიან საქართველოში სურამის ქედით. მცირე კავკასია ოროგრაფიული და გეოლოგიური თვალსაზრისით წარმოადგენს თითქოსდა ჩრდილო-აღმოსავლეთ პერიფერიას სომხეთის მთიანეთისას. სომხეთის მთიანეთი (ჯავახეთ-სომხეთის მთიანეთი) და მცირე კავკასია ხშირად განიხილება როგორც ერთიანი მთათა ოლქი, რომელიც სამხრეთ კავკასიის მთიანეთად იწოდება. სამხრეთ კავკასიის სამხრეთ-აღმოსავლეთ განლაგებული თალშის მთებიც მიეკუთვნება სომხეთის მთიანეთს – ეს არის მისი ირანული ნაწილის უკიდურესი ჯაჭვი.

დიდი კავკასიონის ჩრდილოეთით კავკასიისწინა რეგიონია, რომელიც მაღალი მთებით არ ხასიათდება. სტავროპოლის მაღლობზე ყველაზე მაღალი წერტილი ზღვის დონიდან 832 მეტრზეა.

დიდი კავკასიონის ცენტრალურ ნაწილში მისი მთავარი მწვერვალები (იალბუზი – 5662 მ., შხარა – 5201 მ., დიხთაუ – 5198 მ., ყოშთანთაუ – 5144 მ., ჯანლა – 5059 მ., მყინვარწვერი – 5047 მ...) მუდმივი თოვლის საფარითაა დაფარული. მართალია, კავკასიის მთათა სისტემა მიუვალაია, მაგრამ მასზე არაერთი გადასასვლელია. ისინი უძველესი დროიდან კავკასიაში განსახლებული ეთნოსებისათვის კომუნიკაციის საშუალებას წარმოადგენდნენ. ასე რომ, კავკასიის ქედი არასოდეს არ ყოფილა გადაულახავი ზღუდე. განსაკუთრებით მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა ორი მათგანი – **დარიალი** და **დერბენტი**. ზაფხულობით კი არაერთი სხვა გადასასვლელი, ბილიკი მოქმედებდა (მნიშვნელოვანი იყო დვალეთიდან ჩრდილოეთ კავკასიაში შესასვლელი **კასრის კარი**), რითაც სამხრეთით და ჩრდილოეთით მცხოვრებ ხალხებს ცხოველი კულტურული ურთიერთობა ჰქონდათ. ამდენად, ჩრდილოეთ და სამხრეთ კავკასიის ეთნოსებს შორის მთელი ისტორიის მანძილზე კულტურულ ურთიერთობასთან ერთად ეთნიკური და სამეურნეო ურთიერთობაც არსებობდა. მაგალითად, მოსე კალანკატვაცის ცნობაც შეიძლება დავასახელოთ ჩრდილოეთ კავკასიელების მიერ სამხრეთ კავკასიის, კერძოდ დღევანდელი ყარაბაღის ტერიტორიის სამოვრებად გამოყენების შესახებ.

კავკასია ბუნებრივ-გეოგრაფიული მრავალფეროვნებითაც გამოირჩევა. აქ მაღალმთიანეთთან ერთად არის ვრცელი სტეპები და ნახევარუდაბნოებიც, ზომიერი და სუბტროპიკული ჰავაც. შესაბამისად მრავალფეროვანია მისი ფლორა და ფაუნა.

კავკასიის მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობა, ენათა მრავალრიცხოვნობა, მატერიალური კულტურის და სამეურნეო ყოფის ნაირგვარობა, სოციალური განვითარების სხვადასხვაობა, განსხვავება სულიერ კულტურებში, ბუნებრივია, საზოგადოებრივ-ისტორიულ ფაქტორებთან ერთად, ბევრად განაპირობა კავკასიის ბუნებრივ-გეოგრაფიულმა და კლიმატურმა პირობებმაც. ბუნებრივ-გეოგრაფიული გარემოთი იყო გამოწვეული მეურნეობის ფორმების სხვადასხვაობა. ჯერ კიდევ სტრაბონი შენიშნავდა, რომ აქ ბარის მკვიდრნი მიწათმოქმედნი და მთიელები – მესაქონლეები იყვნენ. კავკასიის ხალხებმა,

როგორც ბარში, ისე მთისწინეთსა და მთაში მიწათმოქმედების განვითარებული ფორმები შექმნეს, რაც, თავის მხრივ, ხელოვნური მორწყვითა და ტერასების მოწყობის კულტურითაც იყო განპირობებული. სხვადასხვა ბუნებრივ-გეოგრაფიულ და კლიმატურ პირობებში განსახლებული ეთნოსები ჩაკეტილი არ ყოფილან (თუმცა დაღესტანში სოციალური თვალსაზრისით იზოლანტი ეთნოსები ცხოვრობდნენ). გარემოება მათ აიძულებდა ერთმანეთთან მჭიდრო სამეურნეო-ეკონომიკური კავშირები ჰქონოდათ და აქედან გამომდინარე ერთმანეთის ბევრი კულტურული მიღწევებიც გაეზიარებინათ. ევროპისა და აზიის შესაყარზე მდებარეობის გამო, კავკასიის მოსახლეობას მშვიდობიანი განვითარების საშუალება იშვიათად ჰქონდა. იმპერიების გარდა, ისტორიის სხვადასხვა მონაკვეთში, მისდამი ინტერესს მომთაბარე ტომებიც იჩენდნენ. განსაკუთრებით შეიცვალა კავკასიის ეთნიკური რუკა რუსეთის იმპერიის დამკვიდრების შემდეგ. რუსეთის იმპერიამ კავკასია ეთნიკურად უფრო ჭრელი გახადა. მხედველობაში გვაქვს ბერძნებისა და სომხების თურქეთის და ირანის ტერიტორიიდან ორგანიზებული გადმოსახლება, როგორც სამხრეთ კავკასიის ქვეყნებში, ისე ჩრდილოეთ კავკასიაში, ოსების ჯგუფური გადასახლება ჩრდილოეთ კავკასიის მთიანი ხეობებიდან ჩრდილოეთ კავკასიის ბარში. საერთოდ, დღევანდელი კავკასიის ეთნოლინგვისტური რუკა ძირითადად რუსეთის იმპერიის შემონაქმედა. კავკასიაში რუსეთის იმპერიის შემოსვლის შედეგი იყო მთელი რიგი ადგილობრივი ეთნოსების, ძირითადად ადიღური ტომების აყრა-გადასახლება, თურქეთში მუჰაჯირად წასვლა. იმპერიის შემოსვლას კავკასიაში მთელი რიგი ეთნოსების განახლების არეალის შეცვლა მოჰყვა. ამ მხრივ, მაგალითად, დაჩაგრულები აღმოჩნდნენ ინგუშები. მათ ტერიტორიის დიდი ნაწილი, თერგის მარჯვენა მხარე და თვით ქალაქი ვლადიკავკაზი იმპერიის ხელშეწყობით ჩამოერთვათ და ოსებს გადაეცათ.

კავკასიის ხალხებმა მომთაბარეთაგან ჰუნებისა და მონღოლების შემოსევებიც განიცადეს. ორივე აღმოსავლელი მომთაბარის თარეშს რეგიონის ბევრი ხალხის ეთნოგენეზური პროცესები მოჰყვა. სწორედ მათ შემოსევებს უნდა მიეწეროს კავკასიაში ირანულენოვანი და თურქულენოვანი მოსახლეობის გამოჩენა. თუმცა მსოფლიოს ამ მნიშვნელოვან რეგიონს ირანული მოდგმის კიმირიელებისა და სკვითების შემოსევებიც არ ასცდენია. მონღოლთა ლაშქრობების შედეგი იყო ალანების (შემდეგდროინდელი ოსების) ჩრდილოკავკასიის ბარიდან მთაში შერეკვა და მთიელებად ქცევა, ასევე თურქულენოვანი ბალყარელებისა და ყარაჩაელების გამთიელება. ჩრდილოეთ კავკასიის ბარში ალანების განადგურებამ აქ სხვა ეთნოსს _ ადიღელებს მისცა დასახლების საშუალება, რომლებიც ყაზარდოელების სახელით არიან ცნობილი. დიდი კატაკლიზმები გამოიწვია კავკასიაში თემურ-ლენგის გამანადგურებელმა შემოსევებმაც. მონღოლთა ოქროს ურდოს ნანგრევებზე კი XIV ს-ის ბოლოს ნოღაის ურდო ჩამოყალიბდა. ჩრდილოეთ კავკასიის სტეპები ამ დროიდან მომთაბარე თურქულენოვანი ნოღაელების სამომთაბარეო არედ იქცა. ისინი ერთადერთი ხალხია კავკასიაში, რომლებიც არა ევროპეიდებს, არამედ მონღოლოიდებს მიეკუთვნებიან.

ოქროს ურდოს დაცემით ისარგებლეს ადიღურმა ტომებმა და დამოუკიდებელი ურთიერთობა დაამყარეს ჩრდილოეთ კავკასიის და ყირიმის გენუის კოლონიებთან. XV ს-ის II ნახევრიდან გადაინაცვლეს ადიღელებმა აზოვისპირა სტეპებში, დონის შესართავამდე. ამავე დროს განსახლდნენ ყაზარდოელები თერგის აუზის სტეპებსა და მთისწინეთში. ოქროს ურდოს დაცემამ განაპირობა ყაზარდოელი ფეოდალების განუსაზღვრელი ბატონობა კავკასიის მთისწინეთსა და ბარში; ყაზარდოელები მდინარეთა ხეობების გასასვლელებს აკონტროლებდნენ. ისინი ცდილობდნენ მთიელების დაქვემდებარებას. დაიქვემდებარეს ჯერ ბალყარები და ოსები, შემდეგ ყარაჩაელები და აბაზები. ყაზარდოელთა განუსაზღვრელი ბატონობის შედეგი იყო ჩრდილოეთ კავკასიის მთიდან ოსთა სამხრეთისაკენ, საქართველოში

მიგრაცია XVII ს-ის შუა ხანებიდან, რადგან ისინი ოსებს ისტორიულ სამშობლოში – ჩრდილოეთ კავკასიის ბარში დასახლების საშუალებას არ აძლევდნენ.

კავკასიის ეთნიკურ სახეზე არანაკლებ გავლენას ახდენდა ზოგიერთი ჩრდილოეთ კავკასიური ეთნოსის «თარემების ინდუსტრია». ისინი მთელი შუა საუკუნეების განმავლობაში ჯგუფების სახით თავს ესხმოდნენ ერთმანეთს და საქართველოს. იტაცებდნენ ყველაფერს, რაც ხელთ მოხვდებოდათ – უძრავ და მოძრავ ქონებას, ტყვედ მიყავდათ ადამიანები და ყირიმელ თათრებსა და თურქებზე ყიდდნენ.

ასეთია ერთი თვალის გადავლებით კავკასია გეოგრაფიულად, ისტორიულად, კულტურულად. სამხრეთ კავკასიის დასავლეთი და ცენტრალური მონაკვეთები ქართული ეთნოსის ჩამოყალიბების არეალი, ქართველთა საცხოვრისია. ქართველთა მეზობლად კავკასიაში ათეულობით ეთნოსი იყო და არის განსახლებული, რომელთა ეთნოგრაფია, უფრო სწორედ ეთნიკური ისტორია, მოკლე პოლიტიკური ისტორია, დემოგრაფიული მახასიათებლები, ენობრივი დახასიათება, ეთნიკური კულტურა (სამეურნეო ყოფა, მატერიალური კულტურა, სულიერი კულტურა, სოციალური ურთიერთობები) წინამდებარე სალექციო კურსშია მოცემული. კავკასიის ხალხთა ეთნოგრაფია თითოეულმა განათლებულმა ქართველმა უნდა იცოდეს. ამიტომაც, ეს სალექციო კურსი უნივერსიტეტების ჰუმანიტარული ფაკულტეტისათვის განსაზღვრული.

1. აბაზები

აბაზების თვითსახელწოდებაა **აბაზა**. აფხაზები, რომელთა ენაც ახლოს დგას აბაზურ ენასთან, მათ ეთნონიმით “აშვი” იცნობენ. აბაზები ცხოვრობენ რუსეთის ფედერაციაში (1989 წლის მონაცემებით 33 ათასი კაცი). ძირითადად განსახლებული არიან ჩრდილოეთ კავკასიაში (ყარაჩაი-ჩერქეზეთში) – 27,5 ათასი კაცი. ამას გარდა, აბაზები მკვიდრობენ აგრეთვე ნოღაელთა და ჩერქეზთა ზოგიერთ სოფელში, ადიღეს აღმოსავლეთ ნაწილში. დაახლოებით 10 ათასი აბაზა მახლობელ აღმოსავლეთში (თურქეთში, სირიაში, იორდანიაში, ლიბანში) ცხოვრობს, სადაც ისინი მუჰაჯირობის დროს, 1862-1864 წლებში, გადასახლდნენ. მახლობელ აღმოსავლეთში გადასახლებული აბაზების მნიშვნელოვანი ნაწილი აფხაზეთიდან და ადიღედან გადასახლებულ მოსახლეობას შეერია. ჩრდილოეთ კავკასიაში აბაზთა განსახლების ტერიტორია მოიცავს დიდი და პატარა იენჯუგის, ყუბანისა და გუმის სათავეებს.

აბაზურ ენას აქვს ორი დიალექტი: ტაპანთური და აშხარული, შესაბამისად იყოფიან ორ ეთნოგრაფიულ ჯგუფად – ტაპანთელებად და აშხარელებად. ლიტერატურულ ენას საფუძვლად უდევს ტაპანთური დიალექტი. აბაზური დამწერლობა შეიქმნა 1932 წელს. მის საფუძვლად გამოყენებული იქნა ლათინური გრაფიკი. 1939 წელს ის რუსული გრაფემით შეიცვალა. 1938 წელს გამოვიდა აბაზური გაზეთის პირველი ნომერი. აბაზები ფლობენ აგრეთვე ყაზარდოულ-ჩერქეზულ ენას. აფხაზურ ენასთან ახლოს დგას აბაზური ენის აშხარული დიალექტი. სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ აბაზური ენის ტაპანთურ დიალექტზე მეტყველ მოსახლეობას აფხაზური ენა არ ესმის.

სხვათაშორის, დასავლეთ ადიღელებისათვის ეთნონიმი “აბაზა” თითქმის უცნობი იყო. ისინი აბაზებს სხვადასხვა სახელწოდებით იცნობდნენ. შაფსულების წარმოდგენით, აბაზები შავიზღვისპირეთში აფხაზებსა და უბიხებს შორის მკვიდრობდნენ და აფხაზებს არ მიეკუთვნებოდნენ, მაგრამ მათთან საკმაოდ ახლოს იდგნენ. შაფსულები ამ ხალხს ეთნონიმით “აზუხ” მოიხსენიებდნენ. რა თქმა უნდა, ამ აზუხებში სამხრეთ აბაზელი საძეები იგულისხმებიან. დასავლეთ ადიღელი ბესლენელებისათვის სუფთა აბაზას აშხარელები

(შკარაუა) წარმოადგენენ. ტაპანთელებთან საკმაო რაოდენობით არიან შერწყმული ადილელები. ეს შერწყმა ჯერ კიდევ XIX ს-მდე დაწყებულია და გვიანობამდე გრძელდებოდა. ჩრდილოეთ კავკასიაში განსახლებული აბაზების ორი სოფელი საერთოდ ჩერქეზულ ენაზეა გადასული.

მთიან ხეობებში დასახლებამდე აბაზები შავიზღვისპირეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროზე – ტუაფსედან აფხაზეთამდე – ცხოვრობდნენ. სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ XIX ს-ის 40-50-იან წლებშიც კი აბაზებს ეთნიკური ტერიტორია, განსახლების არეალი არ ჰქონდათ გამოკვეთილი. ჩრდილოეთ კავკასიაში რუსების შემოსვლის შემდეგ როგორც ტაპანთელმა, ისე აშხარელმა (შკარაუა) აბაზებმა განსახლების არეალი შეიცვალეს. კავკასიის ომის (1817-1864 წწ.) შემდეგ აბაზების მნიშვნელოვანი რაოდენობა თურქეთში გადასახლდა. მუჰაჯირი აბაზების რაოდენობა სხვადასხვა წყაროებით სხვადასხვანაირად განისაზღვრება (დაახლ. 30 ათასი კაცი). 1883 წლის მონაცემებით ყუბანის ოლქის ფარგლებში ათი ათასზე ნაკლები აბაზელი იყო დარჩენილი. მუჰაჯირობას გადარჩენილი აბაზები 1860-იან წლებში მთიდან ბარში გადაასახლეს.

არა მარტო ჩრდილოეთ კავკასიაში, არამედ შავიზღვისპირეთში მცხოვრებ აბაზებს მიგრაციისადმი დიდი მიდრეკილება ახასიათებდათ. მოძრაობითობა განსაკუთრებით სამებისათვის ყოფილა დამახასიათებელი. ისინი არა მარტო სხვათა ტერიტორიაზე გადასახლდებოდნენ, არამედ აბაზური საზოგადოებებიც ხშირად ერთმანეთის მიწებზე გადადიოდნენ. განსაკუთრებით ერეოდნენ ერთმანეთს უბიხები და სამები. ბევრი სამი და უბიხი აფხაზებსაც შერია.

დღევანდელ ტერიტორიაზე აბაზები XIV ს-დან ცხოვრობენ. ფიქრობენ, რომ მათი წინაპრების შავიზღვისპირეთიდან გადასახლება XIV-XVI სს-ის განმავლობაში მოხდა. თუმცა აქ აბაზების ნაწილი, უბიხების, სამების სახით კვლავ აგრძელებდა მკვიდრობას. საბოლოოდ ეს მოსახლეობა შავიზღვისპირეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთი ნაწილიდან მუჰაჯირობის დროს გაქრა.

გერმანელი გიულდენშტედტი აბაზას ხალხს აკუთვნებდა თვით აბაზებს, უბიხებს, სამებსა და მთიელ აფხაზებს (აფხაზეთის მთაში მცხოვრებთ). ევლია ჩელების მიხედვით, შავიზღვისპირეთში სამეგრელოდან ტუაფსემდე განსახლებული აბაზები 15 საზოგადოებისაგან შედგებოდნენ. მ. მედიჩის განსაზღვრით, აბაზების განსახლების არეალი იყო სოხუმიდან ანაპამდე. ზოგიერთ საისტორიო წყაროს, გარდა ზღვისპირეთში განსახლებული სამების, უბიხების, აგრეთვე მთიელი აფხაზებისა, აბაზებში დასავლეთ ადილელების სხვადასხვა ჯგუფებიც შეყავს.

XVII ს-ში ზოგიერთი აბაზური ტერიტორიული თემი ლოკალიზებული იყო როგორც შავიზღვისპირეთში, ისე ჩრდილოეთ კავკასიაში. მაგალითად შეიძლება ლოოელები მოვიყვანოთ. ტაპანთელი აბაზების ლოკალური ჯგუფებიდან, გარდა ლოოელებისა, შეიძლება დავასახელოთ: დუდრუყოელები, ჟანტემიროელები, ბიბერდოელები, კლიჩეელები, ქიაჩები, ტრამოელები. აშხარელების (შკარაუა) ტერიტორიული დანაყოფების რაოდენობა ექვსის ფარგლებში იყო: მისელბელები, კიზილბეკელები, ჩადრაელები, ბაგრაელები, ბარაკაელები და ტამელები.

ზემოთაც აღვნიშნეთ და კვლავ უნდა გავიმეოროთ, რომ აბაზების განსახლების არეალი მუდმივი არ იყო და ის ხშირად იცვლებოდა. ამავე დროს, ისინი ხან ყაზარდოელი და ხან ყირიმელი ფეოდალების ქვეშევრდომები იყვნენ. XVIII ს-ში აბაზელთა დასახლებები იმდენად მოძრავი იყო, რომ მათი ლოკალური ჯგუფების ტერიტორიების განსაზღვრა ძალიან ძნელია. ამავე დროს, ისინი ხშირად ერთმანეთისაგან ძალიან დაშორებულნიც იყვნენ. აბაზთა სხვადასხვა ჯგუფების მოძრაობა, ადგილგადანაცვლება XIX ს-ის დასაწყისში შავი ჭირის ეპიდემიასაც გამოუწვევია. მაგალითად, XIX ს-ის დასაწყისში აშხარელი (შკარაუა) აბაზების

ტერიტორიული ერთეული – ბარაკაელები რამდენიმე, ერთმანეთისაგან დაშორებულ ადგილას იყვნენ დასახლებულნი (მდ. ხოდის გასწვრივ ბესლენელებიდან 30 ვერსში და მდ. ხოდის შენაკად მდ. ხუტზე). კლაპროტის ცნობით, აბაზი ბარაკაელები აფხაზეთში იყვნენ მიგრირებულნი და სოხუმის მახლობლად ცხოვრობდნენ. ევლია ჩელები მთიელ აბაზებს მიაკუთვნებს აფხაზეთში, მდ. ბზიფისა და მდ. აფსტის სათავეში (ქვაბულში), განსახლებულ ფსხუელებსაც. იგივე შეიძლება ითქვას წებელდელებისა და დალის ხეობაში მცხოვრებთა შესახებაც, ფსოუსა და მზიმთას სათავეში მცხოვრებ მედოელებზე და სხვ.

საძების მსგავსად აბაზებთან ძალიან ახლოს იდგნენ უბიხებიც. XIX ს-ის 30-იან წლებში უბიხებს მდ. ფსახის ველი ეჭირათ. ი. ანჩაბაძეს რუკაზე უბიხები მდინარეებს მაცესტას, საშეს და შახეს შორის აქვს დატანილი. ჩვეულებრივ, მიაჩნიათ, რომ უბიხები ქართული წყაროების ჯიქები არიან. ი. ანჩაბაძე, პირიქით, ჯიქებს საძებთან აიგივებს. ჩვენი აზრით, ქართული წყაროების ჯიქებში აფხაზების ჩრდილოეთით მცხოვრები ყველა აბაზური ტომი, მათ შორის, საძები და უბიხებიც იგულისხმებოდნენ. ზოგიერთი მეცნიერი უბიხებს აფხაზების, აბაზების და ადიღეელი ნატუხაელებისა და შაფსულების ნარევადაც მიიჩნევს, რომლებშიც მთავარ კომპონენტს მაინც აბაზები შეადგენდნენ. ისიც შემჩნეულია, რომ უბიხების რაოდენობა სხვადასხვა ადიღური საზოგადოებიდან გამოქცეულთა ხარჯზე ძალიან იზრდებოდა. XIX ს-ის 30-იან წლების წყაროს ცნობით, უბიხები ძველი დროიდანვე აბაძებთან (დასავლეთელი ადიღეელები) დიდი მეგობრობით გამოირჩეოდნენ. როგორც უბიხები, ისე აფხაზები აბაძებებს “მამე”-ს უწოდებდნენ. ევლია ჩელების ცნობით, XVII ს. შუა ხანებში უბიხების მნიშვნელოვანი ნაწილი ორენოვანი იყო, რომლებიც დედაენასთან ერთად, ჩერქეზულ ენასაც ფლობდნენ. ნ. ვოლკოვას დასკვნით, ეს იმაზე მიუთითებს, რომ მიმდინარეობდა უბიხების, აბაზების, ადიღეელების ინტეგრაცია, ასიმილაცია, და რომ, ამის გამო, XIX ს-ში უბიხების რაოდენობა მნიშვნელოვნად იყო შემცირებული.

ცნობილია, რომ მუჰაჯირობის შედეგად, აბაზთა უბიხების ტომი მთლიანად გადასახლდა თურქეთში, სადაც უბიხურად დღეს აღარავინ ლაპარაკობს. უბიხების თვითსახელწოდება იყო **პიოხ (ბიოხ)**. რუსი მეცნიერი ა. გენკო უბიხებს (პიოხებს, ბიოხებს) პროკოპი კესარიელთან მოხსენიებულ **ბრუხებთან** აიგივებდა.

აბაზთა ეთნიკურ ისტორიაზე თვალყურის გადევნება იმ დასკვნის გამოტანის საშუალებას იძლევა, რომ სხვადასხვა აბაზური ტომის ინტეგრაცია ფაქტობრივად არ ხდებოდა, პირიქით, აბაზური ეთნიკური ერთობის დიფერენციაცია თანდათან უფრო ძლიერდებოდა, რის ერთ-ერთ მიზეზს ბუნებრივ-გეოგრაფიულ გარემოსთან ერთად, მათი მიგრაციულობისადმი, მოძრაობითობისადმი მიდრეკილებაც წარმოადგენდა, როგორც აბაზური ერთობის შიგნით, ისე მთავარი კავკასიური ქედის ჩრდილოეთ კალთებზე.

დღეისათვის აბაზი ტაპანთელების ეთნოგრაფიული ჯგუფის წარმომადგენლები ყარაჩაი-ჩერქეზეთის 9 დასახლებულ პუნქტში არიან განსახლებულნი. ეს სოფლებია: ფსიჟი, ყუბინა, ინჯიქ-ჩკუნი, ელბურგანი, ტაფანთა, აბაზი-ხაბლი, კარაპალო, კრასნო-ვოსტოჩნოე, კოიდანო. როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, არცთუ ისე დიდი ხნის წინათ ტაპანთელ აბაზებს მიეკუთვნებოდნენ აგრეთვე სოფლების ფსაუჩე-დახეს და აბაზაქტის მცხოვრებნი. აშხარელი (შკარუა) აბაზები სულ სამ სოფელში (აულში) ცხოვრობენ. ეს სოფლებია: სტარო-კუვინსკოე, ნოვო-კუვინსკოე და აფსუა. თავისი ახლანდელი სახელწოდებანი ზემოთ ჩამოთვლილმა დასახლებულმა პუნქტებმა საბჭოთა პერიოდში მიიღეს, რადგან ოიკონიმებს საფუძვლად პრივილეგირებულ წოდებათა გვარები ედოთ. მაგალითად, სოფელ აფსუას (“აფხაზები”) ერქვა შახგორესკოე, აბაზაქტის (“აბაზების სოფელი”) – ეგიბოკოვსკოე, ფსაუჩა-დახეს (“ლამაზი ცხოვრება”) – კლიჩევსკოე, ელბურგანს (ადგილის სახელია) – ბიბერდოვსკოე, ინჯიქ-ჩკუნს (“პატარა ზელენჩუკი”) – ლოოვსკოე-ზელენჩუკსკოე...

აბაზები სარწმუნოებით მუსლიმი სუნიტები არიან. აბაზებმა ისლამი შავიზღვისპირეთიდან ჩრდილოეთ კავკასიაში დამკვიდრების შემდეგ მიიღეს. იქამდე ისინი წარმართები იყვნენ. აბაზებმა მაჰმადიანობა ნოღაელებისაგან მიიღეს, რომლებთანაც ურთიერთშეხება ჰქონდათ. თავდაპირველად ეს სარწმუნოება ზედაფენამ, შემდეგ – დანარჩენმა მოსახლეობამ მიიღო. აბაზებში ისლამმა ფეხი ძირითადად XVII-XVIII სს-ში შეაღწია. ამასთანავე, აბაზებში შემორჩენილია პირველყოფილი რწმენა-წარმოდგენებიც. XIX ს-ის შუა ხანებში მთაში, განსაკუთრებით აშხარელთა ეთნოგრაფიულ ჯგუფში, წარმართულ რწმენა-წარმოდგენებთან ერთად, ქრისტიანული ელემენტებიც გვხვდებოდა.

აბაზები XIX საუკუნესა და XX ს-ის დასაწყისში კომპლექსური მეურნეობის მიმდევრები იყვნენ, რომელშიც შერწყმული იყო მეცხოველეობა და მიწათმოქმედება. ბარში გადასახლებამდე მეურნეობის მთავარი დარგი მომთაბარე მეცხოველეობა იყო (წვრილფეხა, აგრეთვე მსხვილფეხა რქოსანი საქონელი, მეცხენეობა). მეცხენეობა საპატიო საქმედ ითვლებოდა. ის ძირითადად ზედაფენის ინტერესების სფეროში შედიოდა. განვითარებული იყო მეფრინველეობაც. XIX ს-ის მეორე ნახევრიდან მიწათმოქმედება მეურნეობის წამყვან დარგად იქცა. აბაზელთა გუთანი ადიღეელთა გუთნის მსგავსი იყო, რომელშიც ოთხ უღელ ხარს აბამდნენ. ხვნისა და თესვის დროს იცოდნენ ურთიერთდახმარება. ურთიერთდახმარება ძირითადად ერთი გვარის შიგნით ხდებოდა. ხვნის დაწყებასა და დამთავრებას მთელი მოსახლეობა დღესასწაულით აღნიშნავდა.

შავიზღვისპირეთში მცხოვრები აბაზებისათვის მეურნეობის წამყვანი დარგი მაინც მესაქონლეობა იყო, რადგან მათი განსახლების ტერიტორია, მცირემიწიანობის გამო, მიწათმოქმედების ფართოდ განვითარების საშუალებას არ იძლეოდა. მიწის არც ერთი გოჯი დასამუშავებელი არ რჩებოდათ. მიუხედავად ამისა, მიწათმოქმედების პროდუქტებით აბაზები არასდროს უზრუნველყოფილი არ იყვნენ. ზღვისპირეთი არც მესაქონლეობის ფართოდ განვითარების საშუალებას იძლეოდა. აბაზები აქ საძოვრების ნაკლებობას განიცდიდნენ. წვრილფეხა საქონლიდან ძირითადად თხებს აშენებდნენ, იშვიათად – ცხვარს.

სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტებზე დანაკლისს ზღვისპირა აბაზები თარეშით, მეკობრეობით ივსებდნენ. ამ მხრივ, განსაკუთრებით უბიხები გამოირჩეოდნენ. ისინი ყველა მიმართულებით ლაშქრობდნენ. უბიხთა თავდასხმებით განსაკუთრებით ზარალდებოდა აფხაზეთის ბარის მოსახლეობა. აბაზურ ტომებს არც მთიელი აფხაზები (მედოელები, წებელდელები, დალელები) ჩამორჩებოდნენ. ქართულ წყაროებში ჯიქებისა და მთაში მცხოვრები აფხაზების ქართულ სოფლებზე თარეშის არაერთი ფაქტია აღნიშნული. ბუნებრივია, აბაზთა თავდასხმებისა და ლაშქრობების შედეგად, მოსახლეობა არა მხოლოდ მატერიალურ ზარალს განიცდიდა, არამედ დიდი იყო სისხლისღვრის მასშტაბები და ადამიანთა მკვლელობა. ასე რომ, თარეშით, მსგავსად სხვა ადიღური ტომებისა, აბაზთა მეურნეობის ფაქტობრივად ერთ-ერთ ფორმას წარმოადგენდა.

აბაზთა უძველესი საქმიანობა მეფუტკრეობა იყო. საშინაო და საგარეო ბაზარზე თაფლი მათი ერთ-ერთი ძირითადი გასაყიდი პროდუქტი იყო. თაფლსა და ცვილს ძირითადად თურქები ყიდულობდნენ. ფუტკარი ტრადიციული ფორმის სკებში ჰყავდათ. კონუსისებური ფორმის თიხით შელესილი სკა კაკლის ხის მოქნილი ტოტებისაგან ჰქონდათ მოწნული.

მეურნეობაში დამხმარე როლი ნადირობას, მეთევზეობას ეკისრა. მათთვის უცხო არ იყო მებაღეობა და მევენახეობაც. ვაზი, ჩვეულებრივ, მაღლა, ხეებზე ჰქონდათ გაშვებული. საოჯახო რეწვიდან და ხელოსნობიდან განვითარებული იყო მატყლის, ტყავის, ხის დამუშავება, მჭედლობა. მატყლსა და ტყავს ქალები ამუშავებდნენ. ხის, მეტალისა და ქვის დამუშავება მამაკაცთა საქმიანობის სფეროში შედიოდა. XX ს-ში აბაზელთა ტრადიციულ საქმიანობაში ერთგვარი ცვლილება მოხდა.

XIX ს-ის პირველ ნახევარში აბაზელთა თითოეული ლოკალური ჯგუფი რიგი დამოუკიდებელი სასოფლო თემებისაგან შედგებოდა (“კით” ან “ჯამაგლატ”). ფუნქციონირებდა სათემო ყრილობა ან არჩევითი საბჭო, რომელშიც 10-დან 14-მდე ადამიანი შედიოდა. შემორჩენილი იყო დიდი ოჯახები. XIX ს-ის მეორე ნახევარში დაიწყო სასოფლო თემის ინტენსიური რღვევა, თუმცა აულის ყრილობა და უზუცესთა საბჭო კვლავაც არსებობას განაგრძობდა. არსებობას განაგრძობდა ზოგიერთი სამართლებრივი ინსტიტუტიც (მაგალითად, შუამავალთა და თანამსაჯულთა სასამართლო).

სამეცნიერო ლიტერატურაში ხაზგასმულია, რომ ზღვისპირა აბაზებს თავადები არ ჰყავდათ. მათ ზედაფენას “უზდენი” ეწოდებოდა, რომელსაც ქართულ აზნაურს უთანაბრებენ. ერთ-ერთ გავლენიან გვარად მარშანიას გვარი ითვლებოდა. ცნობილია, რომ ამ გვარის წარმომადგენლები ქართველი (აფხაზი) თავადები იყვნენ და რომ ისინი საქართველოს ისტორიაში ცნობილი მარუშიანების შთამომავლები არიან. სამებს შორის XIX ს-ის დასაწყისში ცნობილი გვარი ყოფილა ცანუბაია (ცანი).

XIX ს-ში აბაზებში ოჯახის ორი ფორმა არსებობდა: პატარა ანუ ინდივიდუალური ერთი, ორი, ზოგჯერ სამი თაობით და დიდი ანუ გაუყრელი ოჯახი ორი და მეტი საქორწინო წყვილით, რომელიც სამი და მეტი თაობისაგან შედგებოდა (XIX ს. II ნახევარში 7-დან 20 სულამდე). დიდი ოჯახის შემონახულობა საოჯახო მეურნეობის გაძლოის პირობებით განისაზღვრებოდა. დიდ ოჯახში შემავალ ყოველ საქორწინო წყვილს საერთო კარმიდამოში ცალკე სახლი ჰქონდა დაკავებული. შედარებით პატარა საოჯახო თემი საერთო სახლში ცხოვრობდა, რომელშიც ყოველ ცალკეულ საოჯახო წყვილს ცალკე ოთახი ეკავა. აბაზებში გაბატონებული იყო მონოგამია. XIX ს-ის მეორე ნახევარში დიდი ოჯახის დაშლის პროცესი დაჩქარდა. დიდი ოჯახის უფროსი იყო ასაკით უფროსი მამაკაცი (ქმარი, მამა). მამის სიკვდილის შემდეგ, ოჯახის უფროსი მის შვილებს შორის უფროსი (აშა) ხდებოდა. აბაზებში არსებობდა მკაცრი სქესობრივ-ასაკობრივი იერარქია: ოჯახის ყველა წევრი მის უფროსს ექვემდებარებოდა, უმცროსი – უფროსს, ქალები – მამაკაცებს. უფროსების (უზუცესების) ტრადიციული პატივისცემა მამებსა და შვილებს შორის კონფლიქტს ფაქტობრივად გამორიცხავდა. ქალებს შორის უფროსი ოჯახის დედა იყო. მისი გარდაცვალების შემდეგ კი – უფროსი რძალი. შიდასაოჯახო ყოფა საუკუნეობრივი პატრიარქალური ტრადიციების საფუძველზე იყო ჩამოყალიბებული.

როგორც ზღვისპირა, ისე ჩრდილოეთკავკასიელ აბაზებში სტუმართმასპინძლობის ტრადიცია საერთოკავკასიური იყო. ამ წეს-ჩვეულების უმთავრესი, ყველაზე არქაული ელემენტი იყო ნებისმიერი ადამიანის უფლება შესულიყო ნებისმიერ სახლში, ისეთშიც კი რომლის ოჯახის უფროსს საერთოდ არ იცნობდა და მიეღო ღამის გასათევია, საკვები და საჭიროების შემთხვევაში – მტრისაგან დაცვა. როგორც კავკასიის სხვა ხალხებში, აბაზებშიც სისხლის აღების ჩვეულებაზე მაღლა სტუმართმოყვარეობა იდგა.

აბაზელთა ტრადიციული საჭმელები მცენარეული (ფეტვის ბურღული, სიმინდის ფქვილი, ლობიო), რძის და ხორცის იყო. სვამდნენ სუსტ ალკოჰოლურ სასმელს, რომელსაც “ბუზას” უწოდებდნენ. ევლია ჩელების, რომელიც სოჭში ზღვისპირა აბაზების (უბიხების) ქორწილში იმყოფებოდა, გაუმასპინძლდნენ წვნიანით, ცხვრის ხორცის კერძით, თაფლიანი წყლით, ბუზით და სხვადასხვა სანელებლით შეკმაზული ხორცით.

აბაზთა ტრადიციული აულები თავისუფალი განაშენიანებით გამოირჩეოდა და განლაგებული იყო დიდი მდინარეებისა და ხევების გასწვრივ. ისინი უზნებად იყოფოდა და პატრონიმიული ხასიათის იყო. საცხოვრებელი სამხრეთისაკენ იყო ორიენტირებული. დაბლობში განლაგებული ტაპანთელთა სოფლები მჭიდრო და შეჯგუფული ტიპის იყო. მთაში განლაგებული აშხარელთა სოფლები ბუდისებური იყო; ის ნათესავებით იყო დასახლებული. აბაზთა ყოველი სოფელი მაგარი ლობით იყო შემოზღუდული, რომელსაც

ერთი კარები ჰქონდა. ბარში გადასახლების შემდეგ, შექუჩებული, შემჭიდროებული ტიპის აულები გაქრა. აბაზების უძველესი სახლი მრგვალი და მოწნული იყო. XIX ს-ში ტრადიციული საცხოვრებელი ახალი ტიპის საცხოვრებელი სახლებით შეიცვალა. გაჩნდა აგურისა და ხის სახლები. კარმიდამოს ტერიტორიაზე ყოველ ოჯახს სტუმრებისათვის ცალკე სახლი ჰქონდა აშენებული.

ზღვისპირა აბაზებში სახვნელი და საბაღე ნაკვეთებით გარემოცული სახლები ერთმანეთისაგან მნიშვნელოვნად იყო დაშორებული. მაგალითად, უბიხთა სოფელი ფაგუა 18 ვერსტზე ყოფილა გადაჭიმული. აქაც სახლები მოწნული და თიხით შელესილი იყო.

აბაზთა ფოლკლორში განსაკუთრებული ადგილი ნართების ეპოსს ეკავა. შემონახული იყო ჯადოსნური ზღაპრები, ისტორიული, შრომითი, გმირული, ლირიკული ხასიათის სიმღერები.

2. ადიღეელები

ადიღეელების თვითსახელწოდებაა **ადიღე**. 1989 წლის მონაცემებით, რუსეთის ფედერაციაში 129,9 ათასი ადიღეელი ცხოვრობდა, აქედან ადიღეაში – 95,4 ათასი. კრასნოდარის მხარის ფარგლებში ადიღეელები მკვიდრობენ, აგრეთვე, ლაზარევსკაიასა და ტუაფსეს რაიონებში (20,8 ათასი). ადიღეელების დიდი ნაწილი თურქეთსა და მახლობელი აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში ცხოვრობს.

ადიღეა დაბლობისა და მთისწინა ნაწილებად იყოფა. უფრო დიდი ნაწილი – ბარი მდინარეების ყუბანისა და ლაზის ველებშია. დღევანდელი ადიღეელები, ანუ ადიღეელთა ეთნონიმით სახელდებულნი ისტორიულად დასავლეთ ადიღეელებს მიეკუთვნებიან, საპირისპიროდ თანამედროვე ყაზარდოელებისა, რომლებიც აღმოსავლეთ ადიღეელებს წარმოადგენენ. ყაზარდოელების თვითსახელწოდებაც, ისევე როგორც დასავლეთ ადიღეელებისა და ჩერქეზებისა, არის **ადიღე**, ე.ი. ადიღეელები, ყაზარდოელები და ჩერქეზები ფაქტობრივად ერთი მოდგმის ხალხია, რომლებიც რუსეთის ხელისუფლებამ სხვადასხვა ხალხებად გამოაცხადა. მათ ენობრივი და კულტურული თვალსაზრისით ერთმანეთთან ბევრი რამ აქვთ საერთო, თუმცა ერთმანეთში ნაკლებად იყვნენ ინტეგრირებულნი.

ადიღეური ენა კავკასიურ ენათა ოჯახის ადიღეურ-აფხაზურ ჯგუფს ეკუთვნის. მასთან ყველაზე ახლოსაა ყაზარდოული ენა. ადიღეური ენა რამდენიმე დიალექტისაგან შედგება. ეს დიალექტებია: თემირლოული (საფუძვლად უდევს ლიტერატურულ ენას), აბაძეხური, ბჟედუხური, შაფსულური. დიალექტების რაოდენობა ადრე უფრო მეტი იყო. ადიღეური ენის რიგი დიალექტების გაქრობა ამ ეთნოსის დიდი ნაწილის XIX ს-ის მეორე ნახევარში თურქეთში გადასახლებამ გამოიწვია. შესაბამისად მეტი იყო ეთნოგრაფიული ჯგუფების რაოდენობაც. ესენი იყვნენ: **აბაძეხები, ბესლენელები, ბჟედუხები** (თავის მხრივ იყოფოდნენ **ხამიშეელებად** და **ჩერჩენეებად**), **ჟანაელები, ეგერუხელები, მამხეგელები, მახოშეველები, ნატუხაელები, თემირგოელები, ხატუკაელები, შაფსულები, ხაკუჩები**. გარდა ჩვეულებრივი სალაპარაკო ენისა, ძველად მეტყველებდნენ ჟარგონზეც. ასე, მაგალითად, თარეშების დროს ფეოდალურ-გვაროვნული დიდკაცობა ლაპარაკობდა განსაკუთრებულ, სხვისათვის გაუგებარ ენაზე. ადიღეელებს დამწერლობა აქვთ რუსულ გრაფიკულ საფუძველზე. საბჭოთა პერიოდში შეიქმნა ადიღეური ლიტერატურა. ადიღეური პროზის პირველი მოთხრობები (1928წ.) მწერალ ტ. კერაშევს ეკუთვნის.

დასავლეთ ადიღეელების რაოდენობის შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში მკითხველი სხვადასხვა მონაცემებს შეხვდება – 500 ათასიდან 1 მილიონამდე (XIX ს. პირველ ნახევარში). დღეს უფრო მეტად გაზიარებულია მ. პოკროვსკის მიერ მოყვანილი ციფრები, რომლის მიხედვითაც XIX ს-ის შუა ხანებში დასავლეთ ადიღეელების საერთო რაოდენობას დაახლ. 700-750- ათას კაცს ანგარიშობენ.

ადილელები და სხვა ადილები – ყაზარდოელები და ჩერქეზები – ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის ავტოქტონური მოსახლეობის შთამომავალნი არიან. თანამედროვე ადილელების ფორმირება XII-XIV სს-ში ეთნიკური პროცესებისა და ყაზარდოელთა ტერიტორიული განცალკევების შედეგად მოხდა.

საისტორიო წყაროებით, დასავლეთ ადილელები მოძრაობითობით, მიგრაციისადმი მიდრეკილებით გამოირჩეოდნენ; სხვადასხვა ტომები, ეთნოგრაფიული ჯგუფები ხშირად ერთი ადგილიდან მეორეზე გადადიოდნენ. XVIIIს-სა და XIXს-ში (30-იან წლებამდე) ადილელებს ეკავათ ვრცელი ტერიტორია ყუბანის მარცხენა მხარეზე, აზოვისა და შავიზღვისპირეთში. აღმოსავლეთით დასავლეთ ადილელების საზღვარი მდ. ლაზის მარჯვენა ნაპირზე გადიოდა. XIX ს-ის 30-იან წლებში კი ბესლენელთა გადასახლების შედეგად ამ საზღვარმა მდ. ურუპამდე გადაიწია. ხანდახან ადილეურ მოსახლეობას მდ. ყუბანის მარჯვენა ნაპირის ტერიტორიაც ეკავა ხოლმე, როდესაც აქ ჟანაელების, ბჟედუხების და შაფსულების ცალკეული ჯგუფები სახლდებოდნენ. ადილეური ტომების საზღვრები მუდმივი არ იყო; ისინი ხშირად იცვლებოდნენ. მიგრაციული პროცესების შედეგად ადილეური ეთნოსის კონსოლიდაცია XVIII საუკუნესა და XIXს-ის დასაწყისში ინტენსიური იყო. კონსოლიდაციისა და ასიმილაციის შედეგი იყო ცალკეული ადილეური ტომების ტერიტორიის, მოსახლეობის რაოდენობის შემცირება, ხშირად კი ზოგიერთი ტომის ტერიტორიული დანაყოფის სრული გაქრობა. კონსოლიდაციის პროცესით იყო გამოწვეული ჟანაელების გაქრობა, რომლებიც შაფსულებისა და ნატუხაელების შემადგენლობაში შევიდნენ. იგივე დავმართათ ხატუკაელებს, რომლებიც XIXს-ის 30-იანი წლებისათვის სამი ტერიტორიული ერთეულისაგან შედგებოდნენ. თვითმყოფადობა მხოლოდ ყუბანისპირეთისა და ლაზის ხეობაში მკვიდრმა ხატუკაელებმა შეინარჩუნეს, რომელთა დიდი ნაწილიც აბამეხთა გარემოცვაში მოექცა და ბოლოს მათ შეერივნენ კიდევ. თემირლოელებმა კი ძალიან მოიმატეს, რაც მათ მიწა-წყალზე ბჟედულების დასახლებამ განაპირობა.

ადილელთა შემადგენლობაში უცხო ეთნიკური ჯგუფებიც გაითქვიფნენ. უპირველეს ყოვლისა, ეს აბამეხებს ეხებათ, რომელთა ეთნიკური საფუძველი ლ. ლავროვის დასკვნით, არა ადილეური, არამედ აბაზური იყო. გადმოცემით, აბამეხების განსახლების თავდაპირველი არეალი შავიზღვისპირეთი – ტერიტორია ადლერიდან ტუაფსემდე – იყო, რომელიც მართლაც აბაზებით იყო დასახლებული. აბამეხებისა და აბაზების კავშირს ეთნონიმებიც გვიდასტურებენ. როგორც სამეცნიერო ლიტერატურაშია აღნიშნული, “აბამეხი” “ქვემო აბაზებს” ნიშნავს (XIXს-ის პირველ ნახევარში აბამეხებმა 25 ათას კაცს მიაღწიეს. სხვათაშორის, აბამეხების ტომს მტრული დამოკიდებულება ჰქონდა თემირგოელებთან). XIXს-ის 30-იანი წლების მონაცემებით, აბამეხები ორად იყოფოდნენ: მდინარეთა დაბლობებში მცხოვრებნი და მთიანი ზოლის მკვიდრნი. ამ უკანასკნელთ აბაზები ერქვათ. შაფსულების შესახებ კლასპროტი აღნიშნავდა, რომ მათ ყაზარდოელებთან საერთო ძირი და წარმომავლობა აქვთ, “მაგრამ, ისევე როგორც აბამეხები, იღებდნენ რა ლტოლვილებს, ისე შეერივნენ, რომ მათში ცოტადა დარჩა ჩერქეზული სისხლის”. შაფსულების რაოდენობამ XIXს-ის 40-იან წლებში 160 ათას კაცს მიაღწია. ამავე დროისათვის ერთ-ერთი დიდი ადილეური ტომი ბჟედუხების ტომი იყო. XVIIIს-ის შუა ხანებში, ლ. ლავროვის მითითებით, ბჟედუხები იყოფოდნენ ჩერქეზებად და აბაზებად (ჩერქეზების და აბაზის ბჟედუხებად). XIXს-ის დასაწყისში ბჟედუხები ერთიანი ეთნიკური ერთეულის სახით არ იყვნენ განსახლებულნი. ისინი სხვადასხვა მდინარეთა ხეობებში (ფში, პჩახომატი, შაკუპსუ, ჩებიუ, ლაბა) ცხოვრობდნენ. XVIIIს-ის თურქი მოგზაურის ევლია ჩელების ცნობით, ბჟედუხები ორენოვანნი იყვნენ – ლაპარაკობდნენ აბაზურადაც და ადილეურადაც. 10 ათას კაცს ითვლიდნენ თემირლოელები. თემირგოელებთან მჭიდროდ იყვნენ დაკავშირებულნი ეგერუკაები, ადამიელები, მოხოშები, მამხეგები.

დასავლურ ადიღური ტომებიდან ყველაზე აღმოსავლეთით (მდ. ლაბის გამოსასვლელში) ბესლენელები მკვიდრობდნენ.

ადიღური ტომების საერთოქართული ეთნონიმი “ქაშაგი” იყო. ქაშაგები პირველად ბასილ ეზოსმოდვრის “ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი”-ში არიან მოხსენიებულნი. დღესაც სვანები მათ “ქაშაგს” (მრ. რ. “ქაშგარ”) უწოდებენ.

დღევანდელ ადიღელთა წინაპარი – დასავლეთ ადიღური ტომები შავიზღვისპირეთსა და ჩრდილოეთკავკასიაში დიდი სახელმწიფოების მეტოქეობაში მნიშვნელოვან როლს თამაშობდნენ. XIVს-ში ადიღელებს გაცხოველებული ეკონომიკური კონტაქტები ჰქონდათ შავიზღვისპირეთის გენუის ფაქტორიებთან. გენუელების ადგილობრივი მოსახლეობის ცხოვრებაში ჩარევამ XVს-ში რამდენიმე ანტიგენუური აჯანყება გამოიწვია. XVIIს-ის დასაწყისში, რამდენჯერმე დალაშქვრის შემდეგ, ყირიმელმა ხანებმა ადიღელები დაიმორჩილეს. ადიღელებმა ხანების უზენაესობაზე არაერთხელ უარი თქვეს და მათ ხარკი შეუწყვიტეს. ამავე დროს, ადიღელებს მჭიდრო სავაჭრო ურთიერთობა ჰქონდათ დამყარებული ყირიმთან. ხშირად ყირიმელი ბატონიშვილები ბესლენელი თავადების ოჯახებშიც იზრდებოდნენ. ყირიმელებმა დიდი როლი ითამაშეს ადიღელთა შორის ისლამის გავრცელებაში (XVIIს-ში).

XV-XVIIIს-ში ადიღელთა შიდა ურთიერთობები რთული და წინააღმდეგობრივი იყო. ხშირი შინაომები ადიღეს როგორც მეურნეობის, ისე სოციალურ-პოლიტიკური განვითარების წინსვლას აფერხებდა. სოციალური ურთიერთობები უთანაბროდ ვითარდებოდა. საზოგადოების ეკონომიკური წყობა ფეოდალურ-პატრიარქალურობით ხასიათდებოდა. ცალკეული ადიღური ტომების განვითარების დონე სხვადასხვაგვარი იყო. ტომების ერთ ნაწილში ფეოდალიზაციის პროცესი საკმაოდ ღრმად იყო წასული, მეორე ნაწილში კი ეს პროცესი შენელებული იყო. ბარისა და მთისწინეთის ზოგიერთ ტომში (მაგალითად, თემირგოელებში, ბჟედუხებში) თავადების ხელისუფლება და რთული წოდებრივი დაყოფა არსებობდა. იმავე დროს, მთისა და, ნაწილობრივ, მთისწინეთის მოსახლეობამ (აბაძეები, შაფსულები და სხვ.) თავადთა ხელისუფლება არ იცოდა და ერთ შემთხვევაში, იმართებოდნენ არჩევითი უზუცესების მიერ, მეორე შემთხვევაში – წვრილი დიდკაცობის (ორკების, უორკების) მიერ. წვრილი ზედაფენა – “უორკები”, რომელიც პირობითად შეიძლება ჩვენს აზნაურებს გავუთანაბროთ, ნამდვილ თავადებად გადაქცევას ცდილობდა. ადიღური ტომები დამოუკიდებელი სასოფლო თემების ერთობლიობას წარმოადგენდნენ, რომლებიც ყრილობებზე თავიანთ წარმომადგენლებს მხოლოდ განსაკუთრებულ შემთხვევებში წარგზავნიდნენ.

ადიღეში პრივილეგირებული ფენის წარმომადგენლებს “ფში” (თავადი), “ტლეფოტლეში” და “ორკი” (აზნაური) ეწოდებოდათ. მოსახლეობის ძირითადად მასას “ფტოკოტლები” (თავისუფალი ხალხი) შეადგენდა, რომლებიც დაქვემდებარების პროცესს წინააღმდეგებას უწევდნენ. ყმა-გლეხებთან გათანაბრებული იყო “ფშიტლის” ფენა. ისინი ფეოდალურ-გვაროვნული ზედაფენისაგან პირად დამოკიდებულებაში იმყოფებოდნენ. ადიღური მოსახლეობის ყველაზე დაჩაგრული და შევიწროებული ნაწილი მონები იყვნენ, რომლებსაც “უნაუტი” ეწოდებოდათ. მონებად ძირითადად ტყვეებს აქცევდნენ. უნაუტებს არავითარი პირადი და ქონებრივი უფლება არ გააჩნდათ. მფლობელს შეეძლო უნაუტის მოკვლა.

1867 წელს, ადიღელთა დიდი ნაწილის თურქეთში გადასახლების შემდეგ, აზნაურები მოსახლეობის 2,9%-ს შეადგენდნენ, სასულიერო წოდება – 1,7%-ს, თავისუფალი მეთემეები – 74%-ს, ყმა-გლეხები და მონები – 20,5%-ს.

შაფსულებმა, ნატუხაელებმა და აბაძეებმა შეძლეს თავიანთი აზნაურების პრივილეგიებისა და უფლებების შეზღუდვა. 1796 წელს დაპირისპირებამ აპოგეას მიაღწია: ბზიუკის ბრძოლაში ერთმანეთს ებრძოდნენ, ერთი მხრივ, შაფსული და ბჟედუხი აზნაურები

და მეორე მხრივ – შაფსულების, აბამეხების და ნატუხაელების გაერთიანებული გლეხთა რაზმები. მართალია, რუსი კაზაკების დახმარებით აზნაურებმა გაიმარჯვეს, მაგრამ სოციალური პრივილეგიების დაბრუნება მათ ვერ შეძლეს.

XVIII-სა და XIX-ის პირველ ნახევარში ადიღეელთა საზოგადოებრივი ორგანიზაციის საფუძველს სასოფლო თემი, ტერიტორიული თემი წარმოადგენდა. სასოფლო (ტერიტორიულ) თემებს “ყუაჯი”, “ფსუხვ” ეწოდებოდა. ადიღეურად “ყუაჯი” საერთოდ სოფელს აღნიშნავდა, “ფსუხვ” კი – მდინარეს ანდა ხეობას. XIX-ში ადიღეურ “ფსუხვში” გვაროვნული ელემენტები სასოფლო თემის პრინციპებთან იყო შეთანწყობილი და ფაქტობრივად ის გარდამავალი ტიპის თემს წარმოადგენდა. დროთა განმავლობაში ერთი გვარით დასახლებულ ხეობაში მოსული ხალხი სახლდებოდა, რომლებიც, რა თქმა უნდა, ერთმანეთთან სისხლიერი კავშირებით არ იყვნენ დაკავშირებულნი. საზოგადოებრივი განვითარების კვალდაკვალ პატარა თემები ხშირად უფრო დიდ თემებად ერთიანდებოდნენ. XIX-ის პირველ ნახევარში ერთი თემის წევრთა რიცხვი ზოგჯერ რამდენიმე ათასს კაცს აღწევდა, რომლებიც 4-10 აულში იყვნენ განსახლებულნი. იქ, სადაც თავადთა ხელისუფლება არსებობდა, თემები თითქმის მთლიანად ფეოდალურ-გვაროვნულ ზედაფენაზე იყვნენ დამოკიდებული.

ადიღეურ ტომებში სისხლით ნათესაურ ურთიერთობებს დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა. მონათესავე ოჯახების ჯგუფები ერთმანეთთან საერთო წარმომავლობით იყვნენ დაკავშირებულნი და შეადგენდნენ გვარს (“აჩიხ”). ყველა გვარს თავისი საერთო წინაპარი მამაკაცი ჰყავდა. ადიღეურ სოფელში ერთი გვარის რამდენიმე დანაყოფი (პატრონიმია) მკვიდრობდა. ერთი გვარის ხალხს შორის ქორწინება აკრძალული იყო. გვარის წევრებს სისხლის აღებისა და ურთიერთდახმარების ტრადიციაც აერთიანებდა.

მანამ, სანამ ადიღეელების სოციალურ ურთიერთობათა საკითხებს კვლავ შევეხებით, რამდენიმე სიტყვით ისტორიის ზოგიერთი მომენტის შესახებ. 1791 წელს ცარიზმმა კავკასიის ხაზი მდ. ყუბანზე გადაიტანა, რის შემდეგაც დაიწყო რუსეთის არმიის სისტემატური შეჯახება ადიღეელებთან. 1820 წლიდან რუსეთის არმია წინ მიიწევდა და ადიღეს დაპყრობაც გეგმაზომიერად ხდებოდა. რუსების უპირველეს მიზანს ადიღეელების ყუბანისპირეთის რაიონებიდან გაძევება წარმოადგენდა. თავის მხრივ, ადიღეელები რუსეთის არმიასა და კაზაკების შენაერთებს საპასუხო დარტყმებს აყენებდნენ, ყუბანის მარჯვენა ნაპირზე სტანიცებს ანადგურებდნენ. ადიღეელების წინააღმდეგ 1839 წელს შავიზღვისპირეთის სანაპირო ხაზიც აშენდა. სამხედრო სიმაგრეთა ჯაჭვი აფხაზეთიდან ანაპამდე იყო გადაჭიმული. 1840-იან წლებში ადიღეელებმა მნიშვნელოვან სამხედრო წარმატებებს მიაღწიეს; მათ შავიზღვისპირეთის სანაპირო ხაზი აიღეს. ამას გარდა, ადიღეელებმა სხვა მნიშვნელოვანი გამარჯვებებიც მოიპოვეს. ადიღეელების განმათავისუფლებელი მოძრაობის აღმავლობა მათი შინაგანი თვითორგანიზაციით იყო განპირობებული; ყალიბდებოდა სამხედრო-სახელმწიფო კავშირის საფუძვლები, რაშიც დიდ როლს შამილის ნაიბებიც (მოადგილეები) ასრულებდნენ. ადიღეელთა ბრძოლას სხვადასხვა წლებში ხელმძღვანელობდნენ: ხაჯი-მუ-ჰამედი, სულეიმან-ეფენდი. განსაკუთრებით გამოირჩეოდა მუჰა-მედ-ემინი. კავკასიის ომმა დააჩქარა ადიღეელთა ისლამიზაცია. ისლამური რელიგიური ცნობიერება რუსების დაპყრობების წინააღმდეგ იდეოლოგიურ საფუძვლად იქცა. შამილის დატყვევების (1859წ. აგვისტო) და დაღესტან-ჩეჩნეთში ომის დამთავრების შემდეგ, 1859 წლის ნოემბერში მუჰამედ-ემინი ცარიზმის არმიას დანებდა. 1862 წელს ადიღეელებმა წინააღმდეგობა განაახლეს. ცარიზმის არმიამ სანაპიროს გასწვრივი ზოლიდან მთების სიღრმეში გადაადგილება დაიწყო. რუსები აულებს ანადგურებდნენ და მოსახლეობას ბარში ასახლებდნენ. წინააღმდეგობის უკანასკნელი კერა – შაფსუღეთი (ჯიქეთთან ერთად) ცარიზმის არმიამ 1864 წელს დაიმორჩილა. მოსახლეობა არჩევანის წინაშე დააყენეს – ან მთის აულებიდან უკლებლივ ყველას ბარში გადასახლება, ანდა თურქეთში გაძევება. რამდენიმე

ათასი ადიღელი 1860-იან წლებში დეპორტირებული იქნა; ისინი თურქეთსა და მახლობელი აღმოსავლეთის სხვადასხვა ქვეყნებში განსახლდნენ. ადიღელების მცირე ნაწილი დაბლობში გადავიდა საცხოვრებლად. ასე ჩამოყალიბდა ადიღელთა ეთნიკური ტერიტორიის თანამედროვე კონფიგურაცია. 1870-იან წლებში ყუბანის ოლქის ტერიტორიაზე დაახლ. 60 ათასი კაცი ცხოვრობდა, რომელთაგანაც საკუთრივ ადიღელი 45 ათასი იყო. დაირღვა ეთნოგრაფიულ ჯგუფთა ტრადიციული დაყოფაც, თუმცა ადიღელებს წინაპრების “ტომობრივი” მიკუთვნებულობის შესახებ დღესაც ყველაფერი ახსოვთ.

1860-იანი წლების ადმინისტრაციულმა რეფორმამ ადიღეს მოსახლეობა ჯერ სამხედრო ოკრუგების, შემდეგ კი მაზრების მიხედვით დაყო. კვლავ მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა აულის სასამართლო, რომელსაც გადაწყვეტილებები ადათებისა და შარიათის ნორმების საფუძველზე გამოჰქონდა. სამოქალაქო ომში ბევრი ადიღელი, სულთან გირეი კლიჩის ხელმძღვანელობით, თეთრგვარდიელების შენაერთებში იბრძოდა. სამხედრო მოქმედებებს ორივე მხრიდან თან ახლდა ტყვეების აყვანა, მასობრივი დახვრეტები, წინააღმდეგობის გამწევი აულების განადგურება (წითელარმიელებმა 1918 წლის შემოდგომაზე განსაკუთრებული სისასტიკით განადგურეს აული კოშხაბლი).

1922 წლის 27 ივლისს ჩამოყალიბდა ადიღეს ავტონომიური ოლქი, რომელიც მოგვიანებით კრასნოდარის მხარეს დაუქვემდებარეს.

ბარსა და მთაში მცხოვრები ადიღელების სამეურნეო ყოფა ერთმანეთისაგან განსხვავდებოდა. ბარში მცხოვრები ადიღელები თუ მიწათმოქმედებას მისდევდნენ, მთაში მეურნეობის ეს დარგი საკმაოდ შეზღუდული იყო. ე.წ. “დემოკრატიულ ტომებს” პური ძირითადად ბარიდან შეჰქონდათ. თესავდნენ ქერსა და ფეტვს, XIXს-დან კი ძირითადი კულტურები სიმინდი და ხორბალი იყო. მისდევდნენ მებაღეობასა და მევენახეობასაც. ჰყავდათ მსხვილფეხა რქოსანი საქონელიც. მესაქონლეობაში პრიმატი კი წვრილფეხა საქონლის (თხა, ცხვარი) მოშენებას ჰქონდა. განსაკუთრებული მნიშვნელობის იყო მეცხენეობა. მონადირეობა და მეფუტკრეობა დამხმარე ხასიათს ატარებდა. ისტორიკოსი ფ. შჩერბინა აღნიშნავდა, რომ XVIIIს-ის ბოლოსა და XIXს-ის პირველი ნახევრის “ჩერქეზებს არავითარ შემთხვევაში არ შეიძლება მიწათმოქმედი ხალხი ვუწოდოთ”. “ისინი ხელებს ომისათვის უფრთხილდებიან”. ნ. დუბროვინის აზრით, ადიღელებთან მიწათმოქმედება საერთოდ პირველყოფილ მდგომარეობაში იმყოფებოდა. ის მათ მთავარ სიმდიდრედ “ცხენების ძალიან დიდ ჯოგებსა და ცხვრის ფარებს” თვლიდა. საბჭოთა ისტორიკოსის მ. პოკროვსკის დაკვირვებითაც, მთიელი ადიღელების მთავარი სიმდიდრე მესაქონლეობა იყო.

ადიღელთა სამეურნეო ყოფის შესახებ XVIIIს-ის მოგზაურებიც აღნიშნავდნენ, რომ მიწათმოქმედებასთან შედარებით უპირატესობა მესაქონლეობას ჰქონდა მინიჭებული. მაგალითად, XVIIIს. დასაწყისის გერმანელი მოგზაური კემპფერი წერდა: “ადიღელები არ თესავენ ჭვავს, შვრიას. მოყავთ მხოლოდ წიწიბურა თავიანთი ცხენებისათვის. მათ მთავარ სიმდიდრეს შეადგენს საქონელი და განსაკუთრებით მშვენიერი ცხენები,... შემდეგ თხა და ცხვარი”. XVIIIს. პირველი ნახევრის ავტორი აბრი დე ლა მოტრე იმასაც აღნიშნავდა, რომ ცხვრის, საქონლის ხორცის შეზღუდულობის გამო, მთიელი ადიღელები უპირატესობას ცხენის ხორცს ანიჭებენ. იტალიელი კ. გლავანი კი ხაზს უსვამდა, რომ დასავლეთ ადიღელები “საქმელად ბევრ ხორცს და ცოტა პურს გამოიყენებენ, რომელსაც ფეტვის ფქვილისაგან აცხობენ”.

XVIIIს-ის ბოლოს ჩრდილოეთ კავკასიაში მყოფი პ. პალასი შეფსულების შესახებ წერდა, რომ მათ დასამუშავებელი მიწა ძალიან ცოტა აქვთ და ძირითადად დაკავებული არიან თარეშით. შეფსულების შესახებ ი. ბლამბერგიც აღნიშნავდა, რომ “მათთვის არსებობის მთავარი საშუალებაა თარეში და მარცვა-გლეჯა”. 1821 წელს ჩრდილოეთ კავკასიაში იმყოფებოდა შოტლანდიელი მოგზაური რობერტ ლაიელა, რომელიც აღნიშნავდა, რომ

“კავკასიის მთიელ ტომებს ძალიან ბევრი საერთო აქვთ და ცდილობენ გააგრძელონ ცხოვრების ის გზა, რომელსაც მათი წინაპრები მისდევდნენ. მიწათმოქმედებას მისდევენ მცირედ. მათი ძირითადი საქმიანობაა ნადირობა, მესაქონლეობა და მარცვა”.

ამრიგად, XVIII საუკუნესა და XIX საუკუნის პირველ ნახევარში ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში მცხოვრებ სხვადასხვა ადიღეურ ტომთა ე.წ. დემოკრატიულ (თავისუფალ) საზოგადოებათა ეკონომიკაში ძირითადი როლი მესაქონლეობას ენიჭებოდა. მთის მიწათმოქმედებას მეორეხარისხოვანი ადგილი ეკავა. მთის პირობებიდან გამომდინარე მეურნეობის არც ერთი დარგი ზედმეტი პროდუქტის წარმოების საშუალებას არ იძლეოდა.

ზემოთ აღვნიშნეთ, რომ დასავლეთ ადიღეების დემოკრატიულ ტომებში გაჩენილი იყო სოციალური ფენა, რომელსაც “უორკი” ეწოდებოდა. მაგრამ სამეცნიერო ლიტერატურაში ხაზი აქვს გასმული იმას, რომ თავისუფალი მეთემეების (“ფოტოკოტლი”) დიდი მასის ფონზე, “უორკის” გვართა რიცხვი დიდი არ იყო. პირველნი კი დიდ წინააღმდეგობას უწევდნენ უკანასკნელთა აღზევებას. აღსანიშნავია, რომ “დემოკრატიულ” ტომებში “უორკების” ფენის ფორმირება მოხდა არა მიწის საკუთრების ბაზაზე, არამედ ძირითადად სამხედრო ექსპანსიის შედეგად მოპოვებული ნადავლის, ალაფის საფუძველზე, ე.ი. “სამხედრო დემოკრატიის” (“ჩიფდომის”) პირობების გამო.

ადიღეელებში თარემის სისტემა რომ საუკუნეების წინ იყო ჩამოყალიბებული, ამას XV ს-ის იტალიელი მოგზაური ჯ. ინტერიანოც ადასტურებს. ისინი თარემობდნენ არა მარტო საკმაოდ დაშორებულ ქვეყნებში, არამედ ერთმანეთშიც. იგივეს წერს ადიღეელთა მეკობრეობის, თარემის, ლაშქრობების შესახებ XVII ს. დასასრულის გერმანელი მოგზაური ე. კემპფერი. მისი მონაცემებით, თარემის ყველაზე გავრცელებული ფორმა მცირე ჯგუფებით თავდასხმები იყო. 30-40 კაციანი და უფრო დიდი ჯგუფები საშოვარზე არა მარტო მეზობელ ქვეყნებში მიემართებიან, არამედ თარემობენ საკუთარ მიწაზეც. სხვადასხვა ტომები მარცვავენ ყველას, იტაცებენ ყველაფერს, რაც ხელთ მოხვდებათ, მათ შორის, ადამიანებსაც. ლაშქრობების, თარემების შედეგად დატაცებულ ქონებასა და ადამიანებს ყიდდნენ თურქებზე, სპარსელებსა და სხვებზე. თარემების სისტემის მასშტაბების შესახებ წარმოდგენას ყირიმელი ხანებისათვის ხარკის ტყვეებით გადახდის რაოდენობა იძლევა. ფრანგი მოგზაური აბრი დე ლა მოტრე მიუთითებდა, რომ “ჩერქეზები ყოველწლიურად ხარკს იხდიან 6.000 მონითა და ამავე რაოდენობის ცხენებით”. XVIII ს-ში თარემის სისტემა ადიღეელთა მთელ საზოგადოებრივ და პოლიტიკურ ცხოვრებას განსაზღვრავდა. საზოგადოებრივი აზრი თარემს ამართლებდა და მის აუცილებლობასაც ასაბუთებდა. ცნობილი მოგზაური ი. გრებერი წერდა, რომ ადიღეელებში მოზარდების აღზრდის ჩამოყალიბებული სისტემაა და რომ ბიჭებს ადრეული ასაკიდან ამზადებენ თარემისათვის. XVIII ს. დასაწყისის მოგზაურის კსავერიო გლავანის კითხვაზე: “რატომ აწყობთ თარემებს?” ჩერქეზებს უპასუხიათ: “ჩვენს ქვეყანაში არც ფულია, არც ბაზრები; საიდან მოვიპოვოთ ჩვენი ახალგაზრდებისათვის ტანსაცმლის შემენის საშუალება? ჩვენ არ ვამზადებთ არანაირ ქსოვილს, მაგრამ თარემების შემდეგ აქ საქონლით დატვირთული ვაჭრები მოდიან. ისინი გვამარაგებენ ყველა აუცილებელი და საჭირო ნივთით. ვისაც ყოველწლიურად სამ ბავშვს ვტაცებთ, ამით ისინი სულაც არ ღარიბდებიან. ისინი ყოველწლიურად აჩენენ შვილებს და ამით დანაკარგს ინაზღაურებენ. თარემით კი ჩვენს ახალგაზრდობას კარგად ჩაცმის საშუალება ეძლევა. თუ ჩვენთან მოგტაცებთ ბავშვებს, ისინი სხვა მხარეში მოიტაცებენ. ეს სხვადასხვა მხარეებს შორის უბრალო გაცვლაა. ამით ჩვენს ახალგაზრდობაში საბრძოლო სულს ვავითარებთ”.

XVIII საუკუნე – XIX ს-ის პირველი ნახევარი ადიღეელებისათვის ინტენსიური თარემის პერიოდი იყო; ის საკმაოდ ვრცელ ტერიტორიას მოიცავდა. თარემის მიმართულება ახლა იმდენად მოწინააღმდეგის “სისუსტესა” და “ძალაზე” კი არ იყო დამოკიდებული, რამდენადაც გასაძარცვი რეგიონის “ეკონომიკურ” ეფექტიანობაზე. პალასის სიტყვით, შაფსულბმა

თავიანთი ექსპანსია იმ მასშტაბებამდე მიიყვანეს, რომ “თურქები მათი თარეშით სასოწარკვეთილნი იყვნენ, რადგან ისინი ანაპის შემოგარენს აღწევდნენ”. შაფსულეზის თარეში ორიენტირებული იყო არა მხოლოდ სამხრეთ-დასავლეთ კავკასიაზე, არამედ ჩრდილოეთზეც, სადაც შეიარაღებულნი თავს ესხმოდნენ ადგილობრივ კავკასიურ ტომებს, კაზაკებს, რუსეთის საზღვაო ხაზს და შავი ზღვის სანაპიროს. ადიღეური (და აზაზური) ტომები არც საქართველოს შავიზღვისპირეთს ერიდებოდნენ. XV ს-დან ამ მიმართულებით მათი თარეში იმდენად ინტენსიური გახდა, რომ ამან აფხაზეთში მოსახლეობის ცვლა გამოიწვია. აფხაზეთის ძველი მკვიდრი, ქრისტიანი და მიწათმოქმედი მოსახლეობის ნაწილი, ადიღეურაზაზური მოდგმის ტომებმა ან თურქეთის ბაზრებში გაყიდეს, ანდა მათმა მნიშვნელოვანმა ნაწილმა სამხრეთ-აღმოსავლეთით, ენგურს გამოღმა გადმოიწია. მოშიშვლებულ, გაპარტახებულ აფხაზეთის ტერიტორიას კი შემდეგ მიგრანტი ადიღეელები და აზაზები დაეუფლნენ, რომელთა მიგრაცია ორი მიმართულებით – ზღვის მხრიდან და მთიდან ხდებოდა.

შოტლანდიელი მოგზაური რ. ლაიელი აღნიშნავდა, რომ ადიღეური მოდგმის “დემოკრატი” ტომები უმეტესად თავს ესხმოდნენ მცირე ძალებით და ფართოდ იყენებდნენ მოულოდნელობის ტაქტიკას. მოგზაურებმა ყურადღება მიაქციეს იმასაც, რომ მოთარეშე ადიღეელები ცდილობდნენ მაღალი წრის, წარჩინებულების ხელში ჩაგდებას, რათა რაც შეიძლება დიდი გამოსასყიდი მიეღოთ. რ. დიელი წერდა, რომ რუსეთის მიერ საქართველოს დაპყრობის შემდეგ, ადიღეელებმა ამ ქვეყნიდან ბევრი ტყვე გაიტაცეს და მათგან საკმაოდ დიდი გამოსასყიდიც მიიღეს.

ადიღეელთა თარეშს არა მხოლოდ სისტემატიური ხასიათი ჰქონდა, არამედ ორგანიზაციული თვალსაზრისითაც, ის სრულიად ჩამოყალიბებული იყო. XIX ს. I ნახევრის აფხაზი ეთნოგრაფი ს. ზვანბა წერდა, რომ მოთარეშეებს ჰქონდათ სპეციფიური, “საიდუმლო” ენა, რომელიც მხოლოდ თარეშის მონაწილეთათვის იყო გასაგები. ყოველ ასეთ ენას ჰქონდა თავისი სახელწოდება, მაგალითად – “შაკობზე”, “ფარშაბზე”. ი. კლაპროტის შეფასებით პირველი მათგანი “სრულიად განსაკუთრებულს” წარმოადგენს, რადგანაც მას არაფერი ჰქონდა ადიღეურ (ჩერქეზულ) ენასთან. “თარეშების ენის” მთავარი ამოცანა თარეშის საიდუმლოების დაცვა იყო, რათა ის გარეშე პირთათვის გაუგებარი ყოფილიყო.

მოთარეშე რაზმებს წინამძღოლები ჰყავდათ, რომლებიც პატივით სარგებლობდნენ. მათ ყველა უსიტყვოდ ემორჩილებოდა. ორგანიზაციული თვალსაზრისით თარეშის ყველა დეტალი ზედმიწევნით მოფიქრებული და გათვლილი იყო. ლაშქრობაში მონაწილეებს თან საკმარისი რაოდენობით საკვები მიჰქონდათ. 10-დან 100-კაცამდე სათარეშო რაზმს თავისი ავანგარდი და არიერგარდი ჰქონდა შექმნილი. რაზმი დასახლებულ პუნქტს თავს გათენებამდე ნახევარი საათით ადრე ესხმოდა. საცხოვრებელ სახლებში შეჭრილი მოთარეშეები იტაცებდნენ ყველაფერს, რასაც ხელთ მოიგებდნენ. წინააღმდეგობის გაწევის შემთხვევაში, ადამიანებს კლავდნენ. მარცვა ჩვეულებრივ 30-40 წუთს გრძელდებოდა. სოფელს წინამძღოლის ნიშანზე ტოვებდნენ. მოთარეშეთა უკან დაბრუნება მკაცრად რეგლამენტირებული იყო; გათვალისწინებული იყო უსაფრთხოების ინტერესები და ნადავლის შემცირებაც კი. დაბრუნებისთანავე საზეიმო რიტუალი სრულდებოდა, შემდეგ ნადავლს იყოფდნენ. ნადავლიდან ორი ნაწილი ლაშქრობიდან დაუბრუნებელი მოლაშქრის ოჯახის წევრებს ეძლეოდათ. ლაშქრობაში დაღუპულ მეომრებს ადიღეელები საბრძოლო დიდების შარავანდედით მოსავდნენ, მათზე სიმღერებს ქმნიდნენ, ლეგენდებს ყვებოდნენ.

ადიღეელთა ყველა ტომს სათარეშოდ თავისი ტრადიციული მიმართულება ჰქონდა არჩეული.

ადიღეური სოფელი მონათესავე ადამიანებით იყო დასახლებული. თითოეული დასახლებული პუნქტი პატრონიმიულ ნაწილებად იყო დაყოფილი. ფეოდალურ-გვაროვნული ზედაფენა აულებში გლეხებსა და მონებთან ერთად ცხოვრობდა. ყოველი

დასახლებული პუნქტის ცენტრში იყო მეჩეთი, თუმცა რელიგიური თაყვანისცემის ტრადიციულ ადგილს სასაფლაო წარმოადგენდა. ბარში გადასახლებულ ადიღეელთა დასახლებები უზნებისაგან შედგებოდა. ახალ დასახლებულ პუნქტებშიც ადიღეელები ნათესაური ჯგუფების (პატრონიმიების) სახით მკვიდრდებოდნენ.

XVII-XVIII სს-ის საისტორიო მონაცემებით, კომპაქტურად დასახლებული ადიღეელების სოფელს წრის ან კვადრატის ფორმა ჰქონდა. მის პერიმეტრზე საცხოვრებლები იყო განლაგებული, რომელთა ფასადი სოფლის შიდა მხარეს იყო მიმართული, შუაში კი მოთავსებული იყო დიდი ეზო საქონლისათვის, ჭები, მარცვლეულის შესანახი ხარობები, მოედანი და ა.შ. დაუცველი დასახლება გარშემორტყმული იყო საერთო ღობით, რომელიც აგებული იყო მაღალი და მტკიცე მოწნული კედლებისაგან. ხშირად ეს ღობე ერთმანეთისაგან მცირედ დაშორებული რამდენიმე რიგისაგან (შვიდამდეც კი) შედგებოდა. ხანდახან მოწნულ ღობეებს შორის მიწა ჰქონდათ ჩაყრილი. ასეთ დასახლება-სიმაგრეს თავსა და ბოლოში სათვალთვალო მოწნული კოშკი ჰქონდა.

ადიღეელები იკვებებოდნენ მარცვლეულით, ხორციით, რძის პროდუქტებით (მაწონი, ყველი). ფეტვის ბურღულისაგან, შემდეგ კი სიმინდის ფქვილისაგან სქელ ფაფას ხარშავდნენ. ისინი სხდებოდნენ დაბალ სკამებზე. სუფრას შლიდნენ პატარა მაგიდებზე. ოჯახის წევრები ცალცალკე სადილობდნენ, მითუმეტეს, ქალები და კაცები. სტუმრებისათვის და სადღესასწაულო დღეებში სანუკვარ და რჩეულ საჭმელებს ამზადებდნენ. სუფრასთან მკაცრად იცავდნენ ეტიკეტს, რომლის მთავარი შინაარსი სტუმრისა და უფროსისადმი პატივისცემასა და მოწიწებაში გამოიხატებოდა. თუ ოჯახის უფროსი სტუმარზე ახალგაზრდა იყო, მაშინ მაგიდასთან მხოლოდ სტუმარი ჯდებოდა. სტუმარს არა მხოლოდ ოჯახის უფროსი, არამედ მასპინძლის ნათესავები და მეზობლებიც ემსახურებოდნენ.

ადიღეელების ტანსაცმელი საერთოკავკასიური ტიპის იყო. ჩოხა მოსახლეობის უმეტესობისათვის მხოლოდ სადღესასწაულო იყო და ის ყველას არ ჰქონდა. საყურადღებოა თმის ვარცხნილობა. XVIII-ის ავტორთა ცნობით, ადიღეელები შუბლიდან კეფამდე შუაში ერთ ზოლად თმას იპარსავდნენ, გვერდებზე კი გრძელი თმა ჰქონდათ მოშვებული, რაც ხშირად ერთ ნაწნავად ჰქონდათ დაწნული. 1634 წლის წყაროთი გოგონები და გათხოვილი ქალები ადიღეაში გაშლილი თმებით დადიოდნენ. XVIII-ის დასაწყისში ადიღეელ ქალებს ორი ნაწნავი უტარებიათ. XVIII-ში ადიღეელი ქალები ხელებს ინიით იღებავდნენ.

XIX საუკუნესა და XX ს-ის დასაწყისში ძირითადი სოციალური და სამეურნეო ერთეული იყო პატარა (ინდივიდუალური) ოჯახი. გვხვდებოდა დიდი ოჯახებიც, რომლებშიც რამდენიმე ათეული ადამიანი იყო გაერთიანებული. XXს-ის 20-იან წლებში ზოგიერთ აულში 60 სულიანი ოჯახები გვხვდებოდა. საოჯახო ყოფა პატრიარქალური წესჩვეულებებითა და ნორმებით განისაზღვრებოდა. ქალი მთლიანად დამოკიდებული იყო მამასა და ძმაზე, შემდეგ კი – ქმარზე. ქალს არ შეეძლო მონაწილეობა მიეღო სასოფლო კრებაში; მას ქმართან გარეშე პირთა თანდასწრებით საჭმელად დაჯდომის უფლება არ ჰქონდა. ქალები და კაცები ცალ-ცალკე ცხოვრობდნენ. მაგრამ საოჯახო მეურნეობაში ქალი მთავარ როლს თამაშობდა. ქალები მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ მესისხლეთა შერიგებისას.

ადიღეელებში ქორწინების გაბატონებული ფორმა იყო მონოგამიური ქორწინება. მაჰმადიანობის მიღების შემდეგაც კი მრავალცოლიანობამ ფეხი ვერ მოიკიდა. ბოლო დრომდე შემორჩენილი იყო უმძრახობის ინსტიტუტი. ის უფროსებისადმი პატივისცემის ერთგვარ გამოხატულებას წარმოადგენდა. ქორწინების შემდეგ, რამდენიმე წლის განმავლობაში კონტაქტები ქმრის მშობლებთან და უფროს მამაკაც ნათესავებთან ტაბუირებული იყო. ქალები დღესაც დიდი პატივისცემითა და მოწიწებით სარგებლობენ. ქორწინება მშობლების მოლაპარაკებით ხდებოდა, მაგრამ იშვიათი არ იყო ქალის მოტაცებაც. ქორწილი, ჩვეულებრივ, მრავალრიცხოვანი იცოდნენ. ამ დროს მექორწილებს ნათესავები და

მეზობლები ეხმარებოდნენ. გავრცელებული იყო გაძიძავება. მართალია, დაკრძალვის ცერემონია ისლამიზებული იყო, მაგრამ შემორჩენილი იყო ბევრი ტრადიციული წეს-ჩვეულება, მაგალითად, გარდაცვლილის ხსოვნისადმი მიძღვნილი დოღი და ა.შ.

ადილელებში ტრადიციული იყო ურთიერთდახმარება და სტუმართმოყვარეობა, რომლებიც ერთგვარად სახეშეცვლილი ფორმით დღესაცაა შემონახული. ფართოდ იყო გავრცელებული მმადნაფიცობა, შვილად აყვანის წესი, რაიმე დანაშაულის გამო, თემიდან გაქცეული ადამიანის სხვის თემში შესვლა, ხელოვნური დანათესავება.

ადილეაში სამართლებრივ ურთიერთობებს ჩვეულებითი სამართალი (ადათი) აწესრიგებდა. ყველა ტომს თავისი საკუთარი ადათი ჰქონდა.

ადრე შუა საუკუნეებში ადილეაში ქრისტიანობა ბიზანტიიდან და საქართველოდან გავრცელდა. როგორც სამეცნიერო ლიტერატურაშია შენიშნული, მთავარი ქრისტიანული სიმბოლო და წარმართული კერპი ქართული სიტყვით “ჯვარი” აღნიშნებოდა. ქრისტიანობის გავრცელებაზე მიუთითებენ ეკლესიების ნაშთები, ქვის ჯვრები და საფლავის ქვები ბერძნული ქრისტიანული წარწერებით. თურქულ-ყირიმული ექსპანსიის შედეგად ქრისტიანობამ პოზიციები დათმო. დღეს ადილელები მაჰმადიანი სუნიტები არიან. ისლამი მათ შორის XVI ს-ში გავრცელდა, მთის ცალკეულ ტომებში კი – XVIII ს-სა და XIX ს-ის დასაწყისში. ჯერ ქრისტიანობის, შემდეგ ისლამის გავრცელებამ ადილეელთა ძველი ადგილობრივი, ტრადიციული რწმენა-წარმოდგენები დავიწყებას ვერ მისცა. არქანჯელო ლამბერტი (XVIII-ის პირველი ნახევარი) აღნიშნავდა, რომ ადილელები მხოლოდ სახელით არიან ქრისტიანები, არც სარწმუნოებით და არც მოქმედებით ქრისტიანობა მათ სრულებით არ ეტყობათ. XIX-ის 50-იან წლებში ნ. კარლგოფი წერდა: ადილეაში “ნამდვილი მაჰმადიანი მხოლოდ უმნიშვნელო ნაწილია. აქაური რელიგია ქრისტიანობისა და წარმართობის შერწყმის შედეგად არის ჩამოყალიბებული, რომელსაც მაჰმადიანობა მცირედ ერთვის”. არ შეიძლება XIX-ის მეორე ნახევრის ორ ავტორს – ნ. ალბოვსა და ა. ლილოვს – არ დავესესხოთ. ეს უკანასკნელი წერდა, რომ ადილელები არც ქრისტიანები იყვნენ, არც მაჰმადიანები. მინდვრად და სასაფლაოზე უამრავი ჯვარი ჰქონდათ აღმართული და იმავდროულად ასრულებდნენ როგორც მაჰმადიანურ, ისე წარმართულ ჩვეულებებსაც კი. ნ. ალბოვი კი აღნიშნავდა: “ჰაკუჩებში მაჰმადიანობა ძალიან სუსტია. მიუხედავად იმისა, რომ აქვთ მეჩეთები და ყავთ მოლა, მაჰმადიანურ წესებს არ ასრულებენ. მოლებს ჩუმად დასცინიან კიდევ. წარმართული ღვთაებების დასახელება ახალგაზრდებსაც კი შეეძლოთ. ერთადერთი, რაშიც მაჰმადიანობა ჩანს, არის ის, რომ არ სვამენ ღვინოს და არ ჭამენ ღორის ხორცს”.

დასავლეთ ადილების წარმართული პანთეონის სათავეში იდგა დიდი შემოქმედი ღმერთი “თჰამშუო”. დიდ პატივს მოაგებდნენ “შიბლეს”, რომელიც ერთდროულად ელვისა და ჭექაქუხილის ღვთაება, მეხისა და წვიმის მზრძანებელი, მიწათმოქმედების ერთ-ერთი მფარველი და ადამიანთა შემწე იყო. ადილები განსაკუთრებულ თაყვანს სცემდნენ ლაშქრობის ღვთაებას და მეომართა მფარველს “ზეიკუთჰას”. მიწათმოქმედებისა და უხვმოსავლიანობის ღვთაება იყო “სოზერიში”, მესაქონლეობისა – “ახინი”, ტყის ნადირთა და ნადირობისა – “მეზითჰა”, მჭედლებისა – “თლეფშე”. მრავალ წარმართულ დღესასწაულს ქრისტიანობის ნაკვალევიც ეტყობოდა. განსაკუთრებულ პატივს მოაგებდნენ ჯვარს, მაგრამ მას როგორც წარმართულ კერპს ისე ეთაყვანებოდნენ. ეთაყვანებოდნენ ტყეებს, ბუჩქებს, ხეებს. ხეებს შორის გამორჩეულად მუხას სცემდნენ თაყვანს, განსაკუთრებით თუ ის მეხნაკრავი იყო. მეხი ღვთაება “შიბლეს” ხილულ გამოხატულებად ითვლებოდა. მეხით დაღუპულს კი განსაკუთრებული პატივით კრძალავდნენ. მეხით მოკლულს ფიცარნაგზე ასვენებდნენ და მას მაღალ ხეზე ჰკიდებდნენ. მის გარშემო კი სამი დღის განმავლობაში ღვინო და ცეკვა-სიმღერა იმართებოდა, სწირავდნენ ხარს, ცხვარს, ხორცის დიდ ნაწილს კი ღარიბებს ურიგებდნენ. ამ

წესს ყოველ წელს იმეორებდნენ, სანამ გვამი მთლიანად არ გაიხრწნებოდა. მეხით მოკლული წმინდად მიაჩნდათ.

ადილეური ფოლკლორიდან პირველყოვლისა შეიძლება ნართული ეპოსი დავასახელოთ. სიმღერებიდან გავრცელებულ იყო საგმირო, ლირიკული და ყოფითი სიმღერები. თითქმის ყველა სადღესასწაულო სანახაობას თან ახლდა ცეკვები.

ადილელთა სულიერ განვითარებაში განუსაზღვრელი როლი მიეკუთვნებოდა მწერალსა და ეთნოგრაფს ს. ხანგირის.

3. ყაზარდოელები

ყაზარდოელების თვითსახელწოდებაა **ადილე**. ისინი თავიანთ თავს **ყებერდებისა** უწოდებენ. მკვიდრობენ ჩრდილოეთ კავკასიის ცენტრალურ ნაწილში მდინარეების მალკის, ბაქსანისა და თერგის ირგვლივ. 1989 წლის მონაცემებით, რუსეთის ფედერაციაში 386 ათასი ყაზარდოელი ცხოვრობდა. ძირითადად მკვიდრობენ ყაზარდო-ბალყარეთში (დაახლოებით 364 ათასი კაცი). ყაზარდოელთა სოფლები არის ადილეშიც. ცხოვრობენ აგრეთვე ქ. მოზდოკსა და მის მიდამოებში (უწინ მოზდოკელ ყაზარდოელებს “მართლმადიდებელ ჩერქეზებს” უწოდებდნენ). ისინი იმ ყაზარდოელი ყმა-გლეხების შთამომავალნი არიან, რომლებიც XVIII-სა და XIX ს-ში თავიანთ მფლობელებს გაექცნენ და რუსებს შორის ჩასახლებულებმა ქრისტიანობა მიიღეს. XIX ს-ის პირველ ნახევარში ყაზარდოელების ნაწილი ყაზარდოდან ყუბანის სათავეებში გადასახლდა და დღეს ისინი ჩერქეზებად იწოდებიან. ყაზარდოელები ცხოვრობენ აგრეთვე სამხრეთ-დასავლეთ აზიის ბევრ ქვეყანაში. ყაზარდოელები ლაპარაკობენ ყაზარდოულ-ჩერქეზულ ენაზე, რომელიც კავკასიურ ენათა ოჯახის ადილეურ-აფხაზურ ჯგუფში შედის. ყაზარდოულ ენას აქვს რამდენიმე დიალექტი: ბაქსანური (დიდი ყაზარდოს დიალექტი), ბესლენური, ყუბანური და მთელი რიგი თქმები – მალკური, მცირე-ყაზარდოული, მოზდოკური. თანამედროვე ყაზარდოული (და ჩერქეზული) ლიტერატურული ენის საფუძველს ბაქსანური დიალექტი წარმოადგენს. სხვათაშორის, 1666 წელს, ევლია ჩელების სიტყვით, მცირე ყაზარდოში ყაზარდოულ ენასთან ერთად, ქართულ ენასაც გამოიყენებდნენ.

ყაზარდოელები აღმოსავლეთ ადილელებს მიეკუთვნებიან და ადილელებსა და ჩერქეზებთან ერთად ადილელთა ეთნიკურ ერთობას შეადგენენ. XIII-XIX სს-ში ყაზარდოელები უცხოურ წყაროებში ჩერქეზების სახელით მოიხსენიებიან. ყაზარდოელთა წინაპრები თავდაპირველად (XIII-XIV სს.) ადილელთა საერთო მასას გამოეყვნენ და ყუბანისპირეთიდან თერგის მარცხენა მხარეს – დიდ ყაზარდოში დასახლდნენ. XV-XVI სს-ში ყაზარდოელთა ნაწილმა უფრო აღმოსავლეთით, თერგის მარჯვენა ნაპირზე გადაინაცვლა. ასე წარმოიქმნა მცირე ყაზარდო. XVI-დან იწყება ყაზარდოს რუსეთთან დაახლოების პროცესი, რასაც ყაზარდოზე ოსმალეთის იმპერიისა და ყირიმელი ხანების ხშირი თავდასხმებიც ხელს უწყობდა. 1552 წელს მოსკოვს მათი პირველი ელჩობაც ეწვია. რუსულ ისტორიოგრაფიაში მიღებული იყო, რომ ყაზარდო რუსეთმა 1557 წელს, მეფე ივანე IV-ის დროს შეიერთა. შემდეგ წერდნენ ყაზარდოელთა ხელქვეითობასა და ქვეშევრდომობაზე. სინამდვილეში, რუსეთმა ყაზარდო 1774 წელს ქუჩუკ-კაინარჯის ზავით შეიერთა. XVIII ს-ის ბოლოსა და XIX ს-ის დასაწყისში ყაზარდოელები დამოუკიდებლობის აღდგენას რელიგიის საშუალებით ცდილობდნენ.

1825 წელს ყაზარდო ჩართული იქნა რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში. ყაზარდოს უკანასკნელმა ვალიმ (უმაღლესმა თავადმა) ქუჩუკ ჯანხოტოვმა თავისი უფლებამოსილება მთლიანად და საბოლოოდ ცარიზმის ადმინისტრაციას გადასცა. ამ დროს ყაზარდოელების ნაწილი ყუბანის იქით გადასახლდა. დღესაც მათი შთამომავლები ცხოვრობენ ყარაჩაი-

ჩერქეზეთის ტერიტორიაზე და მდ. ლაბის ნაპირებზე ადიღეაში. 1860-1866 წლებში ყაზარდოელების მნიშვნელოვანი ნაწილი საცხოვრებლად თურქეთში წავიდა. ათეულ ათასობით გადასახლებულმა ვერც კი მიაღწია თურქეთს – შიმშილისა და გაჭირვებისაგან ისინი გზაში დაიხოცნენ.

XVI-XVIII სს-ში ყაზარდოელი თავადები ჩრდილოეთ კავკასიელი მთიელებისაგან (ოსები, ჩაჩნები, ინგუშები, ბალყარელები, ყარაჩაელები, აბაზები) ხარკს იღებდნენ. ყაზარდოელი თავადების საბჭო ირჩევდა ყაზარდოს უმაღლესი თანამდებობის პირს (“უალია”). ამავე დროს, შემორჩენილი იყო საჯარო ხელისუფლების არქაული ფორმები: სახალხო კრება, მამაკაცთა ფარული კავშირები.

მთელი შუა საუკუნეების განმავლობაში ყაზარდოელთა სხვადასხვა კაზაკები (დასახლებები) განსახლების არეალს, ტერიტორიას ხშირად იცვლიდნენ. XVI ს-ის პირველ ნახევარში ყაზარდოელებს დასახლებები პიატოგორიეს რაიონსა და თერგის დასავლეთით ჰქონდათ. იმავე საუკუნის დასასრულს ყაზარდოელთა დასახლებები თერგის მარჯვენა ნაპირზეც გაჩნდა. ამავე დროს, მათ ოსეთისა და ინგუშეთის მთიანი ხეობებიდან გამოსასვლელი ეჭირათ და ინგუშებსა და ოსებს ბარში განსახლების საშუალებას არ აძლევდნენ. XVIII-ის შუა ხანებში ყაზარდოელთა კაზაკები მდ. სუნჯაზეც წარმოქმნილა.

XVIII საუკუნესა და XIX-ის დასაწყისში ყაზარდოში (ჩერქეზეთის ოკრუგში) სამი ათასი სადგომი იყო. მცირე ყაზარდოში 800 საცხოვრებელ სადგომს ითვლიდნენ. ამას გარდა, კავკასიის მთების მახლობლად, სამხრეთში ტაუხსულთანის ოკრუგში 600 საცხოვრებელი სადგომი იყო აღრიცხული, გილიაკსანში – 400.

იმის გამო, რომ ყაზარდოელთა დასახლებებს სხვადასხვა მიზეზით გამოწვეული მოძრაობითობა ახასიათებდათ და, ამავე დროს, იმის გამო, რომ კაზაკები ერთმანეთთან ძალიან დამორბეული იყო, ყაზარდოელთა ეთნიკური საზღვრების ზუსტი განსაზღვრა ერთობ ძნელია. სამეცნიერო ლიტერატურაში ყაზარდოელი კაზაკების ხშირი გადაადგილების მიზეზად მრავალი ფაქტორია დასახელებული, რომელთაგან უპირველესად საგარეო პოლიტიკურ სიტუაციას ასახელებენ. ყაზარდო ყირიმელი ხანების ექსპანსიის ხშირი ობიექტი იყო. ყაზარდოს საშინაო ვითარებიდან კი მათ ტერიტორიაზე მრავალრიცხოვანი და ხანგრძლივი შინაომები სახელდება. აგრეთვე გასათვალისწინებელია ყაზარდოს ურთიერთობა მეზობელ ხალხებთან (ნოღაელებთან, ყალმუხებთან, ვაინახებთან). ისინიც ხშირად აიძულებდნენ ყაზარდოელებს ერთი ადგილიდან მეორეზე გადასახლებულიყვნენ. ჩვენი აზრით, ყაზარდოელთა ხშირი გადასვლა ერთი ადგილიდან მეორეზე მათი მეურნეობის ფორმით (მეცხოველეობით) იყო განპირობებული – მოძრაობითობა ხომ თითქმის ყველა ადიღეური მოდგმის ტომს ახასიათებდა. XIX-ის ავტორებიც აღნიშნულის უმთავრეს მიზეზად სამეურნეო ყოფის თავისებურებას ასახელებდნენ. კლაპროტი წერდა: “სოფლების ადგილმდებარეობა მუდმივი არაა, რადგან ხშირად, როდესაც სახნავი გამოიფიტება და ტყე განადგურდება, სოფელი სხვა ადგილზე გადაადგილდება”. ყაზარდოელებს ჰქონდათ სახვნელი და საძოვარი ტერიტორიები. აღსანიშნავია თავშესაფარი ტერიტორიებიც, რომლებსაც მრავალრიცხოვანი ფეოდალური ორთაბრძოლების, ყირიმელთა, ყალმუხელთა და ნოღაელთა თავდასხმებისას იყენებდნენ. XVII-ის ბოლოსა და XVIII-ის დასაწყისში, 25 წლის განმავლობაში სამჯერ შეიცვალა ადგილმდებარეობა “ალკასოვი კაზაკმა”. ისინი ხან დარიალის “გასასვლელში” ცხოვრობდნენ, ხან კი – თავდაპირველი ადგილსამყოფელიდან ორი დღის სავალზე.

ყაზარდოს ცხოვრებაზე ფრიად უარყოფითი გავლენა მოახდინა XVIII-ში ფეოდალური ზედაფენის ორ ჯგუფს შორის მიმდინარე ბრძოლამ. ბაქსანისა და კამტაკავის პარტიებს შორის დაპირისპირება მთელი ერთი საუკუნის მანძილზე გაგრძელდა. ამ დროისათვის 17 წლის განმავლობაში (1729-1746წწ.) არსლანბეკ კაიტუკინის მფლობელობაში მყოფმა მოსახლეობამ

ოთხჯერ შეიცვალა ადგილსამყოფელი. ამის გამო, ხშირად ყაზარდოელები ყოშებში (კარვებში) ცხოვრობდნენ. XVIII-ის პირველ ნახევარში მუდმივი მოსახლეობა არც პიატოგორიის რაიონში იყო. ეს ვითარება იმავე საუკუნის ბოლოს შეიცვალა. დასახლებულ რაიონში XVIII-ის ბოლო პერიოდის წყაროებში უკვე მუდმივი დასახლებული პუნქტებია მითითებული.

შედარებით იშვიათად იცვლიდნენ ადგილმდებარეობას მცირე ყაზარდოს დასახლებები, თუმცა კაზაკების გადანაცვლება აქაც ხდებოდა. XVIII-ის პირველ ნახევარში მცირე ყაზარდოს ტერიტორიის გაფართოება სამხრეთით, ოსეთის ხეობების მიმართულებით ხდებოდა. XIX-ის დასაწყისში კი მცირე ყაზარდოელთა კაზაკებმა დასავლეთითა და ჩრდილოეთით გადაინაცვლეს.

მართალია, ჩრდილოეთ კავკასიაში ძირითადად ერთი ეთნოსით დასახლებული სოფლები არსებობდა, მაგრამ, XVI-XVIII-ის ყაზარდოში შენიშნულია ზოგიერთი პოლიეთნიკური დასახლება. ასე რომ, ყაზარდოელებთან ერთად არც თუ ისე მცირე რაოდენობით ოსები, ყუმუხები, ლაკები, დარგუელები, ჩაჩნები და ინგუშები ცხოვრობდნენ. ყაზარდოელები ყაზარდოს ფარგლებს გარეთაც გადასახლდებოდნენ. XVII-XVIII-ში მათი მიგრაცია ყუმუხის დაბლობში მოხდა. ამავე დროს, ყუმუხების სოფლებში ცხოვრობდნენ გვარები, რომელთა წინაპრებიც ყაზარდოდან იყვნენ მოსული. ყუმუხებში ყაზარდოელთა პირველი დასახლებები 1711 წელს, ყირიმელთა ლაშქრობების შემდეგ გაჩნდა. 1804, 1813 და 1822 წლების აჯანყებებმა ყუმუხის გადაღმა ყაზარდოელთა გადინება გამოიწვია. ყაზარდოს მოსახლეობას დიდი ზიანი მიაყენა შავი ჭირის ეპიდემიამ, რომელიც ჩრდილოეთ კავკასიაში 1804-1811 წლებში მძვინვარებდა. XIX-ის 30-იანი წლების ბოლოს მცირე ყაზარდოში 23 დასახლებული პუნქტი იყო 1130 კომლით, დიდ ყაზარდოში კი – შესაბამისად 92 დასახლებული პუნქტი და 2830 კომლი.

ყაზარდოელთა ტრადიციულ სამეურნეო საქმიანობას მეცხოველეობა წარმოადგენდა. ისინი აშენებდნენ ცხენებს, მსხვილფეხარქოსან საქონელს, ცხვარს, თხას. მისდევდნენ სამომთაბარო მეცხოველეობას; ზაფხულში მთის – სამოვრებზე, ზამთარში – სტეპებში. ყაზარდოელი ფოლკლორი გამსჭვალულია მესაქონლეობითი თემებით, განსაკუთრებით ხშირად უმღერიან ჯოგებსა და შესანიშნავ ცხენებს. მეცხოველეობაში წამყვანი ადგილი სწორედ მეცხენეობას ეჭირა. საყოველთაო აღიარება ჰქონდა მოპოვებული ყაზარდოელი ჯიშის ცხენებს. წარსულში ცხენის ხორცსა და რძეს მიირთმევდნენ, მაგრამ ცხენი ძირითადად ფასდებოდა როგორც საჯდომი (სატრანსპორტო) საშუალება. ყაზარდოელი ცხენის ჯიშში განსაკუთრებული ამტანობით, გამძლეობით გამოირჩეოდა; ცხენებს 3-4 წლიდან ხედნიდნენ. ხშირად აწყობდნენ დოღს. ცხენებს ყაზარდოელები დამლებით გამოარჩევდნენ. ყველა გვარს მისთვის დამახასიათებელი დამლა ჰქონდა.

მიწათმოქმედება ყაზარდოელთა განსაკუთრებული საქმიანობა არასოდეს ყოფილა. XIX-მდე მარცვლეული კულტურებიდან პირველი ადგილი ფეტვს ეკავა. ყაზარდოელებში მიწათსარგებლობა სათემო იყო. მიწის გადანაწილება ერთი დასახლებული პუნქტის ფარგლებში ყოველწლიურად ხდებოდა. XIX-ის 70-იანი წლებიდან ყაზარდოელებმა უფრო მეტი ყურადღება მიაქციეს მიწათმოქმედებას (სახვნელსათესი ფართობების ზრდა, ფეტვის ხვედრითი წილის შემცირება და ხორბლის, ქერისა და უფრო მეტად სიმინდის ნათესების ფართობების ზრდა).

საერთოდ, ყაზარდოელებს (და აგრეთვე ჩერქეზებს) “მთიელ ხალხად” თვლიან. მაგრამ მათ შესახებ ეს ტერმინი შეიძლება პირობითად ვიხმაროთ. ყაზარდოელთა და ჩერქეზთა სოფლები განლაგებულია სტეპებსა და მთისწინეთში. XIX-ის შუა ხანებამდე დასახლება შეჯგუფული ტიპის ჰქონდათ. ყაზარდოელთა სოფლები ადრე შედარებით პატარა იყო, მაგრამ 1860-იან წლებში, მიწის რეფორმის შედეგად, ყაზარდოელთა სოფლები გაამსხვილეს. 116 პატარა სოფელი გაერთიანებული იქნა 39 დიდ აულში, რის შედეგადაც ადრინდელი პატარა სოფლის

სახელწოდებანი უბნის სახელებად იქცა. საცხოვრებელი სახლის ჩონჩხს წარმოადგენდა ხის ბოძები, რომელიც თხილის ტოტებით იყო მოწნული და თიხით იყო გალესილი. ასეთი ტიპის სახლი – მსუბუქი მოწნული ნაგებობა – ადიდელებისათვის ძალიან ძველ დროში იყო დამახასიათებელი, რაც არქეოლოგიური ძეგლებითა და მოგზაურთა ჩანაწერებით დასტურდება. ოთახების რაოდენობა განსაზღვრული იყო ოჯახში საქორწინო წყვილთა რაოდენობით. სამეურნეო ნაგებობებიც მოწნული ტოტებისაგან იყო აგებული, რომლებიც ჩალით და თივით იყო გადაფარებული და რომლებსაც ხშირად მრგვალი ანდა ოვალური ფორმა ჰქონდათ. განსაკუთრებით თავისებური იყო ორიგინალურ სახურავიანი მრგვალი სამზარეულოები. მოწნული მრგვალი ნაგებობების ცენტრში მიწაში ბოძი იყო ჩასმული, რომლის თავზე ურმის თვალი იყო წამოცმული. თვლის ფერსოზე ამაგრებდნენ ხის ხარიხებს, რომლის მეორე ბოლოები ჩალაგებული იყო ნაგებობების კედლებში. ხარიხებს ზემოდან ჩალას ან თივას აწყობდნენ. ასე რომ, სამზარეულოს მრგვალი, სოკოსმსგავსი სახურავი ჰქონდა. ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ ასეთი ტიპის მრგვალი ნაგებობები პირდაპირ მიუთითებს იმაზე, რომ ყაზარდოელთა წინაპრები ადრე მომთაბარეები იყვნენ და იურტებში ცხოვრობდნენ. ეს მოსაზრება გასაზიარებელია, თუ იმასაც გავიხსენებთ, რომ ყაზარდოელი კაბაკები მოძრაობითობით ხასიათდებოდა, ხშირად იცვლიდნენ ადგილმდებარეობას და აგრეთვე იმასაც, რომ ყაზარდოელთა მეცხოველეობაში წამყვანი მეცხენეობა იყო. თავადებს, აზნაურებს და დაწინაურებულ გლეხებს საცხოვრებელი სახლების გვერდით, აშენებული ჰქონდათ სასტუმრო სახლებიც. ფეოდალების სახლებს ყმა-გლეხები და მონები აგებდნენ, დანარჩენები კი თვითონ იშენებდნენ, თუმცა ამ დროს მეზობლებმა და ნათესავებმა ურთიერთდახმარებაც იცოდნენ. მამაკაცები სახლის მოწნულ კარკასს აშენებდნენ, ქალები კი მას თიხით ლესავდნენ.

ყაზარდოელთა ტანსაცმელი თითქმის ისეთივე იყო როგორც სხვა ჩრდილოეთკავკასიელებისა. გარეგნულად ყაზარდოელები მაინც გამოირჩეოდნენ დასავლეთ ადიდელებისაგან და აბაზებისაგან. მაგალითად, ზღვისპირა აბაზები თუ გრძელ თმებს ატარებდნენ, ყაზარდოელები, როგორც თავს, ისე წვერს იპარსავდნენ. ყაზარდოელებმა პურის კულტურა არ იცოდნენ. ის რუსებისაგან შეითვისეს. მათი ძირითადი საჭმელი იყო “პასტა” – ფეტვის ბურღლის უმარილო სქელი ფაფა. სქელ გაციებულ ფაფას ნაჭრებად ჭრიდნენ და ისე შეექცეოდნენ. “პასტა” ყველა ადიდეური ტომისათვის, მათ შორის, აფხაზებისთვის ტიპური იყო. კავკასიის სხვა ხალხებმა “პასტის” მსგავსი საჭმელი არ იცოდნენ. ყველაზე საპატიო სტუმარი ჩვეულებრივ მარტო მიირთმეოდა საჭმელს. მხოლოდ სტუმრის დაჟინებული თხოვნის შემდეგ დაჯდებოდა მასთან ოჯახის უფროსი, თანაც იმ შემთხვევაში, თუ კი იგი სტუმარზე უფრო ახალგაზრდა არ იყო. XVI-XVIII სს-ში ყაზარდოელები უპირატესობას ანიჭებდნენ კერასთან გამომშრალ მაგარ ყველს.

მართალია, ყაზარდოში ფეოდალური წეს-წყობილება იყო გაბატონებული, მაგრამ თავისებურებით ხასიათდებოდა იმ თვალსაზრისით, რომ მასში შეთანწყობილი იყო პატრიარქალური მონობა და გვაროვნული წყობილების ძლიერი გადმონაშთები. ფეოდალური იერარქიული კიბის უმაღლეს საფეხურზე იდგნენ თავადები (“ფში”). თავადების ვასალები იყვნენ “ტლეკოტლეშები” და “დიჟინუგები”. ტლეკოტლეშებს უფლება ჰქონდათ თავიანთი ყმა-გლეხებით თავადისაგან წასულიყვნენ. წვრილ ფეოდალებს “უორკი” ეწოდებოდა, რომლებიც ასევე ფლობდნენ ყმა-გლეხებსა და მონებს. უორკების ნაწილი ფშისა და ტლეკოტლეშების სამხედრო რაზმებს შეადგენდა. მთელი ფეოდალური საზოგადოება “ფშიუორკების” საერთო სახელწოდებას ატარებდა. გლეხობაც რამდენიმე კატეგორიად იყოფოდა. გლეხი მეთეემები (“ტლხუკოტლი”) პირადად თავისუფალნი, მაგრამ დამოკიდებულნი იყვნენ ფშიუორკებზე. განსაკუთრებულ კატეგორიას შეადგენდნენ ყოფილი ყმა გლეხები – “ანატები”, რომლებმაც თავი გამოიხადეს. ყმა-გლეხები მიმაგრებულნი იყვნენ

თავიანთ მფლობელებთან. საზოგადოების ყველაზე უფლებო ნაწილი უნაუტები (მონები) იყვნენ. მონები თარეშების დროს ტყვედ ჩავარდნილთა შთამომავლებს წარმოადგენდნენ. უნაუტების შრომას ძირითადად საოჯახო მეურნეობაში იყენებდნენ. საერთოდ, XV-XVIIIსს-ის ყაბარდოს საზოგადოებრივ წყობას ახასიათებენ როგორც ადრეფეოდალურს. ქვეყანას მართავდა არჩევითი ან ასაკით უფროსი თავადი, რომლის ხელისუფლებაც სხვადასხვა თავადებისა და გავლენიანი აზნაურების თვითნებობით იყო შეზღუდული. ყაბარდოელთა ხალხურ ზეპირ შემოქმედებაში XVI-XVIII საუკუნეები იწოდება ყაბარდოელი ხალხის ბედნიერ, ოქროს, გამრულ პერიოდად. XVI საუკუნეში მყარდება პირველი გაცხოველებული კონტაქტები რუსეთის სახელმწიფოსთან. ამ საუკუნის მესამე მეოთხედში თავადმა თემრიუკმა გააერთიანა წვრილ-წვრილი ყაბარდოელი სათავადოები და ქვეყნის დამოუკიდებლობა ყირიმელ თათრებთან, ნოღაელებთან, ყუმუხებთან ბრძოლაში შეინარჩუნა, რომელთა უკანაც იდგნენ თურქეთისა და ირანის ძლიერი სახელმწიფოები. თემრიუკმა დიპლომატიური ურთიერთობა დაამყარა რუსეთთან, ასტრახანისა და ყირიმის სახანოებთან. 1561 წელს მისი ქალიშვილი გუაშენი ცოლად შეირთო ივანე მრისხანემ. თუმცა ადრეფეოდალურ ყაბარდოში არც ქალაქები არსებობდა, არც დამწერლობითი კულტურა ჰქონდათ. ხელოსნობაცა და ხელოვნებაც სუსტად იყო განვითარებული და მონათმფლობელური ელემენტებიც არსებობდა.

ყაბარდო მეზობელთაგანაც ხშირ თავდასხმებს განიცდიდა. მაგრამ, თავის მხრივ, ყაბარდოელები ძარცვით ლაშქრობებს მეზობელ ტომებზე თვითონაც აწყობდნენ. თარეშის მონაწილენი ლაპარაკობდნენ განსაკუთრებულ პირობით ენაზე, რითაც თავიანთ გეგმებს ასაიდუმლოებდნენ.

როგორც აღვნიშნეთ, ყაბარდოში ადრეფეოდალური ურთიერთობები არსებობდა. ბუნებრივია, ასეთ საზოგადოებაში შემორჩენილი იყო გვაროვნული წყობილებისათვის დამახასიათებელი საზოგადოებრივი ინსტიტუტები, რომლებიც შეთანწყობილი იყო ფეოდალურ ურთიერთობებთან. ყაბარდოელები გვარებად (“ლეპკ”) ცხოვრობდნენ. XIXს-ში ერთი გვარის წარმომადგენლები ერთ გვაროვნულ დასახლებაში (სოფელში, უნაბში) უკვე აღარ ცხოვრობდნენ. ერთ სოფელში რამდენიმე გვარი შერეულად მკვიდრობდა. გვარის ცალკეული ოჯახები შეიძლება რამდენიმე სოფელში ყოფილიყვნენ გაფანტულნი. საერთო გვაროვნული მეურნეობა აღარანაირი ფორმით არ არსებობდა. ერთი გვარის წევრებს ჰქონდათ შეგნება, რომ საერთო წინაპარი მამაკაცის შთამომავალნი იყვნენ. შემორჩენილი იყო გვაროვნული ნიშნები – დამღები. გვარის წევრები მკაცრად იცავდნენ ეგზოგამიას, ისე რომ გვარის შიგნით ქორწინება მკაცრად იყო აკრძალული; გვარის ღირსების შეურაცხყოფისათვის, ნათესავის დაჭრისა და მკვლელობისათვის ერთობლივად იძიებდნენ შურს. XVIII-XIXსს-ში სისხლის აღების ჩვეულებამ გარკვეული ცვლილებები განიცადა და სისხლს აღება მხოლოდ ახლო ნათესავების პრეროგატივა გახდა. უმეტეს შემთხვევაში ის ჩვეულებრივი სამართლით (ადათით) განსაზღვრული საურავის გამოსასყიდით შეიცვალა. მესისხლის შერიგების ერთ-ერთი საშუალება იყო მოკლულის გვარის მიერ მკვლელის შვილად აყვანა და მკვლელის შვილის აღზრდა მოკლულის გვარის მიერ. ყმა-გლეხის მკვლელობისათვის გადასახადს მოკლულის გვარს კი არ უხდიდნენ, არამედ – მის მფლობელს.

ყაბარდოელებმა იცოდნენ ბავშვის გაძიძავება, რაც მათან ათალიკობის სახელითაა ცნობილი. თავადები თავიანთ შვილებს გასაზრდელად უპირველეს ყოვლისა უორკების (აზნაურების) ოჯახებში აგზავნიდნენ, უორკები კი – უფრო დაბალი კატეგორიის უორკებთან და გლეხ-მეთემეებთან. ბიჭი ხშირად თარეშებში ათალიკთან (ძიძასთან) ერთად მონაწილეობდა. აღზრდის მთელ პერიოდში ნამდვილი მამა შვილს საერთოდ ვერ ხედავდა. წინა საუკუნეებში გამზრდელი ვალდებული იყო აღსაზრდელისათვის მოეძებნა საპატარძლო, აუცილებლობის შემთხვევაში კი – დახმარებოდა მის მოტაცებაში. სახლში

დაბრუნებისას აღსაზრდელს ათალიკი ცხენით, იარაღით, ძვირფასი ტანსაცმლით უზრუნველყოფდა. მშობლებისათვის გაძიძავებული შვილის დაბრუნება საზეიმოდ ხდებოდა. აღსაზრდელად გოგონებსაც აბარებდნენ.

ყაზარდოელებში სტუმართმოყვარეობის ტრადიცია ყველაზე მაღლა იდგა. ყველა შეძლებული კომლის უფროსს ეზოში აშენებული ჰქონდა სპეციალური სასტუმრო სახლი, სადაც მგზავრს უნებართვოდაც შეეძლო მოწყობილიყო. ამასთანავე, სტუმარი დარწმუნებული იყო, რომ აქ ნახავდა ღამის გასათევს, ყუათიან საჭმელს, რაც მთავარია, დაცული იქნებოდა მტრისა და მდევარისაგან. “სტუმრული” (სახლი) ღია იყო ყველასათვის. სასტუმრო სახლებში განიხილავდნენ ქვეყნის ამბებს, პოლიტიკური და სამეურნეო ცხოვრების პრობლემებს, ასრულებდნენ საგმირო სიმღერებს, ცეკვავდნენ, თაობიდან თაობას გადასცემდნენ ძველ გადმოცემებს დევგმირ-ნართებზე. საერთოდ, სასტუმრო სახლი (“სტუმრული”) ძირითადად, საზოგადოებრივი დაწესებულება იყო. ოჯახის უფროსი ვალდებული იყო სტუმარი იარაღით დაეცვა, თუ მას რაიმე საფრთხე ემუქრებოდა. სტუმართმოყვარეობის ტრადიციით ფართოდ სარგებლობდნენ ვაჭრები. ყაზარდოელებში მნიშვნელოვანი იყო აგრეთვე ძმადგაფიცვა. ძმად გაფიცვა გვარში შესვლის უფლებას არ იძლეოდა. ამისათვის შვილად აყვანა იყო აუცილებელი. შვილად აყვანა საჯარო იყო და დედობილის ძუძუზე სამჯერ კბილების შეხებას ითვალისწინებდა. ამ წესს ხშირად იყენებდნენ მესისხლეები. თუ მკვლელი ნებისმიერი ფორმით (ძალით ან ეშმაკობით) მოახერხებდა შეხებოდა მოკლულის დედის მკერდს, ის მისი შვილი, მოკლულის გვარის წევრი ხდებოდა.

მიუხედავად იმისა, რომ ისლამი მრავალცოლიანობის ნებას რთავდა, ყაზარდოელებში მაინც გაბატონებული ფორმა იყო მონოგამიური ოჯახი. XIXს-ის ბოლომდე შემორჩენილი იყო დიდი ოჯახი, რომლის შემადგენლობაშიც რამდენიმე ათეული ადამიანი შედიოდა. ისინი საერთო მეურნეობას აწარმოებდნენ. ოჯახს მართავდა “თჰამადა” (უფროსი). ის იყო სასოფლო თემში ოჯახის წარმომადგენელიც. სამეცნიერო ლიტერატურაში მითითებულია, რომ XVI-XVIIIს-შიც ყაზარდოელები დიდ ოჯახებად ცხოვრობდნენ. პ. პოტიომკინის მოწმობით, ყაზარდოელებში “ყოველი ოჯახი დიდი პაპიდან დაწყებული პატარა ბავშვის ჩათვლით გაუყრელად ცხოვრობს და საჭმელს ყველა ერთი დიდი ქვაბიდან ჭამს და აქედან გამომდინარე არავინ ამბობს რამდენი ოჯახია ან კომლია სოფელში, არამედ რამდენი ქვაბია”.

წოდებრივი წარმომავლობა განისაზღვრებოდა არა მამით, არამედ დედით. არათავადი ქალისა და თავადის შვილი “ფში”-დ არ იწოდებოდა. ის შედიოდა “თუმეს” განსაკუთრებულ ფენაში. დაქორწინება ხშირად ხდებოდა ახალგაზრდების წინასწარი გაცნობის შემდეგ. გოგონები სარგებლობდნენ გარკვეული თავისუფლებით, დადიოდნენ ხალხურ დღესასწაულებზე, ცეკვებზე და სხვ., სადაც შეიძლებოდა შეხვდროდნენ ვაჟებს. საქმროს აუცილებლად უნდა გადაეხადა ურვადი საქონლის, ნივთების ანდა ფულის სახით. არსებობდა მოტაცების წეს-ჩვეულებაც. ახალდაქორწინებულები თავდაპირველად ცხოვრობდნენ არა თავისთან სახლში, არამედ რომელიმე მეგობართან და მეუღლეები ერთმანეთს მხოლოდ ღამით, ფარულად ხვდებოდნენ. დაქორწინებული მამაკაცის ურთიერთობა ასეთი სახლის უფროსთან ნათესაური ხდებოდა და ეს ნათესაობა თითქმის სისხლიერ ნათესაობას უთანაბრდებოდა.

XVIIს-მდე ყაზარდოელების რელიგია ძველი წარმართული რწმენა-წარმოდგენებისა და ქრისტიანობის ნარევს წარმოადგენდა. წარმართული ღვთაებების პანთეონში დიდი ღმერთის – **ტხემხუეს** გარდა, შედიოდნენ ნაყოფიერების, ტყეების, მხედრების, მსხვილფეხა საქონლის მფარველი ღვთაებები. ამათთან ერთად, ყაზარდოელები ეთაყვანებოდნენ მარიამ ღვთისმშობელს, ილიას, წმინდა გიორგის. XIXს-მდე განსაკუთრებული პატივით სარგებლობდა ჯვარი. XVIIს-ის დასაწყისიდან წარმართობამ და ქრისტიანობამ თავისი პოზიციები სუნიტური მიმართულების ისლამს დაუთმო. 1666 წელს თურქ მოგზაურს ევლია

ჩელების ყაბარდოს მცხოვრებნი მთლიანად გამუსლიმებულნი დახვდნენ. მაგრამ, უნდა აღინიშნოს, რომ მრავალფეროვან წარმართულ და ქრისტიანულ წეს-ჩვეულებებს ყაბარდოელები დიდი ხნის განმავლობაში – ჩვენს დღეებამდე ასრულებდნენ. ამით ხსნიან XVIIIს-ის მეორე ნახევრამდე რუსებთან გაქცეული ყაბარდოელების მიერ ქრისტიანობის ადვილად მიღებას. აქ მხედველობაში ე.წ. მოზდოკელი ყაბარდოელები იგულისხმებიან.

ფეოდალური ყაბარდოს სულიერი ატმოსფეროს განსაკუთრებული მახასიათებელი იყო ბევრი ფასეულობისა და იდეალის ომთან დაკავშირება. ღირსება, კეთილშობილება, ვაჟკაცობა, მოვალეობა, ქალის პატივისცემა და სხვა მრავალი ცნება ასე თუ ისე სამხედრო ეტიკეტს უკავშირდებოდა. ბევრი ავტორის აზრით, XVI-XVIIIს-ში ყაბარდოული ცხენოსანი ჯარი ერთ-ერთი საუკეთესო იყო მსოფლიოში. რაინდული მორალის ევოლუციის პროცესში ყაბარდოელებს ჩამოუყალიბდათ უორკების ფენისათვის დამახასიათებელი ეთიკური ვალდებულება. ეს სისტემა, რომელიც ცნობილია, “უერკ ხაბზე”-ს სახელწოდებით (უორკების, ე.ი. რაინდული ეტიკეტი), საერთოადილეური ფასეულობებისა და იდეალების საფუძველზე ჩამოყალიბდა. “უერკ ხაბზე” ითვალისწინებდა ვაჟკაცობას, სიმამაცეს, გულადობას, მჭერმეტყველება-ენამზეობას, სიუხვეს, სტუმართმოყვარეობას, უფროსებისადმი პატივისცემასა და მორიდებულობას, ტანჯვა-წამების სიმტკიცით გადატანას, ქალისადმი გალანტურ, თავაზიან დამოკიდებულებას, ყველანაირი სახის იარაღის შესანიშნავ ფლობას და რაინდული პაექრობისას (ორთაბრძოლისას) პირობების დაცვას. თანამედროვე ყაბარდოელებში ამ ეტიკეტიდან კიდევ ბევრი რამაა შემორჩენილი.

დღეს ყაბარდოელებს აქვთ დამწერლობა, რომელიც 1924წ. შეიქმნა ლათინური ანბანის, 1936 წლიდან კი – რუსული ანბანის საფუძველზე. გამორჩეულია ყაბარდოული ხალხური სიმღერები და ცეკვები. განსაკუთრებით გავრცელებული იყო საგმირო, შრომითი, ისტორიული სიმღერები. ყაბარდოული სიმღერები ერთხმია. ყაბარდოული ფოლკლორის ყველაზე ძველ ფენას ნართების ეპოსი მიეკუთვნება. ჩაწერილი და გამოცემულია, აგრეთვე, ბევრი ზღაპარი და ლეგენდა. გამოკვეთილი ხატოვნობით გამოირჩეოდა ყაბარდოელთა სიმღერა-ტირილები (ჩვენი მთიელების ხმით ნატირალების მსგავსი).

4. ჩერქეზები

ჩერქეზების თვითსახელწოდებაა **ადილე**. რუსეთის ფედერაციაში 50,8 ათასი ჩერქეზი ცხოვრობს. ძირითადად ცხოვრობენ ყარაჩაი-ჩერქეზეთში (40,2 ათასი). უძველესი დროიდან ჩერქეზთა წინაპრები თავიანთ თავს ადილეს უწოდებდნენ. დღესაც ასე იწოდებიან ყაბარდოელები, ადილელები და ჩერქეზები. ისინი ყარაჩაი-ჩერქეზეთის 17 აულში მკვიდრობენ. ცხოვრობენ აგრეთვე სამხრეთ-დასავლეთ აზიისა და ჩრდილოეთ აფრიკის ქვეყნებში, სადაც მუჰაჯირობის დროს, XIXს-ის მეორე ნახევარში, გადასახლდნენ. ამ მაჰმადიანურ ქვეყნებში განსახლებული სხვა ეთნოსებიც (ადილეები, აბაზები...) “ჩერქეზების” სახელწოდებით არიან ცნობილნი.

ტერმინ “ჩერქეზს” საფუძველად უდევს ეთნონიმი “კერკეტი”, რომლითაც ძველი ბერძენი ავტორები შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროს ადილეური მოდგმის მოსახლეობის აღსანიშნავად იყენებდნენ.

ჩერქეზებსა და ყაბარდოელებს საერთო ლიტერატურული ენა აქვთ, რომელსაც ყაბარდოულ-ჩერქეზულს უწოდებენ. ყაბარდოულ-ჩერქეზულის მონათესავეა ადილეური. სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ ამ ენებზე მოლაპარაკეთ ერთმანეთის ესმით.

სარწმუნოებით ჩერქეზები მუსლიმი სუნიტები არიან.

XVIIIს-ში ადილეელთა შემადგენლობაში 18 ეთნოგრაფიული ჯგუფი ითვლებოდა, რომლებსაც თავიანთი ლოკალური სახელწოდებანი ჰქონდათ. სამეცნიერო ლიტერატურაში

აღნიშნულია, რომ მათ ჰქონდათ საერთო კულტურა, საერთო ენა, საერთო ტრადიციები და წეს-ჩვეულებები. მიუხედავად ამისა, ისინი ინტეგრირებულნი არ იყვნენ.

ტერიტორია, რომელიც დღეს ჩერქეზეთის სახელწოდებითაა ცნობილი, ადიღელთა წინაპრების მიერ ჯერ კიდევ V-VIII სს-ში იყო დასახლებული. დღევანდელ ჩერქეზეთში, მდ. ყუბანის დაბლობში, ადიღელთა და ბესლენელთა მიგრაცია XII-XIII სს-ში მოხდა. XIX ს-ში, ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკის გამო, ყაზარდოელები ჩერქეზეთში მასობრივად გადასახლდნენ. მათი ეს მიგრაცია 1825 წელს შეწყდა. ამ დროისათვის ჩერქეზეთის ტერიტორიაზე ყაზარდოელებს უკვე 62 აული ჰქონდათ დაფუძნებული.

თანამედროვე ჩერქეზეთის ფორმირებაში, ყაზარდოელებთან ერთად, მნიშვნელოვანი როლი ბესლენელებმაც ითამაშეს. XVII ს-ის წყაროების მონაცემებით, ბესლენელები ლაბისა და ყუბანის აუზებში ცხოვრობდნენ. ამ ტერიტორიას სამხრეთ-აღმოსავლეთით აზაზებით დასახლებული რაიონები ესაზღვრებოდა.

ჩერქეზეთის ძირითადი საქმიანობაა მესაქონლეობა. მათ ჰყავდათ როგორც ცხვარი, თხა, ცხენი, ისე მსხვილფეხსაარქოსანი საქონელი. მაჰმადიანობის მიღებამდე მისდევდნენ მეღორეობასაც. მესაქონლეობა მომთაბარე ხასიათს ატარებდა. გაზაფხულის დადგომისთანავე, საქონელს საზაფხულო სამოვრებზე მიერეკებოდნენ. განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდნენ ყაზარდოული ჯიშის ცხენების მოშენებას. მისდევდნენ აგრეთვე მეფუტკრეობას.

საკმაოდ ფართოდ იყო განვითარებული ხელოსნობა. შინამრეწველობის ყველა სახე მეცხოველეობის პროდუქტებთან იყო დაკავშირებული. ჩერქეზეთის აღმოსავლეთ ნაწილში, მოსახლეობა ხის დამუშავებას მისდევდა. ფართოდ იყო განვითარებული მჭედლობა, იარაღის კეთება.

ჩერქეზეთი გაერთიანებული იყვნენ დამოუკიდებელ და სამეზობლო-სასოფლო თემებში. XIX-XX სს-ის მიჯნაზე ჩერქეზეთში პატარა ოჯახების გვერდით ჯერ კიდევ არსებობდა დიდი ოჯახები, უფრო ადრე, XVIII ს-ში კი აქ დიდი ოჯახი გაბატონებული იყო.

ჩერქეზეთში ქორწინება მკვაცრად ეგზოგამიური იყო. ეგზოგამიის წესის დამრღვევთ სამშობლოს ფარგლებს გარეთ აძევებდნენ. აკრძალული იყო ქორწინება თანამოგვარეებს შორის, ასევე – ხელოვნურად დანათესავებულებთანაც. ჩერქეზეთისათვის უცხო არ იყო სორორატი და ლევირატი.

თანამედროვე ჩერქეზეთის აულები XIX ს-ის მეორე ნახევარში, კავკასიური ომების დამთავრების შემდეგ გაშენდა. მათი ადრინდელი აულები (დასახლებული პუნქტები) გადამწვარი და განადგურებული იქნა. გადარჩენილი მცხოვრებნი, ცარიზმის განკარგულებით, ყუბანისა და დიდი და პატარა ზელენჩუკის გაყოლებით დაასახლეს. XIX ს-სა და XX ს-ის დასაწყისში 17 დასახლებული პუნქტი დააარსეს. წარსულში ჩერქეზეთს ყველა საცხოვრებელი და სამეურნეო ნეგებობა ხის ჰქონდათ.

ჩერქეზეთი ჭამაში ყოველთვის დიდი ზომიერებით გამოირჩეოდნენ.

ჩერქეზეთის ზეპირ ხალხურ შემოქმედებაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა თქმულებებს, სიუჟეტებსა და მოტივებს, რომლებიც ყველა ადიღელი სალხისათვის საერთო იყო. სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ ნართული ეპოსი მრავალი საუკუნის წინ შექმნილია ჩრდილოეთ კავკასიის ცენტრალური ნაწილის მცხოვრებლების მიერ.

XIV-XV სს-ში ჩერქეზეთი ქრისტიანებად ითვლებოდნენ. ქრისტიანობა აქ X-XII საუკუნეებში ბიზანტიიდან და საქართველოდან გავრცელდა, მაგრამ ის გაბატონებულ რელიგიად ვერ იქცა. ქრისტიანობის განმტკიცებას ხელი შეუშალა ისლამმა, რომელმაც ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში შემოღწევა XIV ს-ში დაიწყო. ისლამის ძლიერი გავლენის მიუხედავად, ჩერქეზეთში ძველი წარმართული რწმენა-წარმოდგენებისა და ქრისტიანობის ნაკვალები XX ს-მდე შემორჩა. XVIII ს-სა და XIX ს-შიც კი ზოგიერთი ჩერქეზეთული ტომი ჯვარს

ეთაყვანებოდა. ჩერქეზები ნაყოფიერების, ტყის, ნადირობის, მეფუტკრეობის, ცხვრის, თხის, მსხვილფესარქოსანი საქონლის სხვადასხვა ღვთაებას ეთაყვანებოდნენ. ჩერქეზულ პანთეონში განსაკუთრებული ადგილი ეკავა ჭექა-ქუხილისა და ელვის ღვთაებას “შიბლე”. საერთო-სახალხო ღვთაებებთან ერთად, ჩერქეზებს საგვარეულო სალოცავებიც ჰქონდათ.

5. ინგუშები

ინგუშების თვითსახელწოდებაა **ღალღაი**. ცხოვრობენ რუსეთის ფედერაციაში. ინგუშეთი რუსეთის ფედერაციის ერთ-ერთი სუბიექტია. 1989 წლის მონაცემებით, ინგუშების რაოდენობა 215 ათასი იყო, მათ შორის, ინგუშეთში – 163, 8 ათასი კაცი, ჩრდილოეთ ოსეთში – 32,8 ათასი კაცი. მეტნაკლებად მცირე ჯგუფებად მკვიდრობენ ყაზახეთში (20 ათასი კაცი), შუა აზიასა და მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნებში. 1989 წლისათვის ინგუშების საერთო რაოდენობას 237 ათას კაცს ანგარიშობდნენ. უკანასკნელი აღწერით (2002 წელს) რუსეთში მცხოვრები ინგუშების რაოდენობა 412 ათას კაცს შეადგენს.

ინგუშები ჩაჩნების მონათესავენი არიან. ინგუშური და ჩაჩნური ენები კავკასიურ ენათა ოჯახის ნახურ ჯგუფში შედის. ინგუშების თვითსახელწოდება მათი ერთ-ერთი ლოკალური ტერიტორიული ჯგუფის სახელიდან – ღალღებიდან მომდინარეობს, რომლებსაც სხვანაირად ხამხელებსაც უწოდებდნენ. ლეგენდის თანახმად, ინგუშების (ღალღაელების) წინაპარს ერქვა ღა, რომელსაც ორი შვილი – ღალღაი და ღაბერტე ჰყავდა. გარდა ღალღებისა (ხამხელებისა) ინგუშების ლოკალური (ტერიტორიული) ჯგუფები იყო აგრეთვე: ჯერახელები (ჯარიახელები), მეცხალელები (იწოდებოდნენ ქისტებადაც), ცორიელები, გალაშელები, ნაზრანელები. ქართული საისტორიო წყაროებით, ინგუშები ღლიღვებად იწოდებოდნენ. მათ მეზობელი ქართველი მთიელები ქისტებადაც მოიხსენიებდნენ, თუმცა ეს ეთნონიმი ჩაჩნებსაც აღნიშნავდა. რუსულ წყაროებში XVIIს-ში ლარსის მიდამოებში მოხსენიებულნი არიან “კალკანელები”, რომლებიც, როგორც სამართლიანად ფიქრობენ მეცნიერები, ღალღების რუსული ვარიანტია. რაც შეეხება ეთნონიმს “ინგუში”, ის წყაროებში XVIIIს-ის დასაწყისში გაჩნდა და მომდინარეობს სოფელ ონგუშტის (ანგუშტის) სახელწოდებიდან, რომელიც XVIIს-ის ბოლოსათვის იხსენიება, როგორც დიდი დასახლება. ეს სოფელი ტარსკის ველზე ჩრდილოეთ ოსეთის პრიგოროდნის რაიონში მდებარეობდა. რუსებმა ინგუშები სწორედ ამ სოფლის – ონგუშტის საშუალებით გაიცნეს და ხალხსაც მთლიანად სოფლის სახელიდან გამომდინარე “ინგუშები” დაარქვეს, რაც შემდეგ საყოველთაოდ გავრცელდა.

ინგუშები მონათესავე ჩაჩნებთან ერთად ცენტრალური კავკასიის ოდინდელი მკვიდრნი არიან. სტრაბონის “გეოგრაფიაში” მოხსენიებულია ეთნონიმი “გარგარეი”. მეცნიერებს მიაჩნიათ, რომ ის მომდინარეობს ნახური სიტყვისაგან “გარგარა” (“გერგა”), რაც ახლობელს, ნათესავს ნიშნავს. სტრაბონთან გარგარეები ლოკალიზებულნი არიან ცენტრალური კავკასიის მცირე მთსწინეთსა და ბარში. ჭეშმარიტებასთან ახლოს უნდა იყო მოსაზრება, რომ სტრაბონისეული “გარგარეები” დღევანდელი ინგუშების წინაპრები არიან. არც მათი კავკასიის მთისწინეთსა და ბარში მკვიდრობაა გასაკვირი, რადგან ჩრდილოეთ კავკასიაში სხვადასხვა ირანული, თურქული და მონღოლური მომთაბარე ტომების თარეში ადგილობრივი კავკასიელი ეთნოსების მთებში შესახლებას იწვევდა. ინგუშური (და ჩაჩნური) გადმოცემებით, მათი წინაპრები ებრძოდნენ იურტებში მცხოვრებ მოსულთა დიდ ურდოებს. საისტორიო წყაროებით გარგარეები აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ისტორიულ ალბანეთში (დღევანდელი აზერბაიჯანი) მკვიდრი ერთ-ერთი ტომი იყო. ჩვენ არა გვაქვს არავითარი საბუთი სამხრეთკავკასიელი და ჩრდილოეთკავკასიელი გარგარების ერთი ეთნოსისადმი კუთვნილების შესახებ ვისაუბროთ. საერთოდ, ისტორიაში არაერთი ფაქტია დადასტურებული ერთი ეთნონიმით სხვადასხვა ხალხების სახელდებისა.

ინგუშების მთიდან ბარში მიგრაცია XVI-XVIII სს-ში დაიწყო. მათი მიგრაციის ერთ-ერთი მთავარი მიმართულება ტარსკის ველი და სხვა მიწები იყო მდ. კამბელევკის ხეობაში. როგორც ჩანს, ინგუშების განსახლების არეალი, ეთნიკური ტერიტორია მუდმივი არ იყო და ხშირად იცვლებოდა. დღევანდელი განსახლების არეალი კი XVIII ს-დან ჩამოყალიბდა. XIX ს-ის 20-იანი წლებისათვის ინგუშები ცხოვრობდნენ მდ. არმხის, კამბელევკის, სუნჯის (შენაკადებით: გერგი, ნაზრანი, ენდერიპსი) მთიან, მთისწინა და ბარის რაიონებში. მკვიდრობდნენ ასის ხეობაშიც. ინგუშებს XVI-XVIII სს-ში უცხოვრიათ ლარსის მიდამოებში. XVIII ს-ის 20-იან წლებამდე ვაინახური მოსახლეობა აქ ოსურმა მოსახლეობამ შეცვალა. კლაპროტის ცნობით, XVIII ს-ში ოსები, რომლებსაც ეჭირათ ლარსი და მის მახლობლად მდებარე ჩმი და ბალთა, ხანგრძლივი დროის განმავლობაში მეზობელ ინგუშებს მიწის სარგებლობისათვის გადასახადს უხდიდნენ. 1927 წელს ლ. პ. სემიონოვის მიერ ჩაწერილი გადმოცემების მიხედვით, წარსულში ინგუშებს უცხოვრიათ ქურთათისა და დარგვის ხეობებშიც, საიდანაც ყაბარდოელთა და ოსთა ზეწოლის გამო, აყრილან და სანიბის ხეობაში დასახლებულან, შემდეგ კი – ჩმის გავლით, თერგის მარჯვენა ნაპირზე. იგივე შეიძლება ითქვას მდ. არმხის ხეობაზე, სადაც XVIII ს-ში ოსები დასახლდნენ.

ინგუშში ხალხის ყველაზე აღმოსავლეთი ეთნიკური ტერიტორია – ღალღაი ასის ხეობაში იყო. XIX ს-ის 20-30-იან წლების მონაცემებით ღალღელებს ეჭირათ მდ. ასის ორივე მხარე და მისი შენაკადის მდ. ტობაჩოჩის ხეობა. იმავე წყაროს ცნობით ღალღაიში 55 სოფელი ყოფილა (213 კომლი და 1065 მცხოვრები). ყველზე დიდ ღალღურ სოფელ ხამხაში სულ 10 კომლი მკვიდრობდა. ზემოთ მოხსენიებული სოფლის ინგუშტის (ანგუშტის) ფუძემდებელი, ა. გენკოს მიერ ჩაწერილი გადმოცემებით, ზაუროვების გვარი იყო. ზაუროვების წინაპარს თანამედროვე ქალაქ ვლადიკავკაზის ადგილას დაუარსებია აგრეთვე სოფ. ზაური (ზაუროვო, ზაურეგი). ზაურეგიც და ინგუშტიც თავდაპირველად ჯარიახის ხეობიდან გადმოსახლებულ ინგუშებს დაუფუძნებიათ, რომლებსაც შემდეგ ღალღელთა გვარებიც შეერთებიათ. ამავე დროს, ინგუშტში (დღევანდელი კაზაკთა სტანიცა ტარსკოე) სოფელ მემხიდან მიგრირებული ზურაბოვებიც ცხოვრობდნენ, აგრეთვე – სოფელ მახალიდან მოსულები (მდებარეობდა ჯარიახის ხეობის სოფ. ლეჟგის მახლობლად). ღალღელთა და ვაპიელთა (პაფიელთა) ტარსკის დაბლობში მიგრაციის ფაქტები დადასტურებული აქვს აგრეთვე გერმანელ გიულდენშტედტს. შტედერის მონაცემებით ტარსკის ველზე 300-მდე ინგუშური გვარი იყო განსახლებული.

ინგუშების ერთი ადგილიდან მეორეზე გადასახლება ზოგჯერ ყაბარდოელთა მხრივ მათი შევიწროვების შედეგად ხდებოდა. ამ შევიწროვების შესახებ 1773 წელს წერდა ა. ლებედევი. ყაბარდოელები ამტკიცებდნენ, რომ ძველთაგანვე ინგუშები მათი ქვეშევრდომები იყვნენ და მათ გამოსაღებს უხდიდნენ. ინგუში უხუცესები, თავის მხრივ, აღნიშნავდნენ, რომ მართალია, დროებით უხდიდნენ ყაბარდოელებს გამოსაღებს ერთ კომლზე ერთ ცხვარს, ვისაც ცხვარი არ ჰყავდა – ერთ რკინის ცელს, მაგრამ ისინი მათ ქვეშევრდომებად თავს არასოდეს არ ცნობდნენ. ამ შევიწროვების შედეგად მოხდა მცირე ინგუშეთიდან დიდ ინგუშეთში მოსახლეობის გადასახლება. კლაპროტის სიტყვით, მცირე ინგუშეთის მოსახლეობას მუდმივი კავშირი ჰქონია მთასთან, საიდანაც მათი წინაპრები დაახლ. 40 წლის წინ გადმოსახლებულან. XIX ს-ის დასაწყისში მცირე ინგუშეთში 35 სოფელი ყოფილა და ამ სოფელთა სახელწოდებანი მათ ძირითადად მთიდან ჰქონიათ გადმოტანილი.

ტარსკის ველზე ინგუშების დასახლებამ XIX ს-ის 50-იან წლების ბოლომდე იარსება, როდესაც მისი მცხოვრებნი კავკასიის ომის დამთავრების შემდეგ სხვა მხარეს გადაასახლეს, ამ ადგილებში კი კაზაკთა სტანიცა ტარსკაია გაჩნდა.

ინგუშების მიგრაცია არა მარტო ტარსკის ველზე, არამედ მდ. სუნჯის რაიონშიც მიმდინარეობდა. აქ იყო რამდენიმე ინგუშურ-ყარაბულახური სოფელი. დაბლობის

ადმოსავლეთ ნაწილში თუ შერეული ინგუშურ-ყარაბულახური სოფლები იყო, დასავლეთ ნაწილში – ინგუშურ-ოსური. ამ უკანასკნელ სოფელთა რიცხვს ზაუროვოც მიეკუთვნებოდა, რომელიც კარტოგრაფიული მასალებით უკვე XVIIIს-ის 60-იან წლებში არსებობდა, რომელზედაც კლაპროტი როგორც ინგუშურ სოფელზე წერდა და რომელშიც შერეული იყვნენ გამოქცეული ოსური გვარებიც. XVIIIს-ის 80-იან წლებში სოფ. ზაუროვოში 30 კომლი ბინადრობდა. ამ ადგილზე შემდეგ რუსული ციხე-სიმაგრე ვლადიკავკაზი გაჩნდა, რომელიც დღეს ოსეთის დედაქალაქია. ინგუშური იყო ვლადიკავკაზის პრიგოროდნის რაიონიც.

ინგუშეთი რუსეთის შემადგენლობაში 1810 წელს შევიდა. ხელშეკრულება, რომელსაც ინგუშების მხრიდან ხელს შვიდი გავლენიანი გვარის წარმომადგენელი აწერდა, საშუალებას აძლევდა მათ გადასახლებულიყვნენ ბარში, რუსეთის ქვეშევრდომობაში გადასვლის პირობით. 1810 წლის შემდეგ ნაზრანის რაიონში და უფრო ჩრდილოეთითაც წარმოიქმნა მრავალრიცხოვანი ინგუშური დასახლებები. მიგრანტები თავდაპირველად მიწურებში ცხოვრობდნენ. ინგუშების მნიშვნელოვანი რაოდენობა მკვიდრობდა სოფელ ტიმურსკოეში, რომელიც ვლადიკავკაზიდან ორ ვერსში, თერგის მარჯვენა ნაპირზე მდებარეობდა. 1816 წლისათვის ნაზრანსა და ნაზრანის ირგვლივ 93 პატარა ინგუშური სოფელი იყო, რომლებშიც 2.410 კომლი და 12.950 სული ცხოვრობდა. შემდგომში ნაზრანი ინგუშეთის ერთ-ერთ დიდ ცენტრად იქცა. XIXს-ის II ნახევარში ინგუშური მოსახლეობის უმეტესობა უკვე დაბლობში მკვიდრობდა.

1924 წელს შეიქმნა ინგუშეთის ავტონომიური ოლქი, რომლის ადმინისტრაციული ცენტრი ქალაქ ვლადიკავკაზში მდებარეობდა. 1934 წელს ის შეერთებულ იქნა ჩაჩნეთის ავტონომიურ ოლქთან. 1936 წელს ჩეჩნეთ-ინგუშეთის ავტონომიური ოლქი გარდაიქმნა ავტონომიურ რესპუბლიკად. 1944 წელს ინგუშები, ჩაჩნებთან ერთად, დეპორტირებული იქნენ შუა აზიასა და ყაზახეთში; რესპუბლიკა გაუქმდა. ტოტალური რეჟიმის პირობებში ინგუშთა ეთნოსი გაქრობის წინაშე იდგა. 1957 წელს ჩეჩნეთ-ინგუშეთის რესპუბლიკა აღადგინეს, ხალხი დაბრუნდა თავის მიწა-წყალზე. მიუხედავად ამისა, პროგოროდნის რაიონი, რომელიც დაბლობის ინგუშეთის ნახევარს შეადგენდა, საბჭოთა იმპერიამ ჩრდილო ოსეთის რესპუბლიკას დაუტოვა, რაც ინგუშებსა და ოსებს შორის კონფლიქტის მიზეზად იქცა. ოსებმა მთელი ამ პერიოდის განმავლობაში ინგუშთა მიწები და სახლები მიითვისეს. 1992 წელს, რუსეთის შემადგენლობაში, დამოუკიდებელი ინგუშეთის რესპუბლიკა ჩამოყალიბდა. ჩრდილოეთ ოსეთთან შეიარაღებული კონფლიქტისა და ჩაჩნეთში ომის გამო დაახლოებით 60 ათასი ინგუში შესახლდა ინგუშეთში.

XIX საუკუნესა და XX ს-ის დასაწყისში ინგუშების ძირითადი სამეურნეო საქმიანობა მესაქონლეობა და მიწათმოქმედება იყო. მთაში წამყვანი მესაქონლეობა იყო, დაბლობში – მიწათმოქმედება. მოშენებული ჰყავდათ მთის პირობებთან შეგუებული ადგილობრივი ჯიშის საქონელი. ინგუშებში საქონელი ფულის ექვივალენტი იყო. უფრო მეტად ორიენტირებულნი იყვნენ მეცხვარეობაზე. ცხვარი მოშენებული ჰყავდათ როგორც თუშური ჯიშის, ისე ყარაჩაული ჯიშისა. ალპური საძოვრები ცხვრის დიდი ფარების შენახვის საშუალებას იძლეოდა.

ალპური მეურნეობის აუცილებელი კომპონენტი იყო მიწა-თმოქმედება, რომელიც თავისი ხვედრითი წილით უმნიშვნელო იყო, მაგრამ მთის პირობებში – უაღრესად შრომატევადი. მთის მიწათმოქმედების განვითარებულობაზე თითქმის ყველგან შემორჩენილი ხელოვნური ტერასებიც მიუთითებენ. ტერასული მიწათმოქმედება განსაკუთრებით XIII-XIVსს-ში განვითარდა, როდესაც ბარის მიწები არ მუშავდებოდა, იმის გამო, რომ ის მომთაბარეებს ჰქონდათ დაკავებული. XVIII-XIXსს-ში მთიელთა ინტენსიური მიგრაციისა და ბარიდან იაფი პურის შემოტანის გამო, მთის მიწათმოქმედებამ ფაქტობრივად არსებობა შეწყვიტა. მთისგან განსხვავებით, სადაც საძოვრებისა და ტყეების გამოკლებით, მიწა კერძო საკუთრებას

წარმოადგენდა, ბარში მიწის სათემო საკუთრება არსებობდა. აქ სახნავი მიწის გადანაწილება 3-6 წელიწადში ერთხელ ხდებოდა. მთაში მიწას ძირითადად ნაცვალგარდად ამუშავებდნენ. მთაში წამყვანი სასოფლო-სამეურნეო კულტურა ქერი და ხორბალი იყო, ბარში – სიმინდი.

ძველი ინგუშური სოფლები მთის ციცაბო ფერდობებზე და ჩაკეტილ ხეობებში იყო განლაგებული. ისინი ერთმანეთთან და გარე სამყაროსთან ვიწრო ბილიკებით იყვნენ დაკავშირებულნი. სოფელი ჩვეულებრივ 6-10 კომლისაგან შედგებოდა და ის ძირითადად ერთი პატრონიმით იყო დასახლებული. ზოგიერთი გვარი ერთმანეთისაგან ახლოს მდებარე რამდენიმე სოფელში მკვიდრობდა. თითქმის ყველა სოფელში იყო თავდასაცავი, საცხოვრებელი და სათვალთვალო კოშკები. საცხოვრებლის გავრცელებული ტიპი ქვის ორსართულიანი სახლი იყო. ქვედა სართული, ჩვეულებრივ, საქონლის სადგომს წარმოადგენდა, ზედა კი – საცხოვრებელს. სასტუმრო სახლი საცხოვრებელი სახლისაგან მოშორებით იდგა. დიდი რაოდენობით გვხვდებოდა სამსართულიანი საცხოვრებელი კოშკებიც, რომლებშიც გაუყოფელი დიდი ოჯახები ცხოვრობდნენ. ძალიან ხშირად საცხოვრებელი და საბრძოლო კოშკები ერთმანეთის სიახლოვეს იყო. მათ მაღალი ქვის ღობე ჰქონდათ შემოვლებული. ყველა ინგუშური საბრძოლო კოშკი არქიტექტურის ღირშესანიშნავ ძეგლს წარმოადგენს. თუ საცხოვრებელი კოშკების სიმაღლე 10 მეტრს აღწევდა, ნახევრადსაბრძოლო კოშკების სიმაღლე 12-დან 16 მეტრამდე მერყეობდა. კლასიკური საბრძოლო კოშკები, რომლებსაც პირამიდული გადახურვა ჰქონდათ, 5-6 სართულიანი იყო და მათი სიმაღლე 25-27 მეტრს აჭარბებდა. არა მარტო ინგუშური, არამედ ჩრდილოეთკავკასიელი სხვა ხალხების გადმოცემებში გვხვდება სახელგანთქმული ინგუში ხელოსნების, ოსტატების სახელები. ასე რომ, ინგუშები კოშკებსა და სხვა ნაგებობებს არა მხოლოდ ინგუშეთში აშენებდნენ, არამედ მის საზღვრებს გარეთაც. გადმოცემით ინგუშებს ბევრი კოშკი აქვთ აშენებული ოსეთში. კოშკების მშენებლობას ხშირად მთელი გვარები მისდევდნენ (მაგალითად, ბერხენოვების გვარი მთიანი ინგუშეთის სოფელ ბერხენიდან, ცუროვების გვარი სოფელ ჯარიეხიდან და სხვ.), რომლებიც კალატოზის ხელოვნებას თაობიდან თაობას გადასცემდნენ.

დაბლობში გადასახლებამდე ინგუშების საკვებში რძისა და ხორცის კერძები ჭარბობდა. წარსულში მთებში პურს ძირითადად ქერის ფქვილისაგან აცხობდნენ, ბარში კი – სიმინდის ფქვილისაგან. ისლამის მიღებამდე, გავრცელებული სასმელი იყო ლუდი, რომელსაც ინგუშები სპილენძის დიდ ქვაბებში ხარშავდნენ.

XIX საუკუნესა და XX საუკუნის დასაწყისში ინგუშების ტანსაცმელი თითქმის ისეთივე იყო, როგორც ჩრდილოეთკავკასიელი მეზობელი ხალხებისა. მამაკაცის კოსტიუმის სპეციფიური ელემენტი იყო თავსაბურავი – მაღალი ზედა ნაწილისაკენ გაფართოებული ფაფახი. ფაფახის ამ ტიპით ინგუშები კავკასიის სხვა მთიელებისაგან გამოირჩეოდნენ.

XVIII-ის რუსული საისტორიო დოკუმენტებითა და ინგუშთა გადმოცემებით, ინგუში ქალების თავსაბურავი რქის მოყვანილობის იყო. ასეთი სახის თავსაბურავი XV-XVII საუკუნეების აკლდამებში (მიწისზედა დასაკრძალავ ნაგებობებშიცაა) დაფიქსირებული სოფლებში: ერზი, ეგიკალი, გორაკი, ფალხანი. ასეთივე ქალის ქუდი XVIII-ის 70-იან წლებში გერმანელ მოგზაურსა და მეცნიერს გიულდენშტედტსაც უნახავს.

შუა საუკუნეების ინგუშეთში განვითარებული იყო საიუველირო საქმიანობა. საიუველირო ცენტრები იყო ეგიკალი, ცორი, ერზი, ევლოი და სხვ. ინგუშები იარაღის შესანიშნავი მკეთებლებიც იყვნენ (ფარი და მახვილი, საბრძოლო დანა, ხანჯალი, ხის მშვილდისარი). მჭედლები ამზადებდნენ ცხვრის საპარს მაკრატლებს, დანებს, ქვაბებს, ნამგლებს და სხვ. მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა აგრეთვე ხის, ქვის, ტყავის დამუშავებას. XVIII-ში ინგუშები ტყავგადაკრულ ხის მრგვალ ფარებს ატარებდნენ. XVIII. მშვილდისრის ცეცხლსასროლი იარაღით გამოდევნის პერიოდი იყო. ერთ-ერთი ჩვენამდე შემონახული იმდროინდელი

ისრის სიგრძე 1,3 მ-ია. მართალია, XVIIIს-ში ინგუშეთში (და, საერთოდ, ჩრდილოეთ კავკასიაში) მამაკაცების უმეტესობას უკვე თოფი ჰქონდა, მაგრამ ისრები ისევ ინტენსიურად მოიხმარებოდა. XVIIIს-ში ატარებდნენ პირდაპირ და მოლუნულტარიან ხანჯლებს. XVIIს-ში კარგად ცნობილი შუბი და ლახვარი შემდგომ თანდათან გამოდიოდა ხმარებიდან. ინგუშურ სამარეში აღმოჩენილი იქნა ხის შალითაში მოთავსებული საბრძოლო ცული. ინგუშები შურდულისმსგავს ქვებსაც იყენებდნენ, რომელთა დიამეტრი 4 სმ. იყო.

ინგუშეთის მოსახლეობა სოციალურად დიფერენცირებული არ ყოფილა. მათ არც ხანები, ბეგები და არც თავადები არ ჰყოლიათ. თუმცა სოციალური დიფერენციაციის ერთგვარი ტენდენციები კი იყო, მაგრამ ასეთ ტენდენციებს თემი ძირშივე სპობდა. ინგუშეთში ქონებრივი დიფერენციაცია და პატრიარქალური მონობა არსებობდა. პატრიარქალურმა მონობამ XIX ს-მდე მოაღწია. ხშირად ძლიერი გვარები (თაიფები) შედარებით სუსტ გვარებს იქვემდებარებდნენ, ზოგჯერ ითვისებდნენ მათ საქონელს, მიწის ნაკვეთს და სხვ. ინგუშეთის მთის საზოგადოების მთავარ ფიგურას თავისუფალი მეთემე წარმოადგენდა. ადგილობრივი თვითმმართველობის ძირითადი ორგანო სასოფლო თემი იყო.

XIX საუკუნისა და XX ს-ის დასაწყისის საოჯახო ურთიერთობებში შემორჩენილი იყო დიდი ოჯახი, პატრონიმია, ლევირატი, მრავალცოლიანობა. დიდი ოჯახები უფრო მეტი რაოდენობით მთაში არსებობდა. XIX ს-ის 80-იანი წლების ერთ-ერთი მოგზაურის ჩანაწერებში აღნიშნულია, რომ ინგუშეთში იშვიათი არაა დიდი ოჯახი, რომელშიც ათამდე მამაკაცია. საერთოდ, ინგუშური დიდი ოჯახი 20-40 სულისგან შედგებოდა. ჩვეულებრივ, როგორც კავკასიის სხვა ხალხებში, ინგუშებშიც ოჯახის მეთაურს ასაკით უფროსი მამაკაცი წარმოადგენდა. პატრონიმიის წევრები ერთმანეთს ეხმარებოდნენ სასოფლო-სამეურნეო სამუშაოების დროს, ქორწილისა და დაკრძალვისას. ნათესავებს შორის დიდი პატივისცემით სარგებლობდა ასაკით უფროსი (უხუცესი), რომლის მონაწილეობის გარეშე არცერთი მნიშვნელოვანი საქმე არ წყდებოდა (მაგალითად, ქორწინების, მესისხლეთა შერიგების საქმეები). მოგვიანებით ოჯახების რაოდენობის ზრდამ პატრონიმიების რღვევა და ახალი პატრონიმიების წარმოქმნა გამოიწვია. ასე დამთავრდა ინგუშური გვარ-სახელების ფორმირების პროცესი, რომელიც რამდენიმე მონათესავე პატრონიმიას აერთიანებს.

ინგუშებში ქორწინება ეგზოგამიური იყო, რაც მათი ყოფისათვის დღესაც დამახახიათებელია. სისხლიერ და არასისხლიერ ნათესავებს შორის საქორწინო კავშირები მერვე და მეთორმეტე თაობამდეც იკრძალებოდა. გარდა იმისა, რომ მოგვარეზე ქორწინება აკრძალული იყო, იკრძალებოდა ის დედისა და ბებულის გვარის გოგონაზეც. დასაქორწინებლად საჭირო იყო არა მხოლოდ მამის, არამედ პატრონიმიის უხუცესის თანხმობაც. ხშირი იყო მცირეწლოვანთა დანიშვნის შემთხვევებიც. ქორწინებისას ერთგვარ დაბრკოლებას ურვადი წარმოადგენდა. XIXს-ში ინგუშთა ყოფაში საინტერესო წეს-ჩვეულება დაუფიქსირებიათ. თუ ინგუშს ვაჟი გარდაეცვლებოდა, მასთან მივიდოდა იმავე წელს გარდაცვლილი ქალიშვილის მამა. ეს უკანასკნელი ვაჟის მამას ეუბნებოდა, რომ შენ შვილს იმ ქვეყანაში ცოლი სჭირდება. მე მას ჩემი ქალიშვილის ხელს ვაძლევ. ტრადიციით არ შეიძლებოდა გარდაცვლილი ქალიშვილის მამისათვის უარი ეთქვათ. ამ შემთხვევაშიც გარდაცვლილი ვაჟის მამა ჩვეულებრივ ურვადს იხდიდა.

საინტერესოა პირმშოსათვის სახელის დარქმევის წეს-ჩვეულება. პირველი ვაჟისადმი მიძღვნილ ლხინზე სახელს ნათესავი მამაკაცები არქმევდნენ. ისინი კოჭს აგდებდნენ. ვისაც კოჭი აღჩუზე დაუჯდებოდა, სახელსაც ის დაარქმევდა. მუსლიმურ სახელებთან ერთად გავრცელებული იყო ძველი ინგუშური სახელები, რომლებიც ძირითადად ცხოველთა და მცენარეთა სახელწოდებებიდან მომდინარეობდა: ბორცი (მგელი), გამიში (კამეჩი), ცოგოლი (მელა), ნოჩი (მუხა) და ა.შ. ხშირად სახელებს რომელიმე გამორჩეული ადამიანის საპატივცემულოდაც არქმევდნენ.

სისხლის აღება მთელი გვარის ვალდებულებას წარმოადგენდა, მაგრამ პირველ რიგში, ის ახლო ნათესავების – პატრონიმის წევრების საქმე იყო. ხშირად შურისძიება წლობით გრძელდებოდა და ის თაობიდან თაობაზე გადადიოდა. ინგუშეთში სრული სისხლის გადასახადი დაახლოებით 130 ძროხა იყო. ასეთ შემთხვევაში ახლო ნათესავები რვა-რვა ძროხას იხდიდნენ, ყველაზე დაშორებული ნათესავები კი – თითო თხას.

გარდაცვლილის დაკრძალვაში მთელი გვარი მონაწილეობდა. დიდ გვარებს პატრონიმიულ ნაწილებად დაყოფილი ცალკე სასაფლაო ჰქონდათ. წარსულში როდესაც ინგუშები სინკრეტული – ნახევრად წარმართული და ნახევრად ქრისტიანული რწმენა-წარმოდგენების მიმდევრები იყვნენ, დაკრძალვის ცერემონია თითქმის ისეთივე ჰქონდათ, როგორც, მაგალითად, ქართველ მთიელებს (აწყობდნენ დოღს, ისროდნენ მიზანში, იცოდნენ ქელები).

ინგუშეთში იყო ტრადიცია მოცვალებულის მიწისზედა ნაგებობაში ანუ აკლდამაში დაკრძალვისა. გადმოცემებით, ინგუშები მიწისზედა აკლდამებს არამარტო ინგუშეთში, არამედ მეზობელ ოსეთშიც აგებდნენ. აქ ასეთი თქმაც ყოფილა: “ადამიანს სიცოცხლეში სჭირდება კოშკი, სიკვდილის შემდეგ კი აკლდამა”. ინგუშები მიწისზედა დასაკრძალავ ნაგებობას “მალხკატს”-ს (“მზის სამარეს”) უწოდებდნენ. მთის ბუნებრივ-გეოგრაფიულ პირობებში აკლდამაში შეტანილი მიცვალებული მუმიფიცირდებოდა. ინგუშეთში აკლდამები ოთხფერდა სახურავიანი და ფიქალით გადახურული იყო. ერთი შეხედვით, ისინი საბრძოლო გადაკვეთილ კოშკებს წაგავდნენ. ყველა ასეთ აკლდამას ორი ან სამი საძრომი ჰქონდა, რომლიდანაც მიცვალებული შეჰქონდათ. თითოეული აკლდამის შიგნით მოწყობილი იყო ხის ან ქვის ტახტები, რომლებზედაც მიცვალებულს ასვენებდნენ. ინგუშეთში მიწისზედა აკლდამები, ძირითადად, საგვარეულო იყო. ასეთ დასაკრძალავ სახლებში გვამებს, ჩვეულებრივ, ტანსაცმლით და სხვადასხვა საგნებით ათავსებდნენ.

ინგუშთა საზოგადოებრივ ყოფაში მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა სტუმართმოყვარეობა. სტუმრის ეთნიკურობასა და სარწმუნოებას მნიშვნელობა არ ჰქონდა. ოჯახის უფროსი პასუხისმგებელი იყო სტუმრის სიცოცხლეზე. სტუმართმოყვარეობის დამრღვევი მკაცრად გაიკიცხებოდა და თემის მიერ როგორც დანაშაულებრივი აქტი ისე ფასდებოდა. სტუმართმოყვარეობის ტრადიციის დარღვევა ინგუშეთში ფაქტობრივად არ ხდებოდა. სტუმართმოყვარეობის კანონი სისხლის აღების კანონზე მაღლა იდგა. გავრცელებული იყო მმადგაფიცვა.

ინგუშები სუნიტი მაჰმადიანები არიან. მაგრამ ეს სარწმუნოება მათ ქვეყანაში საკმაოდ გვიან შეიჭრა და საბოლოოდ XIX-ის პირველ ნახევარში განმტკიცდა. ინგუშეთში შემორჩენილია ქრისტიანობის მრავალრიცხოვანი ძეგლები. ინგუშეთის მთებში ჯერ კიდევ XVII-XVIIIსს-ში მოსახლეობა ქრისტიანულ რელიგიას აღიარებდა. ის აქ საქართველოდან XIIს-ში გავრცელდა. შემორჩენილია ტაძრები: თხაბა-ერდი, ალი-ერდი, თარგი-მი და სხვ. ისლამი ჯერ ბარში და შემდეგ მთაში ჩაჩნეთიდან შევიდა. მისი გავრცელება XVIს-დან დაიწყო, თუმცა, ის ძალიან ნელა იკიდებდა ფეხს. ისლამი სულ ბოლოს საქართველოში, ხევის ტერიტორიაზე სოფელ გველეთში მცხოვრებმა ინგუშებმა 1861 წელს მიიღეს. შუა საუკუნეებში რწმენა-წარმოდგენები ტოტემიზმის, ანიმიზმის, მაგიის ფორმის იყო. გვხვდებოდა საოჯახო, გვაროვნული და აგრარული კულტები. მთაში სოფლების მახლობლად და ძნელადმისადგომ ადგილებზე მფარველი ღვთაების საპატივცემულოდ ქვის სალოცავები იყო მოწყობილი. ერთ-ერთი ყველაზე გავრცელებული იყო მოსავლის მფარველის “მიაცელას” კულტი. ინგუშებს სწამდათ, რომ მიაცელაზე იყო დამოკიდებული ბავშვების დაბადება, საქონლის გამრავლება. ყოველწლიურად ივნისის ბოლოს მიაცელას მსხვერპლს სწირავდნენ (ძირითადად ჯეირახისა და მეცხალის საზოგადოებები).

ძველი დროიდანვე ინგუშეთი სახელგანთქმული იყო არა მხოლოდ ქვის ნაგებობათა მშენებლობით, არამედ ქვაზე ჩუქურთმის კვეთით. კოშკების კედლებსა და საფლავის ქვებზე ინგუში მეჩუქურთმეები რთულ ცხოველურ და მცენარეულ ორნამენტებს კვეთავდნენ. უძველესი ტრადიციები აქვს ინგუშურ მეხალიჩეობას. ბარში გადასახლების შემდეგ მეხალიჩეობა თანდათან ჩაკვდა.

ინგუშთა მუსიკალურ შემოქმედებას ბევრი რამ საერთო აქვს მეზობელი ხალხების მუსიკალურ შემოქმედებასთან. ყველაზე გავრცელებული მუსიკალური ინსტრუმენტი იყო სამსიმიანი ფანდური (“პანდირ”). ინგუშებში ძალიან პოპულარული იყო ოსური ცეკვის მსგავსი მასობრივი ცეკვები (“სიმდი”). ცეკვები სიმღერების თანხლებით სრულდებოდა. სიმღერებთან ერთად ინგუშურ ფოლკლორში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა ნართულ ეპოსს, სხვადასხვა ლეგენდებს, გადმოცემებს, ზღაპრებს და ა.შ.

ინგუშებს საუკუნეების განმავლობაში მჭიდრო ურთიერთობა ჰქონდათ უშუალო მეზობლებთან: ოსებსა და ქართველ მთიელებთან. ზემოთ ოსების მიერ ინგუშების შევიწროვებასა და ტერიტორიების მითვისებაზეც ვისაუბრეთ. არა ერთი და ორი გვარია ინგუშეთსა და ოსეთში, რომლებსაც საერთო წარმომავლობა აქვთ. ქართულ-ინგუშური გაცხოველებული ურთიერთობის დამადასტურებელია ინგუშეთში ქართული ქრისტიანული ძეგლების არსებობა. საუკუნეების განმავლობაში ინტენსიური მიგრაციული პროცესები მიმდინარეობდა ინგუშეთიდან საქართველოში და პირიქით. ინგუშური წარმომავლობის გვარებიდან ხამხაძისა და ლლიღვაშვილის დასახელებაც საკმარისია.

6. ჩაჩნები

ჩაჩნების თვითსახელწოდებაა “ნოხჩო”, “ნოხჩი”. რუსები და სხვა ხალხები მათ ჩეჩნების სახელწოდებით იცნობენ. ნოღაელები “შემენ”-ს უწოდებენ, ოსები – “ცაცაინაგ”-ს, ხუნძები – “ბუტურალ”-ს, დარგუელები – “მიჩიხიჩლანს”. ქართველებისათვის ჩაჩნები (ინგუშებთან ერთაად) “ქისტები” იყვნენ. თუმცა ქართული წყაროები მათ სხვა ეთნონიმითაც იცნობენ. XIVს-ის ბიბლიის მინაწერზე ქართველ მწერალს ისინი ენდოეთნონიმით – “ნოხჩო” ჰყავს მოხსენიებული. საერთოდ, ესაა საერთოჩაჩნური ეთნონიმის წყაროებში პირველად მოხსენიების შემთხვევა. ეთნონიმის “ნოხჩო” ყველაზე ადრინდელ მოხსენიებად კი მაინც VIIს. ანონიმურ “სომხურ გეოგრაფიაში” “ნახჩა-მატიან”-ის ფიქსაციაა მიჩნეული. მკვლევართა აზრით, ეს ტერმინი ორი სიტყვისაგან (ნახჩო+მატ//მოტენ) შედგება, რაც ჩაჩნურ ენას ნიშნავს. ქართულ წყაროებში ეთნონიმ “ქისტს” “დურძუკი” (“დურძუკნი”) უსწრებს, ხოლო დურძუკებით დასახლებულ ქვეყანას “დურძუკეთს” უწოდებდნენ. მაგალითად, ლეონტი მროველი (XIIს. ავტორი) მოგვითხრობს, რომ ქართლის მეფე საურმაგს ერისთავები აუჯანყდნენ. მან კი მათი შფოთის ჩასახშობად დედის ძმის ქვეყნას – დურძუკეთს მიმართა და დურძუკების საშუალებით ერისთავები დაამარცხა. ამავე დროს, საურმაგს, იმის გამო, რომ დურძუკეთი გადამეტსახლებული იყო, დურძუკების მნიშვნელოვანი რაოდენობა საქართველოს მთიანეთში – დიდოეთიდან სვანეთამდე – დაუსახლებია. ზოგიერთი მათგანი კი სოციალურად დაუწინაურებია, როგორც ლეონტი მროველი გვაუწყებს, “დურძუკნი” “ნათესავნი კავკასისნი” “წარჩინებულ ყვნა”. დურძუკეთსა და დურძუკებს “ქართლის ცხოვრების” სხვა ავტორებიც მოიხსენიებენ. მონღოლ-თათრებთან ბრძოლაში მეფე რუსუდანს სხვა კავკასიელ მთიელებთან ერთად დურძუკნიც გამოუყენებია. “ძურძუკეთსა” და “ძურძუკებს” ვახუშტი ბაგრატიონიც არაერთხელ იხსენიებს. ასე რომ, XVIIIს-ის დასაწყისში ქართველთათვის ის კვლავ ცოცხალი და ცნობილი ეთნონიმი იყო. ვახუშტისათვის ჩაჩნები და მათი მონათესავენი სამი ეთნიკური ერთობის ერთობლიობას წარმოადგენდნენ; ის ძურძუკებთან ერთად ქისტებსა და ლლიღვაშებსაც (ინგუშებს) ასახელებს. ამას გარდა, ვახუშტი

ქისტ-ძურძუკებსა და ქისტ-ღლიღვებზედაც საუბრობს. იმავე პერიოდში (XVIII ს. დასაწყისში) ქართველებისათვის ეთნონიმი “ჩაჩანიც” უკვე ცნობილი იყო. ვახუშტი ბაგრატიონი თავის ნაშრომში “ჩაჩანს” ორჯერ იხსენიებს. ძურძუკები მოხსენიებულნი არიან არაბულ წყაროებშიც (IX ს, XV ს.). რაც შეეხება ეგზოეთნონიმს – “ჩაჩანი”, წყაროებში ის XVIII ს-ის დასაწყისიდან ერთდროულად ჩნდება როგორც რუსულ, ისე ქართულ წყაროებსა და დოკუმენტებში. ყველაზე ადრინდელი მოხსენიება აღნიშნული ეთნონიმისა 1719 წელს ეკუთვნის. ესაა ამ წელს შედგენილი ჩრდილოეთ კავკასიის რუკა. ქართული ოფიციალური დოკუმენტები კი, რომლებშიც პირველად ეთნონიმი “ჩაჩანია” მოხსენიებული, ვახტანგ VI-ეს ეკუთვნის და ისინი 1720 და 1730 წლებით თარიღდება. გვხვდება ეს ეთნონიმი ერეკლე მეორის 1791 წლის საბუთშიც. ეთნონიმს “ჩაჩანი” კი თითქმის ისეთივე ისტორია აქვს, როგორც “ინგუშს”. ის მომდინარეობს ბარის ჩაჩნეთში, მდ. არღუნის ნაპირას მდებარე სოფლის ჩაჩანაულის სახელწოდებიდან. რადგანაც რუსები ჩვენთვის საინტერესო ეთნოსს პირველად აღნიშნული სოფლის საშუალებით გაეცნენ, სოფლის სახელწოდება მთელ ხალხზე გადაიტანეს. თუმცა სამეცნიერო ლიტერატურაში იმის შესახებაც არის მითითება, რომ სპარსულ წყაროებში (XIII ს.), კერძოდ, რაშიდ-ად-დინის ნაშრომში, ის ირანული ტრანსკრიფციით (“სასანი”) არის მოცემული, რომელიც მოგვიანებით რუსულ დოკუმენტებში შევიდა.

1989 წლის მონაცემებით რუსეთის ფედერაციაში 899 ათასი ჩაჩანი იყო აღრიცხული. საერთო რაოდენობას კი 957 ათასს აღნიშნავდნენ. რუსეთში გარდა ჩაჩნეთისა, ისინი მკვიდრობდნენ აგრეთვე დაღესტანში (58 ათასი), სტავროპოლის მხარეში (15 ათასი), ვოლგოგრადის ოლქში (11,1 ათასი), ყალმუხეთში (8,3 ათასი), ასტრახანისა და ტიუმენის ოლქებში (შესაბამისად 6 ათასი და 4,6 ათასი), ჩრდილოეთ ოსეთში (2,6 ათასი). დიდი რაოდენობით არიან ყაზახეთში (49,5 ათასი).

ჩაჩნეთში ორი დიდი მდინარე მოედინება: თერგი და სუნჯა. მთაში ჩაჩნეთს ორი მძლავრი ნაკადი – ჩანტი-არღუნი და შარო-არღუნი კვეთს, რომლებიც ერთმანეთს ბარში უერთდებიან. მთაში ინგუშეთისაგან ჩაჩნეთს მდ. ფარტანგი გამოყოფდა, დაბლობში კი სუნჯის კაზაკთა რაიონი. XX ს-ის 20-იან წლებამდე სამეცნიერო ლიტერატურაში ჩაჩნეთს ორ ნაწილად ყოფდნენ: დიდი ჩაჩნეთი და მცირე ჩაჩნეთი, რომელთა შორისაც საზღვარს მდ. არღუნი წარმოადგენდა. დიდი ჩაჩნეთი მდ. არღუნის დასავლეთით მდ. აქსაიმდე მდებარეობდა, მცირე ჩაჩნეთს კი – იმავე მდინარის მარცხენა ნაპირი და ნადტერეჩიე ეკავა.

ჩაჩნეთის ეთნიკური ტერიტორია დროთა განმავლობაში ცვლილებებს განიცდიდა, განსაკუთრებით ეს მის ჩრდილოეთ ნაწილს ეხება. საერთოდ, ჩაჩნები მთიელებად მიაჩნიათ, მაგრამ, როგორც ირკვევა, ისინი გარდა მთისა, ბარშიც ოდითგანვე მკვიდრობდნენ. ამრიგად, ძველ ჩაჩნებს ათვისებული ჰქონდათ არა მხოლოდ კავკასიონის ქედის ჩრდილოეთი კალთები, არამედ კავკასიისწინეთის სტეპებიც. მათ ადრიდანვე ჰქონდათ კონტაქტი სკვითების, სარმატების და ალანების მომთაბარე ტომებთან. ალანიის პოლიეთნიკური ადრეკლასობრივი სახელმწიფო (VIII-XIII ს.) ჩაჩნეთის ბარის რაიონებსაც მოიცავდა. იმავე პერიოდში, როგორც ჩანს, ჩაჩნეთის მთიანი ზოლი, განსაკუთრებით ტერიტორია მდ. არღუნის მარცხენა მხარეს, ადრეული სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნის ე.წ. “სერირის სამეფოში” შედიოდა. ჩაჩნებს X-XIII ს-ში ურთიერთკავშირი საკმაოდ დაშორებულ ქვეყნებთანაც ჰქონდათ. ნუმიზმატიკური მასალა ბიზანტიასა და მახლობელ აღმოსავლეთთან სატრანზიტო ვაჭრობას ადასტურებს. ასეთი ურთიერთობა ჩაჩნების წინაპრებს შავიზღვისპირეთთანაც ჰქონიათ.

გარკვეული ხნის განმავლობაში ჩრდილოეთ კავკასიაში მიმდინარე პოლიტიკური მოვლენებიდან გამომდინარე, ჩაჩნები ჩრდილოეთ კავკასიის ბარში მკვიდრობას წყვეტენ. ჩაჩნების მიერ ბარის მიტოვებას და ჩრდილოეთ კავკასიის მთებში საბოლოო შესახლებას, მონღოლთა შემოსევებს უკავშირებენ, თუმცა იმასაც ფიქრობენ, რომ ეს პროცესი უფრო ადრე

ხაზართა სახელმწიფოს დაცემის შემდეგ (Xს.) უნდა დაწყებულიყო. XV-XVIს-მდე ჩაჩნები ძირითადად მთებში ცხოვრობდნენ. გადმოცემებით, დაბლობში პირველი ჩაჩნური დასახლებები ხელახლა XIVს-ის ბოლოს გაჩნდა. პირველი მიგრანტები აჭიის მთებიდან (ადგილ ნაშხადან) მოსულები იყვნენ. ფარჩოს თაფს (გვარს) ორი სოფელი, ფარჩხო და იურტაული დაუფუძნებია, ცეჩოს (ცეცოს) თაფს კი – სოფელი ცეჩი (კეშანაული) მდ. იარიკსუზე. მათ მალე სხვა გვარის (ბენო, ცონტარო, კურჩალო...) ხალხიც მიყოლიათ. თავდაპირველად ჩაჩნები სუნჯის, არლუნის და მათი შენაკადი ხეობების დაბლობში ეფუძნებოდნენ. შემდეგ კი თანდათან მთელი დიდი ჩაჩნეთის დაბლობი დაიკავეს. 1587 წელს პირველ რუსულ ელჩობას მდ. სუნჯისა და მდ. თერგის ირგვლივ აღნიშნული აქვთ მნიშვნელოვანი რაოდენობის ჩაჩნური დასახლებები (ოკოკი, შიბუთი, მიჩკიზი..). დროთა განმავლობაში ჩაჩნური სოფლები გრეხენელი კაზაკების ტერიტორიების მეზობლად წარმოიქმნა. მათი დასახლებები მდ. სუნჯის შესართავთან ჩაჩნების დასახლებასთან ერთდროულად XVIIს-ში გაჩნდა. ამ ადგილებში 1760 წელს დაარსდა დიდი ჩაჩნური სოფელი სტარო-იურტი, რომელსაც შემდეგ რიგი ჩაჩნური დასახლებების წარმოქმნაც მოჰყვა.

ყველა სამეცნიერო ნაშრომში, რომელიც ჩაჩნეთსა და ჩაჩნებს ეძღვნება, ხაზი ესმის იმ გარემოებას, რომ ჩაჩნები, ინგუშებთან ერთად, კავკასიის ძველი ადგილობრივი მკვიდრი ხალხია. თუმცა 2004 წელს მოსკოვში დაბეჭდილ ერთ-ერთ მონოგრაფიაში (ავტორი მარკ ბლიევი), ჩაჩნები კავკასიის არამკვიდრ, მოსულ მოსახლეობადაა მიჩნეული. ჩაჩნები კავკასიის ჩრდილოეთ კალთებზე თურმე VI-VIIს-ში დასახლდნენ. ოს ავტორს მოჰყავს გადმოცემები იმის შესახებ, რომ ჩაჩნური ეთნოსის ბირთვი არლუნის ხეობის სათავეში ჩამოყალიბდა, საიდანაც ისინი აქედან განსახლდნენ როგორც აღმოსავლეთის, ისე დასავლეთის მიმართულებით. გადმოცემით, შამის (სირიის) მთავარი, სირიიდან გამოიქცა და კავკასიაში დასახლდა. მას ჰყავდა რამდენიმე შვილი, რომელთაგანაც უმცროსს “ნახჩოი” ერქვა, რომელიც ჩაჩნების საფუძველჩამყრელად, ფუძემდებლად მოგვევლინა. მ. ბლიევი აღნიშნავს, რომ პირველ ჩაჩან ისტორიკოს უ. ლაუდაევს ამ ლეგენდის ჭეშმარიტებაში ეჭვი შეჰქონდა, მაგრამ არ უარყოფდა რომ მისი ხალხი კავკასიაში მოსული იყო. დასახელებული ავტორის “მტკიცებით”, არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მოპოვებული მატერიალური კულტურის ძეგლების ჩაჩნურ ეთნოსთან დაკავშირება ვერ ხერხდება. ჩაჩნების კავკასიაში გვიან გამოჩენა თურმე ირიბად რუსული წყაროებითაც მტკიცდება და ეს ირიბი რუსული წყარო კი ისაა, რომ პირველად ჩაჩნები რუსულ წყაროებში XVIIს-ის მეორე ნახევარში არიან მოხსენიებულნი. აშკარაა ისტორიის გაყალბების მცდელობა. აქედან გამომდინარე, ზემოთ აღნიშნული კომენტარის ღირსიც არაა. საერთოდ, ჩაჩნები თავიანთ წარმომავლობას გოლიათ ნოხჩეს (ნახჩის) უკავშირებენ. ერთ-ერთი ვერსიის მიხედვით, მას შვიდი ვაჟი ჰყავდა, რომელთაგანაც მთელი ჩაჩანი ხალხი წარმოიშვა. სხვა ვერსიით მისი შვილები 12 ცალკეულ ოჯახად დაიყვნენ. სხვა ლეგენდა ჩაჩნების წარმომავლობას ორ ძმას: ჩარმოს და შოთოს უკავშირებს. ჩაჩნებს სხვა გენეალოგიური ლეგენდებიც აქვთ. ჩაჩნების ერთი შტოს ჩანთელთა (ანუ ითუმელთა) საფუძვლის ჩამყრელი იყო საქართველოდან გადმოსახლებული ითუმ ლიუნგიევი. მისი ერთ-ერთი შთამომავალი ყოფილა ჯალი. ჯალის ჰყოლია შვილები: ბარზგარი, ბაგომატიგარი, ეჟი-გარი, ხამატი-გარი და მურთაზ-გარი (გადმოცემის ჩამწერის განმარტებით, “გარი” გვარის დანაყოფს აღნიშნავდა. შესაძლებელია ჩაჩნური “გარი” სწორედ ქართული “გვარისაგან” მომდინარეობდეს). რაც შეეხება სირიულ წარმომავლობას, ასეთი ლეგენდა მხოლოდ შაროელ ჩაჩნებს ჰქონდათ. მ. ბლიევმა კი ის მთელ ჩაჩან ხალხზე გაავრცელა.

დავუბრუნდეთ ჩაჩანთა მიგრაციას. სამეცნიერო ლიტერატურაში ხაზი ესმის მათ ინტენსიურ მიგრაციულ პროცესებს XVIII საუკუნესა და XIXს-ის პირველ ნახევარში. ამ პერიოდში გადაინაცვლეს თერგის მარჯვენა სანაპიროდან აღმოსავლეთის მიმართულებით სუნჯისა და თერგის მონაკვეთზე მდ. გუდერმესსა და მდ. ფორთანგოს შორის. ასე რომ,

მთისწინეთსა და ბარში მთელი ასწლეულის განმავლობაში ჩაჩნური მოსახლეობა სწრაფად იზრდებოდა. არაუგვიანეს XVIIIს-ისა, ჩაჩნები (იჩქერიელების, ყარაბულახების და აკიელების ნაწილი) გამოჩნდნენ კაჩკალიკის ქედის ბარის რაიონებში და აგრძელებდნენ მდინარეების აქსაის, იამანსუს, იარიკ-სუს, აქტამის შუა დინებაზე დასახლებას. ზოგიერთი ავტორი მათ აქ მიგრაციას XVI-XVIIIს-ით ათარილებს. ასეთი მიგრანტების ნაწილი “აუხოელთა” სახელითაა ცნობილი, რომელთა საზოგადოება XVII-XIX სს-ში ცხრა აულს მოითვლიდა. ყველა ესენი დღეს ძირითადად დაღესტნის ტერიტორიის მკვიდრნი არიან და აკიელების (აკიელი ჩაჩნების) სახელით არიან ცნობილი და ლაპარაკობენ ჩაჩნური ენის აკიურ დიალექტზე. აკიელი ჩაჩნები ლამ-აკიიდან (მდ. გეხის სათავე) გადმოსახლებულთა შთამომავლები არიან. მათ სხვანაირად აუხოელებსაც უწოდებდნენ. ეს სახელწოდება კი ყუმუხებმა შეარქვეს, რადგან აკიის გვარის (ტაიპის) წარმომადგენლების ნახევარი, სოფ. აუხში დასახლდა. ყუმუხების მეზობლად დაახლ. XVI-XVIIIს-ში მდ. იამანსუსა და იარიკუს დაბლობთა გასწვრივ კაჩკალთა საზოგადოების ჩაჩნები დასახლებულან. დაღესტნელი ჩაჩნების ეს ჯგუფიც ექვს აულში იყო განსახლებული. დაღესტნელ ფეოდალთა მიწებზე დასახლებული აკიელი ჩაჩნები იძულებულნი იყვნენ ხარკი ეხადათ ხუნძი და ყუმუხი ფეოდალებისათვის. აუხოელთა აულების ჩაჩნებით დასახლება XIX საუკუნესა და უფრო გვიანაც, თითქმის 1940-იან წლების დასაწყისამდეც გრძელდებოდა. დაღესტანში გადასახლების შემდეგ აკიელმა ჩაჩნებმა მეზობელი დაღესტნელი ხალხების გარკვეული კულტურული გავლენა განიცადეს, რომლის ერთ-ერთი შედეგი აუხოელთა ისლამიზაცია იყო. ეთნოპოლიტიკური ისტორიის თავისებურებამ და მათმა შედარებითმა იზოლირებულობამ აკიელთა ენაზეც მოახდინა გავლენა, რომელსაც ვაინახური ენების ძველი ფორმები აქვს შემონახული. 1841 წელს აკიელების თითქმის ნახევარი დაბლობში, ყუმუხების აულებში გადაასახლეს. 1877 წელს მთიელთა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი აჯანყების დამარცხების შემდეგ, აკიელები ძალდატანებით ხელახლა გადაასახლეს ყუმუხეთის ოკრუგის აულებში.

ზემოთხსენებული აკიელების (აუხოელების), კაჩკალიკიელების, ყარაბულახების გარდა, ჩაჩნეთში სხვა საზოგადოებებიც არსებობდა. ჩაჩნეთის აღმოსავლეთში მდინარეების ხუხ-ლულაუს და აკსაის სათავეებში მდებარეობდა მხარე, რომელსაც ჩაჩნები ნოხჩი-მოხკს (“ნოხჩელთა მიწას”) უწოდებდნენ; ის იჩქერიის სახელწოდებით იყო ფართოდ ცნობილი. იჩქერიის სამხრეთით კაზენოამის ტბის ირგვლივ მდებარეობდა ჩებერლის საზოგადოება. არღუნის აუზის მთიან ზონაში განლაგებული იყო შატოს, მაისტის, შაროს, მალხისტის, ტერლოს, ნაშხოს საზოგადოებები (ტერიტორიული თემები). გალანჩოჟის ტბასთან და მდ. გეხის ზემო წელში ცხოვრობდნენ გალაშელები და მთიელი აკიელები. ყარაბულახები (ორსტხოელები) მდ. ფორტანგის ხეობაში ინგუშეთისა და ჩეჩნეთის საზღვარზე ცხოვრობდნენ.

საუკუნეების განმავლობაში მთის ჩაჩნურ საზოგადოებებს ქართველ მთიელებთან (ხევსურებთან, ფშაველებთან, თუშებთან) ჰქონდათ ურთიერთობა. მალხისტის (მითხოსა) და მაისტის საზოგადოებებთან მიგრაცია ორმხრივი იყო. როგორც ჩაჩანი მოსახლეობა გადმოსახლდებოდა საქართველოს მთიანეთში, ისე ქართველი მთიელებიც მიგრირდებოდნენ. თუშეთში, ფშავსა და ხევსურეთში არაერთ გვარს შევხვდებით, რომლებსაც ჩაჩნური წარმომავლობა აქვთ. მეფე საურმაგის დროს დურძუკების საქართველოს მთიანეთში თუ ერთდროული ჯგუფური გადმოსახლება მოხდა, შემდეგ ეს მიგრაციები ძირითადად გაჟონვითი, ინდივიდუალური იყო. თუმცა XIXს-ის შუა ხანებში ჩაჩნები (და ინგუშები) საქართველოში, პანკისის ხეობაში კომპაქტურად ჩამოსახლდნენ. გერმანელი ა. ზისერმანის მოწმობით, მითხოს საზოგადოება ხევსურეთის სოფელ შატილიდან 10 ვერსზე მდებარეობდა და მასში ექვსი პატარა სოფელი შედიოდა. ამ საზოგადოების მოსახლეობის შესახებ ის აღნიშნავდა: “ისინი ქრისტიანებს ურჯულოებს უწოდებენ, მაგრამ თაყვანს სცემენ წმინდა

გიორგის, არ იციან მუსლიმთა ლოცვა – ნამაზი, არ ჭამენ ღორს, არ ჰყავთ მოლეები და არა აქვთ მეჩეთები”. მეორე გერმანელი გუსტავ რადე კი მითხოვლთა 10 სოფელს ასახელებს, რომლებიც მდ. არღუნის მარცხენა შენაკად მითხოსწყალზე მდებარეობდნენ. მის დროს აქ სულ 174 კომლი ყოფილა. ყველაზე დიდ სოფელ ბონისტში კი 22 ოჯახი ცხოვრობდა. გ. რადე 1839 და 1876 წლების მონაცემებს ადარებდა და აღნიშნავდა, რომ საზოგადოებაში გასული 37 წლის განმავლობაში მოსახლეობა მნიშვნელოვნად შემცირდა. ის ამას მალხისტელების (მითხოვლების) უმძიმესი ეკონომიკური მდგომარეობით ხსნის, რაც მიწის სიმცირითა და სიმწირით იყო გამოწვეული და რაც ადგილობრივი მოსახლეობის მუდმივ გადასვლას იწვევდა ჩაჩნეთის სხვა რაიონებსა და საქართველოს მთიანეთში. 1886 წლის საოჯახო სიებით მალხისტის (მითხოს) 11 სოფელი თიანეთის მაზრაში შედიოდა. საყურადღებოა, რომ აღწერის დავთარში ამ საზოგადოების მკვიდრნი შემდეგი გვარებით არიან ჩაწერილი: **ალბაკაური, აშიგაური, ბარჩაული, გადურგაული, ბაკაშაური, გადუმაური, დადიკური, ზანტაური, კარსამაული, მუხაური, ხაიაური...** გვარ–სახელები წარმოდგენილია საქართველოს მთის გვარ–სახელებისათვის დამახასიათებელი –ურ (-ულ) სუფიქსით, რაც ჩაჩნებსა და ქართველ მთიელთა ისტორიულად არსებული ეთნოკულტურული ურთიერთობების მიმანიშნებელი უნდა იყოს. ა. ზისერმანისა და გ. რადეს მონაცემებით, მაისტის საზოგადოება ძალიან პატარა იყო. ის სამი სოფლის (ცახელ-გოი ანუ ჯვარი-სოფელი, ტუგო, პოგო) ერთობლიობისაგან შედგებოდა. ეს საზოგადოება მდ. არღუნის მარჯვენა შენაკად მაისტზე მდებარეობდა და მცხოვრებთა რაოდენობა 200 კაცის ფარგლებში იყო.

პეტრე პირველიდან დაწყებული, რუსეთის პოლიტიკა ჩაჩნეთის მიმართ კოლონიური ხასიათის იყო. ეკატერინე II-ის მმართველობის ბოლო წლებში რუსეთის არმიამ თერგის მარცხენა მხარე დაიკავა და ყაზარდო-ჩაჩნეთის საზღვრის მიმართულებით, მოზდოკიდან ვლადიკავკაზამდე სამხედრო სიმაგრეები ააგო. ყოველივე ამან XVIIIს-ის ბოლოსა და XIX ს-ის პირველ ნახევარში ჩაჩანთა განმათავისუფლებელი მოძრაობა გამოიწვია. 1819 წელს რუსეთის არმიამ მიწასთან გაასწორა თერგის მარჯვენა ნაპირას მდებარე აული დადი-იურტი. მისი მაცხოვრებლების უმეტესი ნაწილი (400 კაცი) მოკლული იქნა. არც რუსებს დასდგომიათ კარგი დღე – გენერალ ერმოლოვის მიერ გამოგზავნილი დამსჯელი რაზმის 230 ჯარისკაცი და ოფიცერი შეეწირა ამ ბრძოლას. რუსების ამ მოქმედებამ ჩაჩანთა თარეშები გაახშირა. 1825 წელს, თერგზე მდებარე ერთ-ერთი სიმაგრე ჩაჩნებმა მიწასთან გაასწორეს – 181 კაციდან 98 მოკლეს და 13 ტყვედ აიყვანეს. 1832 წელს გენერალმა როზენმა ჩაჩნეთსა და ინგუშეთში 60 აული გაანადგურა. 1834 წელს ჩაჩნეთისა და დაღესტნის ტერიტორიაზე ჩამოყალიბდა თეოკრატიული ხელისუფლება – შამილის იმამატი. რუსეთის არმიის სისტემატიური თავდასხმების შედეგად 1841 წლისათვის ჩაჩნეთის დაბლობის აულების უმეტესობა გადამწვარი იყო. რუსებმა მთიელი ჩაჩნებისა და ხუნძების წინააღმდეგ დიდი ძალები გადაისროლეს. მარტო 1845 წელს ერთი ლაშქრობის დროს 3900-მდე ჯარისკაცი დაკარგეს, რომელთა შორის 3 გენერალი იყო. ხანგრძლივი და მომქანცველი ბრძოლის შემდეგ, 1859 წელს ჩაჩნები და დაღესტნელები დამარცხდნენ. მას შემდეგ, ოსმალეთის იმპერიაში, ჩრდილოეთ კავკასიის სხვა ხალხებთან ერთა ჩაჩნები და ინგუშებიც გადასახლდნენ (დაახლ. 20 ათასი კაცი). მიუხედავად ამისა, ჩაჩნები კოლონიურ მდგომარეობაში ყოფნას მაინც არ ურიგდებოდნენ, აგრძელებდნენ პარტიზანულ ბრძოლას, ჯანყდებოდნენ დროდადრო. ერთ-ერთი მასობრივი აჯანყება 1877 წელს მოხდა. აჯანყების ჩაქრობას აულების გადაწვა, განადგურება, 11 ადამიანის გროზნოში ჩამოხრჩობა და 500-ზე მეტი კაცის ციმბირში გადასახლება მოჰყვა. ამის შემდეგ ჩაჩნები აბრაგობის გზით აგრძელებდნენ რუსების წინააღმდეგ ბრძოლას.

1921 წლის იანვარში გაერთიანებული ჩაჩნეთ-ინგუშეთი მთიანეთის ავტონომიურ ოლქში შეიყვანეს, 1922 წელს რუსეთის ფედერაციის შემადგენლობაში ჩამოყალიბდა ჩაჩნეთის

ავტონომიური ოლქი. 1934 წელს შექმნილი ჩაჩნეთ-ინგუშეთის ავტონომიური ოლქი 1936 წელს გარდაიქმნა ავტონომიურ რესპუბლიკად. 1922 წლისათვის ჩაჩნეთს იმ მიწების ნაწილი დაუბრუნეს, რომლებიც კავკასიური ომების მსვლელობის დროს წაართვეს. 1942-1943 წლებში გერმანელმა ფაშისტებმა ჩაჩნეთ-ინგუშეთის ტერიტორიის ნაწილის ოკუპაცია მოახდინეს. 1944 წელს ჩაჩნეთ-ინგუშეთი ლიკვიდირებული იქნა და მისი მოსახლეობა შუა აზიასა და ყაზახეთში იძულებით გადაასახლეს. მათ გასახლებაში წითელი არმიის ნაწილები მონაწილეობდნენ. რამდენიმე დღის განმავლობაში გასახლებულთა შორის, დაახლ. 500 ათასი კაცი იყო. მათგან მნიშვნელოვანი ნაწილი გადასახლების პირველ წელს, შიმშილის, სიცივისა და ავადმყოფობისაგან დაიღუპა. 1944 წელს გაუქმებული ჩაჩნეთ-ინგუშეთის ავტონომია 1957 წელს კვლავ აღადგინეს. მოსახლეობა თავიანთ საცხოვრებელ ადგილებს დაუბრუნეს. მაგრამ ჩაჩნეთის რამდენიმე მთიან რაიონში მათ ცხოვრება აკრძალათ; ისინი დაბლობის აულებისა და კაზაკთა სტანიცებში დაასახლეს. 1990 წლის ნოემბერში ჩაჩნეთ-ინგუშეთის ავტონომიური რესპუბლიკის უმაღლესმა საბჭომ რესპუბლიკის სახელმწიფოებრივი სუვერენიტეტის შესახებ დეკლარაცია მიიღო. 1991 წლის სექტემბერში ჩაჩანი ხალხის საერთონაციონალურმა კონგრესმა ჩაჩნეთის რესპუბლიკის სუვერენიტეტის შესახებ გამოაცხადა. 1992 წელს შემოდებულ იქნა პრეზიდენტის პოსტი. ეს აქტები რუსეთის ფედერაციამ არ ცნო. 1994 წლის დეკემბერში რუსეთის ფედერაციამ ჩაჩნეთში შეიარაღებული ძალები შეიყვანა, რამაც სისხლისმღვრელი ბრძოლები გამოიწვია. 1996 წელს პრეზიდენტმა ელცინმა ომი შეწყვიტა და ჩაჩნეთის ტერიტორიიდან ჯარი გამოიყვანა. ზოგიერთი მონაცემით, ომის დროს დაღუპულთა რაოდენობა დაახლ. 80 ათასი იყო, დაჭრილებისა _ 240 ათასი. 1999 წელს იმის გამო, რომ შეიარაღებულ ჩაჩანთა რაზმი დაღესტანში შეიჭრა, პრეზიდენტმა ვ. პუტინმა დაღესტანსა და ჩაჩნეთში არმიის ძლიერი ნაწილები გადაისროლა. რუსების მიერ ჩაჩნეთში ჯარის შეყვანას კვლავ ათასობით ადამიანის სიცოცხლე შეეწირა. პრეზიდენტმა მასხადოვმაც დუდაევის ბედი გაიზიარა, ხანგრძლივი დევნის შემდეგ ის მოკლეს. რუსულ-ჩაჩნური ურთიერთობები დღესაც არაა მოწესრიგებული. ამის შედეგია მრავალი ტერაქტი, რომელსაც ჩაჩანი მებრძოლები რუსეთის ქალაქებში აწყობენ.

მანამ, სანამ ჩაჩანთა მეურნეობის, მატერიალური კულტურისა და სოციალური ურთიერთობების საკითხებს შევხებით, ოდნავ ვრცლად თარეშებზე უნდა შევჩერდეთ, რაც კავკასიის სხვა ხალხებისათვისაც იყო დამახასიათებელი. საერთოდ, ჩაჩნებს სახელმწიფოებრიობა არასდროს არ ჰქონიათ. “ქართლის ცხოვრებაში” მოხსენიებული “დურძუკთა მეფენი” კი ჩრდილოეთ კავკასიის მთისწინა ბარში მცხოვრებ დურძუკთა ტომთა ბელადები უნდა იყვნენ.

ბარში ჩასახლებული ჩაჩნები, რომლებიც ნაწილობრივ ხუნძი ხანების დაქვემდებარებაში იმყოფებოდნენ, თავისუფლებისათვის იბრძოდნენ: იტაცებდნენ მიწებს, შეუწყვიტეს გამოსაღების გადახდა. იგივე ქმედებას ჩადიოდნენ მცირე ჩაჩნეთში მცხოვრებნი ყაზარდოელი თავადების წინააღმდეგ. ჩაჩნეთის ტაიპებს შორის თითქმის მუდმივი დამაბულობა და დაპირისპირება იყო. დროდადრო არაკეთილმეზობლური ურთიერთობა ჰქონდათ ქართველ მთიელებთან (ხევსურებთან, თუშებთან). ისტორიკოსთა მითითებით, ცალკეულ გვართა გამდიდრების ერთ-ერთი გზა თარეშები იყო. ჩაჩნეთში თარეშების განვითარებული სისტემა არსებობდა. XVIII-ში არაერთი დოკუმენტი არსებობს თარეშების, მეკობრეობის, თავდასხმების შესახებ. ბარში გადასახლების შემდეგ, ამ მოვლენამ უფრო სისტემატური ხასიათი მიიღო. თარეშის ობიექტი ჩაჩნეთის ყველა მოსაზღვრე ტერიტორია იყო: დაღესტანი, ყაზარდო, ინგუშეთის და ჩრდილოეთ კავკასიის სხვა რეგიონები. ჩაჩანთა თარეშების შესახებ არაერთი გადმოცემაა ჩაწერილი როგორც თვით ჩაჩნეთში, ისე მათ მეზობელ ხალხებში. არაერთი გადმოცემა გვაქვს დადასტურებული ჩაჩანთა ლაშქრობების შესახებ თუშეთსა და ხევსურეთში (თავის მხრივ, არც ქართველი მთიელები რჩებოდნენ ვალში). თარეშის

მონაწილენი თარემის მიმართულებას წინასწარ ირჩევდნენ. მეკობრეობის ინტენსიურობა ეკონომიკურ სარგებლიანობაზე იყო დამოკიდებული. უფრო ხშირად უპირატესობას იმ რაიონებს ანიჭებდნენ, სადაც მესაქონლეობა იყო განვითარებული. XVIIIს-ის II ნახევრიდან დაწყებული XIXს-ის პირველი ნახევრის ბოლომდე ჩაჩანთა თარემის ინტენსიურ ობიექტად რუსეთის სასაზღვრო ხაზი იქცა. მეკობრეობის სამხრეთიდან ჩრდილოეთით პერეორიენტაცია კი კავკასიისწინეთისა და რუსეთის საზღვარზე ეკონომიკური ცხოვრების აღმავლობით იყო გამოწვეული. ჩაჩანთა რაზმები თავს ესხმოდნენ რუსულ ქალაქებს, კაზაკთა სტანიცებს, ბაზრებს, სამხედრო გარნიზონებს. თითოეული რაზმი ხუთიდან ოც კაცამდე მოთარემეს ითვლიდა. XVIIIს-სა და XIXს-ის პირველ ნახევარში ჩაჩანთა საზოგადოებრივი აზრი თარემებს არ განსჯიდა.

ჩაჩნების სამეურნეო საქმიანობა მთასა და ბარში სხვადასხვა ბუნებრივ-გეოგრაფიული პირობების გამო, ერთმანეთისაგან განსხვავდებოდა. ჩაჩნების ძირითადი საქმიანობა ძველთაგანვე მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა იყო. მთის ბუნებრივ-გეოგრაფიული პირობებიდან გამომდინარე ჩაჩნეთის მთაში მიწათმოქმედებას შეზღუდული ხასიათი ჰქონდა. ფაქტობრივად აქ მეურნეობის ეს დარგი მეორეხარისხოვანი იყო. მიუხედავად ამისა, მთიან ჩაჩნეთში მიწის ყველა გოჯი მაქსიმალურად მუშავდებოდა. მთიან ჩაჩნეთში მოსახლეობის ბარში მიგრაციის მიუხედავად, XIXს-ის მეორე ნახევარში ერთ სულზე საშუალოდ 0,01-დან 0,04-მდე დესეტინა მოდიოდა. ისევე როგორც კავკასიის სხვა მხარეებში, აქაც მიწის ნაკვეთები ტერასებზე იყო განთავსებული. ტერასები ყველაზე დიდი რაოდენობით მთაში და მაღალმთაში იყო. ისინი სამიწათმოქმედო შრომის მაღალ ინტენსივობაზე მიაწინებებს. მიწათმოქმედებისაგან განსხვავებით, მთიან ჩაჩნეთში მესაქონლეობა თავისი ბარაქიანი ალპური სამოვრებითა და აგრეთვე შესანიშნავი სათიბებით ფართოდ იყო განვითარებული. მთისწინეთსა და მთაში ხალხი ძირითადად მესაქონლეობით იყო დასაქმებული.

ბარის ჩაჩნეთი მარცვლეული კულტურების მოყვანით ჩრდილოეთ კავკასიაში ერთ-ერთი წამყვანი რაიონი იყო. კავკასიური ომების პერიოდში მას შამილის ბელელს უწოდებდნენ. მაღალმთიანი რაიონების მცხოვრებნი, რომლებიც უპირატესად მესაქონლეობას მისდევდნენ, პურს დაბლობის სოფლებში იძენდნენ, სადაც სპეციალური პურის ბაზრები არსებობდა.

XIXს-ის პირველ ნახევარში დაბლობის ჩაჩნეთში სასოფლო თემის ფარგლებში, რომელიც მიწის მესაკუთრედ ითვლებოდა, მიწათსარგებლობის თავისუფლება არსებობდა. XIXს-ის მეორე ნახევარში ეს წესი შეიცვალა. სასოფლო თემის მცხოვრებლებს შორის სახვნელი და სათიბი მიწების პერიოდული გადანაწილება ოჯახებზე შემოიღეს. სამოვარი და ტყე კი საერთო გაუყოფელ სარგებლობაში იყო. სახვნელი მიწების გადანაწილება, ჩვეულებრივ, ხუთ წელიწადში ერთხელ ხდებოდა, სათიბებს ყოველწლიურად ყოფდნენ. მთებში მიწათსარგებლობის სისტემა ბევრად განსხვავდებოდა ბარის ჩაჩნეთის მიწათსარგებლობის სისტემისაგან. სახვნელი და სათიბი მიწები აქ კერძო საკუთრებაში იყო, სათემო მფლობელობა მხოლოდ სათიბებსა და ტყეებზე ვრცელდებოდა.

დაბლობში უპირატესად სიმინდი, საშემოდგომო ხორბალი, ქერი და ფეტვი მოჰყავდათ, მთაში კი ძირითად პურეულ კულტურას ქერი წარმოადგენდა, იშვიათად თესავდნენ ხორბალს. მთაში, სადაც მესაქონლეობა იყო განვითარებული, მიწას აპატივებდნენ. მინდვრის სამუშაოების დროს ნათესავებმა და თანასოფლელებმა ურთიერთდახმარება იცოდნენ.

დაბლობში ძირითადად ჰყავდათ მსხვილფეხარქოსანი საქონელი, როგორც სარძევე, ისე გამწევი: ძროხები, ხარები, კამეჩები; მთებში კი უპირატესად მეცხვარეობა იყო განვითარებული. კავკასიური ომების დროს შამილის არმიის საჭიროებისათვის დიდი რაოდენობით აშენებდნენ ცხენებს. ტყიანი მთის რაიონებში წვრილფეხარქოსანი საქონელი (ცხვარი) მთელი წლის განმავლობაში სამოვარზე ჰყავდათ. წყაროებში აღნიშნულია, რომ

XVIII-XIX საუკუნეების მიჯნაზე ჩაჩნები საკვებად პურზე მეტად ყველს გამოიყენებდნენ. სხვათაშორის, თერგისპირეთში დასახლებულ ჩაჩნებს “კალდაჟ იუც ნახ”-ს, ე.ი. “ხაჭოს მჭამელ ხალხს” უწოდებდნენ. XIX ს-ის 40-იან წლებში ყოველ ჩაჩნურ ოჯახს საშუალოდ 200 სული ცხვარი ჰყავდა.

შინამრეწველობიდან ჩაჩნებში განსაკუთრებით ნაბდისა და ქეჩის სხვა ნაწარმთა დამზადება იყო განვითარებული. 1893 წლის მონაცემებით ჩაჩნეთში ნაბდების დამზადებას 500 ოჯახი მისდევდა. ეს 500 კომლი წელიწადში 73.300 რუბლის ღირებულების 7400 ნაბადს ამზადებდა. ჩაჩნურ ნაბდებზე დიდი მოთხოვნილება იყო მეზობელ კაზაკურ სტანიცებში. ნაბდების წარმოება ძირითადად დაბლობის ჩაჩნეთისათვის იყო დამახასიათებელი; მთის რაიონები კი მას ნედლეულს აწვდიდნენ. მცენარეული და ცხოველური ორნამენტით მორთული ხალიჩები კი ყველა მხარეში მზადდებოდა. არსებითი მნიშვნელობა ჰქონდა საოჯახო მაუდის ქსოვას. ჩაჩნეთის ბევრ სოფელში მისდევდნენ ტყავის დამუშავებას. მნიშვნელოვნად იყო განვითარებული იარაღისა და სპილენძის ჭურჭლის წარმოება.

ძველთაგანვე ჩაჩნეთში დასახლების რამდენიმე ტიპი იყო ჩამოყალიბებული. დაბლობის სოფლების დაგეგმარება ხასიათდებოდა მდინარეებისა და გზების გასწვრივი განლაგებით. მთის ტყიან რაიონებში მოსახლეობა თავფური უბნების სახით ცხოვრობდა. ხშირად ერთ თავფს (გვარს) რამდენიმე დასახლებული პუნქტი ეკავა. მთიან რაიონებში დასახლება დიდი შეჯგუფულობით გამოირჩეოდა. მათი სახლები მჭიდროდ იყო ერთმანეთთან მიდგმული. ერთი სახლის სახურავი მეორისათვის ეზო იყო. ასეთი სოფელი ხშირად ერთი თავფის (გვარის) ხალხით იყო დასახლებული. უფრო პატარა დასახლებები არსებობდა მაღალმთაში. არც თუ იშვიათად, აქ თითოეულ სოფელში სამიდან ხუთ კომლამდე ცხოვრობდა. მაღალმთიან რაიონებში საცხოვრებელი სახლის ერთ-ერთი ძირითადი ტიპი იყო ორსართულიანი ქვის სახლი, რომლის ქვედა სართულს საქონლის სადგომად გამოიყენებდნენ. ზედა სართული, ჩვეულებრივ, ორი ოთახისაგან შედგებოდა. ჩაჩნები აგრეთვე აშენებდნენ საცხოვრებელ და თავდასაცავ კომპებს, რომლებიც განსაკუთრებით დიდი რაოდენობით მთიანი ჩაჩნეთის დასავლეთ რაიონებში იყო. სამი იარუსისაგან შემდგარ კომპში დიდი ოჯახი ან პატრონიმიული ერთეული ცხოვრობდა. საცხოვრებელი კომპები, ჩვეულებრივ, საბრძოლო კომპების გვერდით იყო აგებული. ამ კომპებს პირამიდული ფორმა ჰქონდა, რომლის ზედა სართულებში სათოფურები იყო დატანებული. შემორჩენილია აგრეთვე სადარაჯო კომპები. კომპების ეს ტიპი ძირითადად სტრატეგიულ პუნქტებში იდგა. აქედან უთვალთვალებდნენ მტერს; თუკი შეამჩნევდნენ, ცეცხლს ანთებდნენ.

ჯერ კიდევ XIX ს-ში ჩაჩნები ნაციონალურ ტანსაცმელს ატარებდნენ. მამაკაცის ზედა სამოსი კავკასიური ჩოხა იყო, რომელსაც სახლში მოქსოვილი მუქი ფერის მაუდისაგან კერავდნენ. თავსაბურავს კი ცხვრის ტყავისაგან შეკერილი კონუსისებური ფაფახი წარმოადგენდა.

ფეოდალური ურთიერთობები ჩაჩნეთში არ განვითარებულა. მისი ჩანასახები ჯერ კიდევ XVII-ს-მდე არსებობდა, მაგრამ ისინი ჩაჩანთა ტერიტორიული (სასოფლო) თემის მიერ ძირშივე აღიკვეთებოდნენ. მეზობელი ყაზარდოელების, ყუმუხების, ხუნძებისაგან განსხვავებით, ისევე როგორც ინგუშებს, ჩაჩნებსაც ბეგები, ხანები და თავადები არ ჰყოლიათ. მაგრამ, მაინც ჩაჩნების სოფელი ერთგვაროვანი არ იყო. გლეხებს შორის მიმდინარეობდა მდიდრებად და ღარიბებად განშრევების პროცესი. პატრიარქალური მონობა ჩაჩნეთში XIX-ის მეორე ნახევრამდე შემორჩა.

ჩაჩნეთის საზოგადოებრივ ურთიერთობებში დიდ როლს თამაშობდა თავფი (გვარი). თავფის წევრებს მიაჩნდათ, რომ ისინი საერთო წინაპრისაგან მომდინარეობდნენ. საინტერესოა, რომ თავფების უმრავლესობის ფორმირების კერა მდ. არღუნის სათავე, ადგილი ნაშნა იყო. ზოგიერთი ჩაჩნური თავფის სახელწოდება პირდაპირ მიუთითებს მათი წინაპრის,

თაფის საფუძველჩამყრელის დაღესტნურ, ჩერქეზულ, ქართულ, ლაკურ, ხუნძურ წარმომავლობაზე. ჩაჩანთა ყველაზე ცნობილი თაფები იყო: დიშნე, ცონტარი, კურჩალო, ალერო, ბელგიტო, არსენი, შატო, ბენო და სხვ. ამ უკანასკნელ გვარს ქართული წარმომავლობა უნდა ჰქონდეს, რადგან ჩაჩნები “ბეინოს” ქართველ მთიელებს – მოხევეებს უწოდებდნენ. სეგმენტაციის შედეგად ცალკეული თაფები (გვარები) ცალკეულ ახლომონათესავე წვრილ ჯგუფებად იყოფოდნენ. თითოეული ტაიპის შტოს ანუ პატრონომიული ერთეულის აღმნიშვნელი ჩაჩნური სახელწოდებანი იყო “გარ”-ი და “ნეკი”. თითოეული “გარი” და “ნეყე” დაახლოებით 10-დან 50-მდე მონათესავე კომლს აერთიანებდა. დიდი აიპები, ჩვეულებრივ, მრავალი “ნეკისაგან” შედგებოდა. ნეკეს, გარის წევრები კომპაქტურად ცხოვრობდნენ და საერთო სამოვრებითა და ტყეებით სარგებლობდნენ.

ტაიპი (გვარი) ჩაჩანთა საზოგადოებრივი ურთიერთობის ერთადერთ ფორმას არ წარმოადგენდა. აქ ცალკეულ ტაიპთა კავშირებიც არსებობდა, რომლებსაც “ტუკხუმი” ეწოდებოდა. ტუკხუმები სამხედრო-ეკონომიკურ გაერთიანებებს წარმოადგენდნენ. ტუკხუმის ფუნქცია ძირითადად მაინც თავდაცვის საკითხების ერთობლივი გადაწყვეტა იყო. XVI-XVIIIსს. ჩაჩნეთში სულ ცხრა ტუკხუმი იყო. შემდეგ მათი რიცხვი ფაქტობრივად არ შეცვლილა. XVIIIს-სა და XIX ს-ში ჩაჩანთა საზოგადოებრივი ცხოვრების განმსაზღვრელი მაინც არა ტუკხუმი, არამედ ტაიპი იყო. XIXს-ის შუა ხანებში ჩაჩნეთში 135 ტაიპი ითვლებოდა. ტაიპი საკმაოდ მყარი ნათესაური ერთობა იყო. ტაიპის წევრი ყველა მამაკაცი ერთმანეთის ძმებად იწოდებოდა, მთელი ტაიპი კი – ძმობად (“ვოშალლა”). ყველაფერია ნათქვამი ჩაჩნურ ანდაზაში: “ტაიპი – ადათის ციხე-სიმაგრეა”. “ტაიპი” მიწის უზენაეს მესაკუთრედ ითვლებოდა, ინდივიდუალური ოჯახი კი – მის მოსარგებლედ. ბარში გადასახლებული ჩაჩნებისათვისაც “ტაიპი” მთავარი სოციალური ერთეული იყო; გადასახლებამ მას ოდნავადაც კი ვერ შეუყენა წყალი. მიუხედავად იმისა, რომ ბარში გადასახლებულები ახალ მიწებზე სახლდებოდნენ, მიწის დატაცების უფლებით, ანდა ყაზარდოელი და ყუმუხი ფეოდალების მიწებზე, ამ შემთხვევაშიც დასახლების ფორმა ტაიპური იყო. დაბლობში მთელი ტაიპები უბნების მიხედვით სახლდებოდნენ. ტაიპური განსახლების გამო იყო, რომ ბარში გადასახლებულმა ჩაჩნებმა, ძალის მოკრების შემდეგ, უარი უთხრეს მიწის მესაკუთრეებს გამოსაღების გადახდაზე. უ. ლაუდაევი წერდა, რომ ჩაჩნებისათვის სირცხვილი იყო მიწის გადასახადი გადაეხადათ, რადგან ღმერთმა მიწა ყველასათვის თანაბრად შექმნა. ამ მიზნით, ბარში მიგრირებული ტაიპები ტოკხუმებადაც კი ერთიანდებოდნენ.

XXს-მდე ჩაჩნური საზოგადოებისათვის ტრადიციული იყო სისხლის აღება, რაც ხშირად ძალიან დიდხანს გრძელდებოდა. ჩაჩნური კანონების მიხედვით, ყველა პირადი წყენა და მნიშვნელოვანი დანაშაული სასამართლო გარჩევას არ ექვემდებარებოდა. ადათობრივი სამართლით, მოკლულის ნათესავი ვალდებული იყო მოეკლა მკვლელი და მისი გვარის რომელიმე წარმომადგენელი. სისხლის აღება გვარის ყველა წევრის მოვალეობას შეადგენდა.

ყველა ტაიპს თავისი წინამძღოლი – “ტჰამადა” ჰყავდა. XIXს-ის პირველ ნახევრამდე გვარის წინამძღოლის სტატუსი ძალიან მაღალი იყო. ტაიპის ცხოვრებაში მნიშვნელოვანი აქტი იყო სამხედრო წინამძღოლის (“ზაიაჩა”) არჩევა. “ზაიაჩას” დიდი საზოგადოებრივი გავლენა ჰქონდა, რადგან ისევე როგორც კავკასიის მთელ რიგ სხვა რეგიონებში, ჩაჩნეთშიც ინტენსიურად იყო განვითარებული თარეშების სისტემა.

ჩაჩნებს საერთო მმართველობა არ ჰქონიათ. ყოველი ცალკეული საზოგადოება ერთი სოფლის ანდა ზოგჯერ რამდენიმე პატარა სოფლის ერთობლიობას წარმოადგენდა. სოფლებში, სადაც რამდენიმე ტაიპი მკვიდრობდა, ყოველ მათგანს თავისი უხუცესთა საბჭო ჰყავდა, რომელთა გარეშეც არც ერთი მნიშვნელოვანი საქმის გადაწყვეტა არ ხდებოდა (არჩევდნენ სხვადასხვა ტაიპებს შორის წარმოქმნილ ჩხუბს, სათემო საქმეებს, აგვარებდნენ

საკამათო საკითხებს). უხუცესთა საბჭოს ყველა წევრს თანაბარი უფლება ჰქონდა. უხუცესთა საბჭოს სხდომაში მონაწილეობის მიღებასა და აზრის გამოთქმის უფლება მხოლოდ მამაკაცებს ჰქონდათ. ამ თვალსაზრისით, უხუცესთა საბჭო დემოკრატიულ კრებებს მოგვაგონებდა. მაგრამ ჩაჩნურ ტოკხუმში მნიშვნელოვანი საკითხების გადაწყვეტაში გადამწყვეტი სიტყვა მხოლოდ საბჭოს არჩევით წევრებს ჰქონდათ, რის შემდეგაც გადაწყვეტილება გვარებს ეცნობებოდათ. ტაიპის წევრებისათვის ეს გადაწყვეტილება საბოლოო იყო და ისინი მას ფიცით ადასტურებდნენ.

ტაიპები თავის შემადგენლობაში ხშირად უცხო პირებსაც იღებდნენ. ახალი წევრის მიღება ანუ ხელოვნური დანათესავება საზეიმოდ ხდებოდა. რიტუალის აუცილებელი ელემენტი ხარის დაკვლა იყო. აუცილებელი არ იყო ხელოვნურად დანათესავებულს მიმღები ტაიპის სახელი მიეღო. ხშირად ახალმოსულს გვარს უფორმებდნენ იმის მიხედვით, საიდანაც ის იყო მოსული. ახალი გვარი ზოგჯერ უახლოესი წინაპრის სახელიდან იწარმოებოდა.

ჩაჩანთა ტრადიციულ ყოფაში უმნიშვნელოვანესი როლი სტუმართმოყვარეობას ეკუთვნოდა. სტუმარი ნებისმიერი ეროვნებისა და სარწმუნოების ადამიანი შეიძლება ყოფილიყო. სტუმართმოყვარეობის წეს-ჩვეულების დარღვევისათვის ოჯახის უფროსი ავტორიტეტსა და პატივისცემას დაკარგავდა, ის თავის თავს ჩაჩნური საზოგადოების გარეთ დაიყენებდა. სტუმართმოყვარეობა სისხლ-მესისხლეობაზე მაღლა იდგა – სტუმართმოყვარეობის წეს-ჩვეულება მკვლელსაც კი იცავდა. სახლის ზღურბლის გადამლახავ მტერს თავშესაფარი, პური და დაცვა გარანტირებული ჰქონდა. ჩაჩნებმა განსაკუთრებული მასპინძლობა იცოდნენ. განვითარებული იყო შეძმავება.

ჩაჩნებისათვის დამახასიათებელი იყო უფროსების, მშობლების პატივისცემა. ამ თვალსაზრისით ეტიკეტის გარკვეული წესი ჰქონდათ შემუშავებული (უფროსებს უთმობდნენ ადგილს, გზას, სიტყვას). თუ ცხენოსანი ქვეითს შეხვდებოდა – ის აუცილებლად პირველი უნდა მისალმებოდა მას. შემხვედრი თუ მოხუცი იყო, მხედარი აუცილებლად უნდა ჩამოქვეითებულიყო და მხოლოდ ამის შემდეგ მიესალმებოდა. მამაკაცს ეკრძალებოდა “გაეთამაშებინა” ნებისმიერი ცხოვრებისეული სიტუაცია, აღმოჩენილიყო არასაკადრის და სასაცილო მდგომარეობაში. სერიოზული შერცხვენის, სახელის გატეხვის შემთხვევაში, ტაიპის წევრის ცხოვრება ფაქტობრივად დამთავრებული იყო, თემი მას ზურგს აქცევდა. დღესაც კი, ქცევის შინაგანი და გარეგანი “გუშაგები” ჩაჩანს აიძულებენ საზოგადოებაში იყოს უკიდურესად მომართული, თავდაჭერილი, სიტყვაძვირი, თავაზიანი. ჩაჩანი არასდროს ქალს თავისზე წინ არ გაუშვებდა, მთის გზაზე ხომ ბევრი საშიშროება იყო, ის ჩამონაქცევის ანდა გარეული მხეცისაგან მამაკაცს უნდა დაეცვა. ამასთანავე, ზურგში აქ არ ისროდნენ. ქალები ჩაჩანთა მთურ ეტიკეტში განსაკუთრებულ როლს თამაშობდნენ. ისინი კერის დამცველები იყვნენ. ძველ დროს, ამ მეტაფორას პირდაპირი მნიშვნელობა ჰქონდა: ქალები კერაში ცეცხლის ჩაქრობისათვის პასუხს აგებდნენ.

XIX საუკუნესა და XX ს-ის დასაწყისში ოჯახის ძირითადი ფორმა პატარა ოჯახი იყო, რომელიც მეუღლეებისა, ბავშვებისა და ზოგჯერ ქმრის მშობლებისაგან შედგებოდა. ოჯახს პატრიარქალური ყოფის არაერთი ნიშანი ჰქონდა შემორჩენილი. ოჯახის სრულუფლებიანი უფროსი, მამაკაცი იყო. ამასთანავე, ის ხშირად თავისი შეხედულებისამებრ აქორწინებდა შვილს, განაგებდა ქონებას და ა.შ. მაგრამ, ქალიშვილის გათხოვებისას გადამწყვეტი სიტყვა დედას ეკუთვნოდა.

ლევირატი იშვიათი მოვლენა იყო. მას მხოლოდ იმ შემთხვევაში მიმართავდნენ თუ ქვრივს ბევრი შვილი ჰყავდა. ცოლ-ქმრის გაყრის შემთხვევაში, ბავშვები, ჩვეულებრივ, მამასთან რჩებოდნენ.

ჩაჩანი ქალი არასდროს არ ჭამდა ქმართან ერთად. სხვათა თანდასწრებით ისინი ერთმანეთს სახელებით არ მიმართავდნენ. ასევე, უფროსი ნათესავებისა და გარეშე პირების თანდასწრებით მამა თავის შვილებს სახელებით არ მიმართავდა.

ქორწინება ნათესავებს შორის მხოლოდ სამი თაობის ფარგლებში იკრძალებოდა. ჩაჩანი შეიძლებოდა თავისი ტაიპის და ნეკეს წევრზეც კი დაქორწინებულიყო (ეს მათ ინგუშებისაგან გამოარჩევდა, რომლებთანაც ქორწინება მკაცრად ეგზოგამიური იყო), მაგრამ ქალებს მაინც უპირატესად სხვა ტაიპებიდან თხოულობდნენ. ხშირად მცირეწლოვან ბევშვებსაც ნიშნავდნენ. საერთოდ, ჩაჩნეთში საქორწინო აკასი ვაჟებისათვის 18-20 წელი იყო, ქალიშვილებისათვის 17-18 წელი. თუ ქალი თავის ცუდ ხასიათს, ქცევას გამომაჟღავნებდა და მისი ქცევა ქმრისათვის მიუღებელი იქნებოდა, ამ უკანასკნელს შეეძლო თავის რჩეულს ძალიან უბრალოდ გაეყოფა, მხოლოდ სამჯერ უნდა გაემეორებინა: “შენ უკვე ჩემი ცოლი არა ხარ”. განქორწინება გარდაუვალი იყო იმ შემთხვევაშიც, თუ ცოლი ქმრის ნათესავებს უპატივისცემოდ ექცეოდა.

ფართოდ იყო გავრცელებული პატარძლის უმძრახობა.

ქორწილი ნეფის სახლში რამდენიმე დღე გრძელდებოდა. პატარძლის მოსაყვანად მაყრების დიდი რაოდენობა მიემგზავრებოდა. საყურადღებოა, რომ როგორც ნეფე, ისე პატარძალი ქორწილს არ ესწრებოდა. ნეფე მეგობრის ან ნათესავის სახლში იმალებოდა, ანდა ზოგჯერ ტყეში მიდიოდა. ქორწილის შემდეგ, პირველ ხანებში, ქმარი გარეშეთ, თავის მშობლებსაც კი თავს არიდებდა, ცოლს კი საიდუმლოდ _ მხოლოდ ღამით ხვდებოდა.

ვაჟის დაბადებისას ნადიმს აწყობდნენ. ამ დროს მამის ერთ-ერთი ნათესავი ახალდაბადებულს სახელს არქმევდა. ფართოდ გავრცელებულ მუსლიმურ სახელებთან ერთად, შემორჩენილი იყო ძველი ჩაჩნური სახელებიც. ისტორიულად, ჩაჩნეთში დაკრძალვის თავისებური წესი არსებობდა. ტრადიციულად ისინი მიცვალებულებს მიწისზედა დასაკრძალავ ნაგებობებში ანუ აკლდამებში კრძალავდნენ. ჩაჩნეთში (ისევე როგორც ინგუშეთში) აკლდამების უქონლობა უთვისტომობის (უგვარობის) ნიშანი იყო. როდესაც ქალიშვილს ათხოვებდნენ, ანდა ვაჟს აქორწინებდნენ, მშობლები პირველ რიგში არკვევდნენ ჰქონდა თუ არა საპატარძლოს ან სასიძოს საგვარეულო აკლდამა. თუ ასეთი არ აღმოაჩნდებოდათ, ქორწინებაც არ შედგებოდა. ჩაჩნეთში მიწისზედა აკლდამას “კაშ”-ს უწოდებდნენ, რაც “მზის სამარედ” ითარგმნება.

დღეს ჩაჩნები მაჰმადიანი სუნიტები არიან. ბოლო წლებში ჩაჩნეთში ვაჰაბიზმიც გავრცელდა. მაგრამ, აქ თავდაპირველად ქრისტიანობა იყო გავრცელებული. ამ რელიგიამ ჩაჩნეთში VIII და განსაკუთრებით XI საუკუნეებიდან საქართველოდან მოიკიდა ფეხი. მაგრამ, მთის სოციალური და ეკონომიკური პირობები აქ ქრისტიანობის ფართოდ და ღრმად გავრცელების საშუალებას არ იძლეოდა. ჩაჩნეთში ქრისტიანობა მხოლოდ ზედაპირულად შევიდა. მთიან ჩაჩნეთში, განსაკუთრებით, არღუნის ხეობაში, ბოლო დრომდე ეკლესიათა ნანგრევები და ქვის ჯვრები იყო შემორჩენილი. საქართველოდან ქრისტიანობის შეღწევის დამადასტურებელია ზოგიერთი ჩაჩნური ლინგვისტური ერთეული. მაგალითად: ჩაჩნურად კვირას ეწოდება “კვირა”, პარასკევს _ “პერისკა”, შაბათს _ “შუოთდე”, მარხვა _ “მარხ” და ა.შ.

XVII-ში ჩაჩნეთში დაღესტნიდან შეღწევას იწყებს ისლამი, მაგრამ XVIII-მდე მან აქ ფეხი ფართოდ ვერ მოიკიდა. გადმოცემების თანახმად, ხუნძების გარდა ჩაჩნეთში მაჰმადიანობას ყუმუხებიც ავრცელებდნენ. კერძოდ, ჩაჩნურ სოფლებში მწყემსებად ხუნძი და ყუმუხი მოლები მოდიოდნენ, რომელთა ძირითად მიზანს სწორედ ახალი სარწმუნოების გავრცელება წარმოადგენდა. ჩაჩნეთში ისლამი საბოლოოდ XIX-ის შუა ხანებში დაღესტანელთა და ჩაჩანთა რუსეთის წინააღმდეგ ბრძოლის პერიოდში გავრცელდა. ჩაჩნეთში ისლამის გავრცელებამ ზოგიერთ ტაიპს შორის დაპირისპირებაც კი გამოიწვია. ამის გამო, რამდენიმე გვარმა თავისი საცხოვრებელი ადგილი დატოვა და ისინი რუსებისაკენ გადავიდნენ, რადგან

მათ რელიგიურ ძმებად თვლიდნენ: ბილეთოევი, ვარანდოევი, ახმატოევი, გუნოევი და სხვა კაზაკთა სტანიცებსა და რუსულ სოფლებში დასახლდნენ. სამეცნიერო ლიტერატურაში იმასაც მიუთითებენ, რომ აღნიშნული გვარების რუსეთის მხარეზე გადასახლების ძირითადი მიზეზი მათი ეკონომიკური მდგომარეობა, ძლიერი ტაიპების მიერ შევიწროვების შედეგი იყო. ჩაჩნებში შემორჩენილია ძველი ჩაჩნური რწმენა-წარმოდგენებიც: ტოტემიზმი, ანიმიზმი, მაგია, საოჯახო-გვაროვნული კულტები, აგრარული და მიცვალებულის კულტები და ა.შ. ჰქონდათ ღვთაებათა პანთეონი, რომლის სათავეშიც უზენაესი ღვთაება – “დიელა” იდგა. დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ხალხურ მედიცინას. აღსანიშნავია კალენდარული წეს-ჩვეულებებიც. ჩაჩნებს ქართველ მთიელებთან მრავალმხრივი ურთიერთობა ჰქონდათ, რომელთაგან რელიგიური ასპექტია აღსანიშნავი. დადასტურებულია საერთო სალოცავების არსებობა, ერთობლივი კულტმსახურება და სხვ. მართალია, ანატორის ჯვარი შატილელთა სალოცავი იყო, მაგრამ მას, როგორც “წმინდა” ნადირის მფარველ ღვთაებას, ქართველ მთიელებთან (ხევსურებთან) ერთად ქისტებიც ლოცულობდნენ. ქისტეთის სოფელ ჯგარეგოში ანატორის ნიშიც მდგარა.

ჩაჩნებს ადრე დამწერლობა არ ჰქონიათ. ის საბჭოთა პერიოდში შეიქმნა. მას შემდეგ შეიქმნა ჩაჩნური მხატვრული ლიტერატურა, რომელიც ხალხურ ზეპირსიტყვიერებას ეფუძნება. ჩაჩნურ თქმულებებში, ისევე როგორც ინგუშურში, ასახულია ჩრდილოეთ კავკასიაში XIV-ში თემურ-ლენგის ლაშქრობებისა და ოქროს ურდოს ერთ-ერთ ხანთან – თოხთამიშთან ბრძოლის ამბები. შემორჩენილია სიმღერები, რომლებიც ასახავენ ყაზარდოელი, ხუნძი და ყუმუხელი ფეოდალების წინააღმდეგ ბრძოლას.

დღეს ჩაჩნეთი მოსახლეობის დიდი ნაწილისაგან დაცლილია. ბევრი ჩაჩანი ლტოლვილობაშია. დიდი რაოდენობით ცხოვრობენ ისინი თვით რუსეთის ფედერაციის სხვადასხვა ოლქებში. არაერთი ჩაჩანი რუსეთში მსხვილი ბიზნესმენია. რუსეთში მცხოვრები ჩაჩნები ინარჩუნებენ ტრადიციებს, მენტალიტეტს. დღესაც ეროვნებათაშორის ქორწინება ჩაჩანი ქალიშვილისათვის წარმოუდგენელია, რაც მთელი გვარისათვის სირცხვილად ითვლება. რუსეთში მცხოვრებ ჩაჩანთა ინდივიდუალურ ოჯახებს კვლავ ბევრი ვალდებულება აქვთ გვარის წინაშე; რამდენიმე ოჯახი თავის საქმეს ერთად აწარმოებს. მოსკოვში მცხოვრები ჩაჩნები აკონტროლებენ სასტუმროებს, საოფისე ცენტრებს, სავაჭრო კომპლექსებს, და აგრეთვე სათამაშო ბიზნესის მნიშვნელოვან წილს. რუსეთის ნებისმიერ კუთხეში მცხოვრები ჩაჩნები გარდაცვლილ თანამემამულეს ადგილზე არ კრძალავენ და მას აუცილებლად ჩაჩნეთში საგვარეულო სასაფლაოზე მარხავენ.

7. ოსები

ოსები ჩრდილოეთ კავკასიის ცენტრალურ ნაწილში ცხოვრობენ. მათი თვითსახელწოდებაა **ირონ, დიგორონ**. უფრო სწორად რომ ვთქვათ, ოსებს XXს-მდე ერთიანი ენდოეთნონიმი არც ჰქონიათ. აღმოსავლეთ ოსეთის სამ ხეობაში მცხოვრები ოსები თავიანთ თავს “ირონს” უწოდებდნენ, ხოლო დასავლეთით, დიგორის ხეობაში მცხოვრებნი – “დიგორონ”-ს. მიუხედავად ამისა, ეს იმას არ ნიშნავს, რომ მეზობელი ხალხები ოსური ეთნოსის ამ ორ ნაწილს სხვადასხვა ხალხებად აღიქვამდნენ. ამავე დროს, სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ ერთიანი თვითსახელწოდების არარსებობის მიუხედავად, ჩრდილოეთ კავკასიის ცენტრალურ ნაწილში მცხოვრებ ამ ირანულენოვან ხალხს ერთიანი თვითმეგნება მაინც ჰქონდა. რაც შეეხება ეთნონიმს “ოსი” და დღევანდელი რუსეთის ფედერაციაში შემავალი ტერიტორიული ერთეულის სახელწოდებას – “ოსეთი”, ოსები არასდროს არ იცნობდნენ. ჯერ რუსულ ენაში და შემდეგ სხვა ხალხებში ეთნონიმი (ეგზოეთნონიმი) “ოსი” ქართველთაგან გავრცელდა. ამ ეგზოეთნონიმით ოსებს ქართველთა გარდა, ფაქტობრივად,

არავინ არ იცნობდა. ოსები ანტიკური პერიოდის საისტორიო წყაროებში ჩრდილოეთ კავკასიის სტეპებში მოსახლე ალანების ნარჩენ ხალხად მიიჩნევა, თუმცა სამეცნიერო ლიტერატურაში ისიც ხაზგასმულია, რომ ოსები ალანების პირდაპირი და უშუალო შთამომავლები არ არიან. ოსური ეთნოსი ჩრდილოეთ კავკასიის მთებში, XIII-ის შემდეგ, ადგილობრივ კავკასიელებთან შერევის შედეგად, ჩამოყალიბდა.

ალანები პირველად ახ.წ. I საუკუნეში არიან ნახსენები. იოსებ ფლავიუსი ამ ეთნოსის მატარებელ ხალხს მეოტიდის ზღვას და ტანაიდის ირგვლივ ათავსებს. ეთნონიმის “ოსის” მსგავსი ეთნონიმიც ადრინდელ წყაროებშია მოხსენიებული. II-ის ავტორი პტოლემეოსი ალანებთან ერთად “იაზიგებსაც” ასახელებს. კავკასიის ხალხებში გავრცელებული ოსების აღმნიშვნელ ეგზოეთნონიმებია: ყაზარდოელები მათ უწოდებენ – “ქუეშხე”-ს, აზაზები – “ასატინ”, აფხაზები – “აუაჰს”, ყარაჩაელები – “ტეგელი” ან “დიუგერლი”, ბალყარელები – “დიუგერლი”, ინგუშები და ჩაჩნები – “ხირი”, ხუნძები – “ხირიოლ”. საყურადღებოა, რომ ეთნონიმები “ალანი” და “ასი” სხვა ხალხთა ეთნონიმებში აისახა. ალანებს დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობა დღევანდელ ყარაჩაელებს უწოდებს, თვით ოსები კი “ასიაგ”-ს (“ასინს”) ბალყარელებს უწოდებენ, რაც შორსმდინავალი დასკვნის გაკეთების საშუალებას გვამძლევს. ისტორიული დვალეთის ტერიტორიაზე მცხოვრები ოსები თუალთას სახელით იყვნენ ცნობილი. სხვათაშორის, ეთნონიმების დიგორის, თუალის, ირონის შესახებ ცნობილი ოსი მეცნიერი ვ. აბაევი აღნიშნავდა, რომ ისინი ირანულ ეთნოლინგვისტურ გარემოს კი არ უკავშირდებიან, არამედ კავკასიურ ენათა სუბს-ტრატს, რომელთა მატარებელნიც ჩრდილოეთ კავკასიის მთებსა და მთისწინეთში მოსულ ალანებთან შევიდნენ კონტაქტში. სატომო სახელწოდებანი – დიგორი, ირონი, თუალი – წერდა ვ. აბაევი – არ “აიხსნებიან ირანულით და წარმომავლობენ ოსებამდელი მოსახლეობის თვითსახელწოდებებიდან, რომლებიც ირანიზაციის შემდეგ შენარჩუნდნენ”.

რუსეთის ფედერაციაში ოსების რაოდენობა 402 ათასი კაცია, მათ შორის, ჩრდილოეთ ოსეთში – 335 ათასი კაცი. ცხოვრობენ აგრეთვე ყაზარდო-ბალყარეთში (10 ათასი კაცი), სტავროპოლის მხარეში, ყარაჩაი-ჩერქეზეთში (დაახლ. 4 ათასი კაცი). ოსები ცხოვრობენ საქართველოშიც (164 ათასი კაცი. აქედან ყოფილ სამხრეთ ოსეთში – 65 ათასი კაცი).

ოსების სამშობლოა ჩრდილოეთ კავკასია. დღეს რუსეთის ფედერაციაში შემავალ ე.წ. “ჩრდილოეთ ოსეთ-ალანიას” შედარებით დიდი ტერიტორია უკავია, ვიდრე XVIII-ში. XVIII-ის ბოლომდე ოსები მხოლოდ ჩრდილოეთ კავკასიის მთიანეთის ოთხ ხეობაში იყვნენ განსახლებულნი. ესენი იყო ალაგირის, ქურთულის, თაგაურის და დიგორის ხეობები (საზოგადოებები). პირველი სამი ხეობა ალაგირელებით იყო დასახლებული, მეოთხეში კი დიგორელები მკვიდრობდნენ. ყველაზე დასავლეთით დიგორის ხეობა მდებარეობს, რომელიც დღევანდელი მდ. ურუხის ხეობის ზემო წელს მოიცავდა. დიგორელები განსახლებულნი იყვნენ მდინარეების სარდი-დონისა და სინგუტი-დონის გასწვრივ. დიგორელების წარმოდგენით, დიგორი მაცუტიდან იწყება და მოიცავს სტურ-დიგორის, მახჩეს, გულარის, დონიფარის, ზადალეს ხეობებს და იყოფა მთიან დიგორად და ტაპან-დიგორად (ქვემო დიგორიად). ალაგირელები დიგორელებს აღმოსავლეთით ესაზღვრებოდნენ. ეს ხეობა მდ. არდონზე მდებარეობდა. შემდეგ მდ. ფიაგდონის აუზში ქურთითის ხეობა იყო მოთავსებული; უკიდურეს აღმოსავლეთით კი თაგაურის ხეობის ანუ დარგავის საზოგადოების ოსები ცხოვრობდნენ თერგის შენაკად მდ. გიზელდონის აუზში. არდონის ხეობის ზემო წელში თუალთა მდებარეობდა, რომლის მოსახლეობა ალაგირელთა მიგრაციის შედეგად იყო ჩამოყალიბებული. თუალთა კი სხვა არაფერია, თუ არა საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული კუთხე დვალეთი, სადაც ისტორიულად ექვსი თემის ქართველი მთიელები (დვალეები) ცხოვრობდნენ. ისინი განსახლებულნი იყვნენ ჟღელის, ზრამაგის, ნარას, ზროგოს, ზახას, კასრის ხეობებში.

ოსებს შორის ფართოდაა გავრცელებული ლეგენდა მათი ოსბაყათარიდან წარმომავლობის შესახებ. ერთ-ერთი გადმოცემით, მას შვიდი შვილი ჰქავდა: სილამონი, ცარაზონი, კუსაგონი, ძახილი, ტეტლო, აგუზი და მეშვიდე – ხარჭასაგან გაჩენილი. სხვადასხვა ოსური გვარები თავიანთ წარმომავლობას სწორედ ჩამოთვლილ პიროვნებებს უკავშირებენ. სხვა ოსური გადმოცემებით, რომელიღაც მათ წინაპარს ორი შვილი – თაგა და ქურთა – ჰყავდა, რომლებისგანაც თავაურები და ქურთაულები მომდინარეობენ. იგივე გადმოცემით, თაგა და ქურთა სომხეთიდან იყვნენ მიგრირებულნი.

საისტორიო წყაროებში ირონელები XVII საუკუნემდე ფაქტობრივად არ იხსენიებიან. რაც შეეხება დიგორელებს, ისინი ადრე შუა საუკუნეების მხოლოდ ერთადერთ წყაროში – VIII-ის “სომხურ გეოგრაფიაში” არიან დასახელებული. შემდეგ ეს ტერმინი ქართულ, რუსულ და დასავლეთევროპულ საისტორიო წყაროებში XVII-XVIIIს-ში ჩნდება. ქართული დოკუმენტი, რომელშიც პირველად დიგორია მოხსენიებული (ბასიანის ანუ ბალყარეთის ხეობის გვერდით), 1691 წლით თარიღდება. XVIIIს-ის პირველი მეოთხედის ავტორის გლავანის ცნობით, “დიუგერის” მხარეში 500 ოჯახი ცხოვრობდა და ისინი ყაზარდოელებს ემორჩილებოდნენ. იმავე საუკუნის 40-იანი წლების რუსულ დოკუმენტებში დიგორელები უკვე რამდენჯერმე არიან მოხსენიებულნი. 1743 წლის რუსულ საბუთში დიგორელებთან ერთად სტურდიგორელებიც არიან დასახელებულნი. XVIIIს-ის 20-30-იან წლებში დიგორელებს ვხვდებით ვახტანგ VI-ის მიერ გაცემულ დოკუმენტებში. ვახუშტი ბაგრატიონის სიტყვებით: “ხოლო კასრის ჴევის დასავლით არს დიგორი, რომელი განიყოფის ორად – ჩერქეზიძედ და ბადელიძედ. და არს სიგრძე ამისი რაჭის კავკასიამ ჩერქესამდე”. დიგორელებსა და დიგორიის მხარეს, ოსეთთან ერთად გიულდენშტედტი, შტედერი და პალასი ასახელებენ. ვახუშტი დაწვრილებით აღწერს ოსთა სხვა ხეობებსაც: თავაურს, ქურთაულს, ვალაგირფაიქომს.

ეთნოლოგი ნ. ვოლკოვა წერს, რომ ოსთა აღმოსავლეთ ჯგუფების თვითსახელწოდება – ირონი, საისტორიო წყაროებში იშვიათად მოიხსენიება. ის იქვე დასძენს, რომ ეს გარემოება გაუგებარია რით უნდა აიხსნასო. ჩვენი აზრით, ეს გარემოება სრულიად ახსნადია, თუ ალანურ-ოსური ტომების განსახლების არეალებსა და მიგრაციის მიმართულებას ადრე შუა საუკუნეებიდან გვიან შუა საუკუნეებამდე დაწვრილებით დავაკვირდებით. XIII-XIVს-მდე ანუ მონღოლთა შემოსევებამდე, ოსები (ანუ მათი წინაპარი ალანები) აღმოსავლეთ ოსეთის ზემოთ დასახელებულ სამ ხეობაში (ალაგირი, ქურთაული, თავაური) არ ცხოვრობდნენ. მათ ადრეკლასობრივი სახელმწიფო ჩრდილოეთ კავკასიის ბარში ჰქონდათ შექმნილი. რაც შეეხება ჩრდილოეთ კავკასიის მთას, ისინი აქ დიგორიაში და მის დასავლეთით დღევანდელი ბალყარეთისა და ყარაჩაის ტერიტორიაზე ადრეშუასაუკუნეებიდან, VI-VII სს-დან ცხოვრობდნენ. აი, ეს არის ძირითადი მიზეზი, თუ რატომ იხსენიებიან ადრეულ წყაროებში დიგორელები და რატომ არ იხსენიებიან ირონელები. სხვათაშორის, ბალყარელებში შემორჩენილია გადმოცემა, რომ დიგორელი და ბალყარელი ფეოდალების ბადელიატების და ბასიატების წინაპრები ჩრდილოეთიდან, მდ. ყუმის შუაწელზე მდებარე ადგილ მაჯარიდან გადმოსახლდნენ.

ჩრდილოეთ კავკასიის მთებში დასახლების შემდეგ (XIII-XIVსს-დან) ოსებს რაიმე სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნი აღარ ჰქონიათ. ალანთა (ოსთა) ადრეკლასობრივ სახელმწიფოს საფუძველი V-VIსს-ის შემდეგ ჩაეყარა და მონღოლთა შემოსევებამდე იარსება. მონღოლებმა არა მარტო ალანთა (ოსთა) სახელმწიფო მოსპეს, არამედ ალანებს განსახლების არეალი, ეთნიკური ტერიტორიაც დააკარგვინეს. მას შემდეგ “სტეპნიაკი” ალანები მთიელებად (ოსებად) იქცნენ. ასე რომ, ოსებს და მათ წინაპარ ალანებს ისტორიის ვრცელ მანძილზე მუდმივი ბინადრობის ერთი ადგილი არ ჰქონიათ. ჩრდილოეთ კავკასიის მთებში დასახლებამდე, ოსებმა რამდენიმე საცხოვრისი გამოიცვალეს. ოსების წინაპარი

ირანულენოვანი ტომები თავდაპირველად შუა აზიის სტეპებში ცხოვრობდნენ. ძველი და ახალი წელთაღრიცხვების მიჯნაზე ალან-ოსები აზოვისა და დონისპირა ველებზე დამკვიდრდნენ. აქ ახ.წ. IVს-ის 70-იან წლებში ალანებმა ჰუნების გამანადგურებელი თავდასხმა განიცადეს. გადარჩენილი ალანების მცირე ნაწილმა სამხრეთისაკენ ჩამოიწია და ჩრდილოეთ კავკასიის მთისწინა ველები დაიკავა. როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ჩრდილოეთ კავკასიის მთისწინა ველებში ალან-ოსებმა შექმნეს ადრეკლასობრივი სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნი, რომელიც მონღოლების მსხვერპლი შეიქმნა. ოსების საბოლოო და უკანასკნელი შერეკვა ჩრდილოეთ კავკასიის მთიან ხეობებში XVს-ის დასაწყისში, თემურ-ლენგის ორგზის გამანადგურებელი შემოსევის შედეგად მოხდა. რუსი ეთნოლოგი ნ. ვოლკოვა წერდა, რომ ჰუნთა თარეშების შემდეგ, ალანები, ანტიკური დროის ალანებთან შედარებით, სრულიად განსხვავებულ ისტორიულ-გეოგრაფიულ და კულტურულ-სამეურნეო პირობებში აღმოჩნდნენ. კავკასიურ ნიადაგზე ალანი ხალხის ჩამოყალიბების პროცესი IV-VIსს. უნდა მივაკუთვნოთ. სწორედ ამ დროიდან ჩრდილოეთკავკასიელი ალანები თანამედროვე ოსების პირდაპირ წინაპრებად უნდა ჩავთვალოთ. აქვე ისიც უნდა აღვნიშნოთ, რომ თუ Vს-მდე ალანებზე წერდნენ, როგორც მომთაბარე ხალხზე, VIIIს-დან არქეოლოგიური მასალებით, ისინი უკვე ბინადარ ცხოვრებას მისდევდნენ და ჩრდილოეთ კავკასიის ეთნოკულტურული სამყაროს წარმომადგენლები არიან. ხაზი უნდა გავუსვათ, რომ IVს-ის რომაელი ავტორი ამიანე მარცელინი ალანებს სკვითთა სტეპების ბინადრებად თვლიდა, რომლებიც ჰუნების მსგავსად კიბიტკებში ცხოვრობდნენ და საერთოდ არ იცოდნენ მიწათმოქმედება. რაც შეეხება მათ მთაში ცხოვრებას, VIIს-დან ისინი აქაც ჩანან, ოღონდ არა ალაგირის, ქურთათის და თაგაურის ხეობებში, არამედ, დასავლეთით, მდ. ყუბანის მთიან ზოლში. აქ ისინი აფხაზეთს ემეზობლებოდნენ და მთაში მათი განსახლების არეალი მოიცავდა დღევანდელ ყარაჩაის, ბალყარეთის და დიგორის ტერიტორიებს. ყარაჩაისა და ბალყარეთის ტერიტორიაზე ალანურ-ოსური ტომების ასიმილაცია გვიან, მონღოლთა შემოსევების დროს მიგრირებულმა თურქულენოვანმა ხალხმა მოახდინა. ამის დამადასტურებელია ისიც, რომ დღევანდელ ყარაჩაელებს დასავლეთ საქართველოს და განსაკუთრებით სამეგრელოს მოსახლეობა ალანებს უწოდებს. ბალყარელებს სვანები “სავიარს” უწოდებენ, რაც ასევე იმას მოწმობს, რომ ამ ტერიტორიაზე ალანთა მოსვლამდე ცოტა ხნით ადრე სავირები ცხოვრობდნენ.

დავუბრუნდეთ ისევ XIII-XIV საუკუნეებს. როგორც აღვნიშნეთ, ამ დროს ხდება ალან-ოსების ბინადრობის ადგილის კიდევ ერთხელ შეცვლა. ჩრდილოეთ კავკასიის მთებში შესული ალან-ოსები ადგილობრივ კავკასიურ ტომებს შეერივნენ. ესენი იყვნენ ქართული წყაროების “კავკასიანნი” და ინგუშთა წინაპარი ტომები. ოსების ადრინდელი საცხოვრისი ჩრდილოეთ კავკასიის ბარში ყაზარდოელებმა დაიკავეს და მთიდან ბარში გამოსასვლელ ადგილებში შექმნეს მტკიცე სიმაგრეები, რათა მთებში შერეკილი ოსები ჩრდილოეთ კავკასიის ბარში საცხოვრებლად ადარ გასულიყვნენ.

XIII-XIVსს-მდე ოსები ჩრდილოეთ კავკასიის მთებში საერთოდ არ ცხოვრობდნენ (მხედველობაში არა გვაქვს მდ. ყუბანის სათავე). მხოლოდ ამ პერიოდიდან გვევლინებიან ისინი ქართველთა უშუალო მეზობლებად. ველის მომთაბარე ოსები მთიელებად იქცნენ. იმდენად მასობრივი იყო ოსების ბარიდან მთებში შესვლა, რომ მათ მიგრაციას ბარიდან მთაში ტოპონიმების გადატანაც კი მოჰყვა. XIII-XIVსს-დან მოყოლებული, ვიდრე საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებამდე, ოსებს რაიმე სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნი არ ჰქონიათ. მათ არ ჰყოლიათ საერთო მმართველი. ისინი აქ ხეობებში ერთმანეთისაგან განცალკევებით ტერიტორიული თემების სახით ცხოვრობდნენ.

XIII-XIVსს-დან XVIIს-მდე ოსები ზემოთ აღნიშნულ ჩრდილოეთ კავკასიის ოთხ ხეობაში ჩაკეტილნი ცხოვრობდნენ. XVIIს-ში ოსები სახლდებიან საქართველოს განუყოფელ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეში დვალეთში. სამხრეთისაკენ ოსთა მიგრაციას ქვემოთ

დავუბრუნდებით. ამჯერად კი მათ რუსეთთან ურთიერთობას და ჩრდილოეთ კავკასიის მთისწინეთსა და ბარში მიგრაციის საკითხს უნდა შევეხოთ. რუსულ სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ რუსულ-ოსური ურთიერთობები XVIII ს. შუა ხანებიდან განმტკიცდა. ოსების დიდი ნაწილი რუსეთზე იყო ორიენტირებული და არაერთხელ მიმართავდნენ რუსეთის ხელისუფლებას მიეღოთ ისინი ქვეშევრდომებად. პირველად აღმოსავლეთ ოსეთის უხუცესებს ასეთი თხოვნით 1770 წლის დასაწყისში ყიზლარის კომენდანტისათვის მიუმართავთ. თავის მხრივ, რუსეთი ოსეთის შეერთებით დაინტერესებული იყო, რადგან ოსურ ხეობებს სამხრეთ კავკასიასთან დასაკავშირებელი მნიშვნელოვანი სტრატეგიული მდგომარეობა ეკავათ. ოსეთის რუსეთთან შეერთების პროცესი ქუჩუკ-კაინარჯის ზავის დადების შემდეგ დაიწყო. ცნობილია, რომ აღნიშნული ზავით რუსეთმა ყაბარდო შეიერთა. სამშვიდობო ხელშეკრულებაში ოსეთი საერთოდ ნახსენები არ იყო. ეს ბუნებრივიცაა, ასეთი ქვეყანა, სახელმწიფოებრივი ერთეული იმ დროს არ არსებობდა. რუსულ ისტორიოგრაფიაში 1774 წელი მაინც ოსთა რუსებთან შეერთების წლადაა მიჩნეული. 1774 წლის ოქტომბერში ოსი ხალხის სურვილით ციხე-სიმაგრე მოზდოკში დაიწყო მოლაპარაკებები ასტრახანის გუბერნატორსა და ოცკაციან ოსურ დელეგაციას შორის. მოლაპარაკებების პროცესში შემდეგი საკითხები განიხილეს: ოსების ცენტრალური კავკასიის მთისწინა ველებში ჩასახლება; ოსებით დასახლებული ტერიტორიების რუსეთის იმპერიასთან შეერთება; მეზობელი ფეოდალების თავდასხმებისაგან დასაცავად სამხედრო სიმაგრეებისა და ფორფოსტების შექმნა. ყველა ამ საკითხზე ორივე მხარემ შეთანხმებას მიაღწია. ერთ რამეს უნდა გაესვას ხაზი, რომ ამ მოლაპარაკებებში დასავლეთ ოსეთს (დიგორელ ოსებს) მონაწილეობა არ მიუღიათ და 1774 წელს შესაბამისად ისინი არც რუსეთის ქვეშევრდომები გამხდარან. ოსების ძირითადი მიზანი ჩრდილოეთ კავკასიის მთისწინა ველებში სამოსახლო ადგილების მოპოვება იყო. ამის შემდეგ კი იწყება ოსთა ინტენსიური მიგრაციული პროცესი ჩრდილოეთისაკენ. მიგრაციის ამ მიმართულებამ ოსების სამხრეთისაკენ ანუ საქართველოს ტერიტორიაზე მიგრაცია ფაქტობრივად შეაჩერა, თუ არ ჩავთვლით დვალეთში მცხოვრებ ოსებს, რადგან მათი განსახლების არეალი გეოგრაფიულად უფრო საქართველოსთან იყო დაკავშირებული, ვიდრე ჩრდილოეთ კავკასიასთან.

ჩრდილოეთით გადასახლების დაწყებამდე XVIII ს-ის ბოლოს ოსთა ჩრდილოეთით განსახლების მიჯნები იყო დიგორის, ალაგირის, ქურთათის და თავურის ხეობის გასასვლელები, რითაც ისინი ყაბარდოელებს ესაზღვრებოდნენ. XVIII ს-ის 70-80-იან წლებში დიგორელთა რამდენიმე დასახლება მთისწინეთში გაჩნდა. მათ შორის, კარაჯაევო, ყობანი, ვაშტილი, ვასელიგო და ტუმა მდ. ურუხზე, კუბათი – მდ. დურ-დურის ხეობაში. ახალი დასახლებები ბადელიატთა ფეოდალურმა გვარებმა – კარაჯაევებმა, კუბატაევებმა და ტუგანოვებმა – შექმნეს, რომლებიც ამ მიწებზე თავის ქვეშევრდომებთან ერთად დასახლდნენ. უფრო ადრე, XVIII ს-ის პირველ ნახევარში ოსებმა ეთნიკური საზღვარი აღმოსავლეთითაც გააფართოვეს. აქ, მდ. თერგის მარცხენა ნაპირზე XVIII ს-ის 20-იან წლებში დასახლდნენ ლარსში, ჩმიში, ბალთაში (სამივე ეს სოფელი დარიალის ხეობაში მდებარეობს. რუსული წყაროების ცნობებით, XVI-XVII სს_ში ლარსის მიდამოებში, მდ. თერგის მარცხენა მხარეზე ინგუშური მოსახლეობა მკვიდრობდა. აღნიშნულ სოფლებში დასახლებული ოსები ალაგირის ხეობიდან იყვნენ მიგრირებულნი. კლაპროტის მონაცემებით, ლარსში, ჩმიში და ბალთაში მოსახლე ოსები ინგუშებს მიწის სარგებლობისათვის გამოსაღებს უხდიდნენ. იმავე ავტორის ცნობით, სლონატეს გვარის ოსებს აქ შემდეგში თავურის ხეობიდან სხვადასხვა გვარები დამატებიან. გაძლიერებულ ოსებს ინგუშებისათვის ხარკის გადახდა შეუწყვეტიათ, თუმცა 30 წლის განმავლობაში მცირეყაბარდოელ თავადებს – მუდაროვებს კვლავ უხდიდნენ გადასახადს. XIX საუკუნე ოსთა მთიანი ხეობებიდან ბარში ინტენსიური და ჯგუფური გადასახლების პერიოდია. XIX ს-ის 20-იან წლებში ოსური დასახლებები ვლადიკავკაზის

დაბლობზე შეიქმნა. აქ ახლადწარმოქმნილ ოსურ სოფლებში ძირითადად ირონელი ოსები ეფუძნებოდნენ.

ახლა ოსების საქართველოში მიგრაციის შესახებ. ყოველგვარ არგუმენტებსა და ფაქტებსაა მოკლებული და მხოლოდ ზოგიერთი ავტორის ახილებას ემყარება თეზისები ოსების საქართველოში ძველი დროიდანვე მკვიდრობის შესახებ. არც ერთი საისტორიო წყაროთი, საბუთით, არქეოლოგიური მასალით არ დასტურდება ოსების საქართველოში მიგრაცია და აქ საბინადროდ გადმოსვლა არც ძველი წელთაღრიცხვის სხვადასხვა მონაკვეთში და არც ახ.წ.-ის IVს-ში ჰუნების შემოსევას ალან-ოსების საქართველოში დასახლკარება არ მოჰყოლია. ამ დროს ოსებმა დონისპირა და აზოვისპირა ველებიდან შედარებით სამხრეთით, ჩრდილოეთ კავკასიის მთისწინა ველებში წამოიწიეს.

არ დასახლკარებულან ოსები საქართველოში არც VII და არც XIII სს-ში, როგორც ეს ზოგიერთ ავტორს წარმოუდგენია. XIIIს-ში ოსებმა მხოლოდ ჩრდილოეთ კავკასიის მთიან ხეობებში დაიწყეს შესვლა, რაც კარგა ხანს გაგრძელდა და დასრულდა ეს მიგრაციული პროცესი XVს-ის დასაწყისში. ამ პერიოდში მხოლოდ ოსების ერთმა ჯგუფმა სცადა შიდა ქართლში დასახლება. ოსებმა ისარგებლეს საქართველოს დასუსტებით და მონღოლთა მხარდაჭერით ცდილობდნენ შიდა ქართლში სამოსახლო ადგილების მოპოვებას. ოსების მონღოლთა ეს ფაქტობრივად საპოლიციო რაზმები, გარკვეული ხნის შემდეგ, მეფე გიორგი ბრწყინვალეს მიერ განადგურებული და გაძევებული იქნენ საქართველოდან. ოსთა ამ რაზმების განადგურებისა და გაძევების შემდეგ, საქართველოს სახელმწიფოს მესვეურებმა კარგა ხნით მტკიცედ ჩაკეტეს ოსეთის ხეობებიდან საქართველოში შემოსასვლელი ორივე კარი (დარიალი, კასრისკარი) და კარგა ხნით შეაჩერეს ოსთა საქართველოში მიგრაცია.

კავკასიის მთავარი ქედის ჩრდილოეთით მდებარე ისტორიული საქართველოს პროვინციაში – დვალეთში ოსების შემოსახლება XVს-ის ბოლოდან იწყება. ეს პროცესი აქ ძირითადად განხორციელდა XVIIს-ში, XVIIIს-ში კი დვალეთში დასრულდა ადგილობრივი ქართველური ტომის – დვალეების ასიმილაცია ოსების მიერ. მაგრამ, როგორც ბ. კალოვის მიერ ჩაწერილი ეთნოგრაფიული მასალებით ირკვევა, დვალეთის ზოგიერთ ხეობაში, მაგალითად, ზახაში ორენოვნება დიდხანს იყო შემორჩენილი. ზახელების უმეტესობამ ქართული ენა კარგად იცოდა. დასახელებული ავტორი ამას საქართველოსთან ხანგრძლივი ეთნოკულტურული კავშირებით ხსნის, აგრეთვე, ზახის ეკლესიებში ქართული სასულიერო პირების მოღვაწეობითა და მათ მიერ ქართულ ენაზე ქადაგებით. ეს მასალა პირდაპირ მიუთითებს არა ორ სხვადასხვა ეთნოსს შორის არსებულ ეთნოკულტურულ კონტაქტებზე, არამედ იმაზე, რომ დვალეები ქართველი მთიელები იყვნენ და მოსულმა ირანულენოვანმა ერთობამ მათი ასიმილაცია მოახდინა. ზახაში ქართული ეკლესიების არსებობა, ქართველი მღვდლების მოღვაწეობა და ქართულ ენაზე ქადაგებაც იმის დამადასტურებელია, რომ დვალეთი ქართული მხარე იყო თავისი ქრისტიანული რელიგიით. ამავე ბ. კალოვს თავის ნაშრომებში იმის დამადასტურებელი მასალაც მოაქვს, რომ XVIIIს-ის ბოლოსაც დვალეთის მკვიდრი საჭიროების შემთხვევაში საქართველოს ჯარში ისევე იბრძოდნენ, როგორც სხვა მხარეების წარმომადგენლები. ოსების დვალეთში დასახლებამდე, ოსების მოწოლის, თარემის, ლაშქრობების გამო, დვალეების მნიშვნელოვანი ნაწილი საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში (შიდა ქართლი, ქვემო ქართლი, იმერეთი, რაჭა) განსახლდა. ადგილზე დარჩენილი დვალეები, ოსთა ეთნიკურ-ენობრივ გარემოში ამ უკანასკნელთა აქ ჯგუფური შემოსახლებისა და სწრაფი გამრავლების შედეგად ასიმილირებულ იქნენ. ქართველი მთიელი დვალეები იყვნენ წარმოშობით: ხადურები, ჩიფჩიურები, ბიგულეები, თვაურები, ჩოჩოურები (იგივე ჩოჩიშვილები), ბელელურები, გუდიაურები, ბაგაურები, გერგაულეები, თაბაურები, ხერხეულიძეები, ქესაურები, ფარუხაულეები; აგრეთვე: ბიგანები (ბიგანიშვილები), ხაბარელები, ხეთერელები, ხაჩიძეები (ადრინდელი ხაჩიურები)... რაც შეეხება ნარ–მამისონის

ქვაბულში (ანუ დვალეთში) მოსახლე ყველაზე დიდ ოსურ გვარს ხეთაგურს (ხეთაგურებს), მათი წინაპარი აქ ყაზარდოდან იყო მოსული და, ბუნებრივია, ქართულ ენობრივ-ეთნიკურ გარემოში გვარსახელიც –ურ სუფიქსით გაიფორმეს. შემდეგ ოსურ ეთნიკურ გარემოში ეს გვარიც გაოსდა.

ნარ-მამისონის ქვაბულში (ანუ ისტორიულ დვალეთში) XVIIIს-თვის განსახლებული ოსური გვარები ძირითადად ალა-გირის ხეობიდან იყვნენ გადმოსახლებულნი. საერთოდ, ოსების შიდა ქართლში მიგრაცია ძირითადად დვალეთის გზით ხორციელდებოდა. დვალეთში მოსახლეობის ეთნიკურ ცვლილებას, ამ პროვინციის საქართველოდან ჩამოცილება არ მოჰყოლია. საქართველოს სახელმწიფოებრიობის მთელ მანძილზე და რუსეთის კოლონიად გადაქცევის შემდეგაც (1858 წლამდე), დვალეთი საქართველოს განუყოფელი ნაწილი იყო. 1858 წლით დათარიღებულ ერთ დოკუმენტში დვალეთის ზახას ხეობაში მცხოვრები აბაევები აღნიშნავენ, რომ მათი წინაპრები ერთგულად ემსახურებოდნენ ქართველ მეფეებს, იცავდნენ მათ ურჯულო ლეკებისა და სპარსელებისაგან. ბ. კალოევის მიერ მოხმობილი ეს საბუთი პირდაპირ მიუთითებს იმაზე, რომ დვალეთი, მიუხედავად აქ მოსახლეობის ეთნიკური ცვლისა, მუდმივად საქართველოს განუყოფელი ნაწილი იყო.

დღევანდელი საქართველოს ტერიტორიაზე ოსთა პირველი დასახლებები ჩნდება თრუსოსა (მდ. თერგის სათავე) და მალრან-დვალეთში (მდ. დიდი ლიახვის ხეობის სათავე). ოსების აქ დასახლება ჩრდილოეთ კავკასიის მთიანი ხეობებიდან XVIIIს-ის პირველ ნახევარში მოხდა. XVIIIს-ის პირველ ნახევარში ოსებს ჯერ კიდევ არ ჰქონდათ დაკავებული შიდა ქართლის მთიანეთის მნიშვნელოვანი ნაწილი. ისინი აქ მხოლოდ დიდი ლიახვის ხეობის სათავეში (მალრან-დვალეთში) იყვნენ მიგრირებული. მთელი რიგი საისტორიო მონაცემებით, XVIIIს-ის პირველ ნახევარში შიდა ქართლის მთიანეთი (დიდი და პატარა ლიახვების ხეობები) ნასოფლარებით იყო მოფენილი. ადგილობრივი ქართული მოსახლეობა აქედან აყრილი და ბარში იყო საცხოვრებლად წასული.

შიდა ქართლის მთიანეთში, კერძოდ, მდინარეების დიდი ლიახვისა და პატარა ლიახვის ზემო წელში, ოსთა მიგრაცია ხდება XVIIIს-ის მეორე ნახევრიდან. ისინი თანდათან მოიწვევენ სამხრეთისაკენ და XVIIIს-ის 30-იანი წლებისათვის ითვისებენ დასახლებული ორი ხეობის მთიან ზოლს მთლიანად. აქ, აღნიშნულ პერიოდში, ზოგიერთ მთიან სოფელში ოსები თანაცხოვრობდნენ ადგილზე დარჩენილ მცირერიცხოვან ქართულ მოსახლეობასთან ერთად.

XVIIIს-ის მთელ მანძილზე ოსები შიდა ქართლის მთისწინეთში, ფაქტობრივად, არსად არ იყვნენ განსახლებული. ოსთა მიერ შიდა ქართლის მთისწინეთის სოფლებში (უფრო ხშირად, ნასოფლარებში) ჩასახლება იწყება XVIIIს-ის ბოლოსა და XIXს-ის დასაწყისში.

XVIIIს-ის დასაწყისში ოსები სახლდებიან ჯეჯორის ხეობის სათავეში (კუდარო) და ქსნის ხეობის სათავეში (ჟამური). ჟამურში ოსთა მიგრაცია ხდება, როგორც ჩრდილოეთ კავკასიის მთიანი ხეობებიდან, ისე დიდი ლიახვის ხეობის მთიანი ზოლიდან. კუდაროში ისინი ძირითადად მიგრირებულნი არიან დვალეთიდან. შიდა ქართლის მთიანეთში ოსები ჯერ ესახლებიან დიდი ლიახვის ხეობაში, შემდეგ პატარა ლიახვის ხეობაში, ქსნის სათავეში (ჟამურში). XVIIIს-ის დასაწყისში მცირე რაოდენობით ოსური მოსახლეობა ჩნდება მეჯუდას ხეობის სათავესა და ისროლისხევში. მეჯუდას ხეობის სათავეში ისინი პატარა ლიახვის ხეობის სათავიდან გადმოდიან.

XVIIIს-ის ბოლოსათვის სამხრეთით ოსთა განსახლების უკიდურესი პუნქტები იყო (დასავლეთიდან აღმოსავლეთის მიმართულებით): კუდარო (მდინარე ჯეჯორის სათავე რაჭაში) – გუფთა (მდ. დიდი ლიახვის ხეობა) – აწერისხევის ხეობის ზემოთ (პატარა ლიახვის ხეობაში) – მეჯუდას ხეობის სათავეში ორი სოფელი – ჟამური (ქსნის ხეობის სათავე) – ლუდა (მდ. თეთრი არაგვის ხეობის სათავე მთიულეთში) – თრუსო (მდ. თერგის სათავე). XVIIIს-ის ბოლოსათვის ოსები საერთოდ არ იყვნენ ლეხურას ხეობაში, მეჯუდას ხეობაში (მისი სათავის

გამოკლებით), ქსნის ხეობის მთიანეთის დიდ ნაწილში, ფრონეების ხეობაში. სხვანაირად რომ ვთქვათ, როგორც ვახუშტი ბაგრატიონის დროს, ისე XVIIIს. დასასრულს, ოსები საქართველოს ცალკეული ხეობების მხოლოდ “უვენახო-უხილო” ზონაში ანუ “მთის ადგილებში” ცხოვრობდნენ.

XVIIIს-ის დასასრულსა და XIXს-ის დასაწყისში ოსები იკავებენ პატარა ლიახვის ხეობის მთისწინეთის მნიშვნელოვან მონაკვეთს. ამ პერიოდიდან და განსაკუთრებით XIXს-ის პირველ ათეულ წელს ხდება ოსთა გაჟონვითი ანუ ინდივიდუალური განთესვა შიდა ქართლის მთიანეთიდან შიდა ქართლის მთისწინეთისა და ბარის სოფლებში. ამ დროისათვის ოსთა ასეთი განსახლება განსაკუთრებით განხორციელდა პატარა ლიახვის ხეობის მთიანი მონაკვეთიდან.

XVIIIს-ის დასასრულიდან ფაქტობრივად შეწყდა ოსთა მიგრაცია ჩრდილოეთ კავკასიის მთიანი ხეობებიდან საქართველოს მიმართულებით, რადგან რუსეთის ოფიციალურმა ხელისუფლებამ მათ დასახლების საშუალება მისცა ჩრდილოეთ კავკასიის ბარის რაიონებში. განსაკუთრებულ გამონაკლისს წარმოადგენდა მხოლოდ დვალეთის ოსური მოსახლეობა, რომლებსაც დღევანდელი საქართველოს ტერიტორიაზე მიგრაცია არ შეუწყვეტიათ თითქმის მთელი XIXს-ის მანძილზე. საერთოდ, ოსების საქართველოს ტერიტორიაზე განსახლება უმეტესად დვალეთის გზით ხორციელდებოდა. ჩრდილოეთ კავკასიის მთიანი ხეობებიდან დვალეთში შემოსახლებულები გარკვეული ხნით აქ დამკვიდრების შემდეგ შიდა ქართლის მთიანეთში გადმოდიდოდნენ საცხოვრებლად. თუმცა არაერთი ფაქტია დადასტურებული ოსთა გადმოსახლებისა უშუალოდ ჩრდილოეთ კავკასიის მთიანეთიდან, განსაკუთრებით მიგრაციის ადრეულ, საწყის ეტაპზე.

სინამდვილეს არ შეესაბამება ზოგიერთი ავტორის მტკიცება XVII-XVIIIს-ში შიდა ქართლის მთისწინეთსა და ბარში ოსთა განსახლების შესახებ. XIXს-ის დასაწყისიდან იწყება ოსთა მიგრაცია ფრონეების ხეობაში, მეჯუდას ხეობაში, ლეხურას ხეობაში და ქსნის ხეობის მთიანეთის სხვა დასახლებულ პუნქტებში. ფრონეების ხეობაში ოსების მიერ ქართველთა ნასოფლარებში დაფუძნება ხდება ძირითადად დიდი ლიახვის ხეობიდან, თუმცა, თვალშისაცემია, რომ პირველი ოსი მიგრანტები ფრონეების ხეობის ქართველთა ნასოფლარებში დვალეთიდან წამოსული ოსები იყვნენ. პატარა და დიდი ლიახვის ხეობებიდან გადმოდის მოსახლეობა მეჯუდას ხეობაში. ლეხურას ხეობაში ოსების მიგრაცია ძირითადად ქსნის ხეობიდან (ყამური, ჭურთა) ხდებოდა. მიუხედავად ამისა, XIXს-ის პირველ სამ ათეულ წელს, ლეხურას, მეჯუდასა და ფრონეების ხეობებში ოსთა დასახლკარებას ინტენსიური ხასიათი არ ჰქონია. ინტენსიურად ამ ხეობების მომენება ძირითადად მოხდა XIXს-ის შუა ხანებიდან მოყოლებული, ვიდრე 1880-იან წლებამდე.

XIXს-ის 80-იან წლებში ჩნდება თითო-ოროლა ოსური ოჯახი შიდა ქართლის გაღმამხარში, სადაც მათი მიგრაცია ძირითადად XIXს-ის მეორე ნახევარში განხორციელდა. XIXს-ის მეორე ნახევარში დასახლდნენ ოსები დღევანდელი ბორჯომის რაიონში (გუჯარეთის ხეობა).

კახეთსა და ქვემო ქართლში ოსები შიდა ქართლის მთიანეთიდან XXს-ის დასაწყისში გადასახლდნენ.

ოსების საქართველოში შემოსვლა და დასახლება მთლად მშვიდობიანი არ იყო. ჩრდილოეთ კავკასიის მთიან ხეობებში მომწყვდეულმა ოსებმა ძალით გამოიკაფეს გზა, როგორც დვალეთში, ისე შიდა ქართლის მთიანეთში. საისტორიო საბუთებით აშკარაა, რომ ადგილობრივი მთიელი ქართველი გლეხები ოსთა თავდასხმებით შეწუხებულნი, სტოვებდნენ მამა-პაპათა საცხოვრებელ ადგილებს და ბარში სახლდებოდნენ. ბარში კი მათთვის ამ თვალსაზრისით, ხელსაყრელი მდგომარეობა იყო. მტერთა ხშირი თავდასხმებისაგან, შიდა ქართლის მთისწინა და ბარის რეგიონები დემოგრაფიულად კატასტროფამდე იყო მისული.

დვალეთსა და შიდა ქართლის მთიანეთში ოსთა მიგრაციას ერთგვარად ხელი შეუწყო აგრეთვე, იმდროინდელი საქართველოს სოციალ-პოლიტიკურმა ვითარებამ. მტერთა ხშირი თავდასხმებისაგან დაშლილი და დაქუცმაცებული საქართველო ვეღარ ახორციელებდა კონტროლს ჩრდილოეთ კავკასიიდან შემოსასვლელ ჩამკეტ კარებებზე – კასრის კარზე და დარიალზე.

მომდევნო პერიოდისათვის (XVIIIს.) იმდენად დაეცა ქვეყნის ეკონომიკური განვითარება და იმდენად კატასტროფული შეიქმნა დემოგრაფიული სიტუაცია შიდა ქართლში, რომ საქართველოს სახელმწიფოს მესვეურები (მეფე, თავადები) თავად უწყობდნენ ხელს და ხშირად იწვევდნენ ოსებს საქართველოში დასასახლებლად.

XVIIIს-ის მეორე ნახევარში შიდა ქართლის მთიანეთისა და XIXს-ის პირველ ნახევარში მთისწინეთის არაერთ სოფელში ოსთა ერთ თაობაზე მეტს არ მოუწია ცხოვრება. მთისა და მთისწინეთის ამა თუ იმ სოფელში მცირე ხნით მკვიდრობის შემდეგ, ოსები უფრო სამხრეთით ეშვებოდნენ. ეს განსაკუთრებით თვალშისაცემია XIXს-ის მოსახლეობის აღწერის მასალებზე თვალის გადევნებით. XIXს-ის დასაწყისში მთისწინეთის სოფლებში დასახლებულნი, ამავე საუკუნის შუა ხანებიდან ინტენსიურად გადადიან საცხოვრებლად ბარის სოფლებში. ასე რომ, XVIIIს. ბოლოდან და XIXს-ის მთელ მანძილზე საქართველოს მაღალმთიანეთის სოფლებიდან დაბლობის მიმართულებით, ოსთა თანდათანობითი, ინტენსიური წინ წამოწევა აშკარაა, რასაც უდავოდ მიესადაგება ქართულ ისტორიოგრაფიაში ხმარებული ტერმინი “ჩამოწოლა”. იმდენად დიდი მოძრაობა ახასიათებდათ ოსებს, რომ XIXს-ის მეორე ნახევარში ბარის სოფლებში დასახლებულნი, ბარისავე სხვა სოფლებში გადადიოდნენ საცხოვრებლად.

ოსები რომ დიდი ხნის ჩამოსახლებულნი არ იყვნენ შიდა ქართლის მთიანეთში, ამის დამადასტურებელია მათი სოციალური მდგომარეობაც. XIXს-ის მოსახლეობის აღწერის დავთრებში დიდი ღიახვის ხეობაში მოსახლე ოსების საკმაოდ დიდი ნაწილი ხიზნებადაა ჩაწერილი. ხიზანი კი, როგორც ქართული საისტორიო წყაროებითა და სათანადო გამოკვლევებით ცნობილია, საკუთარი სამკვიდრებლიდან აყრილი და სხვაგან თავშეფარებული გლეხია.

ზოგიერთი ოსი ავტორი XVIIIს-ის მეორე ნახევარში საქართველოში ოსთა რაოდენობას ხან 6000 და ხან 7000 კომლით განსაზღვრავს. რეალურად კი XVIIIს-ის დასასრულს დღევანდელი საქართველოს ტერიტორიაზე 2.130 კომლი (15 000-მდე სული) ოსი მკვიდრობდა.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ოსები ორი ტერიტორიულ-ეთნოგრაფიული ჯგუფისაგან შედგებოდნენ, დიგორელებისა და ირონელებისაგან. შესაბამისად, ოსურ ენას ორი დიალექტი აქვს: დიგორული და ირონული. ოსები უდამწერლობო ხალხი იყო. დღეს მათი დამწერლობა შექმნილია რუსული გრაფიკის საფუძველზე. თუმცა პირველი ოსური ანბანი ქართული გრაფიკის საფუძველზე იყო შექმნილი. მისი ავტორი ქართული კულტურის საფუძველზე აღზრდილი იოანე იაღლუზიძე (გაბარათი) (1775-1830) იყო. 1820 წლიდან ის თბილისის სასულიერო სემინარიაში მოსწავლე ოს ბავშვებს ქართულ და ოსურ ენებს ასწავლიდა. სწორედ ამ პერიოდში შექმნა მან ოსური ანბანი. რუსულ ასოებზე დაფუძნებული ოსური ანბანი პირველად ოსური ენის მცოდნე რუსმა მეცნიერმა ანდრია შეგრენმა შეადგინა.

1922 წელს საქართველოში ბოლშევიკმა ხელისუფლებმა სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქი ჩამოაყალიბეს და პირველად საქართველოში ოსებს ადმინისტრაციული ერთეული შეუქმნეს. სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქი ყოფილი შიდა ქართლის ფეოდალური ერთეულების ტერიტორიებზე ჩამოყალიბდა, ისე, რომ ქართველი ხალხისაგან ამის ნება არ მიუღიათ. ავტონომიური ოლქის ცენტრად კი, შიდა ქართლის მთისწინეთის ზოლში მდებარე პატარა ქალაქი ცხინვალი გამოაცხადეს. 1886 წლის საოჯახო სიებით, ქ. ცხინვალში არც ერთი ოსი ოჯახი არ ცხოვრობდა. ის დასახლებული იყო ქართველებით და ქართულენოვანი სომხებითა და ქართველი ებრაელებით (აიხვალდის – XIXს-ის I მესამედი – მიხედვით, “ოსები

ცხინვალის იქითა მხარეს, მთებში ცხოვრობდნენ. ადრე ისინი ცხინვალს გაუთავებლად ძარცვავდნენ და ხოცავდნენ. ახლა კი ქართველებს, ცხინვალის მოსახლეობას თავს ანათვლინებენ”). საერთოდ, მთელი XIX-XXსს-ის მანძილზე საქართველოში ოსთა პროცენტული რაოდენობა 3-დან 4-მდე მერყეობდა.

ჩრდილოეთ კავკასიაში მცხოვრებ ოსებს კი რუსეთის ბოლშევიკურმა ხელისუფლებამ ავტონომიური ოლქი 1924 წელს შეუქმნა, რომელიც 1936 წლის 5 დეკემბერს ავტონომიურ რესპუბლიკად გარდაიქმნა.

ოსების ბარში ტრადიციული საქმიანობაა მიწათმოქმედება (ხორბალი, სიმინდი, ქერი, ფეტვი...). მთებში მიწათმოქმედებასთან ერთად განვითარებული იყო მესაქონლეობა (ცხვარი, თხა, მსხვილფეხარქოსანი საქონელი). ცხვრის რძისაგან აკეთებდნენ ყველს. ძლიერ დაწინაურებული იყო მეთხეობა. მთებში სახვნელი მიწები და სათიბები ცაკლეული კომლების საკუთრებას წარმოადგენდა, რომელსაც მემკვიდრეობით გადასცემდნენ. მხოლოდ სამოვრები და ტყე იყო სოფლის საერთო სარგებლობაში. ოსების ბარული და მთური სახვნელი ერთმანეთისაგან განსხვავდებოდა. დაბლობში ხის სახვნელს “გუთონ”-ს უწოდებდნენ, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ მათ ეს სახვნელი ქართველებისაგან ჰქონდათ შეთვისებული. ასევე ქართველთაგან უნდა ყოფილიყო შესული სამკალი იარაღი “ლამგამ” (ნამგალი), რომელსაც დიდი რადიუსი და მჭრელი დაკბილული პირი ჰქონდა. ქართული ნამგალი, გარდა ჩრდილოეთ ოსეთისა, ჩრდილოეთ კავკასიის სხვა ხალხებშიც იყო გავრცელებული.

ბარში გადასახლებამდე ოსეთში მეცხვარეობას დიდი მასშტაბები არ ჰქონდა, რადგან საზამთრო სამოვრების არარსებობა ამის საშუალებას არ იძლეოდა. ვახუშტი ბაგრატიონის სიტყვებით: “ცხოვარი უდუმო-კუდიანი და მომცრო, ძროხა, ცხენი, თხა, არამედ არა მრავლად, გარნა ფრად გემოიანნი სხუათა ადგილებთაგან უმეტეს და ვინაჲთგან აქუთ სამოვარნი და სათიბნი მცირედ, ამისათვის ვერ ინახავენ ცხოვართა, თვნიერ კ~(20), მ~(40) და რ~(100) კიდე, ეგრეთვე ცხენთა და ძროხათა ი~(10), კ~(20) და მ~(40) და უფროსი არღარა”. მთიდან ბარში გადასახლებული ოსები მეცხვარეობას ვერ ივიწყებდნენ, პირიქით, აქ მათ მისი განვითარების საშუალება მიეცათ. რაც შეეხება თხებს, ისინი, ჩვეულებრივ, ცხვრის ფარაში ჰყავდათ შერეული. მხოლოდ ალაგირისა და დიგორის რამდენიმე სოფელში მეთხეობა მეცხვარეობაზე დაწინაურებული იყო. ოსთა სამეურნეო საქმიანობაში მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა მსხვილფეხა რქოსანი საქონელი. საქონელი იძლეოდა რძეს, ხორცს, იყო გამწვევი ძალა, ჰქონდა სასაქონლო მნიშვნელობა. ოსი ხალხის სამეურნეო საქმიანობაში დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა მეცხენეობას, რაც მათთვის ტრადიციულიც იყო, რადგან ოსთა წინაპრები, როგორც ცნობილია, მომთაბარეები იყვნენ. ოსური ფოლკლორული მონაცემებით აშკარაა, რომ ალანები შესანიშნავი მხედრები იყვნენ, რომლებსაც ცხენთა დიდი ჯოგები ჰყავდათ. XIXს-ის მეორე ნახევრამდე მთებში ცხენი ერთადერთი სატრანსპორტო საშუალებაც იყო.

როგორც ჩრდილოეთ კავკასიის ყველა ხალხში, ოსებშიც იარაღის არაერთი სახეობა იყო გავრცელებული: მახვილი, მშვილდი, ისარი, ფარი, ჯაჭვის პერანგი, ჩაფხუტი. კლაპროტის ცნობით, თრუსოელი ოსები კვლავ მაგარი ტყავისა და ხისაგან გაკეთებულ ოვალური ფორმის ფარებს იყენებდნენ, რომლებსაც ზედ რკინის გვერგვები ჰქონდა მიმაგრებული.

საქონლისა და ცხვრის რძისაგან ყველის დამზადება ოსების ძველთაძველი საქმიანობაა. მაგრამ ფანტაზიის ნაყოფია ზოგიერთი ოსი მეცნიერის აკვიატებული აზრი, თითქოს დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობამ სულუგუნის დამზადების კულტურა ოსებისაგან შეითვისა, ეს მაშინ, როდესაც ოსებმა საერთოდ არ იცოდნენ მისი დამზადება.

მთაში ოსები ძირითადად გვარების მიხედვით იყვნენ დასახლებულნი. ერთ სოფელში ერთი გვარი მკვიდრობდა, ანდა ერთი გვარი რამდენიმე სოფელში იყო განსახლებული. მთის სოფლებს ქუჩები არ ჰქონდა. მის ვიწრო შესახვევებში მხოლოდ ფეხით მოსიარულეს ანდა მხედარს თუ შეეძლო გავლა. ოსეთის საზოგადოებრივი ცხოვრების ცენტრს, ჩვეულებრივ,

სოფლის მოედანი წარმოადგენდა, რომელსაც ოსები “ნიხასს” უწოდებდნენ. აქ წყდებოდა ყველა მნიშვნელოვანი საკითხი. ე.წ. სამხრეთ ოსეთში ჯერ კიდევ XIX-ის პირველ ნახევარში ძირითადად ერთი გვართ დასახლებული სოფლები არსებობდა. ხშირად მეზობლად მდებარე რამდენიმე სოფელშიც ერთი გვარის ხალხი მკვიდრობდა. მთიდან დაბლობში ჩამოსახლებული ოსები ვეღარ ახერხებდნენ ნათესაური პრინციპით დასახლებას. გადმოცემით, შიდა ქართლის მთიანეთში დასახლებული ოსები ხშირად ებრძოდნენ ერთმანეთს და ეს ბრძოლა ძირითადად ცალკეულ სოფლებს შორის მიმდინარეობდა. ეს დაპირისპირება არც თუ იშვიათად, ერთ-ერთი გვარის გაწყვეტით ანდა სხვაგან გაქცევით მთავრდებოდა. ამ ბრძოლის შედეგად მიაჩნია მ. კოსვენს მრავალი ნასოფლარის არსებობა. სინამდვილეში ეს ნასოფლარები, ნანგრევები ადრინდელი ქართველი მოსახლეობის საკუთრება იყო.

მთიან ოსეთში ჯერ კიდევ XIX საუკუნის დასაწყისამდე მიცვალებულებს აკლდამებში, ხშირად მიწისზედა აკლდამებში კრძალავდნენ. დაკრძალვის ეს ფორმა გავრცელებული იყო აგრეთვე ინგუშეთში, ჩაჩნეთში, ყარაჩაისა და ბალყარეთში. მიწისზედა აკლდამები მხოლოდ მთისათვის იყო დამახასიათებელი. ბარსა და მთისწინეთში ასეთი აკლდამები დადასტურებული არაა. მთის ბუნებრივ-გეოგრაფიულ პირობებში აკლდამაში შეტანილი მიცვალებული მუმიფიცირებას განიცდიდა. ყველა ასეთ აკლდამას აქვს ორი ან სამი საძროძი, რომლის საშუალებითაც შიგ მიცვალებული შეჰქონდათ. თითოეულ აკლდამაში მოწყობილი იყო ხის ან ქვის ტახტები, რომლებზედაც მიცვალებულებს ასვენებდნენ. აკლდამები ოსებში ძირითადად საგვარეულო იყო. აკლდამებში დაკრძალვის წესი ეწინააღმდეგება ქრისტიანულ ნორმებს და თავისთავად ცხადია, ქრისტიანული ეკლესია მას ებრძოდა კიდევ. აკლდამები კავკასიური წარმოშობისაა. სხვათაშორის, ოსური გადმოცემები მიწისზედა აკლდამების მშენებლობას მიაწერს სხვა ხალხს, რომელიც მათ მოსვლამდე აქ ცხოვრობდა. ოსური გადმოცემებით, ბევრი მიწისზედა აკლდამის მშენებლები ინგუშები იყვნენ. ინგუშებს აშენებინებდნენ არა მხოლოდ აკლდამებს, არამედ საბრძოლო კოშკებსაც. საგულისხმოა, რომ მთიან ოსეთში, ოსური გადმოცემებით, ზოგიერთი მიწისზედა აკლდამა ეკუთვნოდათ ნოღაელებს, რომლებსაც ოდესღაც ოსებთან ერთად აქ უცხოვრიათ. არაერთი მიცვალებულის ნოღაელობა მათი ანთროპოლოგიური ტიპით, ჩაცმულობით და აკლდამაში არსებული ჭურჭლითაც დასტურდება. ქურთათის, თაგურის, და დიგორის ხეობებში ოსებთან ერთად ნოღაელების მკვიდრობის შესახებ გადმოცემები XXს-ის 20-იან წლებში დაუფიქსირებიათ. ბარიდან ნოღაელები ოსებთან ერთად მიგრირებულან XIV-XVსს-ის მიჯნაზე. მთაში შემოსახლებულმა ოსებმა (ნოღაელებთან ერთად) ადგილობრივი აკლდამური კულტურა შეითვისეს. ოსური მიწისზედა დასაკრძალავი ნაგებობები – აკლდამები ტიპურ ინგუშურ კოშკებს მოგვაგონებს თავისი პირამიდულ-საფეხურებრივი გადახურვით.

მთიან ოსეთში კომპლური არქიტექტურის შესანიშნავი ნიმუშები იყო. ოსებს ჰქონდათ როგორც სადარაჯო, ისე საბრძოლო და საცხოვრებელი კოშკები. საბრძოლო კოშკები ოსეთში ძალიან მაღალი არ იყო და მათი ოთხკუთხოვანი კედლები, ჩვეულებრივ, სწორი გადახურვისა იყო. ოსები არც ერთ კოშკს ოსების აშენებულად არ თვლიდნენ. გადმოცემით, მთიან ოსეთში კოშკები ადრინდელი მოსახლეობის აგებული იყო. ბ. კალოვეს ასეთ ადრინდელ მოსახლეობად ალანები მიაჩნია, რაც რა თქმა უნდა, ვერავითარ კრიტიკას ვერ უძლებს. კოშკების ამშენებელნი ადგილობრივი კავკასიელები იყვნენ, რომელთა ნასახლარებზეც ალან-ოსები დაფუძნდნენ. ოსების ძირითადი ნაწილი ქვის სახლებში ცხოვრობდა. თითქმის ყველა ოსურ სოფელში წარმართული სალოცავი არსებობდა, რომელსაც ისინი “მუარს” უწოდებდნენ. ბუნებრივია, სალოცავის აღმნიშვნელი ეს ოსური სიტყვა ქართულიდან იყო შესული, როდესაც აქ ქართველები ქრისტიანობას ავრცელებდნენ.

არა მხოლოდ ერთი სასოფლო თემის, არამედ მთელი ხეობის მოსახლეობამ იცოდა დახმარება როგორც ქორწილის, ისე დაკრძალვის დროს. ოსთა რამდენიმე ახლოდმდებარე სოფელი ტერიტორიულ-სამეზობლო გაერთიანებებს წარმოადგენდა. ისინი ერთმანეთთან ფიცით იყვნენ დაკავშირებულნი. ფიცს სალოცავთან გვარის უხუცესები სდებდნენ. ფიცის განსამტკიცებლად ხის ჯოხზე ამონაჭდევებს აკეთებდნენ, რასაც საერთო სალოცავში ინახავდნენ. სასოფლო თემის წევრებს მიწაზე ჰქონდათ როგორც კერძო, ისე კოლექტიური საკუთრება: სახვნელი და სათიბი კერძო იყო, სამოვარი და ტყე კი – საერთო.

ოსთა საკვები თითქმის ისეთივეა როგორც სხვა ჩრდილო-ეთკავკასიელი მთიელებისა. იცოდნენ ღვეზელის გამოცხობა ხორცის შიგთავსით, ღვეზელი ყველის შიგთავსით (“ხაბიზ-ჯინი”). ოსებში ფართოდ იყო გავრცელებული ლუდი (“ბაგანი”), რომელსაც მთაში ქერისაგან ამზადებდნენ, ბარში კი – ხორბლისა და სიმინდისაგან. ნართების ეპოსის მიხედვით, ლუდი გამოიგონა ამ ეპოსის ერთ-ერთმა გმირმა, სატანამ. მას, ჩვეულებრივ, დიდი საოჯახო და საზოგადოებრივი დღესასწაულების დროს უზარმაზარი სპილენძის ლუდის სახარშ ქვაბში ამზადებდნენ. ადრე ოსებს უმზადებიათ მათრობელა სასმელიც “რონგი”. რონგს თაფლისაგან ამზადებდნენ.

ოსური საზოგადოება რამდენიმე სოციალურ ჯგუფად იყოფოდა. ოსები გვარებად ცხოვრობდნენ. ოსური გვარების უმეტესობას საფუძვლად მამაკაცის სახელი უდევს. თითოეული გვარი (“მიგგაგ”) რამდენიმე პატრონიმიის (“ფიდი-ფირტ”) ერთობლიობას წარმოადგენდა. ოს მეცნიერთა ვარაუდით, ოსური გვარების წარმოქმნის დრო XVI საუკუნეა. საქართველოში ოსური გვარები პირველი მიგრანტების სახელებიდან მომდინარეობენ. არაერთი ოსური გვარის ძირი მომდინარეობს მეზობელი ხალხებიდან (ინგუშები, ბალყარელები, ქართველები). ოსებში მეორე რიგის გვარებიცაა დადასტურებული, რომლებშიც ოთხი-ხუთი და მეტი გვარია გაერთიანებული. ეს გვარები საერთო შორეული წინაპრებისაგან მომდინარეობენ. დღემდე ამ სანათესაო ჯგუფების შიგნით მკაცრად იცავენ ეგზოგამიას. ეგზოგამიის დამრღვევი მკაცრად ისჯებოდა, მისი ადგილი საზოგადოებაში ფაქტობრივად აღარ იყო. ეგზოგამია იმდენად მკაცრი იყო, რომ სხვადასხვა გვარის მატარებელნიც, რომელთაც ჰქონდათ გადმოცემა საერთო წარმომავლობის, ერთი წინაპრიდან მომდინარეობის შესახებ, ერთმანეთზე არ ქორწინდებოდნენ. მაგალითად, არ ქორწინდებოდნენ ერთმანეთზე საქართველოში მცხოვრები შემდეგი ოსური გვარების – კოკოვეების და გასიეების, სანაკოვეებისა და გაგლოვეების წარმომადგენლები. ქორწინება იკრძალებოდა ხელოვნურად დანათესავებულებს შორისაც (მაგალითად, შემძვებულ გვარებს შორის). ქორწინება იკრძალებოდა არა მხოლოდ ერთი უბნის, არამედ ერთი სოფლის ფარგლებშიც, რაც თავდაპირველად იმით იყო განპირობებული, რომ დასახლებული პუნქტები დიდი ხნის განმავლობაში ერთი გვარის ხალხით იყო დასახლებული. შემდეგ ეს ტრადიციად იქცა. ოსურ გადმოცემებში გვაქვს მაგალითები სისხლის ამღვრევთა მკაცრად დასჯისა. ყოველი ოსურ გვარს თავისი სასაფლაო და სალოცავი (“მუარ”) ჰქონდა. ოსთა შორის გაბატონებული იყო მონოგამია. ორცოლიანობა ძალიან იშვიათობას წარმოადგენდა და ის მხოლოდ პირველი ცოლის უშვილობის შემთხვევაში იყო დაშვებული. მაგრამ ასეთ შემთხვევაში, თანხმობა არა მარტო პირველ ცოლს, არამედ მის ნათესაობასაც უნდა მიეცათ. სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ ქორწინების დროს აუცილებელი იყო საპატარძლოს თანხმობა. ამავე დროს, თანხმობა უნდა მიეცათ დედას, ძმებს და ბოლოს, დედის ძმას.

ოსებში შემორჩენილი იყო ბევრი ძველი ინსტიტუტი, რომელთა შორის მესისხლეობა შეიძლება დავასახელოთ, რომელშიც არა მხოლოდ ახლო, არამედ, შორეული ნათესავებიც იყვნენ ჩართული. მესისხლეობას წარმოშობდა ღირსების შელახვა, ქალის მოტაცება, დავა მიწის ირგვლივ და ა.შ. შერიგება მთავრდებოდა დამნაშავე მხარის მიერ დიდი რაოდენობით

საქონლისა და ძვირფასეულობის (იარაღი, ლუდის სახარში ქვაბი) გადახდით და ტრაპეზის მოწყობით. მ. კოსვენის აღნიშვნით, ძველ დროს მეუღლეებს დაუფარავად საერთო სარეცელი მხოლოდ წელიწადის ორ თვეს: ნოემბერსა და დეკემბერში ჰქონდათ. დანარჩენ დროს მეუღლეები ფარულად ხვდებოდნენ ერთმანეთს. გაბატონებული იყო უმძრახობა. მამას არასდროს არ აჰყავდა შვილი ხელში. მამა შვილს სახელით არ მიმართავდა.

ოსებს სტუმართმოყვარეობის, ყონალობის (ძმობილობის), დამძობილების, ურთიერთდახმარების ისეთივე წეს-ჩვეულებები ჰქონდათ, როგორც კავკასიის სხვა ხალხებს. დიდი ოჯახები საბჭოთა წყობილების პირველ წლებშიც კი იყო შემორჩენილი. საქორწინო ასაკი კაცებისათვის 17-18 წლიდან იწყებოდა, ქალებისათვის _ 14-16 წლიდან. დაქორწინების აუცილებელი პირობა იყო ყალიმის (ურვადის) გადახდა, რაც ხშირად ქალის მოტაცებასაც იწვევდა. ქორწილი ჩვეულებრივ, შემოდგომაზე, სასოფლო-სამეურნეო სამუშაოების დამთავრების შემდეგ იმართებოდა. საქართველოში მცხოვრები ოსები ხშირად ქორწინდებოდნენ ქართველებზე, ოღონდ მიგრირებული ოსისათვის მთავარი პირობა ქრისტიანობის მიღება იყო. სოფლის მართვა ყრილობის _ “ნიხასის” ხელში იყო. “ნიხასი” იმ ადგილის სახელიც იყო, სადაც ეს ყრილობები იმართებოდა. ნიხასი თემის ყველა სრულწლოვანი მამაკაცისაგან შედგებოდა. მაგრამ ყველაზე მნიშვნელოვან როლს უხუცესები თამაშობდნენ.

სიკვდილის შესახებ ყველა ნათესავს ატყობინებდნენ. დაკრძალვა მეორე დღეს ხდებოდა. იცოდნენ ქელები. მიცვალებულებს სწირავდნენ ცხენს, მის სახელზე აწყობდნენ დოღს, ისროდნენ მიზანში. იცოდნენ ქვრივისათვის ნაწნავის მოჭრა და საფლავზე დაკიდება.

დღეს ოსები ძირითადად ქრისტიანები არიან; გვხვდებიან მაჰმადიანებიც. მაჰმადიანობა განსაკუთრებით დიგორელ ოსებში იყო გავრცელებული. ოს ხალხში ქრისტიანობა VI-VIII სს-ში ჯერ ბიზანტიიდან, შემდეგ კი საქართველოდან შევიდა, თუმცა ამ სარწმუნოებამ აქ ფეხი მყარად ვერ მოიკიდა და გვიან შუა საუკუნეებში მთის ხეობებში მცხოვრებნი წარმართები იყვნენ. საქართველოს ხელისუფლება ცდილობდა მიგრირებული ოსებისათვის ქრისტიანობა მიეღებინებინა. ისლამი დასავლეთ ოსეთში ყაზარდოდან XVII-XVIII სს-ში გავრცელდა. ოსებს ჰყავდათ ქრისტიანიზირებული ღვთაებები: უაც-გიორგი, უასტირჯი (წმინდა გიორგი); უაცილა _ წმინდა ილია; უაცნიკოლა _ წმინდა ნიკოლოზი; უაც-ტოტურ _ წმინდა თევდორე და სხვ. ოსეთში იყო საერთოოსური სალოცავებიც (“ძუარები”), სახეობო, სასოფლო და საგვარო კულტები. მაგალითად, ალაგირელთა სალოცავი იყო “რეკომი”. ამ სალოცავში არსებულ ზარზე ქართული ნუსხახუცურით შესრულებული წარწერაა. ლოცვებში ხშირად ახსენებენ “მიქალგაბრიტას” და “თარანჯე-ლოზს”, რაც სხვა არაფერია თუ არა მიქელ-გაბრიელი და მთავარანგელოზი. რაც შეეხება ქურთათისა და თაგაურის ხეობებს, აქ საერთო სახეო კულტები არ ყოფილა, მხოლოდ სასოფლო სალოცავები იყო. მაგალითად, ასეთი იყო “მიგვისი ძუარ” წმ. გიორგის სახელზე. ოსებმა, ისევე როგორც ქართველმა მთიელებმა, იცოდნენ სალოცავისადმი მიწის შეწირვა (უშვილო მშობლებს შვილი თუ შეეძინებოდათ, მემკვიდრის არ ყოლის შემთხვევაში, სოფლიდან გადასახლებისას).

მდიდარია ოსური ფოლკლორი. ნართულ ეპოსზე მხოლოდ იმას აღვნიშნავთ, რომ ვ. მილერი მას ჩრდილოეთ კავკასიის სტეპებში წარმოქმნილად მიიჩნევდა, რაც მისი აზრით, იმით მტკიცდებოდა, რომ ეპოსში მრავალჯერ მოიხსენიება დიდი მდინარეები, ზღვები, სტეპები და ა.შ. ნართები თევზს დიდ მდინარეებსა და ზღვაში იჭერდნენ. ეს მასალა პირდაპირ მიუთითებს იმაზე, რომ თავდაპირველად ოსები მთიელები კი არა, სტეპების მკვიდრები იყვნენ. ნართულ ეპოსში ალანების მთებში მოსახლეობის შესახებ არავითარი მონაცემი არაა. ნართები ძირითადად ირემზე ნადირობდნენ. ოსეთში გავრცელებული გარეული ცხოველები კი ეპოსში საერთოდ არ არიან ნახსენები. შინაური ცხოველიდან კი ნართებს ძალიან უყვარდათ და აფასებდნენ ყველა მომთაბარისათვის განუყოფელ ცხენს.

ოსთა წინაპრები რომ სტეპების მკვიდრნი იყვნენ, ამას მათი სამიწათმოქმედო კალენდარიც მოწმობს, რადგან მეცნიერთა დასკვნით, ის ბარშია ფორმირებული და არა მთაში. საკმარისია აგრეთვე ისტორიული სიმღერების დასახელებაც. ერთ-ერთი ასეთი სიმღერა თემურ-ლენგის დიგორის ხეობაში ლაშქრობას ასახავს. ოსთა კულტურულ ცხოვრებაში დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა XIX-ის მეორე ნახევარში ნაციონალური ლიტერატურის ჩასახვას, რომლის ფუძემდებელია კოსტა ხეთაგუროვი (1859-1906).

დასასრულს უნდა აღვნიშნოთ, რომ ოსეთის ისტორიისა და მთელი რიგი სხვა საკითხების შესწავლა ძირითადად ქართული წყაროებით ხდება. ოსებს არაერთი სტრიქონი აქვს დათმობილი ვახუშტი ბაგრატიონის ნაშრომშიც. ის მათ შესახებ წერს: “ხოლო კაცნი და ქალნი არიან შუენიერნი, ჰაეროვანნი, შავ-თულა-წარბანი, შავ-თმოსანი, თეთრ-ყირმიზნი, ტანოვანნი, წერწეტნი, გარნა უმეტეს ქალნი წერწეტნი, მკვრცხლად ფიცხელნი, თვსთა ქუეყანათა შინა მცირედ მჭამელნი, რამეთუ კმა იყოფენ თვნიერ წყალსა და პურსა და შრატსა, სხუათა ადგილთა და სტუმრობათა შინა გაუძლომელნი, ვერ შემმართველნი ბრძოლასა შინა, რამეთუ ეშინისთ ლაშქართაგან ფრიად. არამედ ღამით შემმართველნი და შემპარავნი ლაშქართა შინა და გამომსვლელნი... ქუეყანათა თვსთა ლაღნი და ამაყნი, სხუათა ქუეყანათა შინა მდაბალნი, გონიერად მოუბარნი... მესისხლენი... ტყვს მყიდველნი, გარნა არა თვსთა ჰყიდიან”.

8. თათები

თათები ჩრდილოეთ კავკასიაში (დაღესტანში) მცხოვრები პატარა ხალხია. ისინი ცხოვრობენ აგრეთვე აზერბაიჯანსა და ირანში. თათების თავდაპირველი განსახლების არეალია ირანი. აქ თათები ირანის მთიანეთის ჩრდილო-დასავლეთ მხარეს, თეირანსა და ყაზვინს შორის გაბნეულად არიან განსახლებულნი. ირანში თათების რაოდენობა 300 ათასი კაცია. ირანში მკვიდრობენ როგორც მთაში (ტალიკანის რაიონში), ისე ბარში (ზოხრას რაიონში). ტალიკანი ყაზვინიდან 36 კილომეტრში მდებარეობს. აქ თათების სოფლები შახრუდის ხეობაშია გაფანტული. იყოფა ზედა, შუა და ქვემო ტალიკანად. ტალიკანში 78 თათურ სოფელს ითვლიან, ზოხრაში – 28 სოფელს. სამეცნიერო ლიტერატურაში ხაზგასმულია, რომ ზოხრელი თათების კულტურაზე მნიშვნელოვანი გავლენა მოუხდენია საერთოევროპულ და აზერბაიჯანულ კულტურას. გეოგრაფიული იზოლირებულობის მიუხედავად, ტალიკანელ და ზოხრელ თათებს შორის მჭიდრო კავშირი არსებულა. ისინი ხშირად ერთმანეთზე ქორწინდებოდნენ. 1999 წლის მონაცემებით, აზერბაიჯანში თათების რაოდენობა 10,9 ათასი კაცია, დაღესტანში – 12, 9 ათასი. მცირე ჯგუფებად ცხოვრობენ აგრეთვე ჩრდილოეთ კავკასიის სხვა რეგიონებში (რუსეთის ფედერაციაში მათი საერთო რაოდენობა 19,4 ათასის ფარგლებშია). თათების თვითსახელწოდებაა “თაგ”. თათები ლაპარაკობენ თათურ ენაზე, რომელიც ინდოევროპულ ენათა ოჯახის ირანულ ჯგუფში შედის. სამეცნიერო ლიტერატურაში იმასაც აღნიშნავენ, რომ თათური ენა ფარსის დიალექტია, რომელზედაც თავდაპირველად ლაპარაკობდნენ აღმოსავლეთ მიდიაში და ის ახლოს იყო მაზანდარანულთან, თალიშურთან, გილანურთან, დარიულთან. დღევანდელ თათურს ორი დიალექტი აქვს: სამხრეთული და ჩრდილოური. ჩრდილოური დიალექტი დაღესტნის ერთ-ერთი ლიტერატურული ენაა. დამწერლობა ეფუძნება რუსულ ანბანს. ოქტომბრის გადატრიალებამდე თათები სამწერლობო ენად სპარსულს იყენებდნენ, უმნიშვნელო რაოდენობა კი არაბულ ენას ფლობდა. თათები ძირითადად მუსლიმი-შიიტები არიან. აზერბაიჯანში გვხვდებიან მონოფიზიტი (გრიგორიანი) ქრისტიანებიც. სამეცნიერო ლიტერატურაში ხშირად ისიცაა აღნიშნული, რომ თათებს შორის არიან იუდეველებიც, რაც

ერთგვარი არევდარევის შედეგია. იმის გამო, რომ ჩრდილოეთ კავკასიელი მთის ებრაელების დედა ენა თათური ენა იყო, საბჭოთა ხელისუფლებამ XXს-ის 30-იან წლებიდან მთის ებრაელები პიროვნების დამადასტურებელ ოფიციალურ იურიდიულ დოკუმენტებში თათებად ჩაწერა. 1970-1980-იან წლებში დიდი ძალა დაიხარჯა იმ თეზისის დასამტკიცებლად, რომ “თათები და მთიელი ებრაელები ესაა ეთნოგენეტიკური ერთობა, რომლებიც კონფესიური ნიშნით ხელოვნურად არიან გათიშულნი”. აზერბაიჯანში მუსლიმი თათები ცხოვრობენ ჩრდილოეთ და აღმოსავლეთ აზერბაიჯანში (ძირითადად აფშერონის ნახევარ-კუნძულზე). აზერბაიჯანში თათების განსახლების ძირითადი არეალი ქვეყნის ჩრდილო-აღმოსავლეთია. ცხოვრობენ ბაქოს გარშემო აფშერონის ნახევარკუნძულზე. ნახევარკუნძულის 40 დასახლებული პუნქტიდან 33 თათურია. რუსების მიერ აზერბაიჯანის დაპყრობის დროს, XIX ს-ის დასაწყისში, ქალაქ ბაქოში 8 ათასი თათი ცხოვრობდა და მათ გარდა აქ სხვა ეთნოსის წარმომადგენლები არ ბინადრობდნენ. XIX-XX საუკუნეებში აზერბაიჯანელებმა თათების დიდი ნაწილის ასიმილაცია მოახდინეს, მათ თათური ენა დაკარგეს და ენასთან ერთად თვითშეგნებაც. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, აზერბაიჯანში 1999 წელს 10,9 თათი მკვიდრობდა. 1931 წელს კი ამ ქვეყანაში 60,5 ათასი თათი იყო აღრიცხული. 1886 წელს დღევანდელი აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე 121 ათასზე მეტი თათი მკვიდრობდა. ბაქოს მაზრაში თათები მთელი მოსახლეობის 82%-ზე მეტნი იყვნენ, ყუბის მაზრაში ეს მაჩვენებელი 36,6%-ს უდრიდა. მთლიანად ბაქოს გუბერნიაში თათების პროცენტული რაოდენობა 16,6 იყო. აზერბაიჯანში თათების ორ სოფელში ქრისტიანობის სომხური მიმართულება – გრიგორიანობა მიიღეს. საბჭოთა პერიოდში ისინი პრაქტიკულად გასომხდნენ და ყარაბახის კონფლიქტის შემდეგ სომხეთსა და რუსეთში მიგრირდნენ. დაღესტანში თათები განსახლებულნი იყვნენ ქ. დერბენტის დასავლეთით, მთისწინა ზოლში. ცხოვრობდნენ სოფლებში: ჯალგანში, მიტაგში, კამახში, რუკელში, ზიდონში, ბილგადში, მუგარეთში, გიმეელში, აგრეთვე ახალ დასახლებულ პუნქტებში – ხაზირსა და ქვემო ჯალგანში. აქ ისინი შერეულად ცხოვრობენ აზერბაიჯანელებთან და ბევრი თავს აზერბაიჯანელადაც თვლის, როგორც ყოფით, ისე ოფიციალურად. ბევრი თათი აზერბაიჯანულად ლაპარაკობს, რადგან ადგილობრივ სკოლებში მშობლიურ ენად აზერბაიჯანულს ასწავლიან. ქრისტიანი-მონოფიზიტები აზერბაიჯანის ორ სოფელში ცხოვრობენ და 1939 წლის შემდეგ ისინი სომხებად ჩაწერეს.

ეთნონიმი “თათი” თურქული წარმოშობისაა. თურქი მომთაბარეები ასეთი სახელწოდებით მოიხსენიებდნენ ყველა დამორჩილებულ ხალხს, რომელიც ბინადარ ცხოვრებას მისდევდა.

ანთროპოლოგიურად თათები დიდი ევროპეიდული რასის წინააზიურ რასას მიეკუთვნებიან.

თათების კავკასიაში მოსვლის შესახებ ორი სხვადასხვა შეხედულებაა. ერთი შეხედულებით, თათების კავკასიაში მიგრაცია აქ სასანიდების ექსპანსიასთანაა დაკავშირებული. ირანულმა ხელისუფლებამ ჩრდილოეთი საზღვრების დაცვის მიზნით, დერბენტის რაიონში მეომარი კოლონისტები დაასახლა. თათები სწორედ ამ კოლონისტების შთამომავალნი არიან. ისტორიული წყაროებით, თათები კავკასიაში პირველად VII-X სს-ში იხსენიებიან. სხვა შეხედულებით, ხაზარეთის სამეფოს განადგურების შემდეგ და ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიაში ისლამის გავრცელების გამო, ებრაელთა ცხოვრება უაღრესად მძიმე გახდა. ამის გამო, ბევრი ებრაული სოფლის მოსახლეობა ისლამზე გადავიდა. ამათგან მომდინარეობენ დღევანდელი თათი-მუსლიმები. ეს მეორე შეხედულება გასაზიარებელი არაა. ცნობილია, რომ მსოფლიოში განსახლებულმა ებრაელებმა თავიანთი ენა დაკარგეს, მათ შორის, ირანში მცხოვრებმა ებრაელებმაც, რომლებიც შემდეგ ხაზართა სამეფოში გადასახლდნენ და როგორც ირანიდან გადასახლებულები ისინი თათურ ენაზე ლაპარაკობდნენ. მათ შეიტანეს ხაზარეთში იუდაიზმი, რომელიც ამ სამეფოს სახელმწიფო

რელიგიადაც იქცა. ასე რომ, მთიელი ებრაელები და თათები სრულიად სხვადასხვა წარმოშობის ხალხია, რომლებიც უბრალოდ ერთ ენაზე ლაპარაკობდნენ. მათი მიგრაციაც კავკასიაში სხვადასხვა დროს განხორციელდა. ცნობილი მეცნიერი ვს. მილერიც წერდა, რომ “თათები”, რომლებიც იუდაიზმს აღიარებენ სრულებითაც, საერთოდ არ არიან თათები, არამედ ისინი არიან თათურად მოლაპარაკე ებრაელები. სამართლიანად ვარაუდობენ, რომ ირანის ტერიტორიაზე მისული ებრაელები, შემდეგ ატროპატენაში გადავიდნენ, აქ სპარსელებს შორის განსახლებულბმა, აითვისეს მათი ენა, ბოლოს კი ჩრდილოეთში გადასახლდნენ.

XIXს-ის მეორე ნახევრამდე დაღესტანში მცხოვრები თათები ხაიტაყისა და თაბასარანის საფეოდალოებში შედიოდნენ.

თათები მიწათმოქმედები იყვნენ. მარცვლელური კულტურებიდან მოყავდათ ხორბალი, XIXს-დან _ სიმინდი. განვითარებული იყო მეზღვეობა, მევენახეობა, მებოსტნეობა, მებაღჩეობა. XIXს-ის 40-70-იან წლებში დაკავებულნი იყვნენ ენდროს შეგროვებით. თათებს სასოფლო-სამეურნეო კულტურების მნიშვნელოვანი ნაწილი ბაზარზე გაჰქონდათ. გარდა ამისა, თათები მისდევდნენ მესაქონლეობასაც (მსხვილფეხარქოსანი საქონელი, ცხვარი), ჰყავდათ ბევრი ფრინველი. თათი მამაკაცების დიდი ნაწილი შემოდგომა-ზამთრის სეზონში ნავთისა და მარილის სარეწებზე მუშაობდა. განვითარებული იყო შინამრეწველობა და ხელოსნობა (მეხალიჩეობა, მეაბრეშუმეობა, მაუდის ქსოვა, ტყავის დამუშავება, ხის ნახშირის წარმოება). თათები დაღესტნის სხვა ხალხებთან ერთად, დაღესტნის ისტორიულ-კულტურულ ოლქში შედიოდნენ. ქალაქელი თათები (დერბენტი, მაჰაჰყალა, ხასავიურთი, იზბერბაშლი) ქალაქის მოსახლეობის საერთო მასისაგან არაფრით განსხვავდებოდნენ.

ირანის სოფლებში თათები საოჯახო-ნათესაური ჯგუფების პრინციპით იყვნენ განსახლებულნი. ასეთი ჯგუფები აქ ტერმინით “ბონა” აღინიშნებოდნენ. თითოეული ბონა ერთი წინაპარი მამაკაცისაგან მომდინარეობდა. ყველა ბონას თავისი სახელწოდება ჰქონდა. სოფელში ბონები უბნების მიხედვით იყვნენ განსახლებულნი. ირანელ თათებში უაღრესად განვითარებული იყო მიწათმოქმედება. ჰქონდათ შესანიშნავად მოვლილი ვენახები. ყურძენს მთელი წლის განმავლობაში ჰამდნენ, იცოდნენ ქიმიზის ორი წესით (მზესა და შენობაში) დამზადება.

თათელთა ოჯახები გაერთიანებულნი იყვნენ სანათესაო კოლექტივში (ჯამაათში). სამართალწარმოება ჩვეულებითი სამართლის (ადათის) ნორმებს ემყარებოდა. გავრცელებული იყო მუსლიმური სამართლის (შარიათის) ნორმებიც. სოციალური თვალსაზრისით თათები თანასწორნი იყვნენ, თუმცა, მათ შორის, ქონებრივი დიფერენციაცა საკმაოდ შორს იყო წასული. თათები ძალიან შრომისმოყვარენი და ამავე დროს, როგორც მკვლევარები აღნიშნავენ, ეთნიკურად შეკრულნი, აუჩქარებელნი და დინჯნი იყვნენ.

თათებში ოჯახის ძირითადი ფორმა პატარა ოჯახი იყო. გაუყოფელი, დიდი ოჯახი თათებს შორის იშვიათობას წარმოადგენდა. ძალიან დიდი იყო ოჯახის უფროსის ავტორიტეტი. გარიგებითი ქორწინების გარდა, იცოდნენ ქალის მოტაცება, გაცვლა-გამოცვლითი ქორწინება, აკვანში დანიშვნა, მცირეწლოვნების დანიშვნა, ლევირატისა და სორორატის ფორმები. საქმრო პატარძლის მშობლებს ყალიმს (ურვადს) ნივთებითა და ფულით უხდიდა. ამას გარდა, საქმრო პატარძლის დედას “რძის ფულსაც” აძლევდა. თათები ქორწინდებოდნენ ახლო ნათესავებზე (ბიძაშვილზე, დეიდაშვილზე, მამიდაშვილზე). როგორც პატარძალი, ისე ნეფე უმძრახობის წესს იცავდა. ნათესავებს შორის ქორწინება დღეს შედარებით იშვიათია. იცოდნენ სისხლის აღება.

როგორც დაღესტნის მოსახლეობის სხვა ჯგუფები (მთის ებრაელები, ყუბაჩელები, ბალხარელები და სხვ.), თათებიც ჩაკეტილ ეთნიკურ ერთობებს წარმოადგენდნენ. ეთნოსის გარეთ ქორწინებები მათთან ძალიან იშვიათი იყო. XIXს-ის ბოლოდან და XXს-ის დასაწყისში

თათების მნიშვნელოვანი ნაწილი აზერბაიჯანელების მიერ უკვე ასიმილირებული იყო. თათებში ვაჟის დაბადებას დიდი ზეიმით ხვდებოდნენ. ბიჭის წინდაცვეთა დაბადებიდან მე-3 დღეს იცოდნენ. თათები იკრძალებოდნენ დაბალ (35-40სმ. სიმაღლის) ქვის ყუთებში. სამარეში მოთავსებულ ქვის ყუთებს ზემოდან ქვისავე თავსახურები ედო. თათები უაღრესად დიდ პატივს სცემდნენ ასაკით უფროსებს. გამოირჩეოდნენ თავშეკავებით, მოკრძალებულობით, კეთილგანწყობილებით, როგორც ნათესავებთან და თანასოფლელებთან, ისე სხვებთან ურთიერთობაში. თათებში მთელი რიგი ისლამამდელი რწმენა-წარმოდგენები იყო შემორჩენილი. მაგალითად, საახალწლო კოცონზე ჩალისაგან (ნამჯისაგან) გაკეთებულ პატარა ანთროპომორფულ ფიტულებს სწვავდნენ.

მკვლევარები აღნიშნავენ თათური ფოლკლორის მშვენიერებას, რომელშიც ასახულია მისი ირანული წარმომავლობა. მასში აშკარად ორი ფენა გამოიყოფა: უფრო ძველი, რომლისთვისაც დამახასიათებელია საერთოირანული პერსონაჟები (შაჰები, ვეზირები, ვექილები, ფერი-ხანუმი, რუსტამ-ზოლი და დევები) და გვიანდელი, დაღესტანური.

9. მთის ებრაელები

მთის ებრაელების ენდოეთნონიმია **ჯუგურ**, **ჯურგო** (ივრითიდან: იეგუდიმ – “იუდეველი”). მთის ებრაელთა ეთნიკური ჯგუფი ცხოვრობს დაღესტანსა და აგრეთვე ჩრდილოეთ კავკასიის სხვა დასახლებულ პუნქტებში. განსახლებულნი არიან ჩრდილოეთ აზერბაიჯანშიც. თავდაპირველად ისინი ბინადრობდნენ მთებში, საიდანაც მომდინარეობს მათი სახელწოდება, მაგრამ XVIII-XIXსს-ში დაბლობში ჩამოსახლდნენ. პოლიტიკურ-იდეოლოგიური მიზეზებიდან გამომდინარე, მათ შორის, ანტისემიტიზმის გამო, 1930-იანი წლებიდან და განსაკუთრებით აქტიურად 1960-იანი წლების ბოლოსა და 1970-იანი წლების დასაწყისში მთის ებრაელების მნიშვნელოვანი ნაწილი, იმის გამო, რომ ისინი თათურენოვანნი იყვნენ, თათებად ჩაწერეს.

მეცნიერთა უმეტესობა თვლის, რომ მთის ებრაელები ძველი ებრაელების შთამომავალნი არიან, რომლებიც სამხრეთ-დასავლეთ ირანში დასახლდნენ, სადაც მათ შეითვისეს გარშემომყოფი მოსახლეობის ენა (თათური ენა). შემდგომში კი, სხვადასხვა მიზეზების გამო, მთის ებრაელთა წინაპრები ჩრდილოეთ აზერბაიჯანსა და დაღესტანში განსახლდნენ და დამოუკიდებელ ეთნოსად ჩამოყალიბდნენ. სამეცნიერო ლიტერატურაში მთის ებრაელთა მიდია-ატროპატენადან კასპიისპირეთში მიგრაცია ახ.წ. V-VIსს-თაა დათარიღებული. ზოგიერთი მეცნიერი კი ამტკიცებდა, რომ მთის ებრაელები წარმოშობით ირანელები, თათები არიან, რომლებმაც იუდაიზმი მიიღეს ხაზართა კალანატის (VIII-Xსს.) მმართველთა მიერ ამ რელიგიის მიღების პერიოდში.

მეზობელი აზერბაიჯანელები, ყუმუხები, დარგუელები, ხუნძები, ლაკები მთის ებრაელებს შემდეგი ეთნონიმებით მოიხსენიებენ: ჯუგუთი, ჯუფუთი, ჯუგუთ, თაბასარანელები – ჯუგუდ, ლეზგები – ჩუვუდ და ა.შ. 2000 წლის მონაცემებით მთის ებრაელების რაოდენობა დაღესტანში, სხვა ებრაელებთან ერთად, 14,7 ათასი კაცი იყო (1989 წელს კი მხოლოდ 3,6 ათასი მთის ებრაელი აღირიცხა). მთის ებრაელები კასპიისპირეთში გაბნეულად ცხოვრობენ. მათი უმეტესობა (98%) ცხოვრობს დერბენტში, მაჰაჰყალაში, ბუინაკსკში, ხასავიურტში, კასპიისკში, ყიზლარში. დაღესტნის საზღვრებს გარეთ მთიელი ებრაელები ცხოვრობენ აზერბაიჯანში (ყუბაში, ბაქოში, შემახიაში, ვართაშენში, მიუჯში), ყაზარდო-ბალყარეთში (ნალჩიკი), ჩრდილოეთ ოსეთში (ვლადიკავკაზში, მოზდოკში).

XXსს-ის დასაწყისამდე მთის ებრაელები უპირატესად ბარისა და მთის შესაყარში – მთისწინეთში მკვიდრობდნენ.

ანთროპოლოგიურად მთის ებრაელები დიდი ევროპეიდული რასის წინააზიურ ტიპს მიეკუთვნებიან (კავკასიონური ტიპის მინარევებით). ვ. ბუნაკის დასკვნით, მთის ებრაელები ქართველ, შუა აზიისა და წინა აზის ებრაელებთან ერთად, ებრაელთა კავკასიურ ტიპს ჰქმნიან.

მთის ებრაელები თათური (უფრო სწორად – საშუალო-სპარსული) ენის ჩრდილოეთკავკასიურ დიალექტზე ლაპარაკობენ. XIX-ის ბოლოს ვ. მილერმა ერთ დიალექტს მუსლი-მურთათური მეტყველება უწოდა, რომელზედაც საკუთრივ თათები ლაპარაკობენ, მეორეს – ებრაულ-თათური მეტყველება, რომელზედაც მთის ებრაელები მეტყველებენ. მთიელ ებრაელთა თათური ენა თვითმყოფად ლიტერატურულ ენად ჩამოყალიბდა. ამიტომ, როდესაც ამბობენ “თათური ანბანი”, “თათური გაზეთი”, “თათური ლიტერატურა”, “თათური თეატრი”, “თათური რადიო” და ა.შ. ლაპარაკია სწორედ მთის ებრაელების დამწერლობაზე, ლიტერატურაზე და კულტურაზე, და არა თათების, რადგან თვით თათების უმეტესი ნაწილი XXს-ის დასაწყისში აზერბაიჯანულ ენაზე გადავიდა. სოფლებში მცხოვრები თათები კი კვლავ საშუალოსპარსულ ენაზე ლაპარაკობენ.

მთიელი ებრაელების თათურ ენას შემდეგი თქმები აქვს: ყუბური, დერბენტული და ჩრდილოეთკავკასიური (მაჰაჰყა-ლურ-ნალჩიკური). მთიელი ებრაელების ლიტერატურული ენა დერბენტული თქმის საფუძველზეა შექმნილი. ზოგიერთი მეცნიერის დაკვირვებით, მთის ებრაელთა დიალექტებისათვის დამახასიათებელია ძველებრაული ენიდან მნიშვნელოვანი ნასესხობები. მთის ებრაელების ენაზე ძლიერი გავლენა მოუხდენია თურქულ ენებს: აზერბაიჯანულსა და ყუმუხურს. დღეს მთის ებრაელების აბსოლუტური უმრავლესობა ფლობს ორ, სამ და მეტ ენას.

ვ. მილერის მასალებით, მთის ებრაელთა წინაპრები ებრაული კურსივის თავისებური ნაირსახეობით სარგებლობდნენ, რომელსაც “ბაღდადის დამწერლობას” უწოდებდნენ. თუმცა ამ დამწერლობის რაიმე ტექსტი შემორჩენილი არაა. ძველებრაული ენის დადესტანში გამოყენების ერთგვარი დამადასტურებელია ხაზარეთის მმართველის იოსიფის წერილი ესპანეთის წარჩინებულ ებრაელ ხასად იბნ შაფრუტისადმი. ცნობილია, რომ ხაზარეთის სახელმწიფო რელიგია იყო იუდაიზმი და მკვლევარები ხაზარეთის იუდაიზაციას თანამედროვე მთის ებრაელთა წინაპრების ხაზარებზე კულტურულ-ეკონომიკურ გავლენას უკავშირებენ. XXს-ის დასაწყისში რაბინ ესეე იუტი პინხასოვს ძველებრაული გრაფიკის საფუძველზე თათური ანბანი შეუქმნია. ე. პინხასოვი და იშაი რაბინოვიჩი 1904 წ. დერბენტში შექმნილი პირველი რუსულ-ებრაული დაწყებითი სასწავლებლის ხელმძღვანელები იყვნენ. XXს. დასაწყისში ებრაული დამწერლობით შესრულებული რამდენიმე წიგნი გამოვიდა თათურ ენაზე. ამავე დროს, ლათინური გრაფიკის საფუძველზე ახალი ანბანი შეიქმნა. მაგრამ პირველი გაზეთი თათურ ენაზე მაინც ივრითული გრაფიკით გამოვიდა 1928 წელს. ის 1932 წელს კვლავ ლათინურ ანბანზე გარდაქმნეს. 1938 წელს მთის ებრაელთა დამწერლობა საბოლოოდ რუსულ გრაფიკზე გადავიდა.

ზემოთ აღვნიშნეთ, რომ მთის ებრაელები პირველად X-ში მოიხსენიებიან. XIIIს-ში მათ მოიხსენიებს ფლამანდიელი მოგზაური ვ. რუბრუკი, რომელიც დერბენტიდან ორი დღის სავალზე “ბევრ იუდეველს” აფიქსირებს. XVIIს-ის პირველი მესამედის ავტორი ა. ოლერი ჩრდილოეთ კავკასიაში მთის ებრაელების არა მხოლოდ მკვიდრობის შესახებ საუბრობს, არამედ მათი “ბენიამინის ტომიდან” წარმომავლობის შესახებ გადმოცემაც ჩაუწერია. მთის ებრაელების წარმომავლობის ეს ვერსია დააფიქსირა XVIIIს-ის დასაწყისში ი. გერბერმა. მთის ებრაელების წარმომავლობის შესახებ ანალოგიური ლეგენდები XIXს-ის შუა ხანებში ჩაიწერეს აგრეთვე ი. ჩერნიმ და ა. კომაროვმა. მაგალითად, კომაროვი აღნიშნავს, რომ მთის ებრაელებმა დადესტანში დასახლება VIIIს-ის ბოლოსა და IXს-ის დასაწყისში დაიწყეს და მათი განსახლების არეალები იყო: ტაბასარანში – სალახი, ხაიტაყში კი – კარა-კორეიშის ხეობის ახლოს, რომელიც დღესაც ცნობილია ჟიუტკატას (ებრაელთა ხეობა) სახელით. გადმოცემით,

დაახლოებით 300 წლის წინ მთის ებრაელები აქედან მაჯალისში გადავიდნენ, შემდეგ კი – იანგიკენტში. იგივე ავტორი აზუსტებს, რომ თემირ-ხან-შურის ოკრუგში მცხოვრებ ებრაელებს აქვთ გადმოცემა, რომ მათი წინაპრები იერუსალიმის პირველი განადგურებისა და აოხრების დროს ბაღდადში გადავიდნენ, სადაც საკმაოდ დიდ ხანს ცხოვრობდნენ. მუსლიმთაგან შევიწროების შემდეგ, ისინი თანდათან გადასახლდნენ თეირანში, ჰამადანში, რეშტში, დერბენტში, მაჯალისში, კარაბულახკენტში და თარგუში. ამ გზაზე ბევრ პუნქტში მათი ნაწილი მუდმივად საცხოვრებლად დარჩა. ლეგენდების ანალიზის შემდეგ ცხადია, რომ მთის ებრაელთა წინაპრები დიდი ხნის განმავლობაში, ალბათ რამდენიმე საუკუნე, სპარსელებსა და თათებს შორის ცხოვრობდნენ. სპარსულ ეთნიკურ გარემოში მათ დედაენად სპარსული ენის თათური დიალექტი იქცა. თუმცა ისიც შენიშნულია, რომ საკმაოდ დიდი ხნის განმავლობაში მთის ებრაელთა წინაპრები ორენოვანი იყვნენ. დაახლოებით V-VI სს-ში სასანიდი მმართველის კავად I-ის (488-531) დროს და განსაკუთრებით ხოსროვ I ანუშირვანის (531-579) მეფობისას, მთის ებრაელთა წინაპრები, თათებთან ერთად, როგორც სპარსელი კოლონისტები, აღმოსავლეთ კავკასიაში, ჩრდილოეთ აზერბაიჯანსა და სამხრეთ დაღესტანში ირანელთა სამფლობელოების მომთაბარე ტომების თარეშთაგან თავდასაცავად (აღსაკვეთად) გადმოასახლეს.

მეცნიერთა სხვა ჯგუფის აზრით, მთის ებრაელების კასპისპირეთში მიგრაცია დაკავშირებულია ირანში მაზდაკიდების მოძრაობაში ებრაელთა მონაწილეობასთან, როდესაც ეგზი-ლარხმა მარ-ზუთრა II-ემ ირანში შექმნა დამოუკიდებელი ებრაული სახელმწიფო, რამაც 531 წელს ებრაელ სეპარატისტთა დარბევა გამოიწვია. VII ს-ის დასაწყისში, შემდეგ კი VIII ს-ის დასაწყისში ბიზანტიაში ებრაელთა დევნამ დაღესტანში მათი ნაკადის მოზღვაება გააძლიერა; ისინი რელიგიური შემწყნარებლობით ცნობილ ხაზარეთში გარბოდნენ. VIII ს-ში ხაზარეთის კალნატში იუდაიზმის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადებით მთის ებრაელთა ცხოვრებაში სტაბილური განვითარების ხანმოკლე ეპოქა დადგა. მთის ებრაელთა მიგრაციული პროცესები ხანგრძლივი დროის განმავლობაში გრძელდებოდა: XIV ს-ის ბოლოს ისინი თემურ-ლენგის არმიის მსხვერპლნი შეიქმნენ. 1742 წელს მთის ებრაელთა დასახლებები ნადირ-შაჰის ლაშქარმა გაანადგურა, XVIII ს-ის დასასრულს კი მათ თავს ყაზიყუმუხის ხანი დაესხა. შამილის დროს მუსლიმი ფუნდამენტალისტები ებრაელთა სოფლებსა და უბნებს ძარცვავდნენ. მისი მცხოვრებნი თავს აფარებდნენ რუსულ სიმაგრეებს. ზოგიერთმა კი ისლამი იძულებით მიიღო, რის შემდეგაც ადგილობრივ მოსახლეობას შეერივნენ. ადგილობრივი მოსახლეობის მიერ მთის ებრაელების ასიმილაციის ეს ერთადერთი შემთხვევა არ ყოფილა, რისი დამადასტურებელიცაა დაღესტანის ბარის, მთისწინეთისა და მთის რაიონებში არსებული ებრაული ტოპონიმი. ამ პროცესების უფრო მეტად დამამტკიცებელია ზოგიერთ დაღესტნურ სოფელში თუხუმები, რომლებიც თავიანთ წარმომავლობას მთის ებრაელებს უკავშირებენ. ასეთი ასიმილაციური პროცესების მნიშვნელოვანი წინაპირობა იყო დაღესტნის ხალხებისა და მთის ებრაელებს შორის ტრადიციულად არსებული მეგობრობა და ყონალობა. მთის ებრაელთა ეთნოსის ფორმირება ხანგრძლივი დროის განმავლობაში დაღესტნის ხალხებთან სამეურნეო-კულტურული ურთიერთობის ფონზე მიმდინარეობდა.

XX ს-ის დასაწყისიდან არაერთი ებრაელი პალესტინაში გადასახლდა. 1920-იან წლებში რეპატრაცია შეწყდა და 1974 წლიდან განახლდა. უკანასკნელ ხანს ჩრდილოეთ კავკასიაში მიმდინარე მოვლენების გამო, მთის ებრაელთა განსახლება კვლავ გაგრძელდა. ამიტომ ყოველწლიურად ისრაელში დაახლ. 1,3-1,5 ათასი მთის ებრაელი მიდიოდა. მარტო 1992-1995 წლებში დაღესტნიდან 5080 მთის ებრაელი წავიდა. საერთოდ, მთელი 10 წლის განმავლობაში 1990 წლიდან 1999 წლამდე საზღვარგარეთ 12 ათასი მთის ებრაელი მიგრირდა.

მთის ებრაელთა მთავარი სამეურნეო საქმიანობა მიწათმოქმედება იყო. მისდევდნენ ხელოსნობასა და ვაჭრობას, მეზღვაობას, მევენახეობას, მეღვინეობას, მეთამბაქოეობას.

მეცხოველეობა შედარებით სუსტად იყო განვითარებული. ძირითადად წვრილფეხა საქონლის მოშენებას მისდევდნენ. მთის ებრაელები დაღესტნის მთისა და ბარის მოსახლეობას შორის სავაჭრო საქმეში ერთგვარი შუამავლის როლს ასრულებდნენ. ამიტომ იყო, რომ ისინი ძირითადად მთიდან ბარში გარდამავალ ადგილებში მოსახლეობდნენ. მთის ებრაული სოფლები ბევრი არ იყო. მათი ძირითადი ნაწილი ცალკეული უბნების სახით დაღესტნის სოფლებსა და ქალაქებში ცხოვრობდა. ქალაქებში კომპაქტურად მხოლოდ დერბენტში მკვიდრობდნენ. XIX-ის შუა ხანებში მთის ებრაელები დაღესტნის 29 დასახლებულ პუნქტში ცხოვრობდნენ და 1222 კომლს ითვლიდნენ.

მთის ებრაელთა ოჯახის ძირითადი ტიპი XX-ის პირველ მესამედამდე გაუყრელი, დიდი ოჯახი იყო. ასეთ ოჯახებში სულთა რაოდენობა 10-დან 40 კაცამდე მერყეობდა. ერთი წინაპრიდან მომდინარე რამდენიმე ოჯახი თუხუმს შეადგენდა. მთის ებრაელებში განვითარებული იყო სტუმართმოყვარეობის, ურთიერთდახმარების წეს-ჩვეულებები, იცოდნენ სისხლის აღება. ქორწინდებოდნენ ბიძაშვილებზე, მამიდაშვილებზე, დეიდაშვილებზე, სხვა ახლო ნათესავებზე. გავრცელებული იყო ლევირატისა და სორორატის ინსტიტუტები. პატარძალში იხდიდნენ ყალიმს (ურვადს). ვაჟიშვილის დაბადება დიდი დღესასწაული იყო. მერვე დღეს ასრულებდნენ წინდაცვეთის წესს.

მთის ებრაელები სარწმუნოებით იუდეველები იყვნენ. მათში ეთნიკური და რელიგიური თვითშეგნება ერთმანეთს ერწყმოდა. ამიტომაც იყო, რომ სხვა რელიგიის მიღება სხვა ხალხში გადასვლად, ეთნიკურობის შეცვლად განიხილებოდა. XIX-ის შუა ხანებში დაღესტანში 27 სინაგოგა იყო. მთის ებრაელთა რელიგია მჭიდროდ იყო გადახლართული მეზობელი ხალხების წარმართულ რწმენა-წარმოდგენებთან.

მთის ებრაელებს მათთვის დამახასიათებელი ფოლკლორი ჰქონდათ, რომელიც ჟანრობრივი მრავალფეროვნებით გამოირჩეოდა. მათში მნიშვნელოვნად იყო განვითარებული სასიმღერო ლირიკა, განსაკუთრებით ხატოვანი იყო საქორწილო, საწესჩვეულებო პოეზია, ხმით ტირილი. ფოლკლორის, განსაკუთრებით აშუღთა წიაღიდან ამოიზარდა მთის ებრაელთა ლიტერატურა. მთის ებრაელებს მეცნიერებისა და კულტურის არაერთი მოღვაწე ჰყავდათ. მთის ებრაელი იყო არა მარტო საბჭოთა კავშირში, არამედ მსოფლიოში სახელგანთქმული ქირურგი გაბრიელ ილიზაროვი, რომელიც კურგანის ექსპერიმენტული ორთოპედისა და ტრავმატოლოგიის სამეცნიერო ინსტიტუტს ხელმძღვანელობდა.

10. ყარაჩაელები

ჩრდილოეთ კავკასიაში თურქულენოვანი ეთნოსებიც მკვიდრობენ, რომელთაგანაც განსაკუთრებული ადგილი ყარაჩაელებსა და მათ უახლოეს მონათესავე ბალყარელებს უკავიათ. ისინი მთიანი ქედის ცენტრალურ ნაწილში ცხოვრობენ. ყარაჩაელების ენა ალთაურ ენათა ოჯახის თურქული ჯგუფის ყივჩაღურ ქვეჯგუფს მიეკუთვნება. ყარაჩაელები და ბალყარელები იალბუჯის მთების ირგვლივ მკვიდრობენ. ეს მთა თითქმის ერთ ენაზე მოლაპარაკე ხალხს ორ ნაწილად ყოფს. დასავლეთი ნაწილი ყარაჩაელებს უკავიათ, აღმოსავლეთი – ბალყარელებს.

სტატისტიკური მონაცემებით, 1980-იანი წლების ბოლოს ყარაჩაი-ჩერქეზეთში 109,2 ათასი ყარაჩაელი ცხოვრობდა (სსრკ-ში 131, 1 ათასი). დღეისათვის რუსეთის ფედერაციაში ყარაჩაელების რაოდენობამ 150 ათას კაცს გადააჭარბა (ყარაჩაი-ჩერქეზეთში – 129,4 ათასი). მათი ცალკეული ჯგუფები ცხოვრობენ აგრეთვე: შუა აზიაში, ყაზახეთში, თურქეთში, აშშ-ში (20 ათასი კაცი).

ყარაჩაელებს დამწერლობა რუსული გრაფიკის საფუძველზე 1937 წლიდან აქვთ.

ანთროპოლოგიური მონაცემებით, ყარაჩაელების ფიზიკური ტიპი ევროპეიდული რასის მაღალმთიან კავკასიონურ ტიპს მიეკუთვნება.

ყარაჩაელების თვითსახელწოდებაა “ყარაჩაილია”. ამას გარდა, ისინი ისევე როგორც ბალყარელები, თავიანთ თავს “თაულ”-ს (თულუ-ს, თაულულ-ას) სახელითაც მოიხსენიებენ, რაც მათ ენაზე “მთიელს” აღნიშნავს. ყარაჩაელები რამდენიმე ტერიტორიულ (ლოკალურ) ჯგუფად იყოფოდნენ და ყველა მათგანს თავისი სახელი ჰქონდა. ყარაჩაელთა ტერიტორიულ ერთეულებში მცხოვრებთა სახელწოდებებს ტოპონიმების, ძირითადად ჰიდრონიმების სახელწოდებები უდევს საფუძვლად. მეცნიერები აღნიშნავენ, რომ ყარაჩაელთა ქვეყნის სახელწოდება გამჭვირვალე თურქული სახელია და ის შავ მდინარეს (ყარა _ შავი, ჩაი _ მდინარე) აღნიშნავს. თუმცა ყარაჩაელთა გადმოცემით, ისინი თავიანთ აღმნიშვნელ ეთნონიმს უკავშირებენ წინაპარს, წინამძღოლ _ ყარჩას, რომელმაც თავისი ხალხი ყირიმიდან, თუ ოქროს ურდოდან გამოიყვანა და ჯერ ბაქსანში, შემდეგ კი _ ზემო ყუბანში დაასახლა. ყარჩას სამი მეგობარი თუ ძმა ყოლია: აბდურაჰაი, ბუდიანი და ნაურუზი. შემდგომში მათ ორი ძმა: ხუბი და ხუბდი შეერთებიან. თუმცა ეს უკანასკნელი მალე აფხაზეთში გადასახლებულა. რუსულ წყაროებში ყარაჩაელები, პირველად 1639-1640 წლებში არიან მოხსენიებულნი. ამავე პერიოდში მათ იტალიელი არქანჯელო ლამბერტიც იხსენიებს. ლამბერტი მათი ეთნიკური წარმომავლობის შესახებ აღნიშნავს: “ლაპარაკობენ თურქულად, ოღონდ ძალიან სწრაფად”. კავკასიის ამ თურქულენოვან ხალხს თვითსახელწოდებით (ყარაჩელი) ფრანგი ჟან შჰარდენი მოიხსენიებს. 1743 წლის რუსულ დოკუმენტში კი ყუბანის სათავეში განსახლებულ “თათრულ ენაზე” მოლაპარაკე ხალხი მოხსენიებულია ეთნონიმით “ხარაჩაი”. ყარაჩაელებს იცნობენ აგრეთვე XVIII-ის დასავლეთ ევროპელი ავტორები (გალვანი, გიულდენშტედტი, პალასი). ფრიად საყურადღებოა ყარაჩაელთა სხვა გარე ეთნონიმებიც. მაგალითად, დასავლეთ საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარის _ სამეგრელოს მკვიდრნი მათ “ალანებს” უწოდებდნენ. ამ ანტიკური და ადრეული შუა საუკუნეების ეთნონიმის თურქულენოვანი ხალხისადმი მიმართება შორს მიმავალი დასკვნის გაკეთების საშუალებას იძლევა. მეცნიერები სამართლიანად ვარაუდობენ, რომ ყარაჩაელთა განსახლების ადგილზე თავდაპირველად ირანული მოდგმის ალანებს უნდა ეცხოვრათ და დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობამ ძველი ხალხის ეთნონიმი სხვა, მოსული ხალხის სახელწოდებად გამოიყენა. ამ თვალსაზრისით მნიშვნელოვანია აგრეთვე არაბი გეოგრაფის აბულფედის (1273-1331) ცნობა. ის საუბრობს აფხაზეთის მეზობლად, აღმოსავლეთით მცხოვრებ თურქულ ენაზე მოლაპარაკე ქრისტიან ალანებსა და ასებზე, თურქულ რასაზე. სრულიად აშკარაა, რომ ლაპარაკია არა ირანულენოვან ალანებზე (ასებზე), არამედ მათ მემკვიდრეებზე, გარკვეულწილად შთამომავლებზე _ ყარაჩაელებსა და ბალყარელებზე, რომლებიც “ალანებად” და “ასებად” საკმაოდ დიდი ხნის განმავლობაში იწოდებოდნენ. XIII-ის ავტორი იბნ ალ ასირი საუბრობს მონღოლთა შემოსევების შემდეგ ყივჩაღთა ნაწილის მთებში გაქცევაზე. სწორედ ამ დროს ხდება თურქულენოვანი მოსახლეობის ჩრდილოეთ კავკასიის მთებში შესვლა, ბარში მცხოვრები თურქების მთიელებად ქცევა, მათი შერევა ადგილობრივ ირანულენოვან მოსახლეობასთან და მოსულთა მიერ დამხვდურთა ენობრივი ასიმილაცია. ამიტომ არაა სწორი ზოგიერთი ავტორის მტკიცება, რომ თურქულენოვანი მიგრანტების მიერ ირანულენოვანი მოსახლეობის ასიმილაცია საკმაოდ დიდხანს გაგრძელდა და ის XVII-XVIII-ს-შიც კი ზოგან დამთავრებული არ იყო. ორენოვნება დიდხანს მხოლოდ ბალყარეთისა და დიგორიის მოსაზღვრე ტერიტორიაზე შეიძლება შემორჩენილიყო. აქ შეიძლება ბ. კალოევის მიერ ჩაწერილი ეთნოგრაფიული მასალაც მოვიხმოთ. დიგორელი მოხუცების თქმით, ვისაც არ სურდა მოსულ ყივჩაღებს შორის დარჩენილიყო, საცხოვრებლად დიგორში გადადიოდა. ადგილზე დარჩენილები გათურქებულან.

როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ყარაჩაელები ცენტრალური კავკასიის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში ცხოვრობენ. მათ სამხრეთით ეთნიკური საზღვარი აქვთ აფხაზებსა და ქართველებთან (სვანებთან), აღმოსავლეთით, იალბუზის მთა ყარაჩაელებს ბალყარალებისა და ყაბარდოელებისაგან გამოყოფს, ჩრდილოეთითა და დასავლეთით ესაზღვრებიან ჩერქეზები, აბაზები და ნოღაელები. ყარაჩაელთა და ბალყარელთა დასახლებული პუნქტები ზღვის დონიდან 1500 მეტრზე და უფრო მაღლა მდებარეობს. რთული იყო ყარაჩაელთა ეთნოგენეზი, უფრო სწორედ, რთული ის მეცნიერებისათვის აღმოჩნდა, რის დამადასტურებელი ისიცაა, რომ მათი ეთნოგენეზის შესახებ თერთმეტი ჰიპოთეზა არსებობს. ყველაზე უფრო გავრცელებულია ორი შეხედულება: 1) ყივჩაღურ-ალანური (ლ. ლავროვი) და 2) ბულგარულ-ყივჩაღურ-ალანურ-კავკასიური. ყარაჩაულ-ბალყარული ენის ყივჩაღურთან მსგავსებას კუმანიკუსის კოდექსითა და სხვა წყაროებით ადასტურებენ. ყივჩაღური ელემენტის პრიმატობის დამადასტურებელია სხვა არაერთი მონაცემიც. მაგალითად, ყარაჩაულ-ბალყარულ მითოლოგიაში საერთოთურქული (და, მათ შორის, ყივჩაღური) ღვთაებები – “ტეირი” და სხვ. ალანებთან, ბულგარელებსა და ყივჩაღებთან ერთად ცენტრალური კავკასიის თურქულენოვანი მოსახლეობის ეთნოგენეზში ყობანელთა მონაწილეობასაც აღნიშნავენ, თუმცა მიგვაჩნია, რომ ასე შორს წასვლა მითოლოგემასთან გვაახლოვებს, რადგან ყობანური კულტურის მქონე მოსახლეობა ალანებისა და თურქების აქ მოსვლამდე დიდი ხნით ადრე გაქრა, სხვას შეენივთა და ამ ტერიტორიაზე სხვა ეთნოსებსაც მოუწიათ ცხოვრება (მაგალითად, სავირებს). ყარაჩაელთა და ბალყარელთა ეთნოგენეზში სხვა ეთნიკური წარმონაქმნის, მაგალითად, პაჭანიგების მონაწილეობასაც მიუთითებენ. ყარაჩაელთა და ბალყარელთა ეთნოგენეზში თუ არა, ეთნიკურ ისტორიაში მონაწილეობა აქვთ მიღებული სხვა ეთნოსებსაც: დადესტნელებს, რუსებს და ქართველებს (სვანებს). ცნობილია, რომ მათი განსახლების არეალის სამხრეთ მონაკვეთში სვანთა დასახლებები იყო. სვანური გვარის მატარებელი მოსახლეობის ნაწილიც თურქულენოვანი მოსახლეობის მიერ ასიმილირებულ იქნა. ყარაჩაიში არის გვარი **ეზზელერ**. ეზზე კი ქართველების (სვანების) აღმნიშვნელი ყარაჩაული სახელწოდებაა. აქვე მკვიდრობს **ოთარლარის** გვარი, რომლებიც ბალყარეთში დადემშქელიანების ერთ-ერთ განშტოების შთამომავალნი არიან. საისტორიო დოკუმენტებში ყარაჩაელთა და ქართველ მთიელთა – სვანთა ქორწინების ფაქტებიცაა დადასტურებული. ლ. ლავროვის მოწმობით, ჩრდილოეთ კავკასიის თურქულენოვან მოსახლეობას შორის XVIII-ის 40-იან წლებში კვლავ ისმოდა სვანური მეტყველება. დამკვირვებელთა ცნობით, XVIII-ში აქ მცხოვრებ სვანებს კვლავ იმერულად ეცვათ და, სხვათაშორის, ყარაჩაელებსა და ბალყარელებს თითქმის ისეთივე ქუდები ეხურათ, როგორსაც ძველად სვანეთში ატარებდნენ. ამრიგად, ყარაჩაელთა (და ბალყარელთა) ეთნოგენეზში მონაწილეობა მიიღეს ადგილობრივმა კავკასიურმა ეთნოსებმა და მოსულმა ირანულენოვანმა და თურქულენოვანმა ტომებმა. ამათგან ირანულენოვანი ალანების მოსვლა ქრონოლოგიურად წინ უსწრებდა თურქულენოვანი ტომების მიგრაციას.

ფაქტობრივად ყარაჩაელები და ბალყარელები ერთი ხალხია, ერთი ეთნოსია. რუსულ სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ ამ ორ ხალხს აქვთ საერთო წარმომავლობა, ერთი ენა, საერთო ისტორიული ბედი, კულტურის ერთობა, რაც იმის საფუძველს გვაძველს, რომ ისინი ერთ ხალხად მივიჩნიოთ. მაგრამ, მიუხადავად ამისა, მათ არა აქვთ საერთო თვითშეგნება. იმასაც აღნიშნავენ, რომ XIX-შიც კი ყარაჩაისა და ბალყარეთის სხვადასხვა საზოგადოებებში მცხოვრებთაც კი არ ჰქონდათ საერთო ეთნონიმი და ერთიანი თვითშეგნება. ისინი ძირითადად იწოდებოდნენ იმ ხეობათა სახელების მიხედვით, რომელ ხეობებშიც ცხოვრობდნენ. ნ. ვოლკოვას აზრით, ერთიანი თვითშეგნების არარსებობა განპირობებულია იმით, რომ ყარაჩაელთა და ბალყარელთა ეთნოგენეზში სვადასხვა თურქულენოვანი გვაროვნულ-ტომობრივი ჯგუფები მონაწილეობდნენ, რომლებსაც საერთო თვითშეგნება არ

ჰქონდათ და გეოგრაფიულმა იზოლაციამ და ტერიტორიულმა გათიშულობამ ბალყარელთა და ყარაჩაელთა ერთიანი თვითშეგნების ჩამოყალიბება არ განაპირობაო. სხვათაშორის, თუ იმ პრინციპს გავყვებით, რომ ამ ხალხებს საერთო ეთნონიმი და ერთიანი თვითშეგნება არ ჰქონდათ და რომ ისინი ხშირად იწოდებოდნენ ლოკალურ ჯგუფთა სახელებით, ასეთი სიტუაცია კავკასიის სხვა ხალხებშიც გვქონდა, მათ შორის, ოსებში. ეს უკანასკნელნი არა მხოლოდ დიგორელებად და ალაგირელებად, არამედ ხეობათა სახელებითაც აღნიშნებოდნენ. მიუხედავად ამისა, დიგორელები და ალაგირელები ერთ, ოსურ ეთნოსად გამოცხადდნენ. ყარაჩაელებსა და ბალყარელებს კი ეს პატივი არ ერგოთ. პირიქით, საბჭოთა რუსეთის ხელისუფლებამ ისინი სხვადასხვა ტერიტორიულ-ადმინისტრაციულ ერთეულებში გააერთიანა.

ყარაჩაელთა განსახლების ეთნიკური ტერიტორია, როგორც ირკვევა, რამდენჯერმე შეცვლილა. მათ ხან ყუბანის ხეობის სათავე ეკავათ, ხან ბაქსანის ხეობა. წყაროების მიხედვით ირკვევა, რომ ბაქსანის ხეობაში ყარაჩაელები ხელმეორედ დასახლებულან. დადასტურებულია, რომ XIXს-ის შუა ხანებში ბაქსანში გადმოსახლებულთა 23%-ს ბიზინგელები შეადგენდნენ, ყარაჩაიდან _ 21,1%-ს, ჩეგემიდან _ 11,5%, ბალყარეთიდან _ 9,2%, ხოლამიდან _ 3,3%-ს. დანარჩენები იყვნენ ძირად ჩერქეზები, წებელდელები, ნოღაელები, ჩაჩნები, დაღესტნელები. ყარაჩაის 13 თავადურ გვარს შორის ყურადღებას იქცევს ორი გვარი: **კრიმშხალი** და **ყუმუხი**. პირველ მათგანს ლ. ლავროვი ყირიმელ შამხალებს უკავშირებდა, მეორე გვარი კი პირდაპირ მიუთითებს მათ ყუმუხურ წარმომავლობაზე.

სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ მონღოლებამდელ პერიოდში ყარაჩაელები შედიოდნენ ალანების ტომთა კავშირში. მაგრამ ვფიქრობთ, რომ ეს შეხედულება გასაზიარებელი არაა, რადგან მონღოლებამდე ყარაჩაელთა (და ბალყარელთა) ეთნიკური ერთობა არ იყო ჩამოყალიბებული და რომ ყარაჩაული ეთნოსის ჩამოყალიბება და წარმოქმნა სწორედ მონღოლთა გამოჩენასა და ლაშქრობებს უკავშირდება, რომელთა ლაშქრობებმაც თურქულენოვანი ტომების ჩრდილოეთ კავკასიის ცენტრალურ ნაწილში დამკვიდრება და ადგილობრივ ხალხთან შერევის შედეგად ახალი _ ყარაჩაული ეთნოსის წარმოქმნა გამოიწვია. არქეოლოგებს შესწავლილი აქვთ XIII-XIVს-ის სამაროვნები ყარაჩაისა და ბალყარეთის ტერიტორიაზე. მენციერები იმასაც აღნიშნავენ, რომ ამ დროს ისინი ბინადრობდნენ არა მხოლოდ მაღალმთიანეთში, არამედ მთისწინა ზოლშიც. ბალყარულ-ყარაჩაული ტოპონიმიკური სახელწოდებები გვხვდება ყაბარდოს მთისწინეთსა და ნაწილობრივ, ოსეთშიც.

ყარაჩაელები სარწმუნოებით მუსლიმი სუნიტები არიან. მათ საკმაოდ გვიან მიიღეს მაჰმადიანობა. ისინი დიდი ხნის განმავლობაში წარმართები იყვნენ. დროდადრო ყარაჩაელების რაღაც ნაწილი ქრისტიანობას იღებდა. ამის შესახებ წერდნენ აბულფედი (XIVს.) და ლამბერტი (XVIIს.), ამაზე მიუთითებენ არქეოლოგიური მონაცემებიც. მაგრამ ქრისტიანობა ფართოდ არ ინერგებოდა. ეს ბუნებრივიცაა, რადგან კავკასიის მთიანეთის სხვა რეგიონებში ის მხოლოდ ზედაპირულად შედიოდა. მხოლოდ XVIIIს-ის მეორე ნახევარში გახდნენ ყარაჩაელები მუსლიმები, რის შესახებაც აღნიშნავენ გიულდენშტედტი და სხვა ავტორები. ამ დროისათვის თურქულენოვან მთიელებში ქრისტიანული სარწმუნოების ზოგიერთი ელემენტი იყო შემორჩენილი.

XVI-XVIIIსს-ში ყარაჩაელები წინააღმდეგობას უწევდნენ ყირიმის ხანებს, ჰქონდათ ურთიერთობა დასავლეთ საქართველოს ფეოდალურ ერთეულებთან, დიდ ყაბარდოსთან, დაღესტანთან, რუსეთთან. ყარაჩაელები დამოკიდებულნი იყვნენ დიდ ყაბარდოზე, ჰქონდათ მათი ანალოგიური სოციალური სტრუქტურა და მსგავსი კულტურულყოფითი წეს-ჩვეულებები. 1828 წელს ყარაჩაელები საბოლოოდ შევიდნენ რუსეთის შემადგენლობაში. 1870-იან წლებში მთიელი ყარაჩაელები თურქეთში გადასახლდნენ. 1920 წელს შეიქმნა ყარაჩაის

ოკრუგი, 1922 წელს – ყარაჩაი-ჩერქეზეთის ავტონომიური ოლქი, 1926 წელს – ყარაჩაის ავტონომიური ოლქი, რომელიც ლიკვიდირებული იქნა 1943 წელს ყარაჩაელთა შუა აზიასა და ყაზახეთში დეპორტაციის გამო. გადასახლებაში ყარაჩაელთა დაახლოებით მესამედი დაიღუპა. 1957 წელს ისინი თავიანთ სამშობლოში უკან დააბრუნეს და ყარაჩაი-ჩერქეზეთის ავტონომიური ოლქი აღდგა.

ყარაჩაელების მთავარი სამეურნეო საქმიანობა იყო მომთაბარე მეცხოველეობა (ცხვარი, თხა, ცხენი, მსხვილფეხარქოსანი საქონელი). საქონელს ზაფხულში ყარაჩაელები მთის საძოვრებზე მიერეკებოდნენ, ზამთარში კი ტყის ნაპირებზე, მთების სამხრეთ ფერდობებზე და დაბლობში არენდირებულ მიწებზე აბალახებდნენ. უხეშმატყლიანთა შორის ყარაჩაული ჯიშის ცხვარი ერთ-ერთი საუკეთესო იყო. ის მაღალხარისხიანი ხორცითა და რძით გამოირჩეოდა. ადგილობრივი ჯიშის ცხენი არა მხოლოდ საჯდომად, არამედ კავალერიაშიც გამოიყენებოდა. სრული უგზოობის პირობებში მძიმე საპალნის გადასატანად, სახედარი თითქმის შეუცვლელი იყო. 1906 წლის რუსეთის სახელმწიფო კომისიის ანგარიშში აღნიშნულია, რომ მშვიდობისმოყვარე ყარაჩაელი ხალხი ძირითადად მისდევს მესაქონლეობას, რომლებსაც ჰყავთ 33 756 ცხენი, 175027 – მსხვილფეხარქოსანი საქონელი და 487 471 – წვრილფეხარქოსანი საქონელი.

ყარაჩაის მთის საძოვრები ფორმალურად საერთო-სახალხო საკუთრებად ითვლებოდა, მაგრამ მისი ძირითადი ნაწილი ფეოდალების ხელში იყო თავმოყრილი. საზამთრო საძოვრები მთელ გვარს ეკუთვნოდა, კომლების მფლობელობაში იყო სარწყავი სათიბები. საქონელი ნახევარი წლის განმავლობაში საძოვარზე ჰყავდათ. ზაფხულში მწყემსები ღამეს კოცონთან ათევდნენ. მდიდარი მესაქონლეები მთიბავებად გარესამუშაოზე წასულ ქართველთა (სვანების, რაჭველების) შრომას იყენებდნენ. გარე სამუშაოზე ყარაჩაიში წასული ქართველები სავასურს საქონლის სახით იღებდნენ, რასაც შემდეგ საქართველოში ყიდდნენ. თავის მხრივ, ყარაჩაელები სამუშაოდ მიდიოდნენ კაზაკთა სტანიცებსა და მეზობელ აულებში, სადაც ცხენის მეჯოგეებად (მერემეებად), მესაქონლეებად მუშაობდნენ.

მსხვილი მესაქონლეები საქონელს სამხრეთ კავკასიასა და ჩრდილოეთ კავკასიის დაბლობში ყიდდნენ. მატყლისაგან ნაბადს, ქუდებს აკეთებდნენ. ცხვრის ტყავისაგან ფაფახებს, ქურქებსა და ფეხსაცმელს ამზადებდნენ.

ყარაჩაიში მიწათმოქმედების განვითარებისათვის სათანადო პირობები არ იყო. 1908 წელს აქ მთლიანად 4 257 ჰა სახვნელი მიწა იყო, რაც მოსახლეობის პურზე მოთხოვნილებას მხოლოდ 2%-ით აკმაყოფილებდა. დანარჩენ პურს ყიდულობდნენ, ანდა მეცხოველეობის პროდუქტებზე ცვლიდნენ. ბარში ყარაჩაელთა ძირითადი კულტურა ქერი და სიმინდი იყო.

ყარაჩაელთა მატერიალურ კულტურას ბევრი რამ აქვს საერთო კავკასიის სხვა ხალხების მატერიალურ კულტურასთან. მაგრამ ეს მსგავსება საცხოვრებელ ნეგებობებს არ ეხება, ის მნიშვნელოვანი თავისებურებებით ხასიათდებოდა. ტრადიციული საცხოვრებელი ნაგებობა ორფერდიანი მიწიანი სახურავით, სწორკუთხა სქელი მორებისაგან ჰქონდათ აგებული, რომელზედაც ბალახი იყო ამოსული. სახლის კედლები ზოგჯერ გარედან თიხით იყო შელესილი. მიწის სახურავის სიმაღლე 70-დან 90 სმ-მდე მერყეობდა. საერთოდ, ყარაჩაელთა საცხოვრებელი მასიური კონსტრუქციისა იყო. არქანჯელო ლამბერტის სიტყვით, ყარაჩაელებს, ისევე როგორც სვანებს, განსაკუთრებული წესით შეეძლოთ გოგირდის მოპოვება და თოფის წამლის დამზადება.

ყარაჩაელთა ტრადიციული სოფელი შეჯგუფული და დიდი იყო. სოფელი გვაროვნული უბნებისაგან შედგებოდა. სოფლებს გარს სახვნელი მიწები და სარწყავი სათიბები ეკრა. XIX-ის ბოლოს გვარების მიხედვით განსახლება შედარებით დაირღვა, მიუხედავად ამისა, უბნებმა გვაროვნული სახელწოდებანი შეინარჩუნეს. XIX-ის 70-იან წლებში მდ. თებერდაზე

ჩამოყალიბებული სოფლები საგვარო უბნებისაგან არ შედგებოდა. ყარაჩაელებს სამეურნეო ნაგებობები არ ჰქონდათ, რადგან საქონელი კარვებში ყავდათ.

მრავალი საუკუნის მანძილზე ყარაჩაელთა ძირითადი საკვები მეცხოველეობის პროდუქტები იყო. შედეგებული რძე (“აირან”) ცვლიდა წყალსაც, ჩაისაც და სუჰსაც. მის გარეშე ყარაჩაელთა ყოფა წარმოდგენილი იყო. ყველაზე მნიშვნელოვან და ძირითად პროდუქტად ყველი ითვლებოდა. რძისაგან ისინი ამზადებდნენ აგრეთვე არაჟანს, კარაქს, კაიმაკს. მიირთმევდნენ ხორციან, ყველიან, კარტოფილიან ღვეზელს. სიმინდის ფქვილისაგან ფაფას ხარშავდნენ. იცოდნენ ე.წ. “ყალმუხური ჩაი” რძით, კარაქით და მარილით.

მამაკაცთა თავსაბურავი ორგვარი ჰქონდათ: ფაფახი და თექისაგან დამზადებული ფარფლიანი ქუდი, რომელიც ძალიან წააგავდა XIXს-ის სვანურ ქუდს.

რუსეთთან შეერთებამდე ყარაჩაიში ფეოდალურ პატრიარქალური ურთიერთობები იყო გაბატონებული. აქ ის ნაკლებად განვითარებული იყო, ვიდრე ყაზარდოში. უმაღლესი ფენა (ტაუბიები) მოსახლეობის 1%-ს შეადგენდა, რომლებიც მიწის დიდ რაოდენობას, ყმა-გლეხებსა და მონებს ფლობდნენ. მოსახლეობის ძირითად ნაწილს პირადად თავისუფალი გლეხები (მეთემეები) წარმოადგენდნენ. როგორც ჩრდილოეთ კავკასიის სხვა ხალხში, აქაც მონობა პატრიარქალური ხასიათის იყო. ყარაჩაელები მონებად, ჩვეულებრივ, ტყვეებს აქცევდნენ. სოციალურ და ქონებრივ დანაწევრებასთან ერთად, ყარაჩაიში შემორჩენილი იყო გვაროვნული ურთიერთობის გადმონაშთები. მაგალითად ისიც გამოდგება, რომ XIX-XXსს-ის მიჯნაზეც საზამთრო სამოვრები მთელი გვარის საერთო საკუთრება იყო. ყოველი ყარაჩაელი ამა თუ იმ გარკვეული გვარის (თუკუმი) წევრი იყო. გვარები უბნების მიხედვით იყვნენ განსახლებულნი. გვარებს საგვარო სასაფლაოები და ხშირად საგვარო მეჩეთებიც ჰქონდათ, რომლებიც, როგორც ჩანს, მთისათვის დამახასიათებელ საგვარო სალოცავებს ჩაენაცვლნენ. ყველამ იცოდა გვარის საფუძველჩამყრელის სახელი. თუკუმის (გვარის) შიგნით ქორწინება აკრძალული იყო, ე.ი. ყარაჩაული გვარი ეგზოგამიური იყო და ეს ეგზოგამიურობა აქ ისლამის გავრცელებამაც ვერ მოსპო. საქორწინო კავშირები მონოგამიური იყო. ერთი გვარის წევრობა თითოეულს გარკვეულ მოვალეობებსა და პასუხისმგებლობას ავალდებულებდა (მაგალითად, ურთიერთდახმარების სხვადასხვა ფორმები შეიძლება დავასახელოთ).

საზოგადოებრივი ცხოვრების ცენტრს სასოფლო თემი წარმოადგენდა. ყარაჩაელებს შორის შემორჩენილი იყო საოჯახო თემიც. გაუყოფელი (დიდი) ოჯახები საერთო მეურნეობას აწარმოებდნენ და ხშირად ოჯახის 60-მდე წევრს ითვლიდნენ. XIXს-დან დიდმა ოჯახმა პოზიციები დათმო და წამყვანი პოზიციები ინდივიდუალურმა ოჯახმა მოიპოვა.

სისხლის აღება შედარებით ნაკლებად იყო გავრცელებული. ის XIXს-ში ფაქტობრივად გამოიდევნა და შეიცვალა სისხლის სხვადასხვა ფორმის გადასახადით. შემორჩენილი იყო გვარში უცხოის მიღების ტრადიცია. გვარში ხელოვნურად დანათესავებულს აუცილებლად ჯოხის ქვეშ უნდა გაეველო და ეს ჯოხი როგორც ერთი, ისე მეორე მხრიდან გვარის უზუცესებს უნდა სჭეროდათ. ასეთი ნათესავები “ჯოხის ნათესავებად” იწოდებოდნენ, სისხლის ნათესავისაგან განსასხვავებლად, რომელსაც ყარაჩაულად “მუგუზლის” ნათესავი ეწოდებოდა. ოჯახის გაყრის შემთხვევაში, ახალ სახლში გადასულ ძმებს კერიდან მუგუზალი მიჰქონდათ.

XXს-ის დასაწყისში შემორჩენილი იყო გვაროვნული დამღები. დამღებს ცხენებსა და მსხვილფეხა საქონელს ასვამდნენ. მას საფლავის ძეგლებსა და საყოფაცხოვრებო საგნებზეც გამოსახავდნენ.

ყარაჩაელებმა იცოდნენ ურვადი, ხშირად – ქალის მოტაცებაც. ქორწილში, ისევე როგორც ჩრდილოეთ კავკასიის სხვა ხალხებში, ნაფე-პატარძალი მონაწილეობას არ ღებულობდა. პატარძალი სახლის კუთხეში თავის მეგობრებთან ერთად ფეხზე იდგა. ქალი, გარეშეთა თანდასწრებით, ქმართან არ დაჯდებოდა, მასთან ერთად არ ჰამდა და ქმარს სახელით არ

მიმართავდა. მაგრამ ყარაჩაიში ქალი შედარებით თავისუფალი იყო, ვიდრე კავკასიის სხვა ხალხებში, რასაც აქ ისლამის გვიან გავრცელებით ხსნიან.

ზემოთ აღვნიშნეთ, რომ ყარაჩაიში XVIII-დან გაბატონებული რელიგია იყო ისლამი. გადმოცემით, აქ მაჰმადიანობის გამავრცელებელი გახლდათ ყაზარდოელი მოლა ისხაკ-ეფენდი. ყველა სოფელში იდგა მეჩეთი. მიუხედავად იმისა, რომ მუსლიმთა სასულიერო წოდება აქტიურად იბრძოდა წარმართობის წინააღმდეგ, არაერთი მუსლიმამდელი რწმენა-წარმოდგენა მაინც შემორჩენილი იყო. ყარაჩაელებმა იცოდნენ ხეების, ქვის ლოდების თაყვანისცემა. ყველა გვარს თავისი სალოცავი ქვა ჰქონდა. გარდა უმაღლესი ღვთაებისა (ტერი), ყარაჩაელებს მფარველი სულებისაც სწამდათ. ნადირობის ღვთაება იყო ფსატი, ცხვრების მფარველი – ათმუში, მდინარეში ცხოვრობდა “წყლის დედა”.

ხალხური ხელოვნება უტილიტარული ხასიათის იყო. სახვით ხელოვნებაში უფრო მომთაბარეთა ხელოვნებისათვის დამახასიათებელი ნიშნები გამოსჭვიოდა, ვიდრე ბინადარი ხალხისა.

ყარაჩაელებს ჰქონდათ ნართული გადმოცემები და ისტორიული ხასიათის სიმღერები, რომლებშიც გადმოცემულია ხალხის ისტორიული ბედი, დამპყრობთა წინააღმდეგ ბრძოლა. ყარაჩაელთა გამოყენებითი ხელოვნების ორნამენტულ კაში ხეზე, ქვაზე, ძვალზე, მეტალზე მცენარეული და ზოომორფული მოტივები ჭარბობდა, რომელშიც თვალყური გაედევნება კავკასიურ-თურქულ გენეტიკურ ურთიერთობებს. ყარაჩაელი ხალხის ცხოვრებაში დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ეტიკეტს. მრავალრიცხოვან ხალხურ დღესასწაულებს თან ახლდა დოღი, ძალოსანთა შერკინება, ქვის სროლა, სამასკარადო თამაშობანი, სიმძიმეების აწევა და სხვ.

11. ბალყარელები

ბალყარელები ყარაჩაელების მონათესავე თურქულენოვანი ხალხია, რომლებიც კავკასიის ჩრდილოეთის ქედის ცენტრალური ნაწილის მთიან მონაკვეთში მკვიდრობენ. მკვლევარები თვლიან, რომ ბალყარელები და ყარაჩაელები ერთ ენაზე ლაპარაკობენ, რომელიც ალთაურ ენათა ოჯახის თურქული ჯგუფის ყივჩაღურ ჯგუფში შედის. ყარაჩაელებს ბალყარელებისაგან იალბუზის მთა ყოფს. დასავლეთი ნაწილი ყარაჩაელებს უკავიათ, აღმოსავლეთ მხარეს კი ბალყარელები ცხოვრობენ. 1980-იან წლებში ყაზარდო-ბალყარეთში 59,7 ათასი ბალყარელი მკვიდრობდა, მთელ საბჭოთა კავშირში კი – 66 ათასი. მე-20ს-ის 90-იან წლებში ყაზარდო-ბალყარეთში 70,8 ათასი ბალყარელი იყო, რუსეთში – 78,3 ათასი. ყაზახეთში ცხოვრობდა 3 ათასი ბალყარელი, ყირგიზეთში – 2,1 ათასი. ამრიგად, მათი საერთო რაოდენობა 80 ათას კაცს აჭარბებს.

არცთუ ისე დიდი ხნის წინ ბალყარელები თავიანთ თავს ბალყარელებს არ უწოდებდნენ. მათი თვითსახელწოდებაა “თაულუა”, რაც მთიელს ნიშნავს. ბალყარელთა ლოკალური ჯგუფებია: **ბალყარელები** (მალყარელები) (ბალყარულად – მალყარლილა); ეს ჯგუფი მკვიდრობს ბალყარეთის ხეობაში მდ. აღმოსავლეთ ჩერეკის ირგვლივ; **ბიზინგიელები** (ბიზინგიჩილა, ცხოვრობენ მდ. დასავლეთ ჩერეკის ზემო წელში); **ხოლამელები** (ხოლამილა, ცხოვრობენ მდ. დასავლეთ ჩერეკის შუა წელზე); **ჩეგემელები** (ჩეგემლილე, ცხოვრობენ ჩეგემის ხეობაში); **ურუსბიელები** ანუ **ბაქსანელები** (ბაქსანაჩილა, ცხოვრობენ ბაქსანის ხეობაში).

ბალყარელების აღმნიშვნელი ეთნონიმები “თაულუსთან” ერთად აღნიშნული ხუთი ხეობის სახელწოდებებიც იყო. საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებამდე მალყარელები (ბალყარელები) მხოლოდ ჩერეკის ხეობაში მოსახლეებს ეწოდებოდათ. ეს სახელწოდება ამ დროიდან მთელ ხალხზე გავრცელდა. ყაზარდოელები ბალყარელებს “ქუმხე”-ს სახელით

მოიხსენიებენ. ეს სიტყვა მთიელს ნიშნავს. ოსები მათ ასიაგს, ასონს უწოდებდნენ. რაც შეეხება ქართველ მთიელებს – სვანებს, ისინი ამ თურქულენოვან მეზობელ ხალხს “მუსავ”-ს (მხ. რ.), “სავიარ” (მრ. რ.) უწოდებდნენ, რაც იმაზე მიანიშნებს, რომ ბალყარელებით განსახლებულ ტერიტორიაზე ოდესღაც სავირებს უცხოვრიათ, რომლებსაც შემდეგ ირანულენოვანი ალანები ჩაენაცვლნენ. ქართულ წყაროებში ბალყარელები “ბასიანის” სახელით იყვნენ მოხსენიებულნი. XIXს-ის ოფიციალურ რუსულ წყაროებსა და ლიტერატურაში ბალყარეთი ცნობილია “ყაზარდოს ხუთი მთის საზოგადოების” სახელით, ბალყარელები კი მთის თათრებად იწოდებოდნენ.

ბალყარულ ენაზე დამწერლობა 1924 წელს შეიქმნა (თავდაპირველად ლათინურ, შემდეგ – რუსულ გრაფიკაზე დაყრდნობით). ბალყარული ლიტერატურული ენის საფუძველს ბაქსანურ-ჩეგემური დიალექტი წარმოადგენს.

ბალყარელების (და ყარაჩაელების) ჩრდილოეთ კავკასიის მთიანეთის ცენტრალურ ნაწილში დასახლება მონღოლთა შემოსევების შემდეგ, XIII-XIV სს-ში მოხდა. ბალყარების ფორმირების პროცესში მინიმუმ სამი ეთნიკური კომპონენტი მაინც მონაწილეობდა: უძველესი – კავკასიურენოვანი მოსახლეობა, ირანულენოვანი ალანები, რომლებიც ცენტრალური კავკასიის მთიან ზოლში VI-VII სს-ში შემოვიდნენ (ზოგიერთი მკვლევარის მოსაზრებით, ალანები აქ ჰუნების შემოსევების შემდეგ, IV-V სს-ში დასახლდნენ) და თურქულენოვანი ტომები, რომელთა შორისაც ყივჩაღების მიგრაცია უეჭველად დადასტურებულია. ფიქრობენ, რომ თურქულენოვან მიგრანტებს შორის ყუბანელი ბულგარელებიც იყვნენ. XIII ს-ში, მონღოლებთან დამარცხების შემდეგ, ყივჩაღთა ნაწილმა თავი კავკასიის მთებს შეაფარა, სადაც ირანულენოვანი ალანები ცხოვრობდნენ. იმ დროს კავკასიის მთიანეთში ირანულენოვანი ალანების განსახლების არეალი სწორედ დღევანდელი ყარაჩაისა და ბალყარეთის ტერიტორია იყო, დიგორის ხეობასთან ერთად (რაც შეეხება ოსეთის სამ ხეობას – თავაურს, ქურთაულს და ალაგირს, აქ ალანები მაშინ არ ცხოვრობდნენ. ისინი ამ ხეობებში დასახლებას მხოლოდ XIII-XIV სს-ში იწყებენ). საყურადღებოა ზოგიერთი გადმოცემა, რომელიც ბალყარელთა წარმომავლობას ეხება. პფაფის მიერ ჩაწერილი გადმოცემით, არაბების მიერ დაღესტანში განადგურებულ ხაზართა (737წ.) სამმა ტომმა თავი დააღწია მტერს და ყაზარდოში გაიქცა და მდ. ჩეგემის ხეობაში დასახლდა. კაზარის ხეობის სახელი სწორედ ამის დამამტკიცებელია. ჩეგემელი ბალყარელების საგვარეულო გადმოცემით, ჩეგემის ხეობის მოსახლეობას ძველი დროიდან მართავდა ხაზარული წარმოშობის თავადი ბერდიბეი. აგრეთვე, ითვლება, რომ ბალყარელების ფუძემდებელი მისაკი გადმოსახლებამდე ცხოვრობდა სადღაც ყუმუხეთის ველებში. სხვა გადმოცემით კი ბალყარელების წინაპრები მალყარი და მისაკი ბალყარეთში მოვიდნენ რომელიღაც ადგილიდან, რომელსაც ბორაგანი ერქვა. აღსანიშნავია, რომ ბორაგანი ყუმუ-ხურ-ხაზარული ტომების სახელწოდება იყო, რომლებსაც VIII ს-ში ჩრდილოეთ კავკასიის სტეპები და მთისწინეთი ეკავათ კისლოვოდსკიდან დერბენტამდე. ოქროს ურდოს პერიოდში არსებობდა ბორაგან-მაჯარის ადმინისტრაციული ოლქი. ყარაჩაულ-ბალყარულ ფოლკლორში ნართაულად ნათქვამია, რომ ოდესღაც ქალაქი ბორაგანი, რომელიც თითქოს სახანოს დედაქალაქი იყო და ის ჩრდილოეთ კავკასიის და შავიზღვისპირეთის არეალში თავის შემადგენლობაში ყუმუხებს, ყარაჩაელებს, ბალყარელებს და სხვა თურქულ ტომებს აერთიანებდა.

რუსულ წყაროებში ბალყარელები (ბოლხარები) პირველად XVIII ს-ში არიან მოხსენიებულნი. თუმცა სახელწოდება “ბალყარელები” მხოლოდ მდ. ჩერეკზე მცხოვრებ მოსახლეობას აღნიშნავდა. ბალყარელები დასახლებული არიან 1768 წლის დოკუმენტშიც. ბალყარელები პირველად დასავლეთევროპულ წყაროებში XVIII ს-ის დასაწყისში არიან

დაფიქსირებულნი. 1718 წელს გოტლიბ შობერი ბალყარელ თათრებს მოიხსენიებს. გიულდენშტედტი და პალასი ბალყარის და ყარაჩაის ოკრუგებს ახსენებენ.

ბუნებრივია, ისმის კითხვა: როდის მოახდინეს ირანულენოვანი ტომების ასიმილირება თურქულენოვანმა ტომებმა. ეს პროცესი ძირითადად XIII-XIV საუკუნეებშივე მოხდა. ამის დამადასტურებელია XIVს-ის არაბი გეოგრაფის აბულფედის ცნობა, რომელიც აღნიშნავდა, რომ აფხაზეთის აღმოსავლეთით, კავკასიის ჩრდილოეთ კალთებზე ცხოვრობენ ალანთა თურქულენოვანი ტომები და მათ გვერდით აგრეთვე თურქული რასისანი, რომლებიც ასეადა იწოდებიან. მიუხედავად ამისა, რუსულ სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნავენ, რომ XVIIIს-ის 40-იან წლებში ეს პროცესი ჯერ კიდევ დამთავრებული არ იყო (განსაკუთრებით აღნიშნავენ დიგორთან მოსაზღვრე რაიონების ორენოვნების შესახებ). წყაროებში აღნიშნულია, რომ ბალყარეთის ზოგიერთ მხარეში ორ ენაზე თურქულ და სონურ ენებზე ლაპარაკობდნენ. ბალყარელთა და ოსთა ისტორიული ეთნოგენეტიკური კავშირები და ბალყარეთ-დიგორის საზღვარზე ორენოვნება საისტორიო წყაროებითა და გადმოცემებით დადასტურებულია, მაგრამ გასაოცარია, როდესაც “სონურ” ენაში რუსი ავტორები ოსურ ენას გულისხმობენ. სონური ენა რა თქმა უნდა, სვანური ენაა. ისტორიულად დადასტურებულია, რომ დღევანდელი ბალყარეთის ტერიტორიის გარკვეულ მონაკვეთში, ხანრძლივი პერიოდის მანძილზე, სვანები ცხოვრობდნენ. მაგალითად, კლაპროტი აღწერდა რა ბალყარეთის საზოგადოებებს, აღნიშნავდა, რომ სოფელი ხულამი დასახლებულია სვანური გვარებით, რომლებიც ჯერ კიდევ იმერულად იმოსებიან და თავის თავს სვანებს უწოდებენ. სვანური გვარების მატარებელი მკვიდრობენ არა მარტო აქ (ე.ი. ხულამში), არამედ გაფანტული არიან მეზობელ კამკატაუში და ექვემდებარებიან ყაზარდოელებს. ე.ი. ბალყარეთში, კამკატაის მწვერვალებთანაც სვანები ცხოვრობდნენ. ისინი დროთა განმავლობაში ასიმილირებული იქნენ ბალყარელების მიერ. ბალყარეთში არის გვარი **შვანლარი** (ყარაჩაიში – **ებზელერ**), რაც პირდაპირ მათ სვანურ წარმომავლობაზე მიუთითებს. არაერთ სხვა ბალყარულ გვარსაც აქვს გადმოცემა სვანური წარმომავლობის შესახებ (მაგალითად, **აბეევები** და **ედებოლოვები**). ცნობილია, რომ ბალყარელი შახმურზაელების გვარი გუჯუჯიანების გვარიდან მომდინარეობს. დადასტურებულია აგრეთვე რაჭველთა მიგრაციის ფაქტები. თუმცა ისიც უნდა ითქვას, რომ ასეთი ურთიერთობანი ცალმხრივი არ იყო. გვაქვს შემთხვევები სავიართა (ბალყარელთა) სვანეთში მიგრაციისა.

ისევე როგორც ყარაჩაის ტერიტორიაზე, ბალყარეთშიც ჩანს მოსახლეობისა და ეთნიკური ტერიტორიის ცვლა. ბაქსანის ხეობა XVIIIს-ში, დროის რაღაც მონაკვეთში, ყარაჩაელებით ყოფილა დასახლებული, რომლებიც XVIIIს-ის შუა ხანებში უკან, ყუბანის სათავეში გადასახლებულან. XVIIIს-ის 80-იან წლებში ბაქსანის ხეობაში ურუსბაეების გვარის სამფლობელოში, უკვე ცხოვრობდნენ ურუსბიელები. XVIIIს-ში და XIXს-ის I ნახევარში ეს ხეობა დასახლებული იყო ბალყარეთის სხვადასხვა რაიონებიდან და კავკასიის სხვა მხარეებიდან მოსული მოსახლეობით.

ბალყარეთის ყველა სოფლის მცხოვრებს მჭიდრო კავშირი ჰქონდა მეზობელ ხალხებთან: ყაზარდოელებთან, ყარაჩაელებთან, ქართველ მთიელებთან (სვანებთან, რაჭველებთან).

XIXს-ის პირველ მესამედში ბალყარული საზოგადოებები რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში შევიდნენ. რუსულ სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ 1827 წელს ურუსბაევის, ჩეგემის, ხოლამის და საკუთრივ ბალყარეთის მმართველებმა მიმართეს იმპერიის ხელისუფლებას, რათა ისინი მიეღოთ რუსეთის ქვეშევრდომობაში, იმ პირობით, რომ შეინარჩუნებდნენ შარიათული სამართლის ძველ წესებს, ისლამის თავისუფლად აღმსარებლობას. 1866 წელს ბალყარელები 10 ათასზე მეტნი იყვნენ, 1887 წელს – 23, 1 ათასი.

XIXს-ის 60-70-იან წლებში ჩრდილოეთ კავკასიაში საგლეხო რეფორმის გატარების პერიოდში უმიწო ბალყარელების ნაწილი (ყარაჩაელებთან ერთად) ბარში დასახლეს. ბარში

გადასახლების მიუხედავად, XIX-ის ბოლოს ბალყარელები მიწის სიმცირეს მაინც განიცდიდნენ. XX-ის დასაწყისში ჭარბი მოსახლეობა 67%-ს შეადგენდა. მთიელები მარცვლეულს ბარის მცხოვრებლებისაგან ყიდულობდნენ, მიდიოდნენ სეზონურ გარე სამუშაოზე, იჯარით იღებდნენ მიწას ან გადასახლდებოდნენ ბარში. მთიელი ბალყარელები ბარის სოფლებში დროებით მაცხოვრებლის სტატუსით ემკვიდრებოდნენ. 1882 წელს ყველა ბალყარულ ხეობაში დაახლ. 13 ათასი კაცი მკვიდრობდა (41 სოფელში). ყველაზე დასახლებული იყო ბალყარეთის ხეობა (5 ათასი კაცი, 18 სოფელში).

1867 წელს მთებში გზების მშენებლობა დაიწყო, დაინერგა ახალი სასოფლო-სამეურნეო კულტურები, გაიხსნა დაწყებითი სკოლები და ა.შ. 1921 წელს ბალყარელთა ოკრუგი მთიელთა ავტონომიური სოციალისტური რესპუბლიკის შემადგენლობაში შეიყვანეს; 1922 წელს ჩამოყალიბდა ყაბარდო-ბალყარეთის ავტონომიური ოლქი, რომელიც 1936 წელს გადაკეთდა ავტონომიურ რესპუბლიკად. 1926 წელს ბალყარელების რაოდენობა 33,3 ათასი კაცი იყო, 1939 წელს – 42,6 ათასი, 1959 წელს – 42,4 ათასი. 1944 წელს ბალყარელები (ყარაჩაელებთან ერთად) შუა აზიასა და ყაზახეთში იქნენ დეპორტირებული. 1957 წელს ბალყარელებს სამშობლოში დაბრუნების ნება დართეს და ყაბარდო-ბალყარეთის ასსრ აღადგინეს. 1991 წელს ყაბარდო-ბალყარეთის რესპუბლიკა გამოცხადდა.

ბალყარელები ძველისძველი მეცხოველეები არიან. მესაქონლეობა ბალყარელების მეურნეობის წამყვანი ტრადიციული დარგი იყო. მისდევდნენ მეცხვარეობას, მსხვილფეხარქოსანი საქონლის მოშენებას, მეცხენეობას; ჰყავდათ თხები. XVIII-ის ბოლომდე მისდევდნენ მეღორეობასაც. მეღორეობა ისლამის გავრცელებასთან ერთად გაქრა. მაისიდან ოქტომბრამდე საქონელს მთის საზაფხულო სამოვრებზე აბალახებდნენ. გვიან შემოდგომაზე კი ყაბარდოს ველის საზამთრო სამოვრებზე მიერეკებოდნენ. ბალყარელებს მსხვილფეხარქოსანი საქონლის ნაწილი ბაგურ კვებაზე ჰყავდათ. სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია ბალყარული ცხენების ამტანობის, გამძლეობის შესახებ. პატარა ბალყარული ცხენები მთის პირობებში შეუცვლელი იყვნენ.

მესაქონლეობასთან ერთად ბალყარელები მიწათმოქმედებასაც მისდევდნენ, რომელსაც აქ დამხმარე ხასიათი ჰქონდა. სახვნელი ნაკვეთები ტერასებზე ჰქონდათ მოწყობილი. თესავდნენ ქერს, ხორბალს, შვრიას. ხნავდნენ ხის სახვნელით, რომელსაც რკინის სახნისი ჰქონდა. მკიდნენ ნამგლით. მარცვლის გალეწვას საქონლის ფეხით ახდენდნენ. ბალყარელები არა მხოლოდ სახვნელ მინდვრებს, არამედ სათიბებსაც რწყავდნენ. სახვნელ ნაკვეთებს 2-3 წელიწადში ერთხელ ნაკელით ანოყიერებდნენ.

ბალყარელთა შინამრეწველობიდან და ხელოსნობიდან აღსანიშნავია ქეჩების, ნაბდების წარმოება, ტყავისა და ხის დამუშავება (ამზადებდნენ ავეჯსა და ჭურჭელს). დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა მონადირეობასა და მეფუტკრეობას. მოპოვებულ მელიის, მგლის, კვერნის ბეწვს ჩრდილოეთ კავკასიის ქალაქებსა და დასავლეთ საქართველოში ჰყიდნენ. ვაჭრობდნენ თაფლითა და ცვილით. ფუტკარი მსუბუქ დაწნულ სკებში ჰყავდათ. ბალყარელები ძირითადად ვაჭრობდნენ ყაბარდოელებთან და დასავლეთ საქართველოს მთიანეთის – სვანეთის და რაჭის მოსახლეობასთან. ონში გასაყიდად ნაბდები, თექა, ყაბალახები გადმოჰქონდათ, რასაც თამბაქოზე, სპილენძის ქვაბებზე, ჭურჭელზე და სხვა საგნებზე ცვლიდნენ. ბალყარელებმა XVIII-ის მეორე ნახევრიდან ვაჭრობა რუსეთთან გააცხოველეს. კავკასიის ხაზზე და შავიზღვისპირეთში ბალყარელები ძირითადად მარილს იძენდნენ. რეფორმის პერიოდში განავითარეს სარძევე მრეწველობა. თავადმა ურუსბაევებმა ბაქსანის მარცხენა ნაპირზე ააშენეს ყველის ქარხანა, სადაც შვეიცარულ ყველს ამზადებდნენ.

ბალყარეთში დიდი სოფლები რამდენიმე გვარით იყო დასახლებული. XIX-ის 30-იან წლებში ბალყარულ სოფელში საშუალოდ 130-140 კომლი ითვლებოდა. გვიან მათი რაოდენობა, მცხოვრებთა ბარში გადასახლების გამო, შემცირდა. სოფლების

დამფუძნებლებად, ჩვეულებრივ, რამდენიმე გვარს თვლიდნენ, თანაც არა მხოლოდ ბალყარელებს. მთის კალთებზე საფეხურებად შეფენილი სოფლების უმეტესობა შეჯგუფული ტიპის იყო. მხოლოდ ბაქსანის ხეობის სოფლები გამოირჩეოდნენ თავისუფალი დაგეგმარებით. გვხვდებოდა ციხეთა ტიპის სოფლები, რომლებსაც ადგილობრივი ზედაფენა ფლობდა. თავდაცვის მიზნით სოფლებში აგებული ჰქონდათ კომპები. ისინი ძირითადად საბრძოლო კომპები იყო. საცხოვრებლისაგან განსხვავებით, კომპებს გათლილი ქვებისაგან აშენებდნენ. კომპები ძირითადად ორი ფორმის ჰქონდათ – სწორკუთხოვანი (ზედა ჩეგემი) და ზედა ნაწილისაკენ დავიწროვებული. ასეთი ტიპის კომპი ცნობილია, მაგალითად, სოფელ კიუნეში. ამ კომპის ზედა ნაწილში სხვათაშორის, ქრისტიანობის სიმბოლო – ჯვარია გამოსახული. ზოგიერთ სოფელში დღემდე შემორჩენილია საგვარეულო საძვალეები – აკლდამები. ასეთი სამაროვნები უმეტესად სოფელ ჩეგემის ირგვლივ გვხვდება. ბალყარელთა საცხოვრებლის ტიპები სხვადასხვა ისტორიულ პერიოდში იცვლებოდა. ყველაზე ძველ ტიპს წარმოადგენდა ნახევრადმიწისზედა და მიწისზედა ქვის სახლები, ტყით მდიდარ ადგილებში კი – ძელური სახლები. ქვის საცხოვრებლები უპირატესად გავრცელებული იყო ბალყარეთის მთიანეთში – ჩერეკის, ჩეგემის, ხულამბეზინგის ხეობებში და ბაქსანის ხეობის დაბლობში. ძველი ძელური სახლები დამახასიათებელი იყო ბაქსანის ხეობის ზემო წელისა და აგრეთვე ნაწილობრივ ჩეგემის ხეობებისათვის.

ბალყარულ სახლში კერას მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა. ის წმინდა ადგილად ითვლებოდა. ამავე დროს, ის ოჯახის ერთობის სიმბოლო იყო. კერასთან ბალყარელები სხვადასხვა რიტუალს ასრულებდნენ. ოჯახის უფროსის გარდაცვალებისას, კერაში ცეცხლს აქრობდნენ. მშობლების სახლიდან გასვლამდე პატარძალს აუცილებლად კერისათვის სამჯერ უნდა შემოევიღო. კერის შეურაცხყოფელ პირს ოჯახის მესისხლედ თვლიდნენ. თითქმის XIX-ის ბოლომდე საცხოვრებელი ერთკამერიანი იყო; ძველად მისი ზომები 50-100 კვადრატულ მეტრამდე მერყეობდა. საცხოვრებელთანვე ჰქონდათ სამეურნეო ნაგებობები. ორ-სამ ოთახიან სახლში ერთი ოთახი აუცილებლად სასტუმროდ იყო გათვალისწინებული.

ბალყარელების ტანსაცმელი სხვა ჩრდილოეთკავკასიელი ხალხების ტანსაცმლისაგან თითქმის არ განსხვავდებოდა. ზედაფენების წარმომადგენლების გამოსასვლელი ტანსაცმელი თეთრი ჩოხა იყო. ბალყარელები ატარებდნენ იარაღს, განსაკუთრებით კი – ხანჯალს.

ბალყარელები XX-მდე ერთმანეთს და სხვა მეზობელ ხალხებს ვიწრო და ციცაბო ბილიკებით უკავშირდებოდნენ. მათზე მხოლოდ ფეხით ან ცხენით თუ გადაადგილდებოდნენ. ბორბლიან ტრანსპორტს ბალყარელები არ იცნობდნენ.

ბალყარელთა ძირითადი საკვები რძის საჭმელები იყო: მაწონი, ყველი, არაჟანი. ყველს ძროხის, ცხვრისა და თხის რძისაგან აკეთებდნენ. მარცვლეული კულტურებიდან წამყვანი იყო ქერი. ქერისაგან ამზადებდნენ ლუდსაც. ბევრი ჰქონდათ თაფლი. თაფლის, მოშუშული ფქვილისა და კაკლის ნაზავისაგან ჰალვას ამზადებდნენ. ბალყარელები საკვების არაზომიერად, გადაჭარბებულად მიღებას დიდ ნაკლად თვლიდნენ. მაგიდასთან განსაკუთრებულ ეტიკეტს იცავდნენ. პირველყოვლისა დიდ პატივისცემას გამოხატავდნენ ოჯახის უფროსის მიმართ, რომელსაც ახალგაზრდა მამაკაცები ემსახურებოდნენ. ახალგაზრდა მამაკაცთა არყოფნის შემთხვევაში, ოჯახის უფროსს შეიძლება გოგონებიც მომსახურებოდნენ. უფროსი მამაკაცის შემდეგ ჯერ დანარჩენი მამაკაცები შეექცეოდნენ, შემდეგ – ქალები ასაკისა და ოჯახში მდგომარეობის მიხედვით. ბავშვებს ცალკე აჭმევდნენ.

1827 წლისათვის, როდესაც ბალყარეთი რუსეთს შეუერთდა, აქ ფეოდალურ-პატრიარქალური ურთიერთობები არსებობდა. ბალყარეთი ერთ მთლიან ადმინისტრაციულ-პოლიტიკურ ერთეულს არ წარმოადგენდა. ის ცალკეული ფეოდალური საზოგადოებებისაგან შედგებოდა. ყოველ საზოგადოებას ერთი ან რამდენიმე დიდგვაროვანი (მიწისა და საქონლის მესაკუთრენი) მართავდა. ბალყარეთის მმართველები – ტაუბიები XVIII-ის რუსულ

წყაროებში მოხსენიებულნი არიან როგორც მურზები, მმართველები, მამასახლისები. ჩერეკის საზოგადოებაში (ხეობაში) ესენი იყვნენ: აბაეები, აიდუბულოვები, ჯანხოტოვები (შდრ. ქართული გვარი სვანეთში: ჯანხოთელი), მისაკოვები; ჩეგემის ხეობაში – ბალკარუკოვები, კელემენტოვები; ხოლამის ხეობაში – შაკმანოვები; ბიზინგის ხეობაში – სუნშეეები; ბაქსანში – ურუსბიეეები. ბალყარელების ძირითად ნაწილს თავისუფალი მეთემეები (ყარაკიშები, “შავი ადამიანები”), შეადგენდნენ, დამოკიდებულ გლეხებს კი ეწოდებოდათ “ჩეგარი”. ლაშქრობის შემდეგ ტყვედჩავარდნილებს მონები (“კულ”) ეწოდებოდათ, რომელთა შრომასაც ძირითადად საოჯახო მეურნეობაში გამოიყენებდნენ.

XIXს-ში ბალყარული საზოგადოების ძირითად უჯრედს პატარა ოჯახი შეადგენდა. დიდი ოჯახები იშვიათად იყო. ქალები ემორჩილებოდნენ მამაკაცებს, უმცროსები – უფროსებს. არსებობდა აკრძალვა-უმძრახობის სხვადასხვა სისტემა. ცოლისა – ქმართან, მშობლებისა – ბავშვებთან, პატარძლისა – ქმრის მშობლებთან, სიძისა – სიდედრ-სიძამართან. რძალს არ შეეძლო სხვათა თანდასწრებით დალაპარაკებოდა დედამთილსა და მამამთილს. მშობლებს არ შეეძლოთ შვილების მიმართ თავიანთი გრძნობა აშკარად გამოეხატათ. წარსულში არსებობდა ლევირატი, სორორატი, ქალის მოტაცების ჩვეულება. გავრცელებული იყო სისხლის აღება, ძმად შეფიცვა, სტუმართმოყვარეობა, გაძიძავება. ფეოდალები აღსაზრდელად თავიანთ შვილებს ვასალებსა და გლეხებს აძლევდნენ. თავის მხრივ, ბალყარელი ფეოდალები აღსაზრდელად იყვანდნენ ყაზარდოელი და ქართველი (სვანი) თავადების შვილებს. გაძიძავება ძირითადად ნათესაური კავშირების დამყარების, აგრეთვე მფარველობის მიზნით ხდებოდა.

ბალყარეთში ქორწინება ეგზოგამიური იყო; ერთი გვარის შიგნით ქორწინება შვიდი თაობის ფარგლებში იკრძალებოდა. მიუხედავად იმისა, რომ ბალყარელები XVIIIს-დან ისლამის მიმდევრები იყვნენ, მათში მრავალცოლიანობამ გასაქანი ვერ ჰპოვა. მონოგამიურობა ისლამამდელი ტრადიცია იყო. ეს ტრადიცია გვიან მხოლოდ ზედაფენაში დაირღვა. სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ ჯერ კიდევ XIXს-ის პირველ ნახევარში ტაუბიები პირველი ლამის უფლებით სარგებლობდნენ. ქორწინების საკითხს ოჯახის უფროსი წყვეტდა. ბალყარელებმა იცოდნენ ურვადი. შეთანხმების შემდეგ საქმრო საცოლის მშობლებს ურვადს (საქონელს, ფულს, სხვადასხვა საგნებს) უგზავნიდა. იცოდნენ ქალის მოტაცებაც. ადათით მემკვიდრეობა მხოლოდ ვაჟიშვილებზე გადადიოდა, ვაჟიშვილების არყოლის შემთხვევაში – უახლოეს ნათესავ მამაკაცებზე. ქორწილის დროს მღეროდნენ საქორწილო სიმღერებს, განსაკუთრებით “უა რაიდა”-ს.

ზედაფენის ისლამიზაცია ბალყარეთში ჯერ კიდევ XVIIIს-ის II ნახევარში დაიწყო. XVIIIს-ში აქ ისლამს ძირითადად დაღესტნელები ქადაგებდნენ. თუმცა ჯერ კიდევ XIXს-ში ბალყარელების რწმენა-წარმოდგენები ქრისტიანობის, ისლამის და წარმართობის სინთეზს წარმოადგენდა. ისლამის გავრცელებას თან ახლდა წარმართული და ქრისტიანული ძეგლების განადგურება. XIXს-ის I ნახევარში წმ. გიორგის გამოსახულება შემორჩენილი იყო სოფელ ბიზინგის მახლობლად მდებარე ეკლესიაში. არაერთი პატარა ეკლესია იყო შემორჩენილი ბალყარისა და ხოლამობიზინგის ხეობებში. ეთაყვანებოდნენ წმინდა ქვებსაც. წმინდა ქვებთან შესაწირი მიჰქონდათ. აქვე ვაჟების სრულწლოვანებასაც აღნიშნავდნენ. ერთ-ერთ სოფელში ეთაყვანს სცემდნენ წმინდა ხესაც, რომელსაც სპეციალურად ტრადიციულ ღვეზელს უცხოებდნენ.

12. ყუმუხები

ყუმუხები ჩრდილოეთ კავკასიის ყველაზე დიდი თურქულ-ენოვანი ეთნოსია. ცხოვრობენ დაღესტნის მთისწინეთსა და ყუმუხეთის დაბლობში. ისინი ამ მიწა-წყლის მკვიდრ

მოსახლეობას წარმოადგენენ. ბინადრობენ დაღესტნის ხასავიურტის, ბაბაიურტის, ყიზილიურტის, ბუინაკსკის, ყარაბუდახკენტის, კაიაკენტის და ხაიტაყის რაიონებში, მაჰაჰყალის ირგვლივ ექვს სოფელში, ქალაქებში: მაჰაჰყალა, ხასავიურტი, ბუინაკსკი, იზბერბაში, დერბენტი. ყუმუხები დაღესტნის მოსახლეობის 13%-ს შეადგენენ. 1989 წლის აღწერით ყუმუხების საერთო რაოდენობა 281,9 ათასი კაცი იყო, დღეისათვის – დაახლოებით 350 ათასი, მათ შორის დაღესტანში – დაახლ. 280 ათასი (2000 წლის მონაცემებით). ყუმუხების თითქმის ნახევარი ქალაქებშია კონცენტრირებული. დაღესტნის ფარგლებს გარეთ რუსეთის ფედერაციაში ყუმუხების 20%-ზე მეტი ცხოვრობს. შედარებით დიდი რაოდენობით ყუმუხები მკვიდრობენ ჩაჩნეთის გუდერმესისა და გროზნოს რაიონებში (10 ათასი კაცი), ჩრდილოეთ ოსეთის მოზდოკის რაიონში (9,5 ათასი). განსახლებული არიან აგრეთვე რუსეთის სტავროპოლისა და ტიუმენის ოლქებში, რუსეთის საზღვრებს გარეთ – ყაზახეთში, უკრაინაში, უზბეკეთში, თურქმენეთში, აზერბაიჯანში. ყუმუხთა დიასპორა გვხვდება თურქეთში, იორდანიაში და მსოფლიოს კიდევ რამდენიმე ქვეყანაში.

ყუმუხების თვითსახელწოდებაა **ყუმუჟ**. ამ ეთნონიმიდან მომდინარეობს რუსული და ნოღაური “კუმიკი”, ჩაჩნური – “გუმკი”. დაღესტნის მეზობელ ხალხებში ყუმუხთა ეგზოეთნონიმი გადმოიცემა სიტყვებით: “ბარის მცხოვრებნი”: ხუნძურად – “ლარაგალ”, დარგუულად – “დირკალანტი”, ლაკურად – “არნისა”.

ყუმუხები ანთროპოლოგიურად დიდი ევროპეიდული რასის კასპიურ ტიპს მიეკუთვნებიან. ყუმუხთა ზოგიერთ ჯგუფში კავკასიური ტიპის მინარევიც არის შენიშნული. ყუმუხური ენა დაღესტნის ერთ-ერთ ძველი დამწერლობის ლიტერატურული ენაა. ის შედის თურქულ ენათა ყივჩაღურ ქვეჯგუფში. მეცნიერებმა ყუმუხურ ენაში აღმოაჩინეს აგრეთვე სკვითური (VIII-III სს. ძვ.წ.), კიმირიული (ძვ.წ. VIII ს.), ჰუნთა (IV ს.), ბულგართა, ხაზართა (V-X სს.) და ოღუზთა (XI-XIII სს.) ენების უფრო ძველი ელემენტები, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ ყუმუხების ეთნოსი სხვადასხვა ეთნოსთა შეერთების შედეგადაა ჩამოყალიბებული. ყუმუხურ ენას რამდენიმე დიალექტი აქვს. ლიტერატურული ენა კი ჩამოყალიბებულია ხასავიურტული და ბუინაკსკური დიალექტების საფუძველზე. მას საკმაოდ დიდი ხნის დამწერლობითი ტრადიცია აქვს. დადგენილია, რომ ის ტომები, რომლებიც ასე თუ ისე მონაწილეობდნენ ყუმუხთა ეთნოგენეზში, სარგებლობდნენ ალბანური და რუნული (ძველთურქული) გრაფიკებით. მეცნიერებს აქვთ ცნობები იმის შესახებ, რომ დაღესტნელი ჰუნებისათვის (სავირებისათვის) დამწერლობა შექმნეს ბიზანტიელმა და სომეხმა მისიონერებმა, ხაზარების პერიოდში კი – ახალი დამწერლობა ბერძნული ანბანის საფუძველზე. ამას გარდა, ხაზარი ყალანები მიმოწერაში იყენებდნენ ძველებრათულ ანბანს. არაბთა დაპყრობების შემდეგ, VIII-X სსდან ისლამის და ისლამური კულტურის შემოჭრისას თანდათან არაბული გრაფიკა გავრცელდა, რომელიც რეფორმის შემდეგ ადგილობრივი ენების ბგერით სისტემებს შეეწყო, მათ შორის, ყუმუხურ ენას (აჯამი). 1929 წ. ყუმუხური გადაიყვანეს ლათინურ გრაფიკაზე, 1938 წლიდან კი – რუსულზე. XIX ს-ის ბოლოს ყუმუხურ ენაზე გამოვიდა პირველი ნაბეჭდი წიგნები. ამასთან ერთად ხელნაწერ არაბოგრაფიულ ტრადიციას ბევრად ადრეული ფესვები აქვს. ყველაზე ადრინდელი ასეთი ძეგლია “დერბენდნამე” (XIV ს.) – დაღესტნის ხალხთა ისტორიის ერთ-ერთ ყველაზე პირველი ორიგინალური წყარო.

ხაზართა დროიდან დაწყებული XX ს-ის პირველ მეოთხედამდე ყუმუხთა წინაპარი თურქული ენა, შემდეგ კი თვით ყუმუხური ენა ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიის ეროვნებათშორის ურთიერთობის ენა იყო. ყუმუხური ენა საბოლოოდ მონღოლთა პერიოდამდე ჩამოყალიბდა. ის კავკასიის ხალხების რუსეთის მეფეებთან მიმოწერის ოფიციალური ენაც იყო. ყუმუხური ენა ვლადიკავკაზის, სტავროპოლის, მოზდოკის, ყიზლარის, თემირ-ხან-შურის და სხვ. გიმნაზიებსა და სასწავლებლებში ისწავლებოდა.

მეცნიერთა ერთი ნაწილის აზრით, ყუმუხთა ეთნოგენეზში დაღესტნის მთისწინეთსა და ბარში მცხოვრებმა ადგილობრივმა დაღესტნური მოდგმის მოსახლეობამ მიიღო მონაწილეობა, რომელსაც მოსული თურქულენოვანი მოსახლეობა შეერია და ენობრივი თვალსაზრისით გამარჯვებული ეს უკანასკნელი გამოვიდა. ამ პროცესის დაწყებას აქ ახ. წ. პირველ საუკუნეებს უკავშირებენ. სხვა ავტორთა თვალსაზრისით, ყუმუხთა წინაპრების ფორმირებაში გარკვეული როლი ითამაშეს განზოგადოებული სახელწოდებით ცნობილმა ტომებმა, სახელდობრ: კიმირიელებმა (ძვ.წ. VIIIს-ის დასაწყისამდე), სკვითებმა (ძვ.წ. VIII-IIIსს.). ეთნონიმ “ყუმუხის” მსგავსი ეთნონიმები (“კამაკი”, “გემიკინები”, “კიმიკები” და ა.შ.) გვხვდება პლინიუს სეკუნდას, კლავდიოს პტოლემეოსის (ახ.წ. IIს.), ადრე შუა საუკუნეების არაბთა, მაჰმუდ ქაშგარელის (XIს.), პლანო კარპინის (XIIIს.) და სხვ. ავტორთა ნაშრომებში. მეცნიერები იმასაც აღნიშნავენ, რომ ყუმუხთა წინაპრები უდავოდ შედიოდნენ ჰუნების, სავირების, ბარსელების, ბულგარების სახელმწიფოებრივ გაერთიანებებში. განსაკუთრებით დიდი როლი ყუმუხების ისტორიაში ხაზარებმა და ყივჩაღებმა შეასრულეს.

ყუმუხი ხალხის ჩამოყალიბება მისი ამჟამინდელი ყივჩაღური ენით XII-XIIIსს. მოხდა. განვითარებული ეთნიკური ნიშნებით ყუმუხები XIXს-ში მაღალკონსოლიდირებულ ხალხს წარმოადგენდნენ: მაღალი ეთნიკური თვითშეგნებისათვის დამახასიათებელი და შიდაეთნიკურობის შემაკავშირებელი ერთიანი ენდოეთნონიმით და ენით, ერთიანი კულტურული ბირთვის არსებობით, რეგულარული სავაჭრო-ეკონომიკური და კულტურული ურთიერთობებით და ა.შ. თუმცა ეთნოკულტურული კონსოლიდაციის მიუხედავად, ყუმუხებში გამოიყოფოდა ეთნოგრაფიული ჯგუფები, რომლებსაც კულტურაში, ყოფაში, ენაში, ფოლკლორში შემორჩენილი ჰქონდათ ზოგიერთი სპეციფიური ნიშანი. შუა საუკუნეებში ჩამოყალიბებული სახელმწიფოებრიობის ტრადიციები მომდევნო პერიოდებშიც გრძელდებოდა, როდესაც ისინი სხვადასხვა საშამხლოებსა, სახანოებსა და სხვ. პოლიტიკურ სამფლობელოებში შედიოდნენ. სოციალური თვალსაზრისით ყუმუხთა საზოგადოება შედგებოდა აზნაურებისაგან, სხვადასხვა კატეგორიის უზდენტაგან, გლეხთაგან და სხვ.

სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ XVIIს-დან ყუმუხებს მჭიდრო სავაჭრო და დიპლომატიური ურთიერთობა ჰქონდათ რუსეთთან. XIXს-ის დასაწყისში ყუმუხეთი რუსეთს შეუერთდა და დაღესტნის ოლქის ჩამოყალიბების შემდეგ (1860წ. ცენტრი ქ. თემირ-ხან-შურა) ფაქტობრივად ლიკვიდირებულ იქნა შამხალის, ხანების ხელისუფლება; ადრინდელი სამფლობელოების ნაცვლად ხაიტაყ-თაბასარანის, თემირ-ხან-შურის, ყუმუხეთის (გვიან ხასავიურტის) ოკრუგები ჩამოყალიბდა. ყუმუხები თემირ-ხან-შურის და ხასავიურტის ოკრუგებში მთელი მოსახლეობის 60%-ს შეადგენდნენ, ხაიტაყ-თაბასარანის ოკრუგში კი – დაახლ. 15%-ს. 1920 წელს დაღესტნის ასსრ-ს შექმნის შემდეგ ყუმუხების უმეტესობა ხასავიურტის ოკრუგის შემადგენლობაში აღმოჩნდა, რითაც, ფაქტობრივად, ყუმუხების ბინადრობის ტერიტორიის დიდი ნაწილის ადმინისტრაციული ერთობა აღდგა (ბრაგუნელი და მოზდოკელი ყუმუხების გამოკლებით).

ძველთაგანვე ყუმუხების სამეურნეო საქმიანობის ძირითად დარგს მიწათმოქმედება წარმოადგენდა. მარცვლეულიდან მოყავდათ: ხორბალი, ქერი, ფეტვი, სიმინდი. მიწათმოქმედება სარწყავი იყო. ყუმუხებმა განავითარეს აგრეთვე: მებაღეობა, მევენახეობა, მებოსტნეობა, ბაღჩეული კულტურების მოყვანა. ყუმუხების სახალხო მეურნეობის მეორე მნიშვნელოვანი დარგია მეცხოველეობა, რასაც ყუმუხეთის კარგი სათიბები და სამოვრები განაპირობებდა. მეცხოველეობა სტაციონარული იყო. მთიანი დაღესტნის მცხოვრებნი ყუმუხებისაგან არენდით საზამთრო სამოვრებს იღებდნენ. იმავე არენდის პირობით ყუმუხები მთიელთა საზაფხულო სამოვრებით სარგებლობდნენ. სამეურნეო-ეკონომიკური კავშირების ეს მრავალსაუკუნოვანი ტრადიცია არა მხოლოდ დაღესტნის მოსახლეობის ეკონომიკურ ინტერესებს აკმაყოფილებდა, არამედ ხდებოდა შრომის რაციონალური გადანაწილება და, რაც

მთავარია, მიწის გამო ეთნოსთა შორის კონფლიქტებსაც გამორიცხავდა. ჯერ კიდევ XIX-ის დასაწყისში ყუმუხეთში მიწაზე საზოგადოებრივი საკუთრება ფაქტობრივად არ არსებობდა. აქ გაბატონებული იყო ფეოდალური მიწათსარგებლობა. აღნიშნულ პერიოდში მიწათმოქმედების სამი ძირითადი სახე არსებობდა: კერძო, სახელმწიფო და ვაკუუური (მეჩეთების მიწები). ზღვის სიახლოვემ ყუმუხებში მეთევზეობის განვითარებაც განაპირობა, რასაც დამხმარე ხასიათი ჰქონდა. ეკონომიკაში გარკვეული მნიშვნელობა ჰქონდა მარილისა და ნავთობის მოპოვებას, რითაც მთიანი დაღესტნის მოსახლეობას ამარაგებდნენ.

ყუმუხეთზე გადიოდა უმნიშვნელოვანესი სავაჭრო გზა, კერძოდ, დიდი აბრეშუმის გზა. ყუმუხეთის ბარი დაღესტნის ბევრი რაიონისათვის ძირითად ბელელად ითვლებოდა, რაც მის სავაჭრო და ეკონომიკურ აღმავლობას განაპირობებდა.

ყუმუხთა დასახლების ძირითად ტიპს სოფელი (იურტი, გენტი, ავული) წარმოადგენდა. ყუმუხეთის ტერიტორიაზე ძველი და შუა საუკუნეების ბევრი ქალაქი (სემენდერი, ბელენჯერი, თარგუ, ენდერი და სხვ.) მდებარეობდა; აქვეა თანამედროვე დაღესტნის ქალაქები (მაჰაჩყალა, ბუინაკსკი, ხასავიურტი და სხვ.). არაბ-ხაზართა ომის პერიოდში, მონღოლთა ლაშქრობებისას, კავკასიური ომების მიმდინარეობის დროს, ბევრი ყუმუხური სოფელი მიწის პირისაგან აღიგავა, მაგრამ მშვიდობიან დროს ბევრი მათგანი კვლავ აღორძინდებოდა ხოლმე. მეფის რუსეთის დაპყრობების დროს და შემდეგაც, ყუმუხეთის ბარში ბევრი რუსული სიმაგრე და სოფელი აშენდა. აქ ნოღაელთა ნაწილიც ბინადრობს, რომლებსაც შექმნილი აქვთ როგორც ცალკეული დასახლებები, ისე ყუმუხთა სოფლებში არიან განსახლებული. საბჭოთა ხელისუფლების დროს ყუმუხეთში ეთნიკური სიტუაცია ძალიან შეიცვალა. 1950-1970-იან წლებში მთიდან ბარში ორგანიზებულად 350 ათასზე მეტი მთიელი გადაასახლეს. ამას გარდა, 100 ათასზე მეტი ადამიანი დამოუკიდებლად მიგრირდა. ყოველივე ამან ყუმუხებს თავის ძირძველ ტერიტორიაზე მიწის მნიშვნელოვანი ნაწილი დააკარგვინა, მოესპოთ ბინადრობის კომპაქტურობის საშუალება; იქცნენ ეთნიკურ უმცირესობად, რითაც ეთნოსის თვითგადარჩენის პრობლემის წინაშე დადგნენ.

XIX-მდე ყუმუხელთა თუხუშმა (ტაიპა, ყავუმი, ჯინსი) ცვლილებები განიცადა. მიუხედავად ამისა თუხუშში მხოლოდ მამის ხაზით ნათესავეები (ჩვეულებრივ 100-150 კაცი) შედიოდნენ. დიდ როლს აკუთვნებდნენ ნათესაობას. მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა არასისხლიერი კავშირებიც: ათალიკობა (ბავშვის სხვის გვარში გაზრდა), ყონალობა-მმობილობა.

XIX-ში ყუმუხების ოჯახის ძირითადი ტიპი პატარა ოჯახი იყო, თუმცა აქა-იქ 25-30 კაციანი გაუყოფელი ოჯახებიც იყო შემორჩენილი. ოჯახის ყველა წევრი ოჯახის უფროსს უსიტყვოდ ემორჩილებოდა, რომელიც, ჩვეულებრივ, ასაკით უფროსი მამაკაცი იყო და რომელიც განუსაზღვრელი ავტორიტეტით სარგებლობდა. მაგრამ უმნიშვნელოვანესი საკითხების გადაწყვეტა ზოგჯერ საოჯახო საბჭოზე ხდებოდა, რომელშიც ყველა ასაკით უფროსი და ზოგიერთი ქალიც მონაწილეობდა.

ქორწინება და განქორწინება შარიათით რეგულირდებოდა. ქორწინდებოდნენ 15-16 წლის ასაკიდან. იცოდნენ ურვადი. ქორწილის დროს ნეფე ახლო მეგობრის სახლში იმყოფებოდა. ყუმუხების საოჯახო-ნათესაურ ურთიერთობებში ტრადიციული იყო უმძრახობის წეს-ჩვეულება.

ყუმუხეთში სუნიტური მიმართულების ისლამი VIII-XII სს-ში გავრცელდა. სხვადასხვა მონაცემებით, ამ პერიოდამდე ყუმუხებში ქრისტიანობაც იყო გავრცელებული, ხაზართის ზედა ფენებში კი – იუდაიზმიც. ისლამის ადრე გავრცელებამ წარმართობის დროინდელი რწმენა-წარმოდგენები ფაქტობრივად გააქრო. ფოლკლორული და ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით ირკვევა, რომ ყუმუხები ეთაყვანებოდნენ უმაღლეს ღვთაებას – თენგირის, მზის, მთვარის, დედამიწის და წყლის ღვთაებებსა და სულებს. შემორჩენილია თქმულება-

გადმოცემები, საწესჩვეულებო სიმღერები და სხვ. ყუმუხებს შორის ფართოდაა გავრცელებული მუსლიმური მითოლოგია.

ყუმუხებში მნიშვნელოვან დონეს მიაღწია ორნამენტულმა ხელოვნებამ. მაგალითად, ძველი ტიპის სახლებში დიდი მნიშვნელობას ანიჭებდნენ მოჩუქურთმებულ ორნამენტს, რომლებითაც სახლის ხის ნაწილებსა და კარებებს რთავდნენ.

ორიგინალური და მაღალი მხატვრული ხარისხით გამოირჩეოდა ყუმუხური ხაოიანი ხალიჩები, ქეჩის ფარდაგები, ჭილოფები, ხურჯინები. ყუმუხმა ხალხმა შექმნა ფოლკლორის მაღალმხატვრული ნიმუშები. გავრცელებული იყო ნართული ეპოსიც. “ანჟის ბრძოლის თქმულებაში” არაბ-ხაზართა ომის პერიოდია ასახული. კალენდარულ-საწესჩვეულებო პოეზია წარმოდგენილია წვიმის გამოწვევის, საშემოდგომო და საგაზაფხულო სიმღერებით.

ყუმუხური ლიტერატურის ფორმირება XIV-XV სს-ში დაიწყო (უმუ ქამალი, ბაღდად ალი, მუჰამედ ავაბი...), თუმცა მნიშვნელოვან დონეს მხოლოდ XVIII-XIXსს-ში მიაღწია, როდესაც მოღვაწეობდნენ ისეთი პოეტები, როგორებიც იყვნენ ა. კაკაშურინსკი, ირცი ყაზახი, მ.-ე. ოსმანოვი და სხვ. ყუმუხები იყვნენ წარმოშობით რუსი პოეტი არსენ ტარკოვსკი და მისი შვილი, მსოფლიოში ცნობილი კინორეჟისორი ანდრეი ტარკოვსკი. ყუმუხებში საკმაოდ კარგად იყო განვითარებული ასტრონომიული ცოდნა, რასაც მრავალი პლანეტისა და თანავარსკვლავედთა სახელწოდებებიც ადასტურებს.

ყუმუხთა ცხოვრებაში უმნიშვნელოვანეს როლს თამაშობდა სპორტის ეროვნული სახეობები. მათ ჰქონდათ “ბალახის ჰოკეის” თავისებური სახეობა: სადამოთი აბედს (ნაცარტუტში გამოხარშული ხის ერთგვარი სოკო) მოუკიდებდნენ ცეცხლს და მის წართმევაში ერთმანეთს ხოკიჯოხით (ყვანჯით) ეპაექრებოდნენ, დღესასწაულებზე იმართებოდა დოლი.

13. ნოღაელები

ნოღაელები ჩრდილოეთ კავკასიის ერთ-ერთი თურქულენოვანი ხალხია. მათი თვითსახელწოდებაა **ნოღაი**, **ნოღაილარ**. 2002 წლის მონაცემებით რუსეთში 91 ათასი ნოღაელი მკვიდრობდა, მათ შორის, დაღესტანში (34 ათასი), ჩეჩნეთში (7 ათასი), სტავროპოლის მხარეში. ნოღაელთა განსახლების ძირითადი არეალია ნოღაის სტეპი. დღეს ის ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულად გაყოფილია დაღესტანს, ჩაჩნეთსა და სტავროპოლის მხარეებს შორის. ნოღაელები შემდეგ ეთნოგრაფიულ ჯგუფებად არიან დაყოფილი: ყარანოღაელები (დაღესტანი), აჩიკულაელი და ყუმელი ნოღაელები (სტავროპოლი), ყუბანელი ნოღაელები (ყარაჩაი-ჩერქეზეთი), და ასტრახანელი ნოღაელები (ასტრახანის ოლქი). ნოღაელები ცხოვრობენ აგრეთვე თურქეთში, რუმინეთში და სხვა ქვეყნებში.

ნოღაელები სამხრეთციმბირულ (თურანულ) გარდამავალ რასას მიეკუთვნებიან. ნოღაელთა ანთროპოლოგიური ტიპისათვის დამახასიათებელია როგორც მონგოლოიდური, ისე ევროპეიდული ელემენტები.

ნოღაელები ლაპარაკობენ ალთაურ ენათა ოჯახის თურქული ჯგუფის ყივჩაღური ქვეჯგუფის ნოღაურ ენაზე, რომელსაც ორი დიალექტი აქვს: ყარანოღაური და ყუბანური. ლიტერატურულ ენას საფუძვლად უდევს ყარანოღაური დიალექტი. დამწერლობა XVIIIს-დან 1928 წლამდე ჰქონდათ არაბული გრაფიკის საფუძველზე. 1928 წლიდან – ლათინურზე, 1938 წლიდან – რუსულ გრაფიკზე.

ნოღაელთა ეთნოსი ნოღაელების ჩრდილოეთ კავკასიაში მოსვლამდე ჩამოყალიბდა. ნოღაელთა ეთნიკურ საფუძველს ირტიშისპირეთში, ჩრდილო-დასავლეთ მონღოლეთში, დემტი-ყივჩაღში, შუა აზიაში, ჩრდილოეთ კავკასიაში ძველი თურქულენოვანი და მონღოლურენოვანი ტომები წარმოადგენენ. მათ ფორმირებაში მონაწილეობა მიიღეს ყისუნებმა, უიგურებმა, ნაიმანებმა, კერეიტებმა, ყივჩაღებმა, დურმენებმა, ყატაგანებმა,

ყუნგრატებმა, მანგიტებმა, კენეგესებმა, კანგლებმა, ასებმა, ბულგარებმა და სხვებმა. დომინირებული როლი კი ყივჩაღებმა შეასრულეს. სხვადასხვა ეპოქაში ისინი შედიოდნენ ჰუნების კავშირში, თურქულ ყაღანატებში, ბულგარულ-ხაზარულ გაერთიანებებში. ნოღაელთა სახელწოდება მომდინარეობს ოქროს ურდოს მმართველ ნოღაის სახელიდან (ჩინგის ხანის შვილი), რომელიც არაერთხელ მოიხსენიება იმ დროს (XIII ს.). წერილობით წყაროებში ცნობილია, რომ ოქროს ურდო ეთნიკურად ერთგვაროვანი არ იყო. XIV ს.-ში ოქროს ურდოს დაცემის შემდეგ, ჩამოყალიბდა ნოღაის ურდო. ეთნონიმი “ნოღაელი” ძირითადად გავრცელდა ხან ედილეს დროს (XIV ს. ბოლო – XV ს. დასაწყისი). პირველი ცნობები ნოღაელების ჩრდილოეთ კავკასიის სტეპებში გამოჩენის შესახებ, მათ შორის თერგისა და სულაკის დაბლობებში, XV ს.-ის ბოლოს მიეკუთვნება. XVI ს.-ის მეორე ნახევარში მმთამკვლელი ომის შემდეგ ნოღაის ურდო ორ ულუსად გაიყო: დიდი ნოღაი და პატარა ნოღაი. აქედან მოყოლებული ჩრდილოეთ კავკასიის სტეპები ნოღაელთა ბინადრობის ძირითად რაიონებად იქცა. პატარა ურდო შავიზღვისპირეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთსა და ჩრდილოეთ კავკასიის სტეპებში ბინადრობდა. ჩრდილოეთ კავკასიის აღმოსავლეთი რაიონებიც პატარა ნოღაელთა ურდოდან გამოსულებს ჰქონდათ დაკავებული. თერგისა და სულაკის დაბლობში ნოღაელთა დიდი ურდო მომთაბარეობდა. XVII ს.-ის ბოლოს ნოღაელთა მნიშვნელოვანი ნაწილი თერგისა და სულაკის დაბლობებიდან მოზდოკის სტეპში გადასახლდა, რომლებმაც საფუძველი ჩაუყარეს ნოღაელთა ჩრდილო-აღმოსავლეთ ჯგუფს და რომლებიც ყარანოღაელების სახელით არიან ცნობილი. XVII ს.-ის შუა ხანებში ნოღაელთა ნაწილი დღევანდელი ყარაჩაი-ჩერქეზეთის ტერიტორიაზე მდინარეებს ინჯიკსა და ზელენჩუკს შორის მომთაბარეობდა.

ნოღაელთა ბინადრობის ტერიტორია დიდ სივრცეს მოიცავდა, ეს ბუნებრივიცაა, რადგან ამას მათი მომთაბარეული ცხოვრება განაპირობებდა. XVIII ს.-ის დასაწყისში მათი სამომთაბარო ადგილები მდ. იაკიდან მდ. დნესტრამდე იყო გადაჭიმული. ნოღაელთა ბინადრობის ტერიტორიაში შედიოდა აგრეთვე ჩრდილოეთ კავკასიის და კავკასიისწინეთის რაიონები, სადაც ისინი არა მხოლოდ მომთაბარეობდნენ, არამედ თანდათან გადადიოდნენ ბინადარ ცხოვრებაზე. ნოღაელთა ტერიტორიულ განსახლებაზე საგარეოპოლიტიკური ფაქტორებიც ახდენდა გავლენას. ყირიმელი ხანებისა და ყალმუხების ლაშქრობებმა ნოღაელთა ვოლგიდან ყუბანისაკენ მრავალრიცხოვანი გადაადგილებანი გამოიწვია (1715-1723წწ.) და პირიქით, ყუბანელი ნოღაელებისა – ყირიმსა და დიდ ყაბარდოში. 1785 წელს ყუბანისიქითა ნოღაელების ნაწილი ყიზლარის სტეპებში ყარანოღაელებს შორის გადასახლდა, მაგრამ 1799 წელს, ყარანოღაელებთან გართულებული მდგომარეობის გამო, დაახ. 400 კიბიტკით სხვაგან მიგრირდნენ. ურუქსა და ლაბას შორის მომთაბარე ორი ათასი კიბიტკა 1787 წ. ყუბანის მარჯვენა მხარეს გადავიდა და აქ მომთაბარე ნოღაელთა 1500 კიბიტკას შეუერთდა. XVIII ს.-ის 80-იან წლებში ახლად შექმნილი კავკასიის გუბერნიის ფარგლებში ნოღაელთა სამი ჯგუფი იყო ცნობილი: ყიზლარის (ძირითადად ყარანოღაელები), მოზდოკის (მდ. ყუბანიდან გამოსახლებულნი) და ბეშტოველები, რომლებიც პიატიგორიეს რაიონში ცხოვრობდნენ. რუსეთის ხელისუფლება ცდილობდა ნოღაელების ურალის იქით გადასახლებას. ამის გამო, 1783 წელს მათ წინააღმდეგ ა. სუვოროვის მეთაურობით, რეგულარული ჯარის ნაწილები გააგზავნეს. ლაშქრობის შედეგად ათეული ათასი ნოღაელი გაანადგურეს. XVIII ს.-ის ბოლოს შექმნილი მდგომარეობისა და აგიტაციის შედეგად, ნოღაელთა მნიშვნელოვანი რაოდენობა თურქეთში გადასახლდა. დარჩენილი ნოღაელების ნაწილი, პოტიომკინის ბრძანებით, ყირიმსა და შემდეგდროინდელ სტავროპოლის გუბერნიაში გადასახლეს. 1850 წელს ნოღაელთა ახალი ტალღა მიგრირდა თურქეთში. 1860-იანი წლების დასაწყისში კავკასიის ომის დამთავრებისთანავე, ნოღაელებმა იძულებით დატოვეს ყუბანის ზემო წელი, მალკისა და დიდი ზელენჩუკის ხეობები, ლაბა. ბროკჰაუზერონის ენციკლოპედიის მონაცემებით,

თურქეთში დაახლ. 180 ათასი ნოღაელი გადასახლდა. საბჭოთა პერიოდში ჩრდილოეთ კავკასიის სტეპებში მოსახლე ნოღაელები სამ სხვადასხვა ტერიტორიულ-ადმინისტრაციულ ერთეულში აღმოჩნდნენ. მათი ერთი ნაწილი დაღესტანში ცხოვრობს, მეორე ნაწილი – ჩაჩნეთში და მესამე ნაწილი – სტავროპოლის მხარეში.

ნოღაელთა ურდოსათვის დამახასიათებელი იყო ფეოდალურ-პატრიარქალური ურთიერთობები. შემორჩენილი იყო გვარტომობრივი დაყოფის გადმონაშთები, გვაროვნული და სამეზობლო დახმარება, სისხლის აღება, სტუმართმოყვარეობა, ათალიკობა. XIXს-ში ოჯახის ორი ფორმა არსებობდა: დიდი (პატრიარქალური) და პატარა.

XIXს-ში ნოღაელთა მთავარი სამეურნეო საქმიანობა მომთაბარე მესაქონლეობა იყო (ცხვარი, თხა, მსხვილფეხარქოსანი საქონელი), მეცხენეობა, მეაქლემეობა. ნოღაელი მომთაბარის ძირითად სიმდიდრეს ცხენი, აქლემი და ცხვარი წარმოადგენდა. მესაქონლეობასთან ერთად, ბინადარი ნოღაელები მიწათმოქმედებასაც მისდევდნენ. ნოღაელთა ძველ სამეურნეო საქმიანობად მონადირეობა და მეთევზეობაც ითვლებოდა.

ნოღაელთა დასახლების დამახასიათებელი ტიპი XIXს-ის ბოლოს მომთაბარე აულები იყო, რომლებიც იყოფოდნენ გაზაფხულ-ზაფხულის, ზაფხულ-შემოდგომისა და ზამთრის აულებად. ნოღაელთა ტრადიციული საცხოვრებელი კიბიტკა (იურტა) იყო.

ნოღაელთა ტრადიციული საჭმელი ხორცი და რძის პროდუქტები იყო.

საქორწინო ასაკი გოგონებისათვის 13-15 წელი იყო, ვაჟებისათვის – 15-20 წელი. ქორწინება მკაცრად ეგზოგამიური იყო. თერგსულაკის დაბლობის ნოღაელებში ეგზოგამიას მამის ხაზით შვიდი თაობის განმავლობაში იცავდნენ. დედის ხაზით ნათესავებზე დაქორწინება დაშვებული და სასურველიც იყო, რადგან დედის გვარს სხვა დამლა ჰქონდა. ქორწინების აუცილებელი პირობა ურვადის გადახდა იყო, რომლის რაოდენობა 15-დან 40 მსხვილფეხარქოსან საქონლამდე მერყეობდა.

ნოღაელები სუნიტი-მუსლიმები არიან, რომელიც მათ შორის XIIIს-ის მეორე ნახევარში გავრცელდა.

ნოღაელებს მდიდარი ფოლკორი აქვთ. საგმირო პოემები, საწესჩვეულებო პოეზია, ზღაპრები, ლეგენდები, თქმულებები, ანდაზები, გამოცანები. დიდად იყო განვითარებული მუსიკალური ფოლკლორი, ქორეოგრაფია, აგრეთვე ხალხური თამაშობები და სპორტული ასპარეზობები (ჭიდაობა, დოდი და სხვ.). ნოღაელებს დამუშავებული ჰქონდათ ხალხური კალენდარი, რომელთა შორის ყველაზე ძველი იყო 12-წლიანი ცხოველთა ციკლი. ისინი ამ კალენდრით XIX-XX სს-ის მიჯნამდე სარგებლობდნენ. ამ ციკლის მიხედვით წელთაღრიცხვა შემდეგი სახით წარმოგვიდგება: პირველი წელი – თავვის, მე-2 წელი – ძროხის, მე-3 წელი – ჯიქის, მე-4 წელი – კურდღლის, მე-5 წელი – თევზის, მე-6 წელი – გველის, მე-7 წელი ცხენის, მე-8 წელი – ცხვრის, მე-9 წელი – მაიმუნის, მე-10 წელი – ქათმის, მე-11 წელი – ძაღლის, მე-12 წელი – ღორის. ნოღაელებში ყველაზე გავრცელებული კალენდარი სამეურნეო კალენდარი იყო, რომლის თანახმად, წელიწადი მარტში იწყებოდა. შემორჩენილი იყო ძველი თურქული ღვთაების – თენგრის რწმენა-წარმოდგენების გადმონაშთები.

90-იანი წლების დასაწყისი ნოღაელებში ნაციონალური თვითშეგნების აღმავლობის პერიოდი იყო. ისინი რუსეთის ფედერაციაში ნოღაელთა ავტონომიის შექმნას ითხოვენ.

14. ხუნძები (ავარიელები)

დაღესტნის ხალხთა შორის ყველაზე მრავალრიცხოვანნი ხუნძები არიან. 2002 წლის მონაცემებით, რუსეთის ფედერაციაში 757 ათასი ხუნძი ცხოვრობდა. დაღესტანში 612,6 ათასი ხუნძი იყო აღრიცხული, თუმცა ამ რაოდენობაში მათი მონათესავე რამდენიმე პატარა ხალხიცაა შეყვანილი. 1926 წ. აღწერით, 177,2 ათასი ხუნძი მკვიდრობდა, 1989 წელს მათმა

რაოდენობამ 491 ათასს გადააჭარბა. ასე რომ, 80 წლის განმავლობაში ხუნძთა დემოგრაფიული ვითარება მნიშვნელოვნად გაუმჯობესდა. ხუნძები, გარდა დაღესტნისა, ცხოვრობენ აგრეთვე: ჩაჩნეთში, ყალმუხეთში, აზერბაიჯანში, ყაზახეთში. ხუნძების განსახლების ძირითადი არეალია დასავლეთ დაღესტნის მთიანი რაიონები. მათი 68% დაღესტნის 22 რაიონის სოფლებში მკვიდრობს. ქალაქ მაჰაჰყალაში მოსახლეობის 21% ხუნძია, ყიზილიურტში, იუჟნო-სუხოკუმსკა და ბუინაკსკში ისინი 43-52% არიან, ხასავიურტში, ყიზლარში და კასპიისკში – 12-22%. აზერბაიჯანში ხუნძები საქართველოს ისტორიულ პროვინციაში – აღმოსავლეთ კახეთში (დღევანდელ საინგილოში) ცხოვრობენ. ზაქათალისა და ბელაქანის რაიონებში მათი რაოდენობა 45 ათასი კაცის ფარგლებშია. არიან საქართველოს დღევანდელ ტერიტორიაზეც (ყვარლის რაიონში დაახლ. 4,2 ათასი). ხუნძები არა მხოლოდ რაოდენობით არიან მეტნი დაღესტნის სხვადასხვა ხალხებს შორის, არამედ მათ ამ მხარის ყველაზე დიდი ტერიტორიაც უკავიათ. ხუნძური ენის გავრცელების არეალი სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ 170 კმ-ზეა განფენილი, ხოლო სიგანიერე დასავლეთიდან აღმოსავლეთით – დაახლ. 70 კმ-ია. ისტორიულად ხუნძებს დაღესტნის სამი მდინარის აუზი უკავიათ. ესენია: ავარიის ყოისუ, ანდის ყოისუ და ყარაყოისუ. 1940-1960 წლებში მაღალმთიანი რაიონებიდან ბარის რაიონებში (ყიზილიურტის, ხასავიურტის და ყიზლარის რაიონებში) 120 ათასი ხუნძი გადაასახლეს.

ხუნძების თვითსახელწოდებაა **მაარულალ**, რაც მთიელს ნიშნავს. რუსები ხუნძებს **ავარიელებს** უწოდებენ. ეს ეთნონიმი რუსებისაგან სხვა ხალხებშიც გავრცელდა. არც თუ ისე დიდი ხნის წინ ხუნძებით დასახლებულ ტერიტორიას ავარიას და ამ ტერიტორიაზე მოსახლეთ ავარიელებს არავინ არ უწოდებდა. მეცნიერები ფიქრობენ, რომ სიტყვა “ავარია” დაკავშირებულია სერირის მეფე ავართან, რომელიც V ს-ში მეფობდა (ამის შესახებ ცნობა მოეპოვება Xს-ის არაბ ისტორიკოსს იბნ-რუს-ტას). დადგენილია, რომ ტერმინი “ავარი” არაა დაკავშირებული VI-IXსს-ის მომთაბარე თურქულენოვან ხალხთან ავარებთან. ხუნძახის სახანოს და მისი მოსახლეობის მიმართ “ავარიისა” და “ავარების” გამოყენება ძალიან გვიან დაიწყო. ხუნძახის (ავარიის) ყოველ საზოგადოებას საკუთარი სახელწოდება ჰქონდა. როგორც აღვნიშნეთ, მთელი ხალხის აღმნიშვნელი ენდოეთნონიმი მაარულალი იყო. XXს-ის დასაწყისამდე ამ ხალხის არც ერთი ადამიანი არ იტყოდა, რომ ის ავარიელია. 1950-იან წლებში ბევრმა მოხუცმა არც კი იცოდა რა არის “ავარიელი”. ხუნძთა აღმნიშვნელი ქართული ეთნონიმი **“ხუნძები” ერთ-ერთი დიდი სოფლისა და საზოგადოების სახელწოდებიდან – ხუნძახიდან მომდინარეობს**. მეზობელო ხალხები დაღესტნელ ხუნძებს სხვადასხვა სახელებით მოიხსენიებდნენ. დარგუელებისათვის ისინი “კარახან”-ები იყვნენ, ლაკებისათვის – “იარუსა”, ყუმუხებისათვის – “თავლულარ”, აზერბაიჯანელებისათვის – “ლეზგილერ”, ჩაჩნებისათვის – “ჯაი”. რაც შეეხება ქართველებს, ისინი ხუნძებთან ერთად ეთნონიმ ლეკსაც იყენებდნენ, თუმცა ის ქართულ ენაში არა მხოლოდ ხუნძებს, არამედ დაღესტნის ყველა ხალხს აღნიშნავდა.

ხუნძები, ისევე როგორც დაღესტნელების უმეტესობა, ანთროპოლოგიურად დიდი ევროპეიდული რასის წინააზიური (ანუ ბალკანურ-კავკასიური) რასის კავკასიონურ ვარიანტს მიეკუთვნებიან. ისინი საშუალო სიმაღლისანი არიან, აქვთ ქერა ან შავგვრემანი თმა, მაღალი და განიერი სახე.

ხუნძური ენა ჩრდილოეთკავკასიურ ენათა იჯახის ნახურ-დაღესტნური ჯგუფის ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ანუ ხუნძურ-ანდიურ-ცეზურ ქვეჯგუფში შედის. მას ბევრი დიალექტი აქვს და ბევრი საზოგადოება და სოფელი თავის დიალექტზე ლაპარაკობს. მეზობელი სოფლების კილოთქმებიც კი ხშირად ძალიან განსხვავდება ერთმანეთისაგან. ბევრი დაღესტნელისათვის ხუნძური ურთიერთობის საშუალებაა. ხუნძურ სალიტერატურო ენას საფუძვლად უდევს ერთგვარი კოინე – “სტუმრის ენა”, რომელიც საუკუნეების განმავლობაში გამომუშავებული იყო ბაზრებში, სტუმრად ურთიერთობის დროს. სპეციალურ

ფილოლოგიურ ლიტერატურაში საერთო ენას “ბოლმაწს” – “ლაშქრობის ენას”, “მოლაშქრის ენას” უწოდებენ. “ბოლმაწის” შემუშავება ერთიანმა სამართლებრივმა სისტემამ და პოლიტიკურმა კონსოლიდაციამაც განაპირობა. ხუნძური დამწერლობა არაბული გრაფიკის საფუძველზე (აჯამი) XV-XVI სს-ში შეიქმნა. მეცნიერები ფიქრობენ, რომ არაბთა დაღესტანში გამოჩენამდე ხუნძები ალბანური და ქართული დამწერლობით სარგებლობდნენ. 1928 წელს ხუნძური დამწერლობა ლათინურ გრაფიკზე გადავიდა, 1938 წლიდან – რუსულ ანბანზე. დღეისათვის ხუნძურ ენაზე იბეჭდება წიგნები, ჟურნალები და გაზეთები. სკოლებში მეოთხე კლასამდე ხუნძები მშობლიურ ენაზე სწავლობენ, ხოლო მეოთხე კლასის ზემოთ ისინი მას როგორც ერთ-ერთ საგანს ისე გადიან.

ხუნძეთის ტერიტორიაზე განსახლებული სხვადასხვა ტომები ძვ.წ. პირველი ათასწლეულის მეორე ნახევარში აღმოსავლეთ კავკასიაში წარმოქმნილი ალბანეთის სახელმწიფოს შემადგენლობაში შედიოდნენ. დაღესტნის ტერიტორიაზე V-VI სს-ის ადრესახელმწიფოებრივი წარმონაქმნი – სერირის სამეფო ძირითადად ხუნძებით განსახლებულ ტერიტორიას მოიცავდა. IX-Xსს-ის წყაროების ცნობით, სერირის სამეფოს საზღვრები გაფართოებულა და ის მთიან ხეობებთან ერთად სტეპებსაც მოიცავდა. სერირის სახელით ის სპარსულსა და არაბულ წყაროებში მოიხსენიება. XIVს-დან სერირის სამეფოს პოლიტიკური გაერთიანება დაღესტნურ ქრონიკებში ავარიად იწოდებოდა. ამ ქვეყნის მცხოვრებთ განვითარებული ჰქონდათ მეურნეობის სხვადასხვა დარგი: მიწათმოქმედება, მესაქონლეობა, ხელოსნობა. სერირის სამეფოს სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობა ჰქონდა არა მარტო კავკასიის მეზობელ სახელმწიფოებთან, არამედ მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნებსა და სამხრეთ-აღმოსავლეთ ევროპასთან. VIIIს-დან აქ თავიანთ რელიგიებს ავრცელებდნენ არაბები, სომხები და ქართველები. ქართველთა სამისიონერო მოღვაწეობა სწორედ ხუნძებით დასახლებული ტერიტორიით შემოისაზღვრებოდა. არაბთა ბატონობამ თავისი გაიტანა და თითქმის მთელი მოსახლეობა ისლამის მიმდევარი გახდა. მას შემდეგ არა მარტო ხუნძეთის, არამედ დაღესტნის მთელ ტერიტორიაზე ფართო გასაქანი მიეცა არაბული კულტურის გავრცელებას.

შუა საუკუნეების ხუნძეთში შემორჩენილი იყო წარმართობის გადმონაშთები. არაერთი აულის მოსახლეობას ქრისტიანობა ჰქონდა მიღებული. მეცნიერთა ვარაუდით, ამას ბევრი ტოპონიმიკური სახელწოდება ადასტურებს და აგრეთვე ზოგიერთი სოფლის, თუხუმისა თუ სახელის შესახებ გადმოცემა ქართული და სომხური წარმომავლობის შესახებ. ხუნძახში, ზემო ჩირიურტში, ანწუხში ეკლესიების ნანგრევები, ჯვრები და მათი ქვაზე გამოსახულებანია შემორჩენილი. დღემდე მდ. ავარიის ყოისუს ხეობაში კარგადაა შემონახული X-XIსს-ის ქრისტიანული “დათუნას” სახელით ცნობილი ეკლესია. დღეს ხუნძები სუნიტი-მუსლიმები არიან. დაახლოებით XIIს-ის მეორე ნახევრიდან და XIIIს-ის პირველი ნახევრიდან სერირის სამეფო რიგ ფეოდალურ სამფლობელოებად დაიშალა. ამ დროიდან მოყოლებული აღმოსავლურ წყაროებში სერირის სამეფოს მოხსენიება საერთოდ ქრება. XIVს-ის ისტორიულ თხზულებებში, რომელშიც X-XIVსს-ის დაღესტნის ისტორიაა გაშუქებული, საუბარია ავართა მიწასა და ავართა მმართველებზე. ამავე წყაროში ჩამოთვლილია ზოგიერთი დამოუკიდებელი საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ერთეული, რომელთა სახელწოდებანი შემდეგდროინდელ “თავისუფალ” საზოგადოებთა სახელებს ემთხვევა. მეცნიერთა ვარაუდით, სწორედ ამ დროიდან (XII-XIIIსს-დან) ფეოდალურ სახელმწიფო ხუნძეთთან (ავარიასთან) ერთად ჩამოყალიბდა საზოგადოებები (სასოფლო თემთა კავშირები), რომლებიც დამოუკიდებელნი იყვნენ სხვა ფეოდალებისაგან და რომელთათვის დამახასიათებელი იყო დემოკრატიული მმართველობა. XII-XIVსს-ში ხუნძეთში ზოგიერთი საზოგადოების დეფეოდალიზაცია მოხდა. XVI-XVIIსს-ში ანდალალის, გიდატლის, კარახის საზოგადოებები წარმატებით უწევდნენ წინააღმდეგობას ისეთ ძლიერ ფეოდალებს, როგორებიც იყვნენ ხუნძეთის (ავარიის) და

ყაზიყუმუხის ხანები. შუა საუკუნეების დაღესტანში ხუნძეთის (ავარიის) სახანო ერთ-ერთ ძლიერ სამფლობელოდ ითვლებოდა, ისტორიაში მის ყველაზე ცნობილ მმართველად უმახანი (გარდაიცვალა 1634წ.) ითვლება, რომელმაც თავისი ხელისუფლება აღმოსავლეთ კახეთზე (ჭარ-ბელაქანზეც) გაავრცელა. მის დროს თავი მოუყარეს ძველ ხუნძურ ადათ-წესებს და სახანოს მცხოვრებთათვის სამართლებრივი კოდექსი შეადგინეს. XVII-XVIIIსს-ში ხუნძეთში და საერთოდ დაღესტანში გაბატონებისათვის ერთმანეთს თურქეთი და ირანი ეპაექრება. 1741 წელს დაღესტანში 100-ათასიანი არმიით ნადირ-შაჰი შეიჭრა. მან დაიმორჩილა ხაიტაყის უწმია, ტარკის შამხალი, დაატყვევა ყაზიყუმუხის ხანი. ნადირ-შაჰთან გადამწყვეტი ბრძოლა ანდალელთა ტერიტორიაზე გაიმართა. ამ ბრძოლაში ანდალელებთან ერთად იბრძოდნენ დარგუელები, ლაკები, ლეზგები, თაბასარანელები, ხუნძები. საისტორიო ქრონიკების მიხედვით, ანდალალიდან ნადირ-შაჰმა უკან დაიხია. ხუნძეთის მიწა-წყალზე დაახლ. 25 ათასი ირანელი დაიღუპა.

XVIIIს-ში ხუნძები ხუნძეთისა და მეხთულინის სახანოებისა და სასოფლო თემთა კავშირების თუ თავისუფალ საზოგადოებათა შემადგენლობაში შედიოდნენ. ხუნძეთის ფეოდალური სამფლობელო ავარიის ყოისუს და ანდიის ყოისუს შორის ტერიტორიაზე მდებარეობდა. სხვადასხვა დროს მეზობელ საზოგადოებებზე ხანთა გავლენა სხვადასხვაგვარი იყო. სახანოებს არ ჰქონდათ ერთიანი ადმინისტრაციული დაყოფისა და მმართველობის სისტემები. ოფიციალურად შიდა და გარე მმართველობის ყველა საკითხს ხანი ერთპიროვნულად წყვეტდა. ის განაგებდა ადათის მიხედვით, ასამართლებდა და სჯიდა საკუთარი შეხედულებისამებრ. სასულიერო, მემკვიდრეობით და საოჯახო საქმეებს ქადიები წყვეტდნენ. მეხთულინის პატარა სახანოში ხუნძებთან ერთად ყუმუხებიც შედიოდნენ. მეხთულინის სახანო, რომელიც XVIIIს-ის მეორე ნახევარში ჩამოყალიბდა, შინაგანი ორგანიზაციით და მმართველობით არაფრით განსხვავდებოდა ხუნძეთის სახანოსაგან. ხუნძეთში დაახლოებით ორმოცი “თავისუფალი” საზოგადოება ანუ სასოფლო თემთა კავშირიც არსებობდა (ანდალალი, ანწუხი, გიდატლი, გუმბეტი, კარახი, ტელეტლი, ტაში, ტომურალი, მუკრატალი...). “თავისუფალი თემები” ჰქონდათ აგრეთვე აღმოსავლეთ კახეთში (საინგილოში) დასახლებულ ხუნძებს (ჭარ-ბელაქანის). “თავისუფალი” საზოგადოებები ძირითადად თვითმმართველობითი საზოგადოებრივ - პოლიტიკური წარმონაქმნები იყვნენ, რომლებიც ეფუძნებოდნენ შეთანხმებასა და ურთიერთქმედებას, ურთიერთდახმარებას, ბრძოლაში ერთობლივ მოქმედებას, სადავო საკითხების მშვიდობიან დარეგულირებას და კოდიფიცირებული ადათობრივი სამართლის დაცვას. ბევრი “თავისუფალი” საზოგადოება, ფაქტობრივად, პოლიტიკურ და ეთნოგრაფიულ ერთეულს წარმოადგენდა. მათ ახასიათებდათ კულტურულყოფითი და ენობრივი თავისებურებანი. “თავისუფალი” საზოგადოებები ერთმანეთს თავს საერთოდ არ ესხმოდნენ. ამავე დროს, “თავისუფალ” საზოგადოებაში შემავალი სოფელი (სასოფლო თემი) სისხლნათესაურ და მეზობლურ ურთიერთობებზე დაფუძნებული თვითმმართველობის სამეურნეო-პოლიტიკური ერთეული იყო.

შემორჩენილი იყო სათემო მმართველობა: ყრილობა (მამაკაცთა კრება), მოსამართლეთა ფუნქციით არჩეული უხუცესები, აღმსრულებლები, არჩევითი ქადიები.

სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ ხუნძეთის სახანოსა და სხვადასხვა საზოგადოებების რუსეთთან კავშირი ჯერ კიდევ XVIIIს-ში დაიწყო. 1813 წლის რუსეთსა და ირანს შორის დადებული გულისტანის ზავით, დაღესტნის ტერიტორია რუსეთს გადაეცა. მაგრამ, დაღესტნის ხალხები, მათ შორის ხუნძები, არ ცნობდნენ რუსეთის ქვეშევრდომობას. დაიწყო დამაუძღურებელი, ხანგრძლივი, დამანგრეველი ომი. მთიელთა ეროვნულგანმათავისუფლებელ ბრძოლას ხანგრძლივი დროის განმავლობაში შამილი ხელმძღვანელობდა. ომმა მოშალა მეურნეობა, გამოიწვია ადამიანთა და მატერიალური

დანაკარგი, ბევრი სოფელი განადგურდა. კავკასიური ომების დროს თითქმის ორი თაობა ჩვეულებრივ შეიარაღებული ძალადობის პირობებში გაიზარდა. 1859 წელს შამილი სოფელ ღუნბში დაატყვევეს.

სახალხო-განმათავისუფლებელი ბრძოლის დამთავრების შემდეგ, დაღესტანში გატარდა ადმინისტრაციულ-სასამართლო რეფორმა, გაუქმდა სახანოები, დამყარდა ერთიანი ადმინისტრაციული მმართველობა. 1860-იანი წლების ადმინისტრაციული რეფორმით, ხუნძებით დასახლებულ ტერიტორიაზე ავარიის, ანდიისა და ღუნბის ოკრუგები ჩამოყალიბდა. ხუნძებში შეიჭრა სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობები, გაფართოვდა სავაჭრო-ეკონომიკური კავშირები. ხუნძებს შორის წარმოიქმნა ვაჭართა ფენა, ინტელიგენცია. 1921 წელს ხუნძები დაღესტნის ასსრ-ს შემადგენლობაში შევიდნენ (1991 წლიდან – დაღესტნის რესპუბლიკა).

როდესაც ხუნძებზე ვსაუბრობთ, შეუძლებელია იმ მოვლენის შესახებ არ აღვნიშნოთ, რომელმაც საქათველოს დიდი უბედურება მოუტანა და რომელიც ჩვენი ქვეყნის ისტორიაში ლეკიანობის სახელითაა ცნობილი. დაღესტნელი მთიელების ეს თავდასხმები მხოლოდ საქართველოზე თავდასხმებით არ შემოიფარგლებოდა და იგი იმ მოვლენის ჩარჩოებში თავსდება, რომელიც თარეშების “ინდუსტრიის” სახელითაა ცნობილი და რასაც მათთვის დიდი შემოსავალი მოჰქონდა. ჩრდილოეთ კავკასიის მთიანეთში თითქმის ყველა ხალხი თარეშობდა, მეკობრეობდა და მათ შორის ხუნძებს გამორჩეული ადგილი ეკავათ. საბჭოთა მეცნიერება ჩრდილოეთ კავკასიის მთიელთა ლაშქრობებს, სხვა ხალხების მარცვა-გლეჯას თითქმის გვერდს უვლიდა. ხუნძთა ეკონომიკასა და სოციალურ პროგრესში სამხედრო თარეშს მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა. სამხედრო საქმე და ომი მათთვის თავისებურ ხელობას წარმოადგენდა. ხუნძები ადამიანების, საქონლის, ქონების და ფასეულობების დატაცების მიზნით თარეშობდნენ. ის მათი ეკონომიკის ერთ-ერთი სფერო იყო. ამ საქმით ყველა საზოგადოება იყო დაკავებული. ხუნძებში თარეშების დაწყების თარიღი მეცნიერებს დადგენილი არა აქვთ. ფიქრობენ, რომ XVII-მდე სალაშქროდ და სამეკობრეოდ საქონლის ჯგოვის, ფარის დაკარგვის, ანდა მოუსავლიანობის შემთხვევაში მიდიოდნენ.

კავკასიური ომების დროს რუსების მხარეზე გადასული ხაჯიალი ჩოხსკი თავისი თანამემამულეების შესახებ სიმწრით წერდა: “მთიელები ისეთივე ველურები არიან, როგორც გარემომცველი ბუნება და მტაცებლები, როგორც მხეცები”. თარეშებთან იყო დაკავშირებული მეომარი მამაკაცის აღზრდის მთელი სისტემა. ვაჟიშვილის მთავარი აღზრდელი მამა იყო. ის თავის შვილს უყურებდა როგორც მომავალ მეომარს, რაც უპირველეს ყოვლისა, ქცევის მკაცრ წესებში გამოიხატებოდა. არ მიმართავდა სახელით, არ მოეფერებოდა და არასდროს შეაქებდა. შვილი უსიტყვოდ ემორჩილებოდა მამას. დედას ვაჟის აღზრდაში მონაწილეობის მიღების უფლება არ ჰქონდა. მკაცრი მეომრული რეგლამენტაციის პირობებში აღზრდილი ახალგაზრდა მძიმე და საშიშ ცხოვრებას ადვილად ეგუებოდა.

ხუნძეთში ჭაბუკები ზამთარსა და ადრე გაზაფხულს დიდ “საერთო სახლ-სიმაგრეში” ატარებდნენ. ისინი ძირითადად სამხედრო ხელოვნებას ეუფლებოდნენ, ხანდახან კი ილხენდნენ ხოლმე. ასეთი სახლ-სიმაგრეები, ჩვეულებრივ, ცალკეულ თუხუმებს ეკუთვნოდათ და ზოგიერთ ადგილას ისინი შემორჩენილიცაა. ახალგაზრდების აღსაზრდელი ნაგებობანი ხშირად ერთი დარბაზისაგან შედგებოდა. ისინი მნახველს ანცვიფრებენ სიდიდით (100 კვ.მ. მეტი, სიმაღლე 4-4,5მ.). წარსულში ხუნძები ასეთ სახლებს არა მხოლოდ ახალგაზრდების შესაკრებად, არამედ საქორწილო დარბაზად და საზოგადოებრივი და სათემო დღესასწაულების მოსაწყობადაც იყენებდნენ.

მოთარეშე რაზმებს სათავეში არჩევითი წინამძღოლები ედგნენ. ხშირად ლაშქრობის ხელმძღვანელები დიდი პატივით სარგებლობდნენ. ისეთი შემთხვევებიცაა დადასტურებული, როდესაც მოთარეშე რაზმების ხელმძღვანელები მთელ სასოფლო თემს

იქვემდებარებდნენ და მემკვიდრეობით მმართველბადაც იქცეოდნენ. თარეშებს განსაკუთრებული ადგილი აქვთ დათმობილი ხუნძთა ფოლკლორში. სიმღერებში დაწვრილებითაა გადმოცეული თარეშისათვის მზადება, აღწერენ იმ იარაღს, რომელიც ლაშქრობისას თან მიჰქონდათ. ერთ-ერთი სიმღერის ტექსტი კი ასე ჟღერს: “სადაც ჩვენი ხელი შეეხო, იქ ტირილი გაისმა, სადაც მივიდა ფეხი ჩვენი, იქ ალი აგიზგიზდა. ტყვედ ჩაგდებულ იქნენ ლამაზხელებიანი და ლამაზთვალეებიანი ქალიშვილები; შევიპყარით ჯანმრთელობით აღსავსე ბიჭები...” როგორც წესი, XVIII-XIXსს-ში თარეშების შესახებ შექმნილი სიმღერები მთავრდებოდა სურვილით: “დე, დაებადოს ყველა დედას მსგავსი შვილები”.

XIXსს-ის მეორე ნახევარში თარეშები შეწყდა, მაგრამ მამაკაცთა კავშირებმა არსებობა არ შეწყვიტეს. ისინი მხოლოდ უმნიშვნელოვანესი ფუნქციისაგან განთავისუფლდნენ. კავშირებში აღარც ყველა ახალგაზრდა მამაკაცი მონაწილეობდა. მასში ახლა უფრო დიდი რაოდენობით 40-50 წლის ცოლიანი მამაკაცები შედიოდნენ. XXსს. პირველი ათწლეულისათვის სამხედრო რაზმები უკვე აღარ არსებობდა; ისინი მხოლოდ მამაკაცთა თავისებურ კლუბებად იქცნენ. აქ ხუნძები ზამთარს ატარებდნენ, სპორტულ შეჯიბრებებს აწყობდნენ.

როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ხუნძთა თარეშებს აღმოსავლეთ საქართველოში ლეკიანობას უწოდებდნენ. ლეკიანობა დაღესტნელ ფეოდალთა და “თავისუფალ” საზოგადოებათა წვრილ-წვრილი ლაშქრობები იყო ქართლისა და კახეთის მოსახლეობაზე. ქართველებს სტაცებდნენ ქონებას, საქონელს, ჭირნახულს, იტაცებდნენ ადამიანებს. მოგვიანებით მოთარეშებმა დაიწყეს დასახლებული ტერიტორიების დაპყრობა და დამორჩილებული მოსახლეობის დახარკვა. კახეთში ხუნძთა (და სხვა დაღესტნელთა) შემოსევები XVIIსს-დან დაიწყო. შაჰ-აბას I-ის ლაშქრობათა შემდეგ, მათ აღმოსავლეთ კახეთის დაცარიელებულ მიწებზე იწყეს ჩასახლება. ჭარის, ბელაქანისა და თალის რაიონებში ხუნძებმა და წახურებმა შექნეს ე.წ. “უბატონო თემები”, რომლებიც თავისებურ პლაცდარმად იქცნენ შემდგომი თავდასხმებისათვის. ლეკიანობა განსაკუთრებით XVIIIსს-ში გაძლიერდა. ოსმალეთი თავის ტერიტორიაზე ხშირად აძლევდა ლეკებს თავშესაფარს. ამიტომ ისინი საქართველოს ახალციხის მხრიდანაც ესხმოდნენ თავს. ოსმალეთის ტყვეთა ბაზარი გზას უხსნიდა ტყვეებით ვაჭრობას. ფეოდალური ექსპლუატაციით შევიწროებული გლეხი გაურბოდა მებატონეს და თავს აფარებდა “უბატონო” ლეკებს. ქართველი გლეხი ლეკდებოდა, რადგან “გალეკება” მისთვის უბატონობას ნიშნავდა. ხუნძთა და წახურთა თარეშების ასალაგმავად შეიქმნა “მორიგე ჯარი” (რეგულარული ლაშქარი). ლეკიანობამ აუნაზღაურებელი ზარალი მიაყენა საქართველოს: მოსახლეობა კატასტროფულად შემცირდა, ზოგიერთი მხარე მოსახლეობისაგან სრულიად დაიცალა, კულტურული მემკვიდრეობა დაეცა. რაც ყველაზე მთავარია, საქართველომ დაკარგა ტერიტორიის მნიშვნელოვანი ნაწილი – აღმოსავლეთ კახეთი, რომელსაც ახლა საინგილოს ვუწოდებთ. თარეშების შედეგად საქართველოს მიწა-წყალზე არა მხოლოდ ხუნძები და წახურები, არამედ სხვა ჩრდილოეთკავკასიელი მთიელებიც დასახლდნენ. დღევანდელ აფხაზთა და ოსთა მიგრაციას საქართველოს ტერიტორიაზე სწორედ ჩრდილოეთკავკასიელი აბაზ-ადილეველების და ოსების ლაშქრობები უძღოდა წინ. ასე რომ, ჩრდილოეთ კავკასიელი მთიელები და მათ შორის, ხუნძები, თარეშებით მიწაზე საკუთრების საკითხსაც წყვეტდნენ, რათა ერთხელ და სამუდამოდ უზრუნველყოთ მომავალი. XVIIIსს-ის პირველი ნახევრიდან აღმოსავლეთ კახეთში დასახლებული წახურული და ხუნძური მოსახლეობა როგორც მ. კოვალევსკი აღნიშნავდა, ერთმანეთში მიწას იყოფდა და სხვის მიწას საკუთრად ითვისებდა. თავდაპირველად, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ადგილზე დარჩენილი ქართველი მოსახლეობა მთიელთა მიერ მოტანილ საზოგადოებრივი ცხოვრებით, თემობრივი ორგანიზაციით რაიმე დისკომფორტს არ განიცდიდა. ახალმოსულს ადგილობრივი მკვიდრებისათვის სოციალური ტვირთი არ მოჰქონდა, პირიქით, მოსულნი ქართველ

გლებს ფეოდალთა შევიწროვებისაგან იცავდნენ. სურათი XVIIIს-ში შეიცვალა, როდესაც ე.წ. “თავისუფალმა” საზოგადოებებმა ადგილობრივ მოსახლეობაზე ბატონობა დაიწყეს. 1706-1709 წლებში ჭარელმა მთიელებმა ელისენის უკანასკნელი ნაწილი დაიპყრეს.

თარეშების “ინდუსტრია” არა მხოლოდ ხუნძთა მთიდან გასვლისა და სხვათა ტერიტორიაზე დასახლების პრობლემას წყვეტდა, არამედ მისი ერთ-ერთი მთავარი მიზანი სამხედრო ნადავლის მოპოვება (საქონლის მოტაცება, ადამიანების დატყვევება...) იყო. საისტორიო დოკუმენტებით ხუნძებმა (წახურელებთან ერთად) კახეთსა და ქართლში 1754 წლის ივლისიდან ნოემბრამდე ორმოცდასამ თარეშზე მეტი მოაწყვეს. დროის ამ მონაკვეთში დიდი რაოდენობით საქონელთან და ქონებასთან ერთად, მათ 350 ადამიანი გაიტაცეს. ლაშქრობების შედეგად ყოველწლიურად ასობით სახლი ნადგურდებოდა.

ამრიგად, სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ XVIIIს-სა და XIXს-ის პირველ ნახევარში ხუნძებისა და სხვა დაღესტნელთა ტრადიციულ საქმიანობას მესაქონლეობასა, მიწათმოქმედებასთან და ხელოსნობასთან ერთად, თარეშების “ინდუსტრია” წარმოადგენდა, რომელიც შემოსავლით სხვა სამეურნეო ფორმებს აჭარბებდა. მოლაშქრეობა ფაქტობრივად პროფესია იყო. ახალგაზრდებს ლაშქრობისათვის დიდი ხნით ამზადებდნენ, რომელთა პროფესიული დახვეწა თარეშის დროს ხდებოდა.

ხუნძების ტრადიციული სამეურნეო საქმიანობა იყო როგორც მესაქონლეობა, ისე სახვნელი მიწათმოქმედება. არქეოლოგიური მასალები და წერილობითი წყაროები ხუნძებში მიწათმოქმედების ფორმების სიმკვლეისა და განვითარებულ ფორმებზე მიუთითებენ. მთისა და მთისწინა რაიონებში მიწათმოქმედება მესაქონლეობასთან იყო შეთანწყობილი. მესაქონლეობას წამყვანი ადგილი მხოლოდ მაღალმთაში ეკავა. ხუნძეთში განვითარებული იყო ტერასული მიწათმოქმედება. ტერასებს ქვის კედლებით აშენებდნენ. ტერასების საშუალებით მიწის ყოველი გოჯი მიწათმოქმედებისათვის იყო გამოყენებული. ცნობილი მეცნიერი ნ. ვავილოვი აღნიშნავდა, რომ აქ შეიძლება ნახოთ განსაცვიფრებელი, ტერასული მიწათმოქმედება, რომელიც რამდენიმე ათეული სართულისაგან შედგება. ბევრი კი ხშირად დიდ ამფითეატრს მოგვაგონებს. მაღალი ტერასული კულტურა ხუნძეთში XV-XVIსს-მდე არსებობდა. სამეცნიერო ლიტერატურაში ეს შრომის გეოგრაფიული განაწილებითაა ახსნილი. ამ პერიოდიდან მოყოლებული მთიელები უპირატესობას ანიჭებდნენ მარცვლეულის ბარსა და მთისწინეთში შეძენასო. თუმცა იმავე სამეცნიერო ლიტერატურაში არაფერია ნათქვამი იმის შესახებ, რომ ხუნძების მიერ მიწათმოქმედებაზე ნაწილობრივ უარის თქმა და მარცვლეულის ბარში შეძენა მათმა თარეშების “ინდუსტრიამ” განაპირობა. ხუნძები თესავდნენ ხორბალს, ქერს, შვრიას, პარკოსნებს, ოსპს, ლობიოს, სელს, კანაფს. მინდვრებს ანოყიერებდნენ ნაკელით, ნაცრით. განვითარებული იყო მორწყვის სისტემა. შრომის იარაღებიდან შეიძლება დავასახელოთ რკინის სახნისიანი ხის გუთანის, თოხის, ცელი, ნამგალი, სალენი. ხუნძებში მიწის ნაკვეთის გამოყენების სამიარუსიანი პრაქტიკა არსებობდა: ხეხილის ქვეშ თესავდნენ სიმინდს, სიმინდის რიგებს შორის კი – პარკოსნებს, გოგრას, ბოსტნეულს. მარცვლეულს ფქვავდნენ წყლის წისქვილში. მთისწინეთსა და ბარში ხუნძები მეხილეობასა და მევენახეობასაც მისდევდნენ. XIXს-ის ბოლოდან ხილს ყიდდნენ ან ცვლიდნენ მარცვლეულზე. ყურძნის საუკეთესო ჯიშებიდან გასაყიდად ამზადებდნენ ღვინოს. XIXს-ის ბოლოდან დაიწყეს ხახვის, ნივრის, საბჭოთა პერიოდში კი კომბოსტოს, კიტრის, პომიდვრის მოყვანა. ხუნძებმა იცოდნენ ჩირის დამზადებაც. მთაში ხუნძეთის მეურნეობის უმნიშვნელოვანესი დარგი იყო მესაქონლეობა. არქეოლოგების აზრით, უკვე ბრინჯაოს პერიოდში ხუნძეთის ტერიტორიაზე მესაქონლეობას ბინადარი ხასიათი ჰქონდა. მისდევდნენ როგორც წვრილფეხა (ცხვარი, თხა), ისე მსხვილფეხარქოსან მესაქონლეობას, მეცხენეობას, ჰყავდათ სახედრები და ჯორები. XVIIს-დან მაღალმთიან რაიონებში მეცხვარეობა იყო დაწინაურებული. მაღალმთაში უპირატესობა გადარეკვით (მომთაბარულ) მეცხოველეობას

ეკუთვნოდა, მთიანეთში – მომთაბარული (გადარეკვითი) მეცხოველეობა შეთანწყობილი იყო ბაგურ მეცხოველეობასთან. დამხმარე ხასიათი ჰქონდა ნადირობასა და მეფუტკრეობას.

ეკონომიკის განვითარებაში მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის შეზღუდულობა ხუნძებს აიძულებდა შემოსავლის სხვა წყარო ეძებნათ. ამით იყო განპირობებული თარეშების ინდუსტრია. მაგრამ ხუნძებს დიდ დამატებით შემოსავალს აძლევდა აგრეთვე გარე სამუშაოზე სიარული, შინამრეწველობა და ხელოსნობა. XIX-ის ბოლოს ხუნძეთის ოკრუგში ათას მცხოვრებზე 87 გარე სამუშაოზე გამსვლელი მოდიოდა, ლუნიხის ოკრუგში – 228. შინამრეწველობიდან შეიძლება დავასახელოთ მატყლის, მეტალის, ხის, ქვის ტყავის დამუშავება, მჭედლობა, ჭედურობა, იარაღის კეთება, საიუველირო საქმიანობა. უძველესი დროიდან ხის იარაღ-ჭურჭელსა და მაუდს ამზადებდნენ. ხუნძური მაუდი დაღესტანში საუკეთესოდ ითვლებოდა. ის გაჰქონდათ დაღესტნის ფარგლებს გარეთ, მათ შორის, თბილისშიც. მაუდი ფაბრიკული ქსოვილით მხოლოდ XX-ის დასაწყისში იქნა გამოდევნილი. არსებობს არქეოლოგიური გათხრების შედეგად ნაპოვნი VIII-Xსს-ის ნივთები, განსაკუთრებით, ბრინჯაოს აჟურული სარტყლები. ხუნძეთი გამორჩეული იყო ვერცხლის დამუშავებით. ვერცხლის ნაწარმს ხელოსნები ქმნიდნენ გასაყიდად და შეკვეთით. ხელოსნობის დიდი ცენტრები იყო: გოცატლი, ჩოხი, გამსუტლი, კელები, სალტა, უნცუკული, რუგუჯა. აკეთებდნენ ხანჯლებს, ცხენის აღკაზმულობას, ქალისა და მამაკაცის სარტყლებს, ქალის სამკაულებს. XIX-ის ნაკეთობანი ხშირად ძველ ნიმუშებს იმეორებდა. ესა თუ ის სოფელი ცნობილი იყო რომელიმე ნაკეთობის დამუშავებით. საბჭოთა პერიოდში შეიქმნა სამხატვრო კომბინატები. ამზადებდნენ ხალიჩებს, ფარდაგებს; ხის კვეთაზე თითქმის ყველა სოფელში მუშაობდნენ; საცხოვრებელი სახლები, მეჩეთები, საფლავის ქვები ქვაზე კვეთილი ფასადებით იყო მორთული. ხუნძური ორნამენტის ტრადიციული მოტივებია ცხოველთა სტილიზებული გამოსახულებანი, ასტრალური სიმბოლოები, გეომეტრიული და მცენარეული სახეები.

მაღალმთიანეთში დასახლებები პატარა (30-50 კომლიანი) იყო. ისინი განლაგებული იყო მდინარეთა ნაპირებზე. მთებში დიდი სოფლები (300-500 კომლი) მთის ფერდობებზე იყო შეფენილი. ყველა ისინი ორიენტირებული არიან სამხრეთისაკენ. დასახლებები შეჯგუფულია და სახლები ერთმანეთთან მჭიდროდაა მიდგმული; ისინი იარუსისებურად არიან განლაგებული; ქვედა საცხოვრებელი სახლის სახურავი მის ზემოთ აშენებული სახლისათვის ეზოდ გამოიყენებოდა. ფერდობზე შეფენილი ასეთი სოფლები 10-15-20 ისარუსიანი (საფეხურიანი) იყო. ბევრი სოფელი გარშემორტყული იყო კოშკებით. გზაჯვარედინებზე კი იდგა სასიგნალო და სათვალთვალო (სადარაჯო) კოშკები. ხუნძეთის და საერთოდ, დაღესტნის სოფლები, ჩრდილოეთ კავკასიის სხვა ქვეყნების სოფლებთან შედარებით საკმაოდ დიდი იყო. მაგალითად, 1886 წელს სოფელ ხუნძახში 2576 მცხოვრები იყო, უნცუკულში – 2228, ირიბეში – 562, რუგუჯაში – 2005. არქეოლოგიური და ეთნოგრაფიული მასალებით, დიდი სოფლების წარმოქმნა ხუნძეთში X-XIIსს-ში მოხდა. ხუნძეთის სოფლებში საზოგადოებრივი თავშეყრის ადგილები მეჩეთები და მოედნები იყო. დიდი სოფლები თავდაპირველად უზნებად იყოფოდა, რომლებშიც სხვადასხვა თოხუმები ცხოვრობდნენ.

ტრადიციული საცხოვრებელი სახლები ქვისაგან შენდებოდა. აშენებდნენ ბრტყელსახურავიან, ერთსართულიან, ორსართულიან, სამსართულიან სახლებს. სამეურნეო სათავსები ქვედა, პირველ სართულზე ჰქონდათ მოთავსებული. მთისწინა ზოლში საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობები პატარა კარმიდამოს შიგნით იყო განლაგებული. ოჯახი ერთ დიდ ოთახში ცხოვრობდა, რომლის ფართობი ცენტრალურ ხუნძეთში 80-100 კვ.მ. შეადგენდა. საცხოვრებელი ოთახის ყველა კედელზე ხის სათავსები იყო მოწყობილი. სახლის ცენტრში კერა ჰქონდათ. სათავსის კონსტრუქციაში შედიოდა ორნამენტირებული დედაბოძი. კერა და დედაბოძი ოჯახის, მისი ნათესაური ჯგუფების იდეოლოგიურ ერთობას

ანსახიერებდა. კოლექტიურ საკუთრებაში მყოფი პურის საცხობი სპეციალურ ნაგებობაში იყო მოთავსებული. XIX-ის ბოლოს ტრადიციული საცხობრებელი ნაგებობანი ნელ-ნელა ახლით შეიცვალა.

მამაკაცის ტრადიციული ტანსაცმელი იყო: ტუნიკას მსგავსი პერანგი, ვიწროტოტიანი შარვალი, ბეშმეტი, ცხვრის ტყავის ფაფახი, მოქნილი ტყავისაგან შეკერილი წულები. ტლიარატის და წუმადის რაიონებში გავრცელებული იყო ნაქსოვი ფეხსაცმელი. ზამთარში ცხვრის ტყავის ქურქებს (საზოგადოებების მიხედვით სხვადასხვა ფორმის), ქერის ჩექმებს ქერისავე სქელი ლანჩით, მატყლის წინდებს იცვამდნენ. ქალის ტანსაცმელი დიდი მრავალფეროვნებით გამოირჩეოდა და ამ თვალსაზრისით ყველა საზოგადოება სპეციფიურობით ხასიათდებოდა. ჩაცმულობის მიხედვით არკვევდნენ ხუნძეთის რომელ საზოგადოებიდან იყო ესა თუ ის ქალი. ქალის ტანსაცმელი იცვლებოდა ერთი ასაკობრივი ჯგუფიდან მეორეში გადასვლის დროს. თავსაბურავსაც მრავალი ვარიანტი ჰქონდა. ნაქსოვ და თექის ჩექმებს ქალებიც იცმევდნენ. ნაქსოვი ფეხსაცმელი მაღალი მხატვრული ღირებულებით გამოირჩეოდა (ფერთა გამა, ორნამენტი, ვერცხლის აპლიკაციები, ფორმა).

ხუნძების ტრადიციული საკვები ფქვილეულისა და ხორცეულისაგან კეთდებოდა. ძალიან გავრცელებული იყო ხინკალი (ხორცის, ყველის, ნივრის შიგთავსით). ხორცს ხმარობდნენ როგორც ახალს, ისე გამომშრალს. კვების რაციონში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა რძეს, კარაქს, ხაჭოს. მცირეალკოჰოლურ სასმელს ქერის ალაოსაგან და შვრიის ღერლილისაგან ამზადებდნენ.

ხუნძთა ტრადიციულ სოციალურ ორგანიზაციას სოფელი (სასოფლო თემი) წარმოადგენდა, რომელშიც შედიოდა პატრიარქალური სისხლით ნათესაური გაერთიანებები – თუხუმები. სასოფლო თემები და თუხუმები სხვადასხვა სიდიდის იყო. ზოგიერთ თუხუმში თუ 5-6 კომლი შედიოდა, ზოგიერთში მათი რაოდენობა 70-80-ს აღწევდა. XIX-ის შუა ხანებამდე თუხუმის წევრები ერთ უბანში კომპაქტურად ცხოვრობდნენ. თუხუმს თავისი სახელწოდებაც ჰქონდა. თუხუმის სათავეში უხუცესი იდგა, ის შიდა ურთიერთობებს აწესრიგებდა, თვალყურს ადევნებდა ტრადიციების, წეს-ჩვეულებების და ქცევის ნორმების დაცვას. თუხუმი, როგორც ერთიანი საზოგადოებრივი კოლექტივი, თავისი წევრების ინტერესებს იცავდა, მხარს უჭერდა მათ მორალურად და მატერიალურად და საჭიროების შემთხვევაში, იარაღითაც კი იცავდა. თუხუმური სოლიდარობა ყველაფერში ვლინდებოდა: ურთიერთდახმარების წეს-ჩვეულებაში, სისხლის აღებასა და შურისძიებაში და რაც მთავრია, მის შიგნით ქორწინებისათვის უპირატესობის მიცემაში. XIX-ში თუხუმის სამეურნეო ერთიანობა მოიშალა.

სასოფლო თემის საზოგადოებრივი ცხოვრება ადათებით რეგულირდებოდა. მართვა არჩევითი პირებისა და სასოფლო კრების, ყრილობის (ჯამაათი) საშუალებით ხორციელდებოდა, რომელშიც ყველა სრულწლოვანი მამაკაცი მონაწილეობდა. არჩევნებისას თუხუმთა წარმომადგენლობით პრინციპს იცავდნენ. სამართავი ორგანოს შემადგენლობაში შედიოდნენ: მამასახლისი, სოფლის მოსამართლე (ჩუხბი), ადილბაზი (ერთიდან ხუთ კაცამდე. ჩვეულებრივ, ირჩევდნენ ერთი წლით). მამასახლისებს ეხმარებოდნენ არჩევითი მქადაგებლები (ელი) და აღმასრულებლები (ტულგაკი). ჯამაათი წყვეტდა გზების მშენებლობისა და რემონტის, წყლისარგებლობის საკითხებს, მოლების და საზოგადოებრივი მწყემსის არჩევას, საზოგადოებრივი მიწის ნაკვეთებზე იცავდნენ თიბვის ვადებს, მოსავლის აღებას.

ხუნძებში ძველი დროიდანვე გაბატონებული იყო პატარა (ნუკლეარული) ოჯახი. XIX-ის შუა ხანებში ერთ კომლში საშუალოდ 4,2 ადამიანი ცხოვრობდა.

ხუნძებში ერთ-ერთი ყველაზე გავრცელებული იყო ურთიერთდახმარების წეს-ჩვეულება: მინდვრებში ნაკელის შეტანისას, მარცვლეულის დათესვისას, მოსავლის აღებისას და

გადატანისას, გალენისას, თიბვისას, ცხვრის გაპარვისას, მატყლის გადამუშავებისას, სამშენებლო მასალების დამუშავებისას, სახლის აშენებისას, იცოდნენ მატერიალური დახმარებაც. ურთიერთდამარებოდნენ არა მხოლოდ თუხუმის წევრები, არამედ მთელი სასოფლო თემის წარმომადგენლებიც. ურთიერთდახმარება, ჩვეულებრივ, დღესასწაულით მიმდინარეობდა. მუშაობის შემდეგ კი ყველას უმასპინძლებოდნენ. ურთიერთდახმარება ხუნძთა სულიერი მოთხოვნილება იყო.

ხუნძების ცხოვრებაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა სტუმართმოყვარეობას. სტუმრის მიღებაზე უარის თქმის უფლება არავის არ ჰქონდა. შემთხვევით სტუმარს სოფლის მცხოვრებნი მორიგეობით იღებდნენ. საქორწინო ნორმებში უპირატესობა ენდოგამიურ ქორწინებას ენიჭებოდა. ქორწინდებოდნენ ნათესავებზე, მათ შორის, ალალ ბიძაშვილებზე, მამიდაშვილებზე, დეიდაშვილებზე, თუხუმის შიგნით. საქორწინო პარტნიორის მოსამძებნად სოფლის გარეთ ფაქტობრივად არასდროს არ გადიოდნენ; ასეთ შემთხვევას გამოძინებდნენ. მამაკაცებისათვის საქორწინო აკასი 18-20 წელი იყო, ქალებისათვის – 16-18 წელი. ურვადი არ იცოდნენ. ნათესაობის ათვლა პატრილინური იყო. იცოდნენ მცირეწლოვანების გათხოვებაც, აკვანში დანიშვნაც. ქორწილი რამდენიმე დღეს გრძელდებოდა და მასში მთელი სოფელი მონაწილეობდა. პატარძლისა და ნეფის მხარე ქორწილში ცალ-ცალკე სხდებოდა; მათთვის სუფრებს სხვადასხვა ადგილას შლიდნენ. პატარძალი საქმროს სახლში სახედაბურული გადაჰყავდათ. სოფლის ახალგაზრდობა მას გზას უღობავდა. ისინი გამოსასყიდს თხოულობდნენ. ამ დროს ახალგაზრდებმა იცოდნენ წყაროზე გასვლა, რის შემდეგაც პატარძალს შეეძლო ოჯახში სამეურნეო საქმიანობას შედგომოდა. განსაკუთრებული დღესასწაულით აღნიშნავდნენ პირველი ვაჟის დაბადებას, იშლებოდა სადღესასწაულო სუფრა, აუცილებლად კლავდნენ ცხვარს.

ხუნძებმა იცოდნენ სისხლის აღება. იყო შემთხვევები სისხლის აღების დროს მთელი ოჯახების, თუხუმების და სოფლების გაწყვეტისა. არსებული მონაცემებით მარტო 1861 წლიდან 1866 წლამდე ხუნძეთისა და ღუნბის ოკრუგებში მოკლეს 69 და დაჭრეს 222 ადამიანი, რომელთაგანაც სისხლის აღების ნიადაგზე შესაბამისად – შვიდი და ერთი. 1865 წელს ხუნძეთის ოკრუგში სისხლიერი მტრობა ჰქონდა 8 ოჯახს, ღუნბასაში – 23-ს. შურს იძიებდნენ მამა, ძმა, შვილი, ალალი ბიძაშვილი, ბიძა, ზოგჯერ – დედა და დაც კი. მკვლელი შეიძლება დიდი ხნის შემდეგაც მოეკლათ, მეორე თაობის წარმომადგენელსაც კი. მაგრამ იცავდნენ გარკვეულ წესებს. სირცხვილად ითვლებოდა თავდასხმა (მოკვლა) ლოცვის დროს, მეჩეთში, ზურგიდან, ავადმყოფობის ან ძილის დროს. დაღესტნის ბევრ სოფელში არსებობენ თუხუმები, რომლებსაც საფუძველი მკვლევლებმა ჩაუყარეს. მათი წინაპარი თავისი სოფლიდან გაქცეული და სხვაგან თავშეფარებული ადამიანი იყო.

თავისუფალ დროს ხუნძები ერთმანეთთან ურთიერთობისათვის, ფიზიკური და სულიერი განვითარებისათვის იყენებდნენ: თამაშობდნენ შაშს, ჭადრაკს, ეჯიბრებოდნენ ერთმანეთს ჭიდაობაში, სირბილში, ქვის სროლაში, აწყობდნენ დოღს. არსებობდა მამაკაცთა კავშირები (სახლები), სადაც ახალგაზრდა მამაკაცები, ჭაბუკები თავისუფალ დროს ატარებდნენ. “სახლები” რამდენიმე საზოგადოებრივ ფუნქციას ასრულებდნენ: სოციალურს, სამხედრო-პატრიოტულს, გამაჯანსაღებელს, შრომითს, გასართობს, ესთეტიკურს, ინტელექტუალურს. ბავშვთა ფიზიკური განვითარებისათვის ბევრი მოძრავი თამაშები ჰქონდათ. ქალები საღამოობით სხვადასხვა სახლებში იყრიდნენ თავს, სადაც აწყობდნენ სხვადასხვა თამაშობებს, ცეკვებს, ყვებოდნენ ზღაპრებს, მღეროდნენ.

ხუნძეთში ერთ-ერთი მთავარი დღესასწაული იყო პირველი ხნულის გავლება, რის შემდეგაც საგაზაფხულო-სამინდვრო სამუშაოებს იწყებდნენ. მას თან ახლდა რიტუალური ხვნა, მაგიური ქმედებები. ამ დროს აწყობდნენ დიდ ნადიმს, დოღს, სხვადასხვა თამაშობებს.

ქვეყნის ნორმებიდან განსაკუთრებით აღსანიშნავია მოხუცებულთა პატივისცემა, ადათების მკაცრად დაცვა, საუკუნეების განმავლობაში ჩამოყალიბებული ეტიკეტი, დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ საზოგადოებრივ აზრს.

ხუნძებმა XI-XIIIს-ში მიიღეს არაბულ-მუსლიმური კულტურა, თუმცა ის აქ ადგილობრივს დაეყრდნო. სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ ხუნძეთში XI-XII საუკუნეებში უნივერსიტეტის ტიპის მედრესი არსებობდა. XIII-XIVს-ში გავრცელებული იყო სამეცნიერო ღვთისმეტყველებითი და ფილოსოფიური შინაარსის წიგნები. შემორჩენილია XI-XIIIს-ის ეპიგრაფიკული დამწერლობის ძეგლები. ფოლკლორიდან განვითარებული იყო ისტორიული გადმოცემები, ზღაპრები, ანდაზები, გამოცანები, აკვნის, ლირიული, საგმირო სიმღერები. XVIIIს-ში ფოლკლორული კულტურის ბაზაზე ჩაისახა ეროვნული ლიტერატურა, რომლის საფუძველჩამყრელნი იყვნენ შაბანყად ობოდაელი და მუსალავ კუდუტლი. XVIIIს-სა და XIXს-ში არაერთი პოეტი მოღვაწეობდა. ნაციონალური კულტურის ტრადიციების ჭეშმარიტ გამგრძელებლად ითვლება ჰამზატ ცადასი. განსაკუთრებით ცნობილია მწერალი რასულ ჰამზატოვი.

ხუნძებში სხვადასხვაგვარი ცეკვები იყო გავრცელებული: სწრაფი (გლოდობ), ნელი (ხლერენ), მამაკაცთა, ქალთა, კოლექტიური. განვითარებული იყო ხალხური მედიცინა. შემორჩენილი იყო მუსლიმანდელი პერიოდის გადმონაშთები: ბუნებრივი მოვლენების, ციური მნათობების, წმინდა ადგილების თაყვანისცემა: იცოდნენ წვიმის გამოწვევის რიტუალის შესრულება.

დღეს ხუნძთა 43% ქალაქებში ცხოვრობს, ხუნძურ ენაზე მიმდინარეობს რადიო და ტელეგადაცემები, აქვთ ხუნძთა მუსიკალურ-დრამატული თეატრი, მეცნიერების სხვადასხვა დარგში ჰყავთ არაერთი მეცნიერებათა დოქტორი, სსრკ-ის სახელმწიფო პრემიის ლაურეატები, მხატვრები. ხუნძთა თავისუფალ ჭიდაობაში მსოფლიოს ხუთგზის ჩემპიონი ალი ალიევი, ოლიმპიური ჩემპიონი ზაგალავ აბდულბეკოვი, თურქეთის მარშალი ფაზილი (სოფ. ჩოხიდან).

15. ანდიელები

ანდიელები დაღესტნის ერთ-ერთი ძირძველი ხალხია. ანდიელების თვითსახელწოდებაა **გვანალ**. მკვიდრობენ დაღესტნის ჩრდილო-დასავლეთში. ანდიელებს სამხრეთ-დასავლეთიდან ესაზღვრებიან ანდიურ ენათა ქვეჯგუფის ენებზე მოლაპარაკე ხალხები და ხუნძები, ჩრდილო-დასავლეთით – ხუნძები და ჩაჩნები. ანდიის ტერიტორიაზე მიედინება მდ. უნსალენი სამი შენაკადით, რომელთა გასწვრივაც განლაგებულია ანდიელთა სოფლები. XIXს-ის 70-იან წლებში ანდიელები შვიდ სოფელსა და ერთ დაბაში ცხოვრობდნენ და ითვლიდნენ 1499 კომლსა და 5693 სულს, თუმცა ამ რაოდენობაში გათვალისწინებული არაა ორი დიდი პუნქტის – მუნისა და კვანხიდატლის მოსახლეობა, რომლებიც მეზობელ სანაიბოში შედიოდნენ. 1926 წლის აღწერით დაღესტანში 7595 ანდიელი აღირიცხებოდა, 1938 წელს – 9750. შემდეგ აღწერებში ანდიელებს აღარ აღრიცხავდნენ და მათ ხუნძებს მიათვლიდნენ. ბოლო წლების მონაცემები ანდიელთა რაოდენობის შესახებ განსხვავებულია. მაგალითად, რუსეთის ხალხებისადმი მიძღვნილ ენციკლოპედიაში (1994წ.) რუსეთის ფედერაციაში მცხოვრებ ანდიელთა რაოდენობა 1992 წლის მონაცემებით 30 ათასი კაცია აღნიშნული. 2002 წელს მოსკოვში გამოცემულ დაღესტნის ხალხებისადმი მიძღვნილ წიგნში ხაზი აქვს გასმული იმას, რომ 2001 წლის შეფასებითი მონაცემებით დაღესტანში ცხოვრობდა დაახლ. 40 ათასი ანდიელი, რომელთაგანც 17 ათასი ბოთლიხის რაიონის ანდიის უჩასტკაში ყოფილა; მათი მნიშვნელოვანი ნაწილი, დაახლ. 20 ათასი კი ბარში – ხასავიურტის, ბაბაიურტის, ყიზილიურტის რაიონებსა და ქალაქებში მკვიდრობდა. ინტერნეტის

მონაცემებითაც, ანდიელთა მნიშვნელოვნად განსხვავებული რაოდენობაა მოცემული. 2002 წლისათვის ერთ საიტზე 25 ათასია მითითებული, მეორეზე – 22 ათასი.

ანდიური ენა კავკასიურ ენათა ოჯახის ნახურ-დაღესტნურ ენათა ჯგუფის დაღესტნურ ქვეჯგუფის ანდიურ შტოს ეკუთვნის. ანდიურ ენაში შვიდ კილოთქმას გამოყოფენ, რომლებიც გაერთიანებული არიან ერთმანეთისაგან საკმაოდ დაშორებულ ზემოანდიურ და ქვემოანდიურ დიალექტებში. ანდიელებს დამწერლობა აქვთ რუსული გრაფიკის საფუძველზე. რევოლუციამდელ პერიოდში საქმისწარმოებასა და ღვთისმსახურებაში ანდიელები არაბულ დამწერლობას იყენებდნენ, ლიტერატურასა და ღვთისმსახურებაში კი – ხუნძურს. 1928 წლამდე დამწერლობა არაბულ გრაფიკს (აჯამი) ეფუძნებოდა. 1992 წლიდან ანდიურ ენაზე გამოდის გაზეთი “აზალი”. ანდიელებს შორის გავრცელებულია აგრეთვე ხუნძური, ჩაჩნური და რუსული ენები.

XXს-ის 30-იანი წლების ბოლოს საბჭოთა ხელისუფლებამ დაღესტნის მცირერიცხოვანი ხალხები ხელოვნურად უფრო მრავალრიცხოვან ხალხებთან გააერთიანა, რაც შეეხება ანდიელებს ისინი 1940-იანი წლების ბოლოს ხუნძებად ჩაწერეს. სინამდვილეში, მიუხედავად იმისა, რომ ყოფით ანდიელები ძალიან ჰგვანან ხუნძებს, ანდიური ენა მნიშვნელოვნად განსხვავდება ხუნძურისაგან და მათ არც არასოდეს არ ჰქონიათ ხუნძური თვითშეგნება და ისინი ყოველთვის თავს თვითმყოფად და დამოუკიდებელ ეთნოსად გაიცნობიერებდნენ. პირიქით, თავისი მენტალიტეტით, კულტურით, წეს-ჩვეულებებით ანდიელები უფრო ახლოს არიან ჩაჩნებთან. ეკონომიკურადაც ანდიელთა სოფლები უფრო მეტად დაკავშირებულნი არიან ჩაჩნეთის ვედენოს რაიონთან, ვიდრე ბოთლიხთან. ოდიდან ჩაჩნური ენის ცოდნა ანდიელებისათვის პრესტიჟის საქმე იყო. ბევრ ანდიელ ახალგაზრდას ვედენოში სპეციალურად აგზავნიდნენ ჩაჩნური ენის შესასწავლად. არც ქორწინება იყო იშვიათი ანდიელებსა და ჩაჩნებს შორის.

ანდიელები მუსლიმი-სუნიტები არიან.

არქეოლოგიური მონაცემებით, ძვ.წ. III-II ათასწლეულში ანდიელთა პატარა “ქვეყანა” მჭიდროდ იყო დასახლებული მიწათმოქმედი და მესაქონლე ტომებით.

ანდიელები თავიანთ მითიურ წინაპრად მიიჩნევენ ანუშას, რომელმაც დაარსა სოფელი ანდი, რომელიც ანდიელთა საზოგადოებების პოლიტიკურ და ადმინისტრაციულ ცენტრად იქცა. ანდია დღეს ერთგვარ ქვაბულს წარმოადგენს. ანდიელებს კი ახ.წ. I ს-ში იხსენიებს პლინიუს უფროსი. ახ.წ. II-ის დასაწყისში აღმოსავლეთ კავკასიაში მათ სტრაბონიც მოიხსენიებს. ტოპონიმიკური მონაცემებით, ძველად ანდიელებს უფრო ვრცელი ტერიტორია ეკავათ. მდ. ანდის ყოისუს ქვემო წელსა და გუმბეთში. ხუნძთა სოფლების მეხელთის, არგვანის, შაბადუხის, იჩიჩალის, ინხოს, იგალის, ტლიანტლარის, ჩირკატას, ბეტლის, უნცუკულის და სხვათა სახელწოდებანი და აგრეთვე სხვა ტოპონიმთა მნიშვნელოვანი ნაწილი ანდიური წარმოშობისაა. როგორც ჩანს, გვიან, ისინი ასიმილირებული იქნენ ხუნძურენოვანი მოსახლეობის მიერ. მდ. ანდის ყოისუს შუა წელსა და ზემო წელში მცხოვრები ანდიელთა სხვა ნაწილი ასევე გამოეყო ანდიელ ხალხს, რომლებიც შვიდ სხვადასხვა დამოუკიდებელ ეთნიკურ ერთეულად – ბოთლიხელებად, ღოდობერიელებად, ახვახელებად, კარატიელებად, ჭამალალებად, ბაგვალალებად და ტინდიელებად ჩამოყალიბდნენ. ანდიელთა ტომობრივი დანაყოფები ცალ-ცალკე ეთნოსებად იქცნენ. მეცნიერები ფიქრობენ, რომ ანდიური ეთნიკური მასივის ეთნიკური დივერგენცია ჩვენი ერის დასაწყისში მოხდა. საისტორიო გადმოცემებითა და თანამედროვე გამოკვლევებით, ადრე შუა საუკუნეებში ანდიელებს შორის განხორციელდა ალანების, ჩაჩნების და ყუმუხების შერევა.

საისტორიო გადმოცემებით და ქრონიკებით XIVს-ში ანდიაში თემურ-ლენგი შეჭრილა, რომელსაც გაგატლში ხან ოილუკის სამფლობელო გაუნადგურებია და მას აქ ისლამის რელიგია განუშტკიცებია. უფრო ადრე ანდიელებში ქრისტიანობა ყოფილა გავრცელებული,

რომელიც სინკრეტიზირებული იყო ტრადიციულ რწმენა-წარმოდგენებთან. ყაზიყუმუხის საშამხლოს განადგურების შემდეგ (XIV-XV სს.) ანდიელებმა თავისი საშამხლო ჩამოაყალიბეს, მაგრამ მალევე აქ ე.წ. “თავისუფალმა საზოგადოებებმა” უპირატესობა მოიპოვეს. მიუხედავად ამისა, შამხალთა გვარი ერთ-ერთ კეთილშობილ გვარად დარჩა. ანდია (ე.წ. ანდიის რესპუბლიკა) შვიდ თვითმმართველობით სასოფლო საზოგადოების ფედერაციას წარმოადგენდა. ესენი იყო: ანდია, გუნხი, გაგატლი, რიკვანი, აშალი, ზილო და ჩანყო. ანდიელთა სოფლები მუნი და კვანხიდატლი “ტეხნუცალის” მეზობელი სასოფლო საზოგადოების კავშირში შედიოდნენ, რომელიც ხუნძახის ხანის პროტექტორატის ქვეშ იმყოფებოდა და რომელსაც ხარკს ხილით და მარილით უხდიდნენ. XIV-XVსს-ში ანდიის საშამხლო ხელისუფლებას მეზობელ ჩაჩნებსა და ხუნძახზეც ავრცელებდა. წყაროები და დოკუმენტები მაშინდელ ანდიას წარმოგვიდგენენ, როგორც ძლიერ პოლიტიკურ წარმონაქმნს. XVIIს-ში ანდიელებმა გამარჯვება მოიპოვეს ხუნძი ნუცალის ტურულვას ლაშქარზე. ამით შეინარჩუნეს თავიანთი სუვერენიტეტი და სამართალი.

ყიზლარსა და სხვა ქალაქებში თავისუფალი და უბაჟოდ ვაჭრობის გამო 1731 წელს ანდიელებმა რუსეთის ქვეშევრდომობა მიიღეს, მაგრამ მალე ქვეშევრდომობა უარყვეს და 1758 წელს გენერალ ფონ ფრაუნდორფის წინააღმდეგ ბრძოლაში ჩაჩნებს დაეხმარნენ. 1741 წელს ანდიელებმა აქტიური მონაწილეობა მიიღეს დაღესტანში შემოჭრილი ირანის მმართველის ნადირ-შაჰის განადგურებაში. 1813 წელს გულისტანის ზავით ირანმა დაღესტნის ტერიტორია რუსეთს გადასცა. 1817-1864 წლებში ანდიელები კავკასიური ომების აქტიური მონაწილენი იყვნენ. ანდიის ნაიბმა ლაბაზანმა ღუნიბის ციხე-სიმაგრეში შამილის ბედი გაიზიარა. 1860-იან წლებში ადმინისტრაციული რეფორმით ანდიის ოკრუგის შემადგენლობაში ანდიის სანაიბო ჩამოყალიბდა. 1921 წელს ანდიელები დაღესტნის ასსრ-ს შემადგენლობაში შევიდნენ.

ჯამაათებში ადმინისტრაციულ და სასამართლო ხელისუფლებას არჩევითი მმართველები და უხუცესთა საბჭოები ანხორციელებდნენ. შარიათის მიხედვით სასამართლო საქმეს და სასულიერო ხელისუფლებას ქადიები განაგებდნენ. მნიშვნელოვან სარეგულაციო ფუნქციებს ასრულებდა საზოგადოებრივი აზრი, აგრეთვე – სამასლაათო (სამედიატორო) სასამართლოები. ხშირ შემთხვევაში მხარეები სასამართლოს გვერდს უვლიდნენ და თავიანთ საქმეს ტრადიციითა და ურთიერთმო-ლაპარაკებით წყვეტდნენ.

ზემო ანდიელების ტრადიციული ეკონომიკის საფუძველი სახვნელი ტერასული მიწათმოქმედება და მომთაბარული მესაქონლეობა იყო. ქვემო ანდიელები მისდევდნენ მეზაღეობას. ხილს ისინი მეცხოველეობისა და მიწათმოქმედების პროდუქტებზე ცვლიდნენ. სახვნელი მიწა, სათიბების ნაწილი და ცალკეული საძოვრები მეთემეთა კერძო საკუთრებაში იყო. მიწის ნაკვეთების ნაწილი სავაჭუფო საკუთრებას წარმოადგენდა. ანდიელები სახელგანთქმულნი იყვნენ ნაბდების დამზადებით. ნაბდებს უპირატესად ქალები ამზადებდნენ, მამაკაცები კი მას ღებავდნენ და ყიდდნენ. ანდიელებს ბაზარზე წელიწადში დაახლ. 80 ათასამდე ნაბადი გაჰქონდათ. XXს-ის 30-იანი წლებიდან ანდიაში ნაბდების წარმოება შემცირდა. ადგილობრივ მოთხოვნილებას მხოლოდ სოფ. რახტას ნაბდების არტელი აკმაყოფილებს. როგორც შინამრეწველობის დარგი ნაბდების წარმოება მხოლოდ ერთადერთ სოფელში გაგატლში შემორჩა. სოფელ კვანხიდატლში სოფლის მახლობლად არსებული მარილის საბადოდან საკვები მარილის მოპოვებას მისდევენ.

თემი (ჯამაათი) იყოფოდა რამდენიმე (სამიდან შვიდამდე) თუხუმად. თუხუმები მონათესავე მონოგამიური ოჯახების ერთობლიობას წარმოადგენდნენ. ანდიელთა ტრადიციული ოჯახები ნუკლიარული (პატარა) იყო. უმცროსი შვილი მშობლებისაგან მემკვიდრეობით სახლს იღებდა, უფროსი შვილები კი მშობლების ქონებიდან მხოლოდ წილის მიღებით კმაყოფილდებოდნენ. 15 წლის ასაკს ზემოთ თუხუმის შიგნით ქორწინდებოდნენ. საქორწინო წყვილის მოსამეზნად სოფლის გარეთ საერთოდ არ გადიოდნენ. სოფელ ანდიაში

ცაკლულ თუხუმებს მუდმივი საქორწინო ურთიერთობები ჰქონდათ დამყარებული. ასეთ წყვილ საქორწინო თუხუმებს ანდიელები სპეციალური ტერმინით – “ბადისოლ” (სიტყვასიტყვით: “ერთმანეთის პირისპირ მდგომნი”) აღნიშნავდნენ.

ანდიის ქვაბულის დასავლეთ და ჩრდილოეთ ქედებზე და მდ. ანდიის ყოისუს ხეობაში (სოფ. მუნი და სოფ. კვანხიდატლი) დასახლებები ამფითეატრისებურად იყო განლაგებული. შეჯგუფული ანდიური დასახლებები უბნებისაგან შედგებოდა. სოფელსა და უბნებს ჰქონდათ მოედნები, მეჩეთები. მოედანზე სახალხო კრების წარმომადგენლები და უხუცესები იკრიბებოდნენ. სოფელ მუნის სახლებს შორის ქუჩები ისე გადიოდა, რომ ისინი გვირაბების შთაბეჭდილებას ტოვებდნენ. სახლების სწორი სახურავები ზედა რიგის სახლებისათვის ეზოტერასებს წარმოადგენდნენ. ზემოანდიური სოფლები მტერს ორჯერ დაუნგრევია და გადაუწვავს: თემურ-ლენგის ლაშქრობის და 1845 წელს მ. ვორონცოვის ექსპედიციის დროს.

ანდიელთა ტრადიციული ტანსაცმელი თითქმის არაფრით განსხვავდებოდა ხუნძთა ტანსაცმლისაგან. მხოლოდ ქალის კოსტიუმი იყო თავისებური.

ანდიაში შემორჩენილია ისტორიისა და კულტურის ძეგლები. მუნის კოშკები ანდიის ქვაბულში შესასვლელს სამხრეთიდან იცავდა. შემორჩენილია 200 მეტრიანი კედლის ნანგრევები ოთხი კოშკით.

ანდიელები მუსლიმი სუნიტები არიან. ისლამი აქ საბოლოოდ XIV-ში განმტკიცდა. ისლამამდელი პერიოდის ანდიელებს გამაერთიანებელი საკულტო ცენტრი ჰქონდათ ბახარგანის მთაზე. აქ ეთაყვანებოდნენ უმაღლეს ღვთაებას – ციობი. გვალვის დროს დღესაც ამ ღვთაებას წვიმას შესთხოვენ. ლოცვასთან ერთად აქ ანდიელები რიტუალურ ცეკვასაც ასრულებდნენ. შემორჩენილია მაგიური რწმენა-წარმოდგენები. მათ სწამთ, რომ ზოგიერთი ადამიანი სულთა სამყაროსთან კონტაქტში შედის. მიაჩნიათ, რომ ყოველ ადამიანს ჰყავს უხილავი ორეული, რომელიც მას ეხმარება. ანდიელებს ფოლკლორი ორენოვანი აქვთ: ანდიურ და ხუნძურ ენებზე. მეცნიერები თვლიან, რომ ანდიურ ფოლკლორს ბევრი რამ აქვს საერთო ხუნძურ ფოლკლორთან, ცეკვებს კი – ჩაჩურ ცეკვებთან. ანდიელები ცნობილი არიან როგორც სხარტი სიტყვისა და იუმორის მგრძნობიარე ოსტატები. მიაჩნიათ, რომ ანდიელთა ეროვნული ხასიათი ჩაჩურის მსგავსია. იცოდნენ რა ანდიელთა დამოუკიდებელი და ამაყი ხასიათის შესახებ, ჩაჩნები მათთან კონფლიქტს ერიდებოდნენ. ჩაჩნთა მხრივ საქონლის მოტაცების შემთხვევაში, ანდიელები კონკრეტულ დამნაშავეს პოულობდნენ და მას ბევრად მეტ საქონელს ართმევდნენ. საერთოდ, მრავალი საუკუნის განმავლობაში ანდიელები და ჩაჩნები მეგობრულად ცხოვრობდნენ. პირველი ჩაჩური კამპანიის დროს, 1994-1999 წლებში ყველა ანდიელის სახლში 10-დან 30-მდე დევნილი ჩაჩანი ცხოვრობდა, რომლებსაც ანდიელები უზრუნველყოფდნენ არა მხოლოდ საცხოვრებლით, არამედ საკვებითაც.

ანდიელთა უმაღლეს ფასეულობებად ითვლება: ერთგულება, ალაღმართლობა, ვაჟკაცობა, თავაზიანობა, ზრდილობიანობა და სხვ. მიაჩნიათ, რომ ანდიელები ხასიათით გულახდილები, თავისუფლები არიან. მეტყველებენ ხმამაღლა, ტრადიციულად ისინი აფასებენ ზომიერებას, ენამზეობას.

16. ახვახელები

ახვახელები დაღესტნის ძირძველი მკვიდრები არიან. ისინი მცირერიცხოვნებით გამოირჩევიან. ახვახელების საერთო რაოდენობა დაახლ. 6,5 ათასი კაცია. აქედან ოთხი ათასი დაღესტნის დასავლეთში ცხოვრობს, ორი ათასი – აზერბაიჯანში.

ახვახელების ენდოეთნონიმია **აშვადო**. მეზობელი ხუნძების ერთი ნაწილი, კარატაელები და ბაგულალები მათ **სადაკლიტუს** უწოდებენ, ხუნძების მეორე ნაწილისათვის ისინი **გახვალალები** არიან. დაღესტნის სხვა ხალხები ახვახელებს ხუნძებისაგან არ ანსხვავებენ, რაც

უპირველეს ყოვლისა იმან განაპირობა, რომ საბჭოთა პერიოდში 1930-იანი წლების ბოლოდან მათ ცალკე ეთნოსად არ თვლიდნენ და როგორც ხუნძები ისე აღირიცხებოდნენ.

ახვახელები დიდი ევროპეიდული რასის ბალკანურ-კავკასიურ ტიპს მიეკუთვნებიან. ლაპარაკობენ ახვახურ ენაზე, რომელიც ჩრდილოეთ კავკასიურ ენათა ოჯახის ნახურ-დაღესტნური ჯგუფის ანდიურცეზურ ქვეჯგუფს მიეკუთვნება. ახვახური ენა ორ დიალექტად იყოფა: ჩრდილოური და სამხრეთული. ეს უკანასკნელი, თავის მხრივ, ორ კილოთქმას შეიცავს (ცეკობურს და ტლიანუბურს). ახვახელები სამენოვან ეთნოსს მიეკუთვნებიან. მოსახლეობის დიდი უმეტესობა, დედაენასთან ერთად, ლაპარაკობს აგრეთვე ხუნძურ და რუსულ ენებზე. ხუნძური არა მხოლოდ ეთნოსის შიგნით საურთიერთობო ენაა (სხვადასხვა დიალექტზე მოსაუბრეთათვის), არამედ სხვა ანდიურცეზურ ხალხთან კონტაქტისაც. ახვახელებს დამწერლობა აქვთ ხუნძურ ენაზე, რომელიც რუსულ გრაფიკს ეყრდნობა. უფრო ადრე, XIX-ის დასაწყისიდან კი ხუნძურ და ახვახურ ენებზე არსებობდა დამწერლობა არაბული გრაფიკის საფუძველზე. ახვახელთა ნაწილი ყუმუხურ და აზერბაიჯანულ ენებსაც ფლობს.

ტერიტორიულად ახვახელები ორ ნაწილად, ჩრდილოეთ და სამხრეთ ახვახელებად იყოფიან. ჩრდილოეთ ახვახელები (“ცუნტა-ახვახ”) ჩრდილო-დასავლეთ დაღესტანში ბოგოსის ქედის ჩრდილოეთ კალთებზე არიან განსახლებული. აქ მათი სოფლები მდ. ანდის ყოისუს მარჯვენა შენაკადებზეა შეფენილი. ეს სოფლებია: კვანკერი, ცვაკილკოლო, ტად-მაგიტლი, ლოლო-გონიტლი, კუდიამ-როსო, იზანი (დაქვემდებარებული არიან დღევანდელი დაღესტნის ახვახის რაიონისადმი). მათგან სამხრეთ-აღმოსავლეთით, ბოგოსის ქედის აღმოსავლეთ ქედზე, ავარიის ყოისუს მარცხენა შენაკადებზე განლაგებულია სამხრეთ ახვახელების (“რატლუ-ახვახ”) სოფლები: ცეკობი, ტლიანუბი, და რატლუბი (ახლანდელი შამილევსკის რაიონი). ახვახელთა დასახლებები თუხუმური მოსახლეობის დასახლებების შედეგად წარმოიქმნა, რომელთა რაოდენობა ასეულ ერთეულს აჭარბებს. მეცნიერები აღნიშნავენ, რომ ეს პროცესი აქ მონღოლებამდელ პერიოდში დაიწყო და ის დაახლოებით ექვსშვიდ საუკუნეს გაგრძელდა და დამთავრდა მხოლოდ XIX-XXსს-ის მიჯნაზე. ახვახის მოსახლეობა ადრე შუა საუკუნეებში ჩამოყალიბდა, მაგრამ გვიან (XVI-XVIIსს.) ხუნძეთის სხვადასხვა მხრიდან გადმოსახლებულთა ხარჯზე ივსებოდა. ახვახელთა მეზობლები ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთით და სამხრეთ-აღმოსავლეთით არიან ხუნძები, დასავლეთით – ბაგულალები, სამხრეთ-დასავლეთით – თინდალები, ჩრდილოეთით – კარატაელები. XVII-XVIIIსს-ში ახვახელთა ნაწილი აღმოსავლეთ კახეთში (დღევანდელ საინგილოში), ზაქათალას რაიონში გადასახლდა და ასე იქცნენ ისინი საბჭოთა პერიოდში შექმნილი აზერბაიჯანის მოქალაქეებად. საინგილოში ახვახელები ცხოვრობენ როგორც შერეულად (ზაქათალა, ჭარი და სხვ.), ისე განცალკევებულად (სოფ. ახვახდერე). საბჭოთა პერიოდში ახვახელთა ნაწილი დაღესტანშივე, ყუმუხეთის ბარში, თერგსა და სულაკს შორის, ჩასახლდა.

ახვახელებით განსახლებული მხარე მთიანი ადგილმდებარეობისაა. ახვახის მთათა ფერდობებზე შესანიშნავი სამოვრები მდებარეობს.

ახვახელები ადრე შუა საუკუნეების საისტორიო წყაროებში არ მოიხსენიებიან. მაგრამ მკვლევარები ფიქრობენ, რომ ისინი ანტიკური წყაროებისათვის ცნობილ ანდიურ-ცეზურ ხალხთა ერთობლივი სახელით ცნობილ დიდურებში (ქართული წყაროებით დიდოები) შედიოდნენ. ძვ.წ. I ათასწლეულის შუა ხანებით დათარიღებული აქეოლოგიური მასალებით, აშკარაა, რომ ანდის ტერიტორიაზე მცხოვრები მოსახლეობა მიწათმოქმედი, ბინადარი მესაქონლე და ლითონის დამუშავების მაღალი კულტურით გამოირჩეოდა.

XV-XVI საუკუნეებისათვის რიგი შიდა და გარე მიზეზებით, დიდოთა ეთნოპოლიტიკური გაერთიანება დაიშალა, რის შედეგადაც ნაწილობრივ ჩამოყალიბდა სასოფლო თემთა დამოუკიდებელი კავშირები, მათ შორის, ახვახის “თავისუფალი საზოგადოება”. ახვახელთა მთელი შემდგომდროინდელი ისტორია ხუნძთა ხანებისა და გიდატლის იდეოლოგიური და

პოლიტიკური შეტევის წინააღმდეგ ბრძოლაა. XVI-XVIII სს-ში ახვახის ტერიტორიის ნაწილი კავშირს მოწყვიტეს, რომელიც შემდეგ გიდატლის საზოგადოების შემადგენლობაში შევიდა (რატლუ-ახვახ, სოფლები: რატლუბი, ცეკობი და ტლიანუბი). რუსეთის ცარიზმის წინააღმდეგ დაღესტნისა და ჩაჩნეთის ერთობლივ ბრძოლაში ახვახელებმა ყველაზე აქტიური მონაწილეობა მიიღეს, რომლებიც შამილს 1840-იანი წლების დასაწყისში შეუერთდნენ. 1860-იანი წლებში ახვახში, ისევე როგორც მთელ დაღესტანში, სამხედრო-სახალხო მმართველობა შემოიღეს. დღეისათვის კარატაელებთან, ხუნძებთან და ბაგულალების მცირე ნაწილთან ერთად (სოფლები ტდიბიშო და თლისი) ისინი დაღესტნის ახვახის რაიონში ცხოვრობენ, ნაწილი კი _ შამილსკის რაიონში.

ახვახელთა რაოდენობა XIX ს-ის მეორე ნახევრიდან XX ს-ის პირველ ათწლეულამდე ასეთი იყო: 1866 წ. _ 2464 კაცი, 1886 წ. _ 3585, 1894 წ. _ 3725 და 1916 წელს _ 2901 კაცი. მოსახლეობის რაოდენობის ასეთი კლების მიზეზი გაურკვეველია. საბჭოთა პერიოდში ახვახელთა რაოდენობამ იმატა. 1926 წლის მონაცემებით ისინი უკვე 3700 იყვნენ, 1938 წელს _ 4700. შემდეგი პერიოდის აღწერებში ახვახელებს ხუნძებად წერდნენ. 1959 წ. ახვახის ექვსი სოფლისა და შამილსკის რაიონის სამი სოფლის ახვახური მოსახლეობა 2324 სული იყო, 1970 წელს _ 4300 კაცი და 1979 წელს _ 5045 კაცი.

როგორც სხვა დაღესტნელები, ახვახელებიც შედიან დაღესტნის ისტორიულ-კულტურულ ოლქში, რომელიც თავის მხრივ, კავკასიის ისტორიულ-კულტურული პროვინციის ნაწილს წარმოადგენს. ახვახელები მასში როგორც ეთნოკულტურული, ისე სამეურნეო-კულტურული თვალსაზრისით შედიან. ახვახელთა ტრადიციული საქმიანობა მომთაბარე (გადარეკვითი) მეცხოველეობა და სახვნელი მიწათმოქმედება იყო. მოშენებული ჰყავდათ (ძირითადად) ხუნძური და ანდიური ჯიშის ცხვარი, თხა, მსხვილფეხარქოსანი საქონელი, დაღესტნური ჯიშის ცხენი. ტერასებზე, რომლებიც ნაწილობრივ ირწყვებოდა, მოჰყავდათ ქერი, შვრია, სვია... XIX ს-ის მეორე ნახევრიდან _ სიმინდი და კარტოფილი. მისდევდნენ მეფუტკრეობას. ხელოსნობის დარგებიდან ახვახელებმა იცოდნენ ცხვრის ტყავის დამუშავება, ხით ხურობა, ქვით ხურობა, მჭედლობა. მამაკაცებს შორის გავრცელებული იყო და დღესაც გავრცელებულია გარე სამუშაოზე სიარული: აზერბაიჯანში, შუა აზიაში, რუსეთის სხვადასხვა რაიონებში, სადაც ისინი ქვის მთლელებად, დურგლებად და მწყემსებად მუშაობდნენ.

ახვახის თემთა კავშირი ეკონომიკურ და სამხედრო-პოლიტიკურ კავშირსაც წარმოადგენდა. საერთო საკითხების გადასაწყვეტად თემთა კავშირის წევრები სოფ. ტად-მაგიტლის მახლობლად იკრიბებოდნენ. ყოველი სასოფლო საზოგადოება (თემი) წარმოადგენდა თვითმმართველობით, თვითმარეგულირებელ და თვითმაკონტროლებელ ერთეულს. უმაღლესი ორგანო სრულწოვან მამაკაცთა ყრილობა იყო. საზოგადოებრივი, თუხუმებშორისი, ოჯახებსშორისი, შიდასაოჯახო ურთიერთობები ჩვეულებითი სამართლის ნორმებით (ადათით) და შარიათით რეგულირდებოდა. ახვახელთა ერთგვაროვან სოციალურ ორგანიზაციაში დიდხანს XIX ს-მდე გამოიყოფოდა ადგილობრივი მმართველობითი ზედაფენა, შეძლებული მესაქონლეები და მიწათმოქმედნი, რომლებიც საზოგადოების ერთგვარად ფეოდალიზირებულ ფენას წარმოადგენდნენ. საზოგადოების არასრულფასოვანი წევრები, რომლებიც ყოფილ მონათა შთამომავლები იყვნენ, უმნიშვნელო რაოდენობით იყვნენ და საზოგადოებრივ ცხოვრებაში რამდენადმე მნიშვნელოვან როლს ვერ თამაშობდნენ.

ზამთარში ცხვრის მნიშვნელოვან რაოდენობას ახვახელები წლების განმავლობაში აზერბაიჯანის, საქართველოს, ყუმუხეთის დაბლობებში ამოვებდნენ. იქვე გასაყიდად მიჰქონდათ მაუდი, მატყლი, გამომშრალი ხორცი, ყველი, ერბო და ა.შ.

ახვახელთა ოჯახის გაბატონებული ფორმა იყო პატარა ოჯახი. დაქორწინებისთანავე ცდილობდნენ ახალგაზრდები ცალკე დაესახლებინათ. თუმცა XX ს-ის დასაწყისამდე

გვხვდებოდა დიდი, გაუყოფელი ოჯახებიც. შიდასაოჯახო ურთიერთობები პატრიარქალურ საწყისებს ეფუძნებოდა: უმცროსები ემორჩილებოდნენ უფროსებს, ქალები – კაცებს, ოჯახის ყველა წევრი – ოჯახის უფროსს.

ნაწილობრივ დღესაცაა შემორჩენილი პატრიარქალური სისხლნათესაობითი გაერთიანებები – თუხუმები. ნათესაობას უპირატესად მამის ხაზით ითვლიდნენ, დედის ხაზით კი – მეოთხე მუხლამდე. საოჯახო ცხოვრებაში მისდევდნენ აკრძალვებისა და უმძრახობის წეს-ჩვეულებებს, პატივს მიაგებდნენ უფროსებს; იცოდნენ ნათესაური და მეზობლური ურთიერთდახმარება, თუხუმური სოლიდარობა, უმაღლეს დონეზე იყო აყვანილი სტუმართმოყვარეობა.

ახვახელთა ტრადიციული დასახლება საფეხურებრივ-შეჯგუფული დაგეგმარებისა იყო. ისინი ხეობათა ქედებზე იყო განლაგებული. მრავალსართულიანი სათვალთვალო (სადარაჯო) კოშკები სოფლების მისასვლელელებში იყო აგებული.

ტვირთების ახლო და შორეულ მანძილზე ტრანსპორტირებისათვის ძირითადად სახედარსა და ცხენებს იყენებდნენ. ახვახში ბორბლიანი ტრანსპორტი არ იცოდნენ. სოფელსა და მის ახლომახლო ტვირთი ძირითადად სათრეველა ტრანსპორტით გადაჰქონდათ, რომელშიც ხარებს აბამდნენ. ტანსაცმელი საერთოდადესტნური ტიპის ჰქონდათ. ახვახელი მამაკაცები თავს იპარსავდნენ, წვერ-ულვამს – არა.

წამთრობით მამაკაცები მრავალდღიან გასართობ შეკრებებს აწყობდნენ. შემუშავებული ჰქონდათ ხალხური სასოფლო-სამეურნეო კალენდარი. ძალიან ორიგინალური იყო მთელი დაღესტნისათვის პირუტყვის გაწყვეტის წინააღმდეგ ბრძოლის ახვახური წეს-ჩვეულება, ე.წ. მოხვნის წესი, რომლის დროსაც ღამით 12 ქალი გუთანში შეებმებოდა და მას სოფლის გარშემო ათრევდნენ. ისინი მუქარას უთვლიდნენ და წყევლიდნენ **ზულულას**. ეს წესი შავი კატის მოკვდინებითა და დასაფლავებით მთავრდებოდა. წვიმის შესაწყვეტად იცოდნენ ახალგაზრდების სოფლის გარშემო რიტუალური სირბილი. ახვახელებში განვითარებული იყო ხალხური მედიცინა.

XVს-დან ხუნძახის სახანო და გიდატლის კავშირი ისლამის გავრცელების დროშით აქტიურ ბრძოლას ეწეოდა ახვახელების წინააღმდეგ. ისლამიზაციის პროცესი საუკუნეების განმავლობაში გაიწელა და მხოლოდ XVIIIს. II ნახევარში დასრულდა. მაჰმადიანობამ ფესვები მყარად გაიდგა, მაგრამ მაინც შემორჩენილია ტრადიციული რწმენა-წარმოდგენები, რომლებიც ანიმისტურ წარმოდგენებთან, აგრეთვე მიწის, ცის, მზის, ცეცხლის, ვარსკვლავების, მთვარის, ჭექა-ქუხილის, მეხის, მთის მწვერვალების, ტყეების, მდინარეების და სხვათა კულტთანაა დაკავშირებული. დღეს ახვახელები მუსლიმი სუნიტები არიან. სამლოცველო სახლები ახვახის ყველა სოფელშია, უმეტეს მათგანში ფუნქციონირებენ მეჩეთები.

17. ბაგულალები

დაღესტნის ერთ-ერთი მცირერიცხოვანი ანდური მოდგმის ხალხი ბაგულალები არიან. მკვიდრობენ დასავლეთ დაღესტანში. თვითსახელწოდებაა **ბაგულალ**. ბაგულალები განსახლებულნი არიან ბოგოსის ქედის ჩრდილოეთ კალთებზე, მდ. ანდის ყოისუს მარჯვენა მხარეს. ისინი კომპაქტურად ცხოვრობენ ერთმანეთის მეზობლად მდებარე სოფლებში: ხუმტადა, ტალონდოდა, კვანადა, გიმარსო (ცუმადინსკის რ-ნი), თლიბიშო, თლისი (ახვახის რ-ნი). დღეისათვის მიგრირებული ბაგულალები კომპაქტურად ცხოვრობენ ბარის სოფ. ჩალოში (ყიზილიურტის რაიონში). ბაგულალები გაზნეულად ცხოვრობენ აგრეთვე ყიზლარის, ხასავიურტის, ყიზილიურტის რაიონებში. ოქტომბრის გადატრიალებამდე ბაგულალები ადმინისტრაციულად შედიოდნენ ანდიის ოკრუგის კარატიის სანაიბოში.

XIXს-ის 60-იანი წლების ბოლოს ბაგულალების საერთო რაოდენობა 1989 კაცს შეადგენდა (577 კომლი), XXს-ის 20-იან წლებში – 3054 კაცს (დაღესტნის მთელი მოსახლეობის 0,39%). დღეისათვის სასოფლო ადმინისტრაციის დავთრებით ბაგულალების რაოდენობა ხუთი ათას კაცს აჭარბებს.

ბაგულალებს ჩრდილოეთიდან ემეზობლებიან კარატაელები, ახვახელები, სამხრეთ-აღმოსავლეთით – ტინდალები, დასავლეთით – ჭამალალები, ღოდობერიელები. ბაგულალები სამ ჯგუფად იყოფიან, რომლებსაც ენის, კულტურის და ყოფის სპეციფიური თავისებურებები გააჩნიათ. ბაგულალების თქმებია: ხუმტადიური, ტლონდოდიური, ტლიბიშიური. ლაპარაკობენ ხუნძურ ენაზე. დამწერლობაც ხუნძურ ენაზე აქვთ. ბაგულალები კავკასიონურ ანთოპოლოგიურ ტიპს მიეკუთვნებიან.

ახალ წელთაღრიცხვამდე ბაგულალების სატომო გაერთიანება “ფედერაციაში” შედიოდა, შემდეგ – დიდოს პოლიტიკურ კავშირში. მისი დაშლის შემდეგ XVს-ში ბაგულალების სასოფლო თემთა კავშირში გაერთიანდნენ, რომლის ცენტრი იყო სოფელი ხუმტადა. XIVს-ში მიიღეს მაჰმადიანობა. 1813 წლის გულისტანის ზავით დაღესტანი რუსეთის ქვეშევრდომობაში გადავიდა. 1860-იანი წლების ადმინისტრაციული რეფორმის შედეგად ბაგულალები შევიდნენ ანდიის ოკრუგის ჭამალალ-უნკრატალის სანაიბოში. წყაროებში სახელწოდება “ბაგულალი” მხოლოდ XVIIIს-დან ჩნდება. ბაგულალები, ისევე როგორც ანდიის ენობრივი ქვეჯგუფის სხვა ხალხები, რუსეთის შემადგენლობაში XIXს-ში შევიდნენ. მაგრამ მათ აქტიური მონაწილეობა მიიღეს რუსეთის წინააღმდეგ ბრძოლაში, რომელსაც შამილი ხელმძღვანელობდა. შამილის პირველივე დამახეზაზე ბაგულალებს 300 მეზობლი გამოუყვანიათ (150 ცხენოსანი და 150 ქვეითი).

ბაგულალების მეურნეობისა და კულტურის ჩამოყალიბებასა და ფუნქციონირებაზე გავლენა მოახდინა ეკოლოგიურმა გარემომ, სამეურნეო და კულტურულმა ლანდშაფტმა, სოციალ-ეკონომიკურმა პირობებმა. ისინი თანაბრად მისდევდნენ მიწათმოქმედებასა და მესაქონლეობას. მიწათმოქმედება მათი უძველესი სამეურნეო საქმიანობაა. მისდევდნენ აგრეთვე მებაღეობას, მევენახეობას, მეფუტკრეობას. სახვნელი მიწები და სათიბები კერძო საკუთრებაში იყო. ცალკეულ სახვენელ, სათიბ ნაკვეთებზე, ტყის ნაწილზე თუხუმური საკუთრება არსებობდა. სათემო საკუთრებად ითვლებოდა საძოვრები. მესაქონლეობაც ბაგულალების უძველესი საქმიანობა იყო. ჰყავდათ როგორც მსხვილფეხარქოსანი, ისე წვრილფეხარქოსანი საქონელი. XIXს-ის 80-იან წლებში ექვსი ბაგულაური სოფლის მოსახლეობას კერძო საკუთრებაში 21000 ცხვარი ჰყავდა, 2200 – მსხვილფეხარქოსანი საქონელი, 1100 – ცხენი, სახედარი, ჯორი. მეცხვარეობა ძირითადად მომთაბარული იყო. ზამთარში ცხვარი თერგსულაკის დაბლობში ჰყავდათ, ზაფხულში – მთებში. მეცხოველეობის პროდუქტები ბაგულალების ძირითადი საკვები იყო. მას პურსა და სხვა პროდუქტებზე ცვლიდნენ, აგრეთვე იმ ნაწარმზე, რომლებსაც არ აწარმოებდნენ.

განვითარებული იყო შინამრეწველობისა და ხელოსნობის ზოგიერთი დარგი. რეწვის ნედლეული იყო მეცხოველეობის პროდუქცია (მატყლი, ტყავი, რქა, ძვალი), ხე, ქვა. განსაკუთრებით დაწინაურებული იყო საფეიქრო საქმე, ქერის წარმოება, მაუდის ქსოვა, მატყლის წინდებისა და ჩექმების ქსოვა, ვერცხლის ნაკეთობების დამზადება, ხანჯლის ქარქაშების კეთება. ოჯახისათვის ქალები ამზადებდნენ შუამოსართავებს, ხურჯინებს, ტომრებს. მამაკაცები სასოფლო-სამეურნეო ინვენტარს აკეთებდნენ.

ბაგულალებლთა თითქმის ყველა სოფელი დაქანებულ ფერდობებზე იყო შეფენილი. სოფლის ირგვლივ არსებული მწირი ადგილები მოსახლნავად გამოიყენებოდა. სოფლებს შორის არსებობდა ვიზუალური კავშირი. ამ მიზნით, სოფლების განაპირა ადგილებში აგებული იყო სასიგნალო კოშკები, სადაც დღე-ღამის განმავლობაში სხვადასხვა თუხუმის ახალგაზრდები მორიგეობდნენ. ყველა თუხუმურ უბანში ჰქონდათ საყარაულო კოშკი, რომელიც პირველად

თუხუმის თავმესაფარს წარმოადგენდა. ყველა კომპი ერთმანეთთან მიწისქვეშა გასასვლელიებით იყო დაკავშირებული. ბაგულალთა ყველა სოფელს საერთო შესასვლელი კარები ჰქონდა, რომელიც ღამდამობით იკეტებოდა. სოფლები მზის მხარეზე იყო ორიენტირებული. დასახლება იყო შეჯგუფული და ტერასისებური, რომელიც ერთმანეთთან მჭიდროდ მიდგმული სახლებისაგან შედგებოდა. ბაგულალთა ტანსაცმელი თითქმის ისეთივე იყო, როგორც დაღესტანში მცხოვრები სხვა ხალხებისა. ორმოც წლამდე მამაკაცები თავს იპარსავდნენ, წვერ-ულვაშს კი უშვებდნენ. ქალები ატარებდნენ გრძელ ნაწნავებს. თავს იბანდნენ თბილი წყლით, რომელსაც ჭერმის ჩირსა და ნაცარს ამატებდნენ.

ბაგულალთა სოციალური ურთიერთობა პატრიარქალური ხასიათის იყო. ისინი გაერთიანებულნი იყვნენ თემებში (ჯამაათებში). თემის უმაღლესი ორგანო იყო სოფლის კრება; მმართველობის ფუნქციები უხუცესების ხელში იყო თავმოყრილი. ოჯახის ძირითადი ფორმა ორთაობიანი (პატარა) ოჯახი იყო. XXს-ის დასაწყისში იშვიათად გვხვდებოდა გაუყოფელი ოჯახებიც. უპირატესობა ენიჭებოდა ნათესავეებს შორის (ბიძაშვილების, დეიდაშვილების) დაქორწინებას.

XIXს-ის პირველ ნახევარში გადმონაშთის სახით შემორჩენილი იყო პატრიარქალური მონობა. მონები ომებისა და თარეშის დროს ტყვედ ჩავარდნილი ადამიანები იყვნენ.

სპეციფიკურ მოვლენას წარმოადგენდა “მამაკაცთა სახლების” ძველი ინსტიტუტი. ზამთრში, ორი-სამი თვის განმავლობაში, მამაკაცთა ჯგუფები (15-20 კაცი) იკრიბებოდნენ სახლებში, სადაც ქალების შესვლა აკრძალული იყო. დრო გაჰყავდათ საუბარში, თამაშობებში. ირჩევდნენ შაჰს, რომლის სიტყვაც ყველასათვის კანონი იყო, იკაჟებდნენ ორგანიზმს. ცოლიან მამაკაცებს უფლება ჰქონდათ თავის სახლს ფარულად სწევოდნენ მხოლოდ ხუთშაბათსა და პარასკევ ღამეს.

სასოფლო-სამეურნეო სამუშაოების დროს, სახლის აშენებისას, ქორწილსა და დაკრძალვისას იცოდნენ ურთიერთდახმარება, ერთმანეთის გვერდში დადგომა.

“სამხედრო-სახალხო მმართველობის” შემოღებამდე დიდი სასოფლო თემების სათავეში **ბეგაულები (ხალიდები)** იდგნენ. მათ სოფლის ყრილობაზე ირჩევდნენ. საზოგადოებრივ ცხოვრებაში განსაკუთრებული ადგილი სისხლის აღებას ეკავა, რომელიც XXს-ის 30-იან წლებამდე იყო შემორჩენილი. დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ სტუმართმოყვარეობის ყველა წესის დაცვას. ის ხალხებსა და საზოგადოებებს შორის ეკონომიკური და კულტურული კავშირების დამყარების მნიშვნელოვან საშუალებად ითვლებოდა.

განვითარებული იყო ხალხური ზეპირი პოეტური შემოქმედება. ზღაპრების ყველაზე გავრცელებული მოტივი იყო ლირიკული, რომლის მთავარი სიუჟეტი მდიდარი და ღარიბი ახალგაზრდების სიყვარული იყო. საყვარელი მოტივი იყო აგრეთვე ცხოველისა და ადამიანის ნათესაობა. მდიდარი იყო ბაგულალების სასიმღერო ფოლკლორი. მღეროდნენ ძირითადად ხუნძურ ენაზე. ყველაზე გავრცელებული იყო ცეკვები მამაკაცთა და ქალთა შესრულებით.

ხალხური სპორტის სახეობებიდან პოპულარობით სარგებლობდა მშვილდის სროლა, ცურვა, ხალხური შაში და ა.შ.

კონფესიური თვალსაზრისით ბაგულალები მუსლიმი სუნიტები იყვნენ. ისლამი საბოლოოდ XIXს-ში განმტკიცდა. ხალხში შემორჩენილი იყო ტრადიციული რწმენა-წარმოდგენები (რწმენა სულების არსებობის შესახებ, მაგია, ჯადოქრობა). პატივს მიაგებდნენ წინაპრებს, მზეს, მთვარეს.

სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ დღეს ბაგულალური ენის გამოყენების არე შეზღუდულია, რადგან ის უდამწერლობო და ოჯახში სალაპარაკო ენაა. ამიტომ მისი დაკარგვის საშიშროება არსებობს.

18. ბოთლიხელები

ბოთლიხელები დაღესტნის ერთ-ერთი მცირერიცხოვანი ხალხია. მათი თვითსახელწოდებაა **ბუახადი** (მრ. რ.), **ბუიხალი** (მხ. რ.). ცხოვრობენ დასავლეთ დაღესტანში, ბოთლიხის რაიონის სამხრეთ ნაწილში. ძირითადად მკვიდრობენ ანდის ყოისუს ხეობის ორ სოფელში, ბოთლიხსა და მარსოში. მათვე ეკუთვნით ორი ხუტორი – აშინო და ანხო. ბოთლიხელებს ემეზობლებიან: ხუნძები, ლოდობერიელები, კარატაელები, ანდიელები. ბოთლიხელების რაოდენობა 6 ათასი კაცის ფარგლებშია. 1886 წლის მონაცემებით, ბოთლიხელები 1394 კაცი (345 კომლი) იყო. 1897 წლისა და 1926 წლის მოსახლეობის აღწერის მასალებით მათი რაოდენობა შესაბამისად 1125 კაცი და 328 კომლი და 3370 კაცი და 436 კომლი იყო. 1939 წლისა და ყველა მომდევნო აღწერაში ბოთლიხელები ხუნძებად ჩაწერეს.

ბოთლიხელები ანდიელ ხალხთა ჯგუფის წარმომადგენლები არიან. ლაპარაკობენ ბოთლიხურ ენაზე. გავრცელებულია აგრეთვე ხუნძური, ჩაჩნური, რუსული ენები. წარსულში სარგებლობდნენ ხუნძური ენის აჯამური დამწერლობით.

ანთროპოლოგიურად ბოთლიხელები დიდი ევროპეიდული რასის კავკასიონურ ტიპს მიეკუთვნებიან. ბოთლიხელთა ეთნოგენეზის საკითხი გაურკვეველია. ისტორიის სხვადასხვა პერიოდში დასავლეთ დაღესტნის ანდურცეზური ჯგუფის ხალხები და მათ შორის, ბოთლიხელები სამხედრო-პოლიტიკურ კავშირებში იყვნენ გაერთიანებულნი. აღნიშნული რეგიონის ყველაზე ცნობილი კავშირი ადრე შუასაუკუნეებში დიდო იყო. ფიქრობენ, რომ ახ.წ. I ათასწლეულიდან ბოთლიხელები უკვე შედიოდნენ დიდოს შემადგენლობაში, რომელიც XIV-XVსს-ში დაიშალა. საისტორიო მეცნიერებაში არსებობს მოსაზრება ბოთლიხელების სამხრეთული წარმომავლობის შესახებ. ამ მოსაზრებით, საერთოდ ანდიურ-დიდოური ხალხთა ჯგუფი წინა აზიიდანაა მოსული.

VII-VIIIსს-ში დასავლეთ დაღესტნის მცხოვრებნი და, მათ შორის, ბოთლიხელები არაბებმა ვერ დაიპყრეს. წყაროების თანახმად, ამ რეგიონის მცხოვრებნი XIVს-ში ქრისტიანობის მიმდევრები იყვნენ. შემორჩენილი ჰქონდათ ტრადიციული რწმენა-წარმოდგენებიც. აქ ისლამი საბოლოოდ XVIIს-ის მეორე ნახევარში დამკვიდრდა. XIV-XVსს-ში ბოთლიხელები იმ პოლიტიკურ პროცესებში მონაწილეობდნენ, რომელიც დაღესტანში მიმდინარეობდა. ამ დროს ადგილობრივ ფეოდალებსა და უცხოელ დამპყრობლებთან ბრძოლაში ცალკეული სასოფლო თემები სასოფლო თემთა კავშირებში გაერთიანდნენ. ასეთი კავშირი დღევანდელი ბოთლიხის რაიონის ტერიტორიაზე “ტეხნუცალის” სახელწოდებით ჩამოყალიბდა. დასავლეთ დაღესტნის სხვა კავშირებისაგან განსხვავებით, ტეხნუცალი ეთნიკურად ნაირგაროვანი სოციალ-პოლიტიკური გაერთიანება იყო. მის შემადგენლობაში შედიოდა აქ მცხოვრები ეთნოსების (ბოთლიხელების, ლოდობერიელების, ანდიელების, ხუნძებისა და ჩაჩნების) ცხრა სასოფლო თემი. 1886 წლის მონაცემებით ამ საზოგადოების კომლთა რაოდენობა 1839 იყო (7715 კაცი). ტეხნუცალის სასოფლო თემთა კავშირის ცენტრი იყო ბოთლიხი.

მთელი შუა საუკუნეების განმავლობაში ბოთლიხელებს დასავლეთ დაღესტნის სხვა ხალხებთან ერთად, სამხრეთ კავკასიასა და ჩრდილოეთ კავკასიასთან გაცხოველებული ვაჭრობა ჰქონდათ. რუსეთის მიერ საქართველოს დაპყრობის შემდეგ (1801 წლიდან) მათ ეს სავაჭრო-ეკონომიკური კავშირები მოეშალათ. მძიმე მდგომარეობაში ჩავარდნილმა ბოთლიხელებმა, რომლებსაც ოფიციალური გზების ავლით უმძიმეს პირობებში გადაჰქონდათ საქონელი საქართველოში, არაერთხელ მიმართეს ცარიზმის ხელისუფლებას, რომ შეასრულებდნენ ყველა პირობას და მიიღებდნენ რუსეთის ქვეშევრდომობას. 1809 წელს ბოთლიხელებმა რუსეთის ერთგულების ფიცი მიიღეს, რამაც მათ სასურველი შედეგი ვერ მოუტანა – რუსებმა არ მოხსნეს სავაჭრო ბარიერები; ბოთლიხელებსა და ტეხნუცალის საზოგადოების სხვა მცხოვრებთ სავაჭრო საქმეზე გადასვლის უფლება არ მისცეს. რუსეთის ამ პოლიტიკამ დასავლეთ დაღესტნის მოსახლეობის რუსეთისაგან დაშორებას შეუწყო ხელი.

XIXს-ის 40-იან წლებში ცარიზმის სარდლობამ ამ მხარის მკვიდრთ საბოლოოდ აუკრძალა საქართველოსთან და დაღესტნის ბართან კავშირი. ასეთ ვითარებაში ბოთლიხელები ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის აქტიური მონაწილეები გახდნენ, რომელსაც შამილი მეთაურობდა.

კავკასიური ომების დამთავრების შემდეგ, ბოთლიხი დასავლეთ დაღესტნის ეკონომიკურ და კულტურულ ცენტრად იქცა.

ბოთლიხში შემონახულია ტერასები, რაც მიწათმოქმედების მაღალ კულტურასა და ინტენსიურობაზე მიუთითებს. ვ. ვავილოვიც აღნიშნავდა ბოთლიხის გასაოცარი მრავალმარუსიანი ტერასების შესახებ. ისინი დიდი ამფითეატრების შთაბეჭდილებას სტოვებდნენ. აქ ბალი, ბოსტანი და სახვნელი ერთ მთლიანობას წარმოადგენდა. მეურნეობაში წამყვანი მებაღეობა იყო. ბოთლიხში ვაზის ცხრა ჯიში ჰქონდათ გამოყვანილი. მეურნეობის ტრადიციული დარგი იყო მეცხოველეობაც, რომელსაც ძირითადად დამხმარე როლი ჰქონდა. ამის მთავარი მიზეზი საძოვრების არარსებობა და მცირემიწიანობა იყო. ხელსაყრელმა ბუნებრივმა პირობებმა მეფუტკრეობის განვითარების შესაძლებლობა შექმნა.

ბოთლიხელები, ისევე როგორც მთაში მცხოვრები ყველა ეთნოსი, კუსტარულ რეწვას მისდევენ. გავრცელებული იყო ქსოვა, საფეიქრო საქმე, ნაბდების დამზადება, ტყავის დამუშავება, ფაფახებისა და ფეხსაცმლის კერვა.

ბოთლიხელთა ეკონომიკურ ცხოვრებაში ვაჭრობას მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა. მებაღეობის პროდუქტებით და ხელოსნობის ნაწარმით ბოთლიხის ბაზარში ვაჭრობდნენ, რომელიც დასავლეთ დაღესტანის მსხვილი სავაჭრო ცენტრი იყო, სადაც სავაჭროდ არა მარტო დაღესტნის, არამედ ჩაჩნეთის მცხოვრებნიც იყრიდნენ თავს.

ბოთლიხელთა ორივე სოფლის (ბოთლიხი, მიარსო) დასახლება მთის დასახლების ტიპს მიეკუთვნება, თუმცა ადგილმდებარეობიდან გამომდინარე ისინი ძლიერ შეჯგუფული არ იყო. სოფლები უზნებად იყოფოდა. ხშირად სოფელში ქუჩები სახლების ქვეშ გადის. სოფლის ცენტრი მეჩეთთან არსებული პატარა მოედანი იყო, სადაც სოფლის ყრილობა იმართებოდა. ბოთლიხი თავიდანვე ჩამოყალიბდა როგორც ტერიტორიულ-თუხუმური დასახლება. მისი მცხოვრებნი შვიდ-რვა თუხუმად იყოფოდნენ. ყველა თუხუმს ანუ სანათესაო ჯგუფს თავისი სახელწოდება ჰქონდა. შემორჩენილია გადმოცემა, რომ ძველად ყოველი თუხუმი თავის უბანში ცხოვრობდა. თუხუმებს ჰქონდათ საკუთარი კოშკი, სასაფლაო და იმართებოდნენ უხუცესების მიერ. XIXს-ში თუხუმური უბნები უკვე აღარ არსებობდა, სოფელი უზნებად ტერიტორიული პრინციპით იყოფოდა. სოფლის განაპირას და აულის შიგნით ყველაზე მაღალ ადგილებში დაახლ. 6-7 სადარაჯო კოშკი იდგა. ისინი თავდაპირველად ცალკეულ თუხუმებს ეკუთვნოდა. მტრის თავდასხმის დროს, მათ მთელი მოსახლეობის თავშესაფარად იყენებდნენ. ამავე დროს, სოფელში გადიოდა მიწისქვეშა გასასვლელები, რითაც ზემო უბანი ქვემო უბანს უკავშირდებოდა. ბოთლიხის თავდასაცავ ნაგებობებს შორის შეიძლება დავასახელოთ სამი კარი, რომლებიც სოფელში შესასვლელებს კეტავდა. მეცნიერები ფიქრობენ, რომ ბოთლიხი დასავლეთ დაღესტანში ყველაზე გამაგრებული სოფელი იყო. ასეთი სახით (შენობები, თავდასაცავი ნაგებობანი, შიდა კომუნიკაციები, სამიწათმოქმედო და მებაღეობის მეურნეობა, სავაჭრო და სამხედრო ორგანიზაცია) ის უკვე ადრეულ შუა საუკუნეებში ჩამოყალიბებული იყო როგორც ქალაქის ტიპის დასახლება.

ბოთლიხის საზოგადოება პოლიტიკურად დამოუკიდებელი იყო. ხუნძეთის ხანისადმი დამოკიდებულება იმაში გამოიხატებოდა, რომ მას ექვს თხას გადასცემდნენ, როდესაც ის ბოთლიხის გზით სოფ. ბუტში გაივლიდა (ტეხნუცალის ხუნძური სოფელი). რაც შეეხება მიარსინელებს, ისინი ხუნძების ხანს წელიწადში უხდიდნენ 20 მეროკ ფეტვს და 30 მეროკ ყურძნის წვენს.

ბოთლიხელთა თემის ძირითადი სოციალური და სამეურნეო უჯრედი პატარა ოჯახი იყო. უპირატესობას ანიჭებდნენ შიდათოხუმურ და შიდაულურ ქორიწნებებს.

ბოთლიხელთა ფოლკლორი XIX საუკუნესა და XXს-ში ორენოვანი იყო.

სოფელი ბოთლიხი დასავლეთ დაღესტნის ერთ-ერთი კულტურული ცენტრი იყო. თანამედროვე ბოთლიხში მოსახლეობა შერეულია. აქ ბოთლიხელებს გარდა ცხოვრობენ: ხუნძები, კარატაელები, ანდიელები, რუსები, თათრები, ყუმუხები და სხვ.

19. ღოდობერიელები

ღოდობერიელები დაღესტნის ერთ-ერთი ყველაზე მცირერიცხოვანი ხალხია. შეფასებითი მონაცემებით, ღოდობერიელების რაოდენობა 3,5 ათასიდან 4 ათასამდე მერყეობს. 1886 წლის მონაცემებით, დაღესტანში 1.172 ღოდობერიელი ცხოვრობდა. 1926 წელს 1425 კაცს შეადგენდნენ, 1938 წელს – 1,9 ათასს. მომდევნო აღწერებში ისინი ხუნძებს მიაკუთვნეს. 1950-იანი წლების დასაწყისიდან ღოდობერიელების რაოდენობა მთაში შემცირდა, რადგან ისინი ბარში გადაასახლეს. დღეს დაღესტნის დაბლობში 378 ღოდობერიელთა ოჯახი ცხოვრობს, მთაში (სოფლებში ზემო ღოდობერსა, ქვემო ღოდობერსა და ზიბირხალში) – 562 კომლი. ღოდობერიელების განსახლების არეალი დასავლეთ დაღესტანში მდ. ანდიის ყოისუს შუა წელის მარცხენა სანაპიროა (დღევანდელი ბოთლიხის რაიონის სამხრეთ-დასავლეთი). განსახლებული არიან ძირითადად სამ დასახლებულ პუნქტში. მათი მეზობლები არიან ხუნძები, ბოთლიხელები, ჭამალალები.

ღოდობერიელების თვითსახელწოდებაა **ლიბდილი** (მრ. რ.), **ლიბდილი** (მხ. რ.). ხუნძები მათ ღოდობერისელის სახელით მოიხსენიებენ, ანდიელები – ღოდობერდიალ.

ღოდობერიელები ანთროპოლოგიურად დიდი ევროპეიდული რასის წინააზიური რასის კავკასიონურ ტიპს მიეკუთვნებიან. ღოდობერიელი ენა ჩრდილოეთ კავკასიურ ენათა ოჯახის ნახურ-დაღესტნური ჯგუფის ანდიურ-ცეზურ ქვეჯგუფში შედის. ამ ენას ორი დიალექტი აქვს: საკუთრივ ღოდობერიული და ზიბირხალური. გავრცელებულია ხუნძური ენაც, რადგან სკოლებში ხუნძურ (აგრეთვე რუსულ) ენაზე სწავლობენ. წარსულში ისინი ხუნძური ენის აჯამური დამწერლობით სარგებლობდნენ. შედარებითი ენათმეცნიერების მონაცემებით, მატერიალური და სულიერი კულტურით ღოდობერიელები დასავლეთ კავკასიის სხვა ხალხებს ენათესავენ.

გადმოცემით, ღოდობერიელები აქ დასახლებული მონადირე ძმების შთამომავალნი არიან. ისინი მარჯვე მსროლელები იყვნენ და შეეძლოთ მფრინავი ყვავისათვის ისარი პირდაპირ თვალში მოერტყათ. აქედან წარმოიქმნა ეთნონიმი “ღოდობერი”, რაც ხუნძურად “ყვავის თვალს” ნიშნავს (“ღედო” – ყვავი, “ბერ” – თვალი). გამრავლების შემდეგ კოშკი აუშენებიათ, რომელიც თავდაცვის მიზნით ხელოვნურ ტბაში მოუთავსებიათ. ამ კოშკში ადამიანები გადასაკიდი ხიდით შედიოდნენ. მეცნიერებს ეთნონიმ “ღოდობერიელების” წარმოქმნის ეს ლეგენდა არარეალურად მიაჩნიათ. სხვა ვერსიით ღოდობერიელების აქ დასახლებული წინაპრის ადგილს ერქვა ღედუ (ღიდუ), საიდანაც შემდეგ წარმოიქმნა სოფლის და შესაბამისად ხალხის სახელიც.

როგორც ეთნოსს ღოდობერიელებს პირველად იხსენებს XVIIIს-ის 70-იან წლებში გერმანელი მოგზაური გიულდენშტედტი.

ღოდობერიელების ისტორია მჭიდროდაა დაკავშირებული დასავლეთ დაღესტნის სხვა ხალხების ისტორიასთან. ქართველი ისტორიკოსების, არქეოლოგების და ანთროპოლოგების მოსაზრებით, ძვ.წ. III-II ათასწლეულში დაღესტნური ტომები სამხრეთ კავკასიის ტერიტორიაზე ცხოვრობდნენ, რომლებმაც გარკვეული პოლიტიკური პროცესების შედეგად ჩრდილოეთით გადაინაცვლეს. მ. აბდუშელიშვილის დასკვნით, კავკასიონური

ანთროპოლოგიური ტიპის ფორმირების ადგილი სამხრეთ კავკასიაა. არქეოლოგთა დასკვნით სამხრეთ კავკასიიდან დასავლეთ დაღესტნელი ხალხების ჩრდილოეთ კავკასიის ქედებზე გადასახლება ძვ.წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში უნდა მომხდარიყო. კომპაქტურად განსახლებულმა ანდოცეუბმა დიდოს (დიდის) ეთნოპოლიტიკური გაერთიანება ჩამოაყალიბეს. ვარაუდობენ, რომ ძვ.წ. I ათასწლეულიდან დასავლეთ დაღესტნის ამ ეთნოპოლიტიკური გაერთიანების შემადგენლობაში ლოდობერიელებიც შედიოდნენ. XIV-XVსს-ში მთებში თითქმის ყველგან ფეოდალები ლიკვიდირებულ იქნენ. ამის შემდეგ ლოდობერიელებმა შექმნეს სამოქალაქო საზოგადოება, რომელიც სტრუქტურულად დემოკრატიულ პრინციპებს ეფუძნებოდა. ჩამოყალიბდა სასოფლო საზოგადოება სახალხო მმართველობის სტატუსით, რომელმაც დაღესტნის რუსეთის ცარიზმის მიერ დაპყრობამდე იარსება. ლოდობერიელები ტეხნუცალის სასოფლო საზოგადოების კავშირში შედიოდნენ. მიწის საკუთრების გაბატონებული ფორმა იყო კერძო საკუთრება. მთავარ სოციალ-სამეურნეო უჯრედს კი მცირე ოჯახი წარმოადგენდა.

არაბთა დაპყრობების პერიოდში (VII-VIIIსს.) დასავლეთ დაღესტნის მცხოვრებნი და, მათ შორის, ლოდობერიელები, არაბთა გავლენას არ დამორჩილებიან. XIVს-ში ლოდობერიელების ერთი ნაწილი ქრისტიანი იყო, მეორე ნაწილი კი კვლავ წარმართობას მისდევდა. XVI-XVIIსს-ის მიჯნაზე ლოდობერიელთა სოციალურ და სულიერ ცხოვრებაში დიდი გარდატეხა მოხდა – მათ ისლამი მიიღეს. ისლამის გავრცელებას თან არაბული დამწერლობის (აჯამის) დანერგვაც მოჰყვა. სოფელ ლოდობერში გახსნილ მედრესში სასწავლებლად სხვა ადგილებიდანაც მოდიოდნენ. 1809 წელს ლოდობერიელებმა მიიღეს ფიცი რუსეთის ტახტის ერთგულებაზე. თუმცა ამ ნაბიჯმა მათ სასურველი შედეგი ვერ მოუტანა. სამხრეთ კავკასიასა და დაღესტნის ბართან ურთიერთობა კვლავ ეკრძალებოდათ. ამის გამოც იყო, რომ ლოდობერიელებმა აქტიური მონაწილეობა მიიღეს განმათავისუფლებელ ბრძოლაში, რომელსაც შამილი ხელმძღვანელობდა. შამილის დატყვევების შემდეგაც (1859 წ.) დასავლეთ დაღესტანში, სადაც ანდიური და ცეზური მოდგმის ხალხი მკვიდრობდა, რამდენიმე აჯანყებამ იფეთქა (1861, 1862, 1877 წლები), რომლებშიც ლოდობერიელებმაც აქტიური მონაწილეობა მიიღეს, რისთვისაც ბევრი მათგანი კიდევაც გააციმბირეს.

ლოდობერიელთა ტრადიციული საქმიანობა სახვნელი მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა იყო. განვითარებული იყო მომთაბარე მეცხოველეობაც – მათ ბევრი საზაფხულო საძოვარი ჰქონდათ. ზამთარში კი ცხვრის ფარებს თბილ დაბლობში მიერეკებოდნენ. თუმცა საქონლის მნიშვნელოვან რაოდენობას ზამთარში მთაში ტოვებდნენ. მიწათმოქმედებიდან ფრიად დაწინაურებული იყო მეზღვეობა და მევენახეობა. დამხმარე დარგებიდან განვითარებული იყო მონადირეობა და მეფუტკრეობა. მნიშვნელოვნად იყო განვითარებული შინამრეწველობა და ხელოსნობაც: ქსოვა, ტყავის, მატყლის, ხის, ქვის დამუშავება. ამზადებდნენ ნაბღებსაც. ტრადიციული იყო ვაჭრობაც. ხილსა და შინარეწვის პროდუქტებს ბოთლიხის ბაზარში, ჩაჩნეთსა და საქართველოში ყიდდნენ. მიდიოდნენ გარესამუშაოზე.

ყველა სასოფლო-სამეურნეო სამუშაოს რეგლამენტაციაში დიდ როლს თამაშობდა თემი (ჯამათი). ლოდობერიელთა ტრადიციული დასახლება ტერიტორიულ-თუხუმური იყო. XVI-XVIIსს-ში ისინი უკვე მთლიანად ტერიტორიულ ერთეულად იყვნენ ჩამოყალიბებულნი, რომლებიც უცხო ეთნიკურ ელემენტებსაც შეიცავდნენ და რომლებიც შემდგომში ლოდობერიელების მიერ ასიმილირებულ იქნენ. ყველა სოფელი იყოფოდა უბნებად და თუხუმებად. გადმოცემით, ოდესღაც უბანი დასახლებული იყო სანათესაო ჯგუფით. დღეისათვის ლოდობერიელთა თუხუმები შერეულად ცხოვრობენ. ლოდობერიელთა დასახლებებს, რომლებიც გორაკებზე იყო განლაგებული, შედარებით ფართო ქუჩები ჰქონდათ. სოფლის ცენტრში, მეჩეთთან იყო შენობა, სადაც მამაკაცები თავისუფალ დროს ატარებდნენ. სოფლის მისასვლელებს საბრძოლო კოშკები იცავდა.

ტრადიციულ საკვებში რძის პროდუქტები (ყველი, ხაჭო, მაწონი, შრატი) ჭარბობდა. გავრცელებული იყო ხორცის საჭმელებიც. ლოდობერიელებში, ისევე როგორც დაღესტნის სხვა ხალხებში, ყველაზე საყვარელი საჭმელი ხინკალი იყო.

ლოდობერიელები დაღესტნელი ხალხებისაგან საქორწინო ურთიერთობითაც განსხვავდებოდნენ, რადგან აქ აუცილებელი არ იყო თუხუმის შიგნით დაქორწინება. ისინი საქორწინო პარტნიორს ეძებდნენ როგორც თუხუმს გარეთ, ისე სოფლის გარეთაც. მეზობელი ხალხებიდან, ძირითადად, ბოთლიხელებსა და ანდიელებზე ქორწინდებოდნენ. როდის დაირღვა ლოდობერიელებში ენდოგამიური ქორწინება, გაურკვეველია. დაქორწინებისთანავე ვაჟიშვილები მამის სახლიდან გადიოდნენ და ცალკე ცხოვრებას იწყებდნენ. საქორწინო რიტუალები ნაყოფიერების სიმბოლოებით იყო დატვირთული.

მასობრივ დღესასწაულებს შორის ყველაზე აღსანიშნავი პირველი ხნულის გავლება იყო. შემოდგომაზე (სექტემბერში) საქონლის დაბრუნების დღესასწაულს აწყობდნენ. მნიშვნელოვანი იყო წვიმის გამოწვევის წეს-ჩვეულება.

ლოდობერიელთა ფოლკლორი ორენოვანი იყო. განვითარებული იყო საზღაპრო ჟანრი; ბევრი გადმოცემა ჰქონდათ ლოდობერის პირველმოსახლეებზე, ამა თუ იმ სანათესაო წრის წარმოშობაზე. შემორჩენილი იყო მუსლიმამდელი ანიმისტური რწმენა-წარმოდგენები, წინაპრების, ხეების კულტი.

20. კარატაელები

კარატაელები დასავლეთ დაღესტნის ცენტრალურ ნაწილში, მდ. ანდიის ყოისუს მარჯვენა შენაკადებზე ზღვის დონიდან 1800 მეტრზე ცხოვრობენ. კომპაქტურად განსახლებულნი არიან დაღესტნელი ახვახის რაიონში (სოფლები: კარატა, ანჩიხი, არჩო, ცუმალი, რაჩაბულდა, მაშტადა, ზემო ინხელო, რაციტლი) და ბოთლიხის რაიონში (ქვემო ინხელო). საბჭოთა პერიოდში ყუმუხის ბარის სოფლებში – ხასავიურტისა და ბაბაიურტის რაიონებში გადასახლდნენ. კარატაელებს ემეზობლებიან ხუნძები, ბოთლიხელები, ხვარშიელები, ახვახელები. სხვადასხვა მონაცემებით კარატაელების რაოდენობა 6,5-დან 7,5 ათასამდე კაცია. იოანე ბაგრატიონის მიხედვით, “კალალელნი ანუ კარატელნი ერთი ხეობა თავისის სოფლებით არის მცხოვრებნი კომლი 1265”. XIX-ის მეორე ნახევარსა და XX-ის პირველ ათწლეულში კარატაელთა რაოდენობა შემდეგნაირად იცვლებოდა: 1886 წელს – 4180 კაცი. 1886 წელს – 5782, 1894 წელს – 5723, 1916 წელს – 6531. 1938 წელს კარატაელების რაოდენობა 6700 კაცი იყო. შემდეგ აღწერებში მათ ხუნძებად წერდნენ.

ანთროპოლოგიურად კარატაელები კავკასიური რასის ტიპური წარმომადგენლები არიან. კარატაელი ენა ჩრდილოეთ-კავკასიურ ენათა ოჯახის ნახურ-დაღესტნურ ენათა შტოს ანდურ-ცეზური ჯგუფის ანდიურ ქვეჯგუფს მიეკუთვნება. კარატაელი ენა ორი დიალექტის (კარატაელის და ტუკიტიურის) შემცველია. გამოიყოფა აგრეთვე რამდენიმე კილო-თქმა. კარატაელების დიდმა ნაწილმა იცის რუსული და ხუნძური ენები, ბარში გადასახლებულებმა – ყუმუხური.

არქეოლოგთა მტკიცებით, კარატაელთა წინაპრები სხვებთან ერთად ძვ.წ. I ათასწლეულის მეორე ნახევარში სამხრეთ კავკასიიდან გადმოსახლებულან. კარატაელთა ეთნოსოციალური ტერიტორიული საზოგადოება ახ.წ. პირველი საუკუნეებიდან დასავლეთ დაღესტნის დიდოელთა გაერთიანებაში შედიოდა. XIV-XVსს-დან კარატაელთა სასოფლო თემების კავშირი დამოუკიდებელი ეთნოსოციალური, პოლიტიკური და ტერიტორიული წარმონაქმნია.

ისლამიზაციის პროცესს კარატაელები მედგარ წინააღმდეგობას უწევდნენ. XVIIIს-ში, ტინდელებთან ერთად, მათ ადგილ ზანში ისლამის გამავრცელებლებს, ყაზიყუმუხთა ხანისა

და გიდატლიელთა გაერთიანებულ ძალებს საკადრისი პასუხი გასცეს. კარატაელებმა ისლამი მხოლოდ XVIII-ის ბოლოსა და XVIII-ის დასაწყისში მიიღეს. XIX-ის შუა ხანებამდე ისინი ხუნძეთის ხანების მხრიდან მუდმივი ექსპანსიის საშიშროების წინაშე იმყოფებოდნენ. თავისუფლებისათვის ბრძოლაში კარატაელები ხშირად ტინდიელებთან ერთად გამოდიოდნენ. კარატაელები აქტიურად მონაწილეობდნენ რუსეთის ცარიზმის წინააღმდეგ ბრძოლაში, რომლის სათავეშიც შამილი იდგა. კარატაელი იყო შამილის არმიის არაერთი სამხედრო მეთაური, ნაიბი, თანამდებობის პირი. კარატის ტერიტორიაზე დაკრძალეს შამილის ერთ-ერთი შვილი. შამილის სამხედრო-თეოკრატიულ სახელმწიფოში კარატაელები კარატის სანაიბოს სტატუსით შედიოდნენ. ომის შემდგომ, კარატის სანაიბო დალესტნის ოლქის ანდიის ოკრუგში შედიოდა.

კარატაელთა ჯამაათები თავისუფალ საზოგადოებაში, ე.ი. სასოფლო საზოგადოებათა კავშირში შედიოდნენ. კავშირში შემავალ თითოეულ სოფელს (ჯამაათს) ჰქონდა თავისი ტერიტორია, არჩევითი სოფლის მმართველობა, სასამართლო, რომელიც ჩვეულებითი სამართლის (ადათის) ნორმებით ხელმძღვანელობდა. ჯამაათში უმაღლესი ხელისუფლება სასოფლო ყრილობას ეკუთვნოდა. ყოველდღიური აღმასრულებელი ხელისუფლება კი თუხუმთა მეთაურებს ანუ უხუცესთა საბჭოს ეკუთვნოდა. ისინიც ადათისა და მუსლიმური სამართლის – შარიათის ნორმებით ხელმძღვანელობდნენ. ჯამაათები თავისუფალი მეთემეებისა და მათი ოჯახებისაგან შედგებოდა. ოჯახებს კერძო საკუთრებაში ჰქონდათ სახვნელი მიწა, სათიბი. სათიბების ნაწილი, სამოვრები, ტყე სათემო საკუთრებაში იყო.

კარატაელთა ძირითადი ტრადიციული საქმიანობა იყო მომთაბარე მესაქონლეობა, ძირითადად მეცხვარეობა, ურწყული მიწათმოქმედება, შინამრეწველობა და ხელოსნობა. განვითარებული იყო მეზღვეობაც. საქონლის დიდ ნაწილს აზერბაიჯანისა და კასპიისპირეთის საზამთრო სამოვრებზე მიერეკებოდნენ. ტერასულ და მთის ქედების პატარა ნაკვეთებზე ქერი, ჭვავი, შვრია, ხორბალი, ასლი, პარკოსნები მოჰყავდათ.

განვითარებული იყო მატყლის, ხის, ლითონის, ქვის და სხვ. დამუშავება. რეწვას ძირითადად საოჯახო ხასიათი ჰქონდა, თუმცა კარატაულ მაუდს კავკასიის ფარგლებს გარეთაც ჰქონდა გასავალი. ხალხის სამეურნეო ცხოვრებაში დიდი ადგილი ეკავა ბოთლიხის ბაზარს. კარატაელები ყიდდნენ (ცვლიდნენ) მაუდს, ფარდაგებს, ხურჯინებს, ნაქსოვ წინდებს, საუნაგირე ხალიჩებს, აგრეთვე ქურქებს, ტყავებს, ყველს, ერბოს. ყიდულობდნენ მარცვალს, სამჭედლო და სპილენძისაგან გამოჭედილ საგნებს, კერამიკულ ნაწარმს.

კარატაელთა სატრანსპორტო საშუალებები იყო სახედრები, ცხენები და ჯორები. ცხენები და ჯორები საჯდომი და სასაპალნე ცხოველები იყვნენ, სახედრები მხოლოდ – სასაპალნე.

შემოდგომიდან გაზაფხულის დადგომამდე კარატაელთა დიდი ნაწილი გარე სამუშაოზე გადიოდა ზღვისპირეთის დალესტანში, აზერბაიჯანში, საქართველოში, რუსეთის გუბერნიებსა და ჩრდილოეთ კავკასიაში.

ადრე შუა საუკუნეებიდან დაწყებული კარატაელები ძირითადად პატარა ოჯახებად ცხოვრობდნენ. თუმცა XX-ის დასაწყისამდე გადმონაშთის სახით შემორჩენილი იყო დიდი, გაუყოფელი ოჯახებიც. ოჯახები თუხუმებში იყვნენ გაერთიანებულნი. თუხუმები სანათესაო გაერთიანებები იყვნენ, რომლებსაც ერთი წინაპარი ჰყავდათ და წარმოადგენდნენ გარკვეულ საზოგადოებრივ და სამეურნეო ერთეულებს. აუცილებლობის შემთხვევაში თუხუმი თავის წევრებს მატერიალურად, სულიერად და ფიზიკურად ეხმარებოდა. კარატაელთა თუხუმების დიდი უმრავლესობა ადგილობრივი წარმოშობისა იყო. სოფლებში კარატსა და ანჩიხში ზოგიერთი თუხუმის საფუძველჩამყრელი ტყვე ქართველები ყოფილან.

კარატაელთა ქორწინების მთავარი ფორმა გარიგებითი ქორწინება იყო. ქორწინების სხვა ფორმები, ისეთები როგორებიცაა ქალის მოტაცება, გაცვლითი ქორწინება, ლევირატი და სორორატი იშვიათად ხდებოდა.

კარატაელთა ძირითადი დასახლების ტიპი ტერიტორიული ტიპის სოფელი იყო, რომელიც რამდენიმე თუხუმური ან ტერიტორიულ-ნათესაური დასახლების შერწყმის შედეგად ჩამოყალიბდა. სოფლები ისე იყო განლაგებული, რომ მისასვლელი მხოლოდ ერთი მხრიდან ჰქონდათ. სოფლის შესასვლელებს საბრძოლო კოშკები იცავდა. ამას გარდა, სოფლის განაპირა სახლებს, რომლებიც ერთმანეთზე მჭიდროდ იყო მიდგმული, სათოფურები ჰქონდათ დატანებული და ისინი შესანიშნავ თავდასაცავ სიმაგრეებს წარმოადგენდნენ.

კარატაელთა ტანსაცმელი დაღესტნის სხვა ხალხების ტანსაცმელთა ანალოგიური იყო. მამაკაცთა ტანსაცმლის აუცილებელი ატრიბუტი იყო ხანჯალი. მამაკაცები თავს იპარსავდნენ, წვერ-ულვაშს კი – არა. ქალები სამკერდე მოკაზმულობას ატარებდნენ, რომლებსაც ყუბაჩელი და ყაზიყუმუხელი (ლაკი) ოსტატებისაგან იძენდნენ.

ტრადიციულ საჭმელს კარატაელები ძირითადად ფქვილის, ხორცისა და რძისაგან აკეთებდნენ.

კარატაელები სარწმუნოებით მუსლიმი-სუნიტები არიან. შემორჩენილი იყო წვიმის და სეტყვის გამოწვევის, საქონლის ჭირის შეწყვეტის რიტუალები. ფართოდ იყო გავრცელებული საღამოს გასართობი თავყრილობები, მამაკაცთა მრავალდღიანი და მკაცრად რეგლამენტირებული კრებები. ხალხური პოეტური შემოქმედება ორენოვანი (კარატაული და ხუნძური) იყო. სახალხო მკურნალებს შეეძლოთ ავადმყოფობების დიაგნოსტიკა და მკურნალობა, რთული ქირურგიული ოპერაციების გაკეთება. კარატაელ მკურნალებს დაღესტნის სხვა ხალხებიც იწვევდნენ. ხალხის წრეში შემორჩენილი იყო წარმართული რწმენა-წარმოდგენების გადმონაშთები. ბუნების, წინაპრების, ცხოველების კულტი.

21. ტინდიელები

ტინდიელები (ტინდალები, ბოგოსელები) ცენტრალური დაღესტნის ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილის მკვიდრი მოსახლეობაა. მათი თვითსახელწოდებაა “იდერი”. ისინი მიეუკთვნებიან დაღესტნის ხალხთა ხუნძურ-ანდიურ-ცეზური ჯგუფის ანდიურ ქვეჯგუფს. ტინდიელთა მეზობლები არიან ბაგულალები, ჭამალალები, ხვარშიელები, ხუნძები.

ტინდიელები თავიანთ ეთნიკურ ტერიტორიაზე კომპაქტურად არიან განსახლებულნი (სოფლები: ტინდი, აკნადა, ანგიდა, ტისი, ტისი-ახიტლი, ეჩედა). ამას გარდა, ტინდიელთა ნაწილი საინგილოში, ძირითადად, ზაქათალაში გადასახლდა. იძულებითი და ნაწილობრივ, სტიქიური გადასახლების შედეგად ისინი განსახლებულნი არიან აგრეთვე ყიზილიურტისა და ხასავიურტის რაიონებში. დღეს ადმინისტრაციულად ტინდიელები წუმადის რაიონში შედიან. ტინდიელთა სოფლები ძირითადად ანდიის ყოისუს მარჯვენა შენაკადებზე მდებარეობს, ნაწილობრივ – მარცხენა სანაპიროს ტერიტორიაზეც.

ანთროპოლოგიურად ტინდიელები კავკასიონურ ტიპს მიეკუთვნებიან. დაღესტნელთა ანთროპოლოგიური ტიპის ამ ვარიანტს ახასიათებს ტანის სიმაღლე, ღია ფერის პიგმენტაცია, ვიწრო სახე. როგორც სხვა ანდიელელები, ტინდიელებიც იზოლიატები არიან: ამ პოპულაციურ ჯგუფში გენეტიკური შერევები თითქმის არ ხდებოდა.

ტინდიელები ლაპარაკობენ ტინდიურ ენაზე, რომელიც ჩრდილოეთკავკასიურ ენათა ოჯახის ნახურ-დაღესტნური შტოს ხუნძურ-ანდიურ-ცეზური ჯგუფის ანდიურ ქვეჯგუფში შედის. ენას განსაკუთრებული დიალექტური დიფერენციაცია არ ახასიათებს. მხოლოდ ტინდიელთა კილო-თქმებზე შეიძლება ვილაპარაკოთ. მოსახლეობის მნიშვნელოვანმა ნაწილმა იცის ხუნძური და რუსული ენები.

1995 წლის მონაცემებით, ტინდიელთა რაოდენობამ 10 ათასს მიაღწია. 1866 წელს 2515 ტინდიელი იყო აღრიცხული, 1886 წელს – 3262, 1916 წელს – 3864, 1926 წელს – 3812, 1939 წელს

_ 5800. ტინდიელთა რაოდენობასა და მათ კეთილდღეობაზე უარყოფითი გავლენა მოახდინა 1944 წელს იძულებითმა გადასახლებამ ჩაჩნეთში და 1957 წელს ბარის დაღესტანში უკან გადმოსახლებამ. ტინდიელებს თავის აღწერაში იოანე ბაგრატიონი ასახელებს. მისი სიტყვით, “ტინდი ერთი თემია. მასში კომლი არის 806”.

არქეოლოგიური მასალებით ძვ.წ. ბოლო საუკუნეებსა და ადრე შუა საუკუნეებში ტინდიელთა წინაპრები ბინადარი მიწათმოქმედები და მესაქონლეები იყვნენ და სავაჭრო ურთიერთობები ჰქონდათ წინა აზიასა და სამხრეთ კავკასიასთან. როგორც სხვა ანდიელი ხალხები, ტინდიელებიც დიდოს ეთნოპოლიტიკურ გაერთიანებაში შედიოდნენ. XVს-ში დიდო დაიშალა და მასში შემავალმა ტომებმა მთელი რიგი სასოფლო საზოგადოებები ჩამოაყალიბეს, რომელთაგანაც ერთ-ერთი ტინდიელებისა იყო.

დაახლოებით ამ პერიოდიდან დაიწყო ტინდიელთა ისლამიზაციის პროცესი, თუმცა ეს პროცესი აქ XVIIIს-ის ბოლომდე გაგრძელდა. XIVს-ის მუჰამედ რაფის თხზულებაში ტინდიელები მოხსენიებული არიან როგორც დამოუკიდებელი ეთნიკური და საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ერთეული. რუსეთის შემადგენლობაში ტინდიელები 1813 წლიდან არიან (გულისტანის სამშვიდობო ზავი ირანთან). კავკასიის ომების დროს ტინდიელები აქტიურად მონაწილეობდნენ იმამ შამილის მხარეზე; მონაწილეობდნენ მთიელ დაღესტნელთა 1877 წლის ანტიკოლონიურ აჯანყებაში.

რამდენიმე საუკუნის განმავლობაში ტინდიელები დიდ ყურადღებას უთმობდნენ ხუნძი ხანების დამპყრობლურ მისწრაფებებს. ამ მიზნით, ტინდის სასოფლო თემთა კავშირს ხანგრძლივი და მოკლე შეთანხმებები ჰქონდა დადებული დაღესტნის სხვა თავისუფალ საზოგადოებებთან: გიდატლიელებთან, კარატაელებთან, ხვარშიელებთან, ჭამალალებთან, ბაგულალებთან და სხვ.

ტინდიელთა მთავარი ტრადიციული საქმიანობა ტერასული ურწყავი მიწათმოქმედება (ქერი, ხორბალი, ფეტვი) და მესაქონლეობა იყო. მისდევდნენ აგრეთვე მონადირეობასა და მეფუტკრეობას. შინამრეწველობიდან იცოდნენ მაუდის წარმოება, ქსოვა, მჭედლობა, ტყავისა და ხის დამუშავება. შემოდგომა-ზამთრის პერიოდში მამაკაცების დიდი ნაწილი გარესამუშაოზე საქრთველოში მიდიოდა (ძირითადად ზაქათალაში), დაღესტნის ზღვისპირეთში. მათ აქ ქირობდნენ მეცხვარეებად, მწყემსებად, ქვის მთლელებად.

ტინდიელთა დასახლება შუა საუკუნეების დაღესტნის სხვა მხარეების ანალოგიური და რელიეფთან მაქსიმალურად შეთანწყობილი იყო. დასახლება სამოქალაქო და თავდასაცავი ნაგებობების ერთობლიობას წარმოადგენდა. ის ტერასული ტიპის იყო. თითოეული სოფელი რამდენიმე უბნად იყოფოდა, რომლის ცენტრში მეჩეთი იდგა; იქვე იყო სასაფლაო.

სოფელ ტინდში იყო დასავლეთ დაღესტანში ცნობილი სავაჭრო ცენტრი.

ტინდიელთა თავისუფალი საზოგადოება სასოფლო საზოგადოებების _ თემების, ისტორიულად ჩამოყალიბებული სოციალურ-პოლიტიკური, ტერიტორიული კავშირი იყო. ყველა თემი (ჯამაათი) ამ კავშირის თავისუფალი და თანაბარუფლებიანი წევრი იყო. ჯამაათი (თემი) თუხუმების ერთობლიობას წარმოადგენდა, თუხუმი კი _ მონათესავე ოჯახების კავშირს. გადმოცემით, თუხუმს საერთო წინაპარი ჰყავდა. თუხუმი მის წევრებს მხარს უჭერდა როგორც მორალურად და ფიზიკურად, ისე მატერიალურად. თუხუმის მეთაური, ჩვეულებრივ, კავშირში შემავალი ოჯახების ცხოვრებაში ერეოდა. ნებისმიერი დანაშაულის, შეცოდებისა და კანონდარღვევისათვის ადათის მიხედვით ტინდიელები საზოგადოების სასარგებლოდ ჯარიმას იხდიდნენ.

ოჯახის საყოველთაოდ გავრცელებული ფორმა პატარა ოჯახი იყო. თუმცა აქა-იქ XXს-ის 20-იან წლებამდე დიდი გაუყრელი ოჯახებიც არსებობდა. მრავალსაუკუნოვანი ისტორიის მანძილზე ტინდიელებმა თვითმყოფადი სულიერი კულტურა და მდიდარი ხალხური შემოქმედება შექმნეს. ფოლკლორი ორენოვანი აქვთ, ხუნძურ და მშობლიურ ენებზე.

ტინდიელები მუსლიმი-სუნიტები არიან. შემორჩენილი აქვთ წარმართობის გადმონაშთებიც (წვიმისა და მზის გამოწვევის რიტუალები). დღემდე აღნიშნავენ პირველი ხნულის გავლენას. დიდად პოპულარულია ხალხური დღესასწაული “ქედობა” (“ქიდობა”), ესაა იმპროვიზირებული სახუმარო ქორწილი, სადაც “ნეფის” როლში თოჯინური პერსონაჟი გამოჰყავთ.

22. ჭამალალები

ჭამალალების თვითსახელწოდებაა **ჭამაიგა**. ჭამალალები დაღესტნის ანდიური ჯგუფის ხალხთა ჯგუფში შედიან. იოანე ბაგრატიონის მონაცემებით, XVIIIს-ის ბოლოს ჭამალალების რაოდენობა 1207 კომლი ყოფილა. XIXს-ის 60-იან წლებში ჭამალალები რვა სოფელში ცხოვრობდნენ (715 კომლი, 2658 კაცი). XXს-ის 20-იან წლებში ჭამალალების რაოდენობა 4028 კაცი იყო. დღეისათვის ჭამალალები კომპაქტურად დაღესტნის 29 დასახლებულ პუნქტში ცხოვრობენ (წუმადის რაიონში) და შეადგენენ 1851 ოჯახსა და 7207 კაცს, რაც რაიონის მოსახლეობის 45% და დაღესტნის მოსახლეობის 0,44%-ია. ჭამალალების ნაწილი მკვიდრობს ჩაჩნეთის შატოს რაიონის რვა სოფელში (343 კომლი, 2075 კაცი). გადასახლებული არიან დაღესტნის ბარში, ბაბაიურტის რაიონში. გაფანტულად მკვიდრობენ ყიზლარის, ყიზილიურტის, ხასავიურტის რაიონებში, ქალაქებში მაჰაჩყალაში, ხასავიურტში, ბუინაკსკში, ყიზილიურტში. მათი საერთო რაოდენობა 9,5 ათასი კაცია.

1939 წლიდან საბჭოთა ხელისუფლება ჭამალალებს, როგორც ცალკე ხალხს აღარ აღრიცხავდა. მათ ხუნძებს აკუთვნებდნენ. იყოფიან ორ ეთნოგრაფიულ ჯგუფად: გიგატლიელებად და გაკვარიელებად. ჭამალალების მეზობლები არიან: ჩაჩნები, ქართველები, ხუნძები, ხვარშიელები, ტინდიელები, ბაგულალები. ჭამალალების განსახლების ტერიტორია 12 კილომეტრზეა გადაჭიმული ანდიის ქედის სამხრეთ კალთებზე, მდ. ანდიის ყოისუს მარცხენა მხარეს.

ჭამალალები ევროპეიდული რასის კავკასიონურ ტიპს მიეკუთვნებიან. ისინი მალეები და გრძელსახიანები არიან. თმები, კანი და თვალები ღია ფერის აქვთ. ჭამალალები ენა ჩრდილოეთდაღესტნურ ენათა ოჯახის ნახურ-დაღესტნური ჯგუფის ანდიურ ქვეჯგუფში შედის. აქვს ორი დიალექტი. საზოგადოება “ჭამალალი” წყაროებში მხოლოდ XVIIIს-ში იხსენიება. ჭამალალის სასოფლო საზოგადოების კავშირში შედიოდა გადირის, გაკვარის, წუმადის, გიგატლის, კენხის სასოფლო თემები. ამ კავშირმა ჭამალალთა რუსეთის დაპყრობამდე იარსება.

ჭამალალებისათვის მესაქონლეობისა და მიწათმოქმედების სიმბიოზური მეურნეობა იყო დამახასიათებელი, რომელშიც წამყვანი მომთაბარე მეცხვარეობა იყო, მიწათმოქმედებას კი მეორეხარისხოვანი ადგილი ეკავა. მოწეული მარცვლეული მთელი წლის განმავლობაში არ ჰყოფნიდათ, ამიტომ მას ბარში ყიდულობდნენ ან მეცხოველეობის პროდუქტებზე ცვლიდნენ. ნაწილობრივ განვითარებული იყო მეზღვეობა და მევენახეობაც, ხელოსნობის დარგებიდან – მაუდის, ნაბდების, ფარდაგების, სპილენძის ჭურჭლის წარმოება, ხის ჭურჭლის დამზადება, ვერცხლის დამუშავება, მჭედლობა, ტყავის დამუშავება. გარე სამუშაოზე გასვლა იცოდნენ ჩაჩნეთსა და დაღესტნის ქალაქებსა და ბარში. ტანსაცმლის ძირითადი მასალა მეცხოველეობის პროდუქტები იყო. ტანსაცმელზე ატარებდნენ სხვადასხვაგვარ სამკაულებს – ვერცხლის მონეტები, საყურეები, ვერცხლისა და სპილენძის ძეწკვები. მამაკაცების აუცილებელი ატრიბუტი იყო ხანჯალი, ვერცხლის ან წვრილი სპილენძის სარტყელი. ხინკალი ჭამალალების ყოველდღიური საჭმელი იყო. აკეთებდნენ სხვადასხვაგვარ ფაფებს.

ოჯახის ფორმებიდან გაბატონებული იყო პატარა ნუკლეარული ოჯახები. უპირატესობას ანიჭებდნენ ნათესავებზე დაქორწინებას (ენდოგამია). საოჯახო ურთიერთობებში ეტიკეტის

მკაცრი ნორმები არსებობდა – უმცროსის უფროსისადმი, ქალის – კაცისადმი დაქვემდებარება. დაღესტნის სხვა ხელხებისაგან განსხვავებით, ნეფეპატარძალი ქორწილში მონაწილეობდა.

ჭამალალების საზოგადოებრივი წყობა გვაროვნული წყობისა და ფეოდალიზმის სიმბიოზს წარმოადგენდა. XVIII-ში ჭამალალები გამოსაღებს არავის არ უხდიდნენ და არჩევითი უხუცესების მიერ იმართებოდნენ. ხელისუფლების უმაღლესი ორგანო იყო სოფლის ყრილობა, რომელზედაც ყველა უმნიშვნელოვანესი საკითხი წყდებოდა. სოფლის ყრილობაზე ხმის უფლება 16 წელზე უფროს ყველა მამაკაცს ჰქონდა. ჭამალალებმა იცოდნენ სისხლის აღება. ის 16 წლიდან 60 წლამდე ასაკის მამაკაცებზე ვრცელდებოდა. ურთიერთდახმარება ხდებოდა სახლის მშენებლობისას, მოსავლის აღებისას, ხვნისას, ქორწილში. როგორც მთის ყველა ხალხისათვის, ჭამალალებისთვისაც მნიშვნელოვანი იყო სტუმართმოყვარეობის ტრადიცია. განვითარებული იყო ძმადგაფიცვა. ძმადგაფიცული ნათესავთან იყო გათანაბრებული. ჭამალალების კულტურის არსებითი ელემენტი იყო ხალხური მედიცინა. ამ თვალსაზრისით ფართოდ იყენებდნენ ბალახებს.

ჭამალალები მუსლიმი-სუნიტები არიან. შემორჩენილი იყო ზოგიერთი წარმართობისდროინდელი რწმენა-წარმოდგენა. წვიმის “გამოწვევის” მიზნით, გვალვის დროს სოფლის ყველა მცხოვრები მიდიოდა მთაში, კლავდნენ სამსხვერპლო კვიცს და მის სისხლს ტბაში ასხამდნენ, ცხოველის ტყავსაც ტბაში აგდებდნენ, კითხულობდნენ ლოცვას და მიმართავდნენ ღვთაებას, რომ მას წვიმა მიეცა.

ჭამალალებს მჭიდრო ურთიერთობა ჰქონდათ ხუნძებთან. ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებით უნკრატლის თემი გამოირჩეოდა. ასეთივე კავშირები ჰქონდათ ჩაჩნებთან. დღევანდელ ჩაჩნურ სოფელ ჩადირს ჭამალალები წარმოშობისად თვლიან. ინტენსიური კავშირი ჰქონდათ ჭამალალებს ლოდობერიელებთანაც, რისი დამადასტურებელიცაა საერთო სალოცავი ანჟუკა, რომელიც სოფ. ლოდობერში მდებარეობდა. ჭამალალებს ხშირი ურთიერთობა ჰქონდათ ლაკებთანაც, რომელთა კერამიკაც მათში დიდი პოპულარობით სარგებლობდა. ოდინდელი კავშირურთიერთობა ჰქონდათ ქართველებთანაც. ჭამალალებს ბევრ თუხუშს თავი ქართული წარმოშობისად მიაჩნდა. ისინი ძირითადად ლეკიანობის დროს ტყვედ მოყვანილი ქართველების შთამომავლები იყვნენ.

ჭამალალებს აქვთ მდიდარი სასიმღერო და საცეკვაო ფოლკლორი. სიმღერებს ძირითადად ხუნძურ ენაზე ასრულებენ. მათი ძირითადი მუსიკალური ინსტრუმენტია ფანდური, ზურნა და დაირა. კალენდარული დღესასწაულებიდან დიდ მნიშვნელობას ანიჭებენ პირველი ხნულის გავლებას. შემორჩენილია წინაპრების კულტი, მაგიის სხვადასხვა ფორმა.

დღეისათვის ჭამალალებს არაერთი პრობლემა აქვთ, მათ შორის უმთავრესი, ეთნოსის გათიშვაა, რადგან ჩაჩნეთის შატოს რაიონში მცხოვრებ ჭამალალებს წინაპრების თავდაპირველი განსახლების არეალთან ინტენსიური კავშირი თითქმის აღარა აქვთ. მნიშვნელოვანი სიძნელეები აქვთ ენობრივი საკითხების გადაწყვეტისას. ჭამალალები ენა უდამწერლობო ენაა, მათთვის დამახასიათებელია სამენოვნება. ჭამალალები ენა მხოლოდ ოჯახში სალაპარაკო ენაა, მისი ლექსიკური ფონდი ღარიბდება.

23. დიდოელები (ცეზები)

დიდოელები დასავლეთ დაღესტანში მცხოვრები ერთ-ერთი მცირერიცხოვანი ხალხია. დაღესტნის ხალხებიდან ქართველ ხალხს უშუალო კონტაქტი და ურთიერთობა დედოელებთან ჰქონდათ. დიდო საქართველოს ემეზობლებოდა. ქართულ წყაროებში დიდო და დიდოელები არაერთხელ არიან მოხსენიებულნი. დიდო საქართველოს გავლენის ქვეშ მყოფი დაღესტნის მხარე იყო. დიდოში კახეთიდან (შტორის ხევიდან) და თუშეთიდანაა შესასვლელი. ლეონტი მროველი დიდოეთს მგ.წ. II-ის მოვლენებთან დაკავშირებით

იხსენიებს. დიდოელებს იხსენიებს პლინიუსიც (II ს.), როგორც კავკასიის ერთ-ერთ ტომს. ქართლის სამეფოსთან დიდოეთის პოლიტიკური და კულტურული ურთიერთობა რეალურად ჩანს V ს-დან. იგი გადმამხრითურთ ნეკრესის საეპისკოპოსოში შედიოდა. კვირიკე დი-დი ქორეპისკოპოსი (1010-1037 წწ.) დიდოეთს შტორის საერისთავოში იხსენიებდა. XII-XIII სს-ში საქართველოს ყმადნაფიცი გახდა. თამარის დროს ფხოვთან ერთად აჯანყდა ცენტრალური ხელისუფლების წინააღმდეგ. ერთიანი საქართველოს სამეფოს დაშლის (XV ს. II ნახ.) შემდეგ, დიდოეთი კახეთის სამეფოს შემადგენლობაში მოექცა. მეფე გიორგი VIII-ემ დიდოეთში სამოურავო დააწესა. XVIII ს-ში დიდოეთი განუდგა კახეთის სამეფოს. XVIII ს. I მეოთხედში ეკონომიკური დაინტერესების გამო პოლიტიკურად კვლავ კახეთის სამეფოს ემორჩილებოდა. XVIII ს. II ნახევრიდან დიდოეთი საქარველოს გამოეყო.

დიდოელების თვისახელწოდებაა “ცეზი”, რაც “არწივებს” ნიშნავს. დიდოელები დალესტნის ცეზი ხალხის შემადგენლობაში შედიან.

დასავლეთ დალესტნის მაღალმთიანეთში დიდოელები კომპაქტურად წუნდის რაიონში ცხოვრობენ. მკვიდრობენ საქართველოშიც. საბჭოთა პერიოდში დიდოელების მნიშვნელოვანი ნაწილი კასპიისპირეთის დაბლობში გადასახლდა. გარდა ქართველებისა (კახეთი, თუშეთი), დიდოელები ხუნძებს, კაპუქელებს (ბეჟტიელებს) ემეზობლებიან.

დიდოელები ანთროპოლოგიურად დალესტნელთა დასავლურ ვარიანტს მიეკუთვნებიან. ისინი კავკასიელთა კლასიკური წარმომადგენლები არიან. დიდოელები ლაპარაკობენ დიდოურ (ცეზურ) ენაზე, რომელიც ჩრდილოეთკავკასიური ენათა ოჯახის ნახურ-დალესტნური შტოს ხუნძურ-ანდიურ-ცეზური ჯგუფის დოდოურ ქვეჯგუფში შედის. დიდოური უდამწერლობო ენაა. სალიტერატურო ენად იყენებენ ხუნძურს. საბჭოთა ხელისუფლების დროს დიდოელებს ხუნძებად აღრიცხავდნენ. დიდოურ ენაში გამოიყოფა ორი დიალექტი: საკუთრივ დიდოური და საჰადური. საჰადურ დიალექტზე ლაპარაკობენ აულების საჰადის, მითლუდის და თლაცუდის მცხოვრებნი. სხვა დიდოური აულების მცხოვრებნი საკუთრივ დიდოურ დიალექტზე მეტყველებენ, რომელიც თავის მხრივ, კილოკავებად იყოფა: ქედროული, შაიტლური, ასახური, შაფიხური, ელბოყური. ენათმეცნიერთა დასკვნით, დიდოური ენის ლექსიკაში მრავლადაა წარმოდგენილი ხუნძურიდან შეთვისებული სიტყვები. შეიმჩნევა ქართული ენის გავლენაც. კასპიისპირეთში ჩასახლებული დიდოელები ყუმუხურ და აზერბაიჯანულ ენებზეც ლაპარაკობენ. იოანე ბაგრატიონი დიდოს ხეობის კომლთა რიცხვს 1671-ით განსაზღვრავს. ვფიქრობთ, ეს ციფრი გადამეტებულია, რადგან როგორც ჩანს, მასში სხვა ეთნოსთა წარმომადგენლებიც (მაგალითად, ბეჟტიელები) ჰყავს შეყვანილი. 1989 წლის მონაცემებით დიდოელების საერთო რაოდენობა 9 ათასი კაცია (სხვა მონაცემებით 7500-8000 კაცი). 1886 წელს დიდოელების (ცეზების) რაოდენობა 3255 კაცი იყო, 1886 წელს _ 4286, 1894 წ. _ 4762, 1916 წ. _ 4440. 1926 წლის აღწერით, მათი რაოდენობა 3,3 ათასი კაცი იყო, 1938 წ. _ 5,8 ათასი კაცი.

ანტიკური ავტორების პლინიუს უფროსის (II ს.), კლავდიო პტოლემეაიოსის (III ს.) მონაცემებით, დიდოელები და მონათესავე ტომები დიდოს (დიდურების) ტომთა კავშირში შედიოდნენ. როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, დიდოელებს ამ დროიდან უმჭიდროესი ეკონომიკური და პოლიტიკური ურთიერთობა ჰქონდათ საქართველოსთან. ახ.წ. IV-X სს-ში დიდოელები საქართველოდან ქრისტიანობა ვრცელდებოდა. მაგრამ ახალმა რელიგიამ აქ ფეხი მყარად ვერ მოიკიდა. დიდოელთა ისლამიზაციის პროცესი XV ს-დან დაიწყო. ისლამმა დიდოელებში ფეხი საბოლოოდ XVIII საუკუნის ბოლოს და XIX ს-ის დასაწყისში მოიკიდა. ხუნძახელი ხანების გაძლიერებული ექსპანსიის შედეგად დიდოს ბევრი სასოფლო საზოგადოება ჩამოშორდა. XV ს-დან დიდო უკვე სუფთად ეთნიკური ცნებაა და მასში მხოლოდ თანამედროვე დიდოელები (ცეზები) იგულისხმებიან.

დიდოელები აქტიურად მონაწილეობდნენ განმათავისუფლებელ ბრძოლაში, რომელსაც შამილი ედგა სათავეში. ამ ბრძოლაში ისინი 1840-იანი წლების დასაწყისში ჩაებნენ. რუსეთის მიერ დაღესტნის დაპყრობის შემდეგ, დიდოელები (ცეზები) დაღესტნის ოლქის დიდოს სანაიბოში შედიოდნენ. ისინი 1877 წლის ანტიკოლონიური აჯანყების მონაწილეებიც იყვნენ.

დიდოელები სასოფლო საზოგადოებათა სამხედრო-პოლიტიკურ და ტერიტორიულ-ეთნიკურ კავშირებში (“თავისუფალ საზოგადოებებში”) იყვნენ გაერთიანებულნი. ის სამი ნაწილისაგან შედგებოდა: დიდო-შურატლი (13 სოფელი), დიდო-ასახი (9 სოფელი) და დიდო-შაიტლი ანუ ილანხევი (12 სოფელი).

სოციალური თვალსაზრისით, დიდოელთა ჯამაათები (თემები) თითქმის ერთგვაროვანი იყო. მათ შორის უმნიშვნელო რაოდენობით იყვნენ მონები, სამხედრო ტყვეები და მათი შთამომავლები. მოსახლეობა შედგებოდა პირადად თავისუფალი, დამოუკიდებელი ოჯახებისაგან, რომლებსაც საკუთრებაში სახვნელი და სათიბი მიწები ჰქონდათ. სათიბების ნაწილი, საძოვრები, ტყეები და სხვ. მთელი თემის საერთო საკუთრებაში შედიოდა.

სასოფლო მმართველობა სასოფლო ყრილობისა და უხუცესებისაგან შედგებოდა. სასოფლო ყრილობა ჯამაათის უმაღლესი ორგანო იყო. ადათსა და შარიათზე დაფუძნებულ სამართალწარმოებასაც უხუცესები ანხორციელებდნენ. ყრილობაში ყველა სრულწლოვანი მამაკაცი მონაწილეობდა. ჯამაათები მონათესავე ოჯახთა ჯგუფებისაგან – თუხუმებისაგან შედგებოდა. გადმოცემით ზოგიერთი თუხუმი უცხოეთიკური წარმოშობისაა.

საზოგადოებრივ ცხოვრებაში დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ურთიერთდახმარების წესჩვეულებას. ურთიერთდახმარება იცოდნენ, როგორც თუხუმის, ისე თემის შიგნით.

დიდოელებში (ცეზებში) ადრე შუა საუკუნეებიდან ოჯახის გაბატონებული ფორმა იყო პატარა ოჯახი. XXს-ის პირველ ათწლეულებამდე შემორჩენილი იყო დიდი, გაუყოფელი ოჯახებიც. ქორწინება ძირითადად შუამავლების საშუალებით ხდებოდა. XXს-ის დასაწყისამდე დაქორწინების სხვა ფორმებიც არსებობდა: მოტაცება, გაპარვა, გაცვლითი ქორწინება, ლევირატისა და სორორატის ფორმები. ვახუშტი ბაგრატიონი დიდოელების შესახებ წერს: “მოგურის მამა თვსა მცირესა ძე-სა თვსსა ცოლსა და, ვიდრე აღიზრდების ძე მისი იგი მცირე თვთ მამა თანაეყოფის აღრევითა დედაკაცსა მას; ხოლო ოდეს აღიზრდების ძე მისი, მაშინ მისცემს მას ძესა დედაკაცს მას ცოლად და განუყოფს შვილთაცა, რომელნი უგის მის დედაკაცსა თანა შობილი მამასა, ნახევარს მისცემს ძესა, და არს ძე მისა მისისა და ნახევარსა დაიპყრობს თვთ, და ძმა არს ძე-სა მისისა, მის ქალის ქრმისა”. “ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანის” ავტორი წერდა, რომ დიდოელთა რამდენიმე ძმა “ერთსა დედაკაცსა მოიყვანებენ ცოლად”. დიდოელებმა იცოდნენ უმძრახობა. გაბატონებული იყო უფროსების პატივისცემა, თოხუმური სოლიდარობა; ტრადიციული იყო სტუმართმოყვარეობა, ძმადგაფიცვა.

დიდოელთა ძირითადი სამეურნეო საქმიანობა მომთაბარე მეცხვარეობა იყო. ჰყავდათ დუმიანი დიდოური, თუშური და ანდიური ჯიშის ცხვარი. სქონლის დიდი ნაწილი ზამთარში კახეთისა და საინგილოს საძოვრებზე ჰყავდათ. ადგილზე მხოლოდ სქონლის მცირე რაოდენობას სტოვებდნენ. სახვნელი ფართობები ძირითადად მთის ფერდობებზე ჰქონდათ მოწყობილი (დიდოელებს ტერასები არ ჰქონდათ). განვითარებული იყო გარე სამუშაოზე სიარული. ძველთაგანვე მისდევდნენ ლითონების დამუშავებას. ხელოსნობის დარგებიდან შეიძლება დავასახელოთ მჭედლობა, წინდებისა და ჩექმების ქსოვა, ხურჯინების კეთება, ხისა და ქვის დამუშავება. გაცვლითი ვაჭრობა ჰქონდათ მხოლოდ საქართველოსთან.

დიდოელთა დასახლება ისტორიულად ჩამოყალიბდა. ადრე შუა საუკუნეებში, დიდოელებში, ისევე როგორც დაღესტნის სხვა ხალხებში გავრცელებული იყო ნათესაური კოლექტივების პატარა დასახლებები, რომელიც, როგორც ფიქრობენ, თუხუმური იყო. XII-XIVსს-ში მოხდა ასეთი მცირე დასახლებების გამსხვილება. ხეობებში განთავსებულ

დიდოელთა საფეხურებრივ-შეჯგუფული დასახლება მთის ფერდობებზე იყო შეფენილი. დასახლებას შემოვლებული ჰქონდა თავდასაცავი კედლები, ხშირად კი – თავდასაცავი კოშკები. თავდასაცავი კოშკების დიდი რაოდენობა, აგრეთვე “ციხე-სახლები” XIX-ის 40-50-იან წლებში კავკასიური ომების დროს დაანგრიეს.

დიდოელებს თითქმის ისეთივე ტიპის ტანსაცმელი ჰქონდათ, როგორც დაღესტნის სხვა ხალხებს: მამაკაცთა ქამარი ვერცხლით იყო მორთული. იცვამდნენ შალისაგან მოქსოვილ ჩექმებს.

დიდოელებს საუკუნეების განმავლობაში გაცხოველებული სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობები ჰქონდათ საქართველოსთან. საქართველოში გასაყიდად ჩამოჰქონდათ მატყლი, მაუდი, ტყავი, გამომშრალი ხორცი, ცხიმი, ერბო, ყველი. აქ კი იძენდნენ პურს, ქსოვილს, ტანსაცმელს, ხილს, ხელოსნობის ნაწარმს და ა.შ. “და კახეთის მჭრისანი ჰყმობენ კახთა მეპატრონეთა და აძლევენ ხარკთა და არა ლაშკართა, რათა ვიდოდნენ სავაჭროდ კახეთს, ვინადთგან ზიდვენ კახეთიდან საზრდელსა, საშიშლოსა და საჭმარსა თვისსა”.

დიდოელები სუნიტი მუსლიმები არიან. დიდოეთში თავის დროზე საქართველოდან ქრისტიანობაც ვრცელდებოდა და ბევრი პატარა ქრისტიანული ეკლესიაც აუგიათ. მიუხედავად ამისა, ქრისტიანობა დიდოელთა ცხოვრებაში ღრმად ვერ შეიჭრა. მუსლიმობაც დიდოებში გვიან გავრცელდა, ვიდრე დაღესტნის სხვა ხალხებში. შემორჩენილია წარმართული რელიგიური რწმენა-წარმოდგენები: მიწის, მთვარის, მზის, ცის, ცეცხლის, მთის, მდინარის კულტი, ანიმისტური, ტოტემისტური და მაგიური ელემენტები. განსაკუთრებით აღსანიშნავია დიდოელთა რწმენა თეთრი ქვის კულტის შესახებ. კალენდარული დღესასწაულებიდან – პირველი ხნულის გავლება. დიდოელთა ფოლკლორი ორენოვანია (ცეზურ და ხუნძურ ენებზე). დიდოელი მკურნალები ცნობილნი იყვნენ დაღესტნის სხვა სოფლებშიც. ვახუშტი ბაგრატიონი დიდოელთა სარწმუნოების შესახებ შემდეგს წერდა: ენა აქუსთ თვისი საკუთარი, სარწმუნოებით არიან კერპნი და უმეტეს ეშმაკის მორჩილნი... არა უწყიან სრულიად ღმერთი, არცა ნათესავი და ნათესაობა”.

24. კაპუჭელები (ბეჟტიელები)

კაპუჭელები დასავლეთ დაღესტანში მცხოვრები ცეზური მოდგმის ერთ-ერთი მცირერიცხოვანი ხალხია. რუსები კაპუჭელებს ბეჟტიელებს უწოდებენ, ხუნძები – ხვანცალ (“მეცხენეები”). კაპუჭელების თვითსახელწოდებად ზოგიერთ სამეცნიერო ლიტერატურაში ბეჟტიელებია დასახელებული, ხოლო 2002 წელს დასტამბულ სქელტანიან წიგნში, “დაღესტნის ხალხები” აღნიშნულია, რომ კაპუჭელებს (ბეჟტიელებს) თვითსახელწოდება არა აქვთ, ისინი ძირითადად სოფლის სახელების მიხედვით მოიხსენიებიან. ეთნონიმი “ბეჟტიელი” მათი მთავარი სოფლის – ბეჟტას სახელწოდებიდან მომდინარეობს. წერილობით წყაროებსა და ისტორიულ-ეთნოლოგიურ ლიტერატურაში ცნობილი არიან კაპუჭელების სახელწოდებით (ეთნონიმი კაპუჭელიც ტოპონიმიდან უნდა მომდინარეობდეს. ასეთ სოფელს “კაპუჭი ანუ ანტარა” იოანე ბაგრატიონი ასახელებს).

კაპუჭელების ეთნიკური ტერიტორია დასავლეთ დაღესტნის მთიანეთში მდ. ავარის ყოისუს მარცხენა შენაკადებზეა. კაპუჭელების მეზობლები არიან დიდოელები, ჰუნზიბელები, ჰუნხელები, ხუნძები. გარდა სოფელ ბეჟტასი, კაპუჭელები მკვიდრობენ, აგრეთვე, ხამარხოტაში, ტლიადადში... კაპუჭელების ერთი ნაწილი საბჭოთა პერიოდში ყუმუხეთის ბარში გადასახლდა. უმნიშვნელო რაოდენობით განსახლებულნი არიან დასავლეთ დაღესტნის სხვა ხალხებს შორის და დაღესტნისავე რამდენიმე ქალაქში.

ანთროპოლოგიური თვალსაზრისით კაპუჭელები დიდი ევროპეიდული რასის კავკასიონური ტიპის წარმომადგენლები არიან. კაპუჭიელებისათვის დამახასიათებელი ნიშნებია: მაღალი ტანი, ღია ფერი, ვიწრო სახე.

კაპუჭიური ენა ჩრდილეთკავკასიური ენათა ოჯახის ნახურ-დაღესტნური შტოს ხუნძურ-ანდიურ-ცეზური ჯგუფის ცეზურ ქვეჯგუფში შედის. კაპუჭიურ (ბეჭტიურ) ენაში სამ დიალექტს გამოყოფენ: ბეჭტიური, ხაშარხოტური და ტლიადალური. პირველ და მესამე დიალექტს შორის მნიშვნელოვანი სხვაობაა. ხაშარხოტიულს მათ შორის შუალედური ადგილი უკავია. კაპუჭელების უმეტესობა ფლობს რუსულ და ხუნძურ ენებს. საშუალო და უფროსი თაობის კაპუჭელების უმეტესობა თავისუფლად ლაპარაკობდა ქართულადაც, რაც განპირობებული იყო საქართველოსთან ისტორიულად ჩამოყალიბებული სავაჭრო-ეკონომიკური და პოლიტიკური ურთიერთობებით. კაპუჭელების ნაწილმა იცის ჰინუხური და ჰუნზიბური ენებიც.

კაპუჭელების საერთო რაოდენობა დღეისათვის 9 ათასი კაცია, მათ შორის, დაღესტანში – 8 ათასი, საქართველოში – 1 ათასი. იოანე ბაგრატიონს XVIIIს-ის ბოლოს ქართლ-კახეთის აღწერასთან ერთად დაღესტნის მომიჯნავე ხეობების, ხალხების აღწერაც აქვს მოცემული, მაგრამ ზოგჯერ მისი ისტორიულ-გეოგრაფიული და დემოგრაფიული მონაცემების თანამედროვე მონაცემებთან შეჯერება ჭირს. მაგალითად, სოფელი ბეჭიტა მას დიდოს ხეობის სოფელთა შორის აქვს დასახელებული. აქვე მას “ქალაქაც” აქვს მოხსენიებული, რომელიც ასევე კაპუჭელთა სოფელი უნდა ყოფილიყო. ცალკე აქვს დასახელებული “კაპუჭი ანუ ანტარა”. XVIIIს-ში კაპუჭელების რაოდენობა 5 ათასი კაცის ფარგლებში იყო. 1868 წლიდან 1916 წლამდე კაპუჭელების (ბეჭტიელების) რაოდენობა 1700 კაციდან 4050-მდე, ე.ი. 2,5-ჯერ გაიზარდა. ასეთი ზრდა საომარი მოქმედებების, თარეშების შეწყვეტით უნდა ყოფილიყო გამოწვეული. გარესამუშაოზე სიარული და მიგრაცია ამ მცირერიცხოვანი ხალხის მუდმივი თანამგზავრი იყო. XXს-ის მეორე ნახევარში კაპუჭელების ზუსტი რაოდენობის განსაზღვრა ერთობ ძნელია, რადგან აღწერებში, ისევე როგორც დასავლეთ დაღესტნის სხვა მცირერიცხოვანი ეთნოსები, ხუნძებად აღირიცხებოდნენ. მიუხედავად ამისა, სოციოლოგთა და ეთნოგრაფთა მონაცემებით, დაღესტანსა და სამხრეთ კავკასიაში კაპუჭელების რაოდენობა შემდეგი იყო: 1940 წელს – 4,5 ათასი, 1945 წ. – 4 ათასი, 1958წ. – 3,5 ათასი, 1965 წ. – 4,5 ათასი, 1975წ. – 6,5 ათასი.

კაპუჭელები (ბეჭტიელები) დაღესტნის უძველესი მკვიდრები არიან. მათი წარმომავლობის დადგენა წყაროთა მონაცემების სიმწირის გამო ერთობ ძნელია. ძვ.წ. I ათასწლეულში დიდოს ტომთა პოლიტიკურ კონფედერაციაში შედიოდნენ. X საუკუნის არაბ გეოგრაფთა თხზულებებში “კაპუჭელთა მიწა” მოხსენიებული. XV ს-ის შუა ხანებში დიდოელთა კონფედერაციას კაპუჭელები ცალკე გამოეყვნენ. ძველი და შუა საუკუნეების ავტორთა მონაცემებით, კაპუჭელები, როგორც ალბანელთა მოკავშირეები, ირანელთა ექსპანსიის წინააღმდეგ იბრძოდნენ.

კაპუჭელები (ბეჭტიელები) კავკასიის სხვა მთიელებთან ერთად საქართველოს შემადგენლობაში შედიოდნენ, ანდა მისი გავლენის სფეროში იყვნენ. მაგალითად, საქართველოს სამეფოს შემადგენლობაში იყვნენ ისინი დავით აღმაშენებლისა და თამარ მეფის დროს და საქართველოს მეფეებს მნიშვნელოვანი რაოდენობის გამოსაღებს უხდიდნენ. საქართველოსაგან კაპუჭელების თანდათანობითი ჩამოშორება მონღოლთა შემოსევების შემდეგ დაიწყო. XVს-ში დიდოს ეთნოპოლიტიკური გაერთიანების დაშლის შემდეგ, დასავლეთ დაღესტნის ტერიტორიაზე დამოუკიდებელი სასოფლო თემები და მათი ფედერაციები ჩამოყალიბდა. სამხედრო-პოლიტიკური თვალსაზრისით ერთ-ერთი ყველაზე ძლიერი კავშირი XVI საუკუნესა და XVIIIს-ში ანწუხ-კაპუჭი იყო, რომლის შემადგენლობაშიც შედიოდნენ: ანწუხელები, ჰუნზიბელები და კაპუჭელები. XVIIIს-ის შუა ხანებში ის ანწუხისა

და კაპუქის ცალკეულ სამხედრო-პოლიტიკურ ერთეულებად დაიშალა. კაპუქის კავშირში გარდა კაპუქელებისა (ბეჟტიელებისა), ჰუნზიბელებიც შედიოდნენ. მთელი გვიან შუა საუკუნეების განმავლობაში კაპუქელებს საქართველოსთან მშვიდობიანი ურთიერთობა ჰქონდათ, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ, XVII-XVIII სს-ის ლეკიანობას, როდესაც ხუნძებთან და დაღესტნის სხვა ხალხებთან ერთად, საქართველოს არც კაპუქელთა ავი ხელი აკლდა. კაპუქელები თავისუფლად მიმოდიოდნენ კახეთში სავაჭროდ, კახეთი მათთვის გარესამუშაოზე გასასვლელი ერთ-ერთი რეგიონიც იყო. კაპუქელები ალაზნის მინდორზე ხშირად საზამთრო სამოვრებსაც ქირაობდნენ. XIX ს-ის 40-იან წლებიდან კაპუქელები აქტიურად იბრძოდნენ რუსეთის ცარიზმის წინააღმდეგ. ომის დამთავრების შემდეგ კაპუქელები დაღესტნის ოლქის ბეჟტიის ოკრუგში შედიოდნენ, 1861 წლიდან კი – ლუნიხის ოკრუგის ბეჟტიის სანაიბოში.

კაპუქელების სამეურნეო საქმიანობა მომთაბარე მესაქონლეობა და სახვნელი მიწათმოქმედება იყო. ადგილობრივი ჯიშის ცხვართან ერთად (დიდოური, ხუნძური ანდიური ჯიშები) კაპუქელებს მოშენებული ჰყავდათ თუშური ჯიშის ცხვარიც. ჰყავდათ აგრეთვე თხა, მსხვილფეხარქოსანი საქონელი. კაპუქელთა მესაქონლეობასა და მიწათმოქმედებას შორის ურთერთკავშირი ფაქტობრივად ძალიან სუსტი იყო. სახვნელი მიწები მთის ფერდობებსა და ხეობათა გასწვრივ ჰქონდათ. ყველაზე გავრცელებული მარცვლეული კულტურა იყო ქერი. ამას გარდა თესავდნენ აგრეთვე, ჭვავს და პარკოსნებს. მისდევდნენ შინამრეწველობასა და ხელოსნობას. მამაკაცების უმეტესობა გარესამუშაოზე საქართველოში, აზერბაიჯანსა და დაღესტნის ბარში გადიოდა.

კაპუქელების კავშირში თანაბარუფლებიანი საზოგადოებები შედიოდნენ. ჯამაათები (თემები) სოციალურად ერთგვაროვანი იყო. სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ კაპუქელები, დაღესტნის სხვა მთიელთა მსგავსად, იყვნენ მამაცნი, გამბედავნი, შემმართებელნი, თავმოყვარენი, საკმაოდ ფიცხნი, სულგრძელნი, გულუხვნი, რამდენადმე თავდაჯერებულნი და ქედმაღალნი. ძველთაძველი ზნე-ჩვეულებებიდან კვლავ დიდი მოწიწება აქვთ უხუცესების, სტუმრების მიმართ. ახასიათებთ ნათესავთა და თანასოფელთა მიმართ პასუხისმგებლობა და სოლიდარობის გრძნობა.

კაპუქელებისათვის ტრადიციული იყო პატარა უბრალო ოჯახი. XX ს-ის 30-40-იან წლებამდე გვხვდებოდა დიდი, გაუყოფელი ოჯახებიც. ქორწინდებოდნენ შუამავლების საშუალებით. იშვიათად იცოდნენ მოტაცება, გაპარვა, გაცვლითი ქორწინება, ლევირატი და სორორატი. იშვიათად გვხვდებოდა მრავალცოლიანობაც. XIX ს-ში დადასტურებულია აკვანსა და მუცელში დანიშვნა. ოჯახში გაბატონებული იყო პატრიარქალური ურთიერთობები. აღსანიშნავია უმძრახობის ინსტიტუტიც.

კაპუქელთა სოფელი შეჯგუფული ტიპისა იყო, რომელიც უზნებად იყოფოდა. დასახლებების აუცილებელი ატრიბუტები იყო ყრილობის ადგილი, მეჩეთი და სასაფლაო. კაპუქელების სოფლის მისადგომებში არაერთი მრავალსართულიანი კოშკი იყო აღმართული.

კაპუქელების ტანსაცმელი დაღესტნის სხვა ხალხების ტანსაცმლის ანალოგიური იყო. თუმცა მას ზოგიერთი ორიგინალობაც ახასიათებდა. ყველაზე გავრცელებული ფეხსაცმელი იყო მატყლის ძაფისაგან მოქსოვილი ჩექმა. გარდა ამისა, მამაკაცები ქეჩისა და ხის ფეხსაცმელსაც ხმარობდნენ. XX საუკუნემდე ყველა კაპუქელი მამაკაცი ხანჯალს ატარებდა. ჩვეულებრივ, მამაკაცები თავს იპარსავდნენ, წვერ-ულვამს კი უშვებდნენ. კაპუქელი ქალები ატარებდნენ სამკაულებს: საყურეებს, ბეჭდებს, სამაჯურებს, კულონებს.

კაპუქელების ფოლკლორი ორენოვანია (კაპუქური და ხუნძური).

კაპუქელები სარწმუნოებით მუსლიმი-სუნიტები არიან. ისლამი მათ გვიან, XVIII ს-დან მიიღეს. საბოლოოდ კი მაჰმადიანობა XVIII ს-ის მეორე ნახევარში განმტკიცდა. შემორჩენილი იყო წარმართული რწმენა-წარმოდგენები: ცის, მზის, მთვარის, ვარსკვლავების, მწვერვალების

თავყვანისცემა. მიუხედავად იმისა, რომ კაპუქელთა ეთნიკური ტერიტორია საქართველოსთან ახლოს იყო და აქ ქართველები თავის დროზე ქრისტიანობას ავრცელებდნენ, ამ სარწმუნოების რაიმე ნაკვალევი დღევანდელ კაპუქში თითქმის არ ჩანს, მაშინ, როდესაც ხუნძეთის ცენტრალური ნაწილში ეს ნაკვალევი აშკარა და ხელშესახებია.

კაპუქელები დღეს განათლებული ხალხია. 1988 წლის მონაცემებით, თითქმის აბსოლუტური უმრავლესობა ლაპარაკობდა და წერდა ხუნძურ და რუსულ ენებზე. ამავე დროს, დიდ ნაწილს შეუძლია აჯამზე წერა-კითხვა. კაპუქელია მსოფლიოს ოთხგზის ჩემპიონი და ევროპის ჩემპიონი ჭიდაობა სამბოში ჰუსეინ ჰაიბულაევი და სხვ.

25. ხვარშიელები

ხვარშიელების ეთნიკური ტერიტორია დასავლეთ დაღესტნის მაღალმთიანეთში, დღევანდელი წუმადის რაიონში მდებარეობს. განსახლებულნი არიან სოფლებში: ხვარში, ზემო იხნოყვარი, ქვემო იხნოყვარი, კვანტლადა, სანტლადა, ხვაინი. ხვარშიელების უმეტესობა (დაახლოებით ორი მესამედი) დაღესტნის ბარში, ხასავიურტის და ყიზილიურტის რაიონებში და აგრეთვე ქ. ყიზლარში ცხოვრობს. აქ ისინი 1957 წელს დასახლდნენ, როდესაც ჩაჩნეთიდან დაბრუნდნენ, სადაც იძულებით 1944 წელს გადაასახლეს. ხვარშიელების რაოდენობაა 2,5 ათასი კაცი. სამწუხაროდ, საბჭოთა პერიოდში ხვარშიელები ხუნძებად აღირიცხებოდნენ. გამონაკლისი იყო 1926 წელი, როდესაც ხვარშიელები დამოუკიდებელ ეთნოსად დააფიქსირეს. ხვარშიელების მეზობლები არიან დიდოელები, ტინდიელები. ეთნონიმი “ხვარშიელი” მომდინარეობს ამ ეთნოსის ყველაზე დიდი დასახლებული პუნქტის – სოფ. ხვარშის სახელწოდებიდან. ხვარშიელების თვითსახელწოდებაა აკილკო, ატილიკო. წარსულში ხვარშიელთა კავშირის ყველა სოფლის მცხოვრებთ თავისი სახელწოდება ჰქონდა. მაგალითად, ხვარშიელები იწოდებოდნენ აკიზოდ, იხნოყვარელები – იხისესდ (იხე, იხინ), კვანტლადელები – კალოზოდ, სანტლადელები – ზოლუზად, ხვაინელები – იჩიზოდ.

ანთროპოლოგიურად ხვარშიელები კავკასიონური ტიპის კლასიკური წარმომადგენლები არიან. მიეკუთვნებიან დიდი ევროპეიდული რასის ბალკანურ-კავკასიურ რასას. ხვარშიელი ენა კავკასიურ ენათა ოჯახის ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ჯგუფის ენაა. ხვარშიული ენა დიდოურ (ცეზურ) ენათა შტოს მიეკუთვნება. მკვლევარებს მიაჩნიათ, რომ ანდიურ და დიდოურ ენებს შორის ხვარშიულს შუალედური ადგილი უკავია. ხვარშიულ ენას ორი დიალექტი აქვს: საკუთრივ ხვარშიული და იხნოყვარული. ამავე დროს, ყველა სოფელში მათთვის დამახასიათებელ კილოზე მეტყველებენ. ხვარშიული უდამწერლობო ენაა. ხვარშიელები მშობლიური ენის გარდა, აგრეთვე, ხუნძურ, ტინდიურ და რუსულ ენებს ფლობენ.

XV-XVI სს-მდე ხვარშიელები, ისევე როგორც ანდიურ-ცეზური მოდგმის სხვა ხალხები, დიდოს სამხედრო-პოლიტიკურ კავშირში შედიოდნენ. შემდგომში ხუნძი ხანების დაპყრობითი პოლიტიკისა და ისლამის გავრცელების შედეგად, დიდოს კავშირი რიგ გაერთიანებებად დაიშალა. ხვარშიელები ბოგოზის (ტინდის) საზოგადოების შემადგენლობაში შევიდნენ. XIX-ის დასაწყისში ხვარშიელები გამოცალკევდნენ და ხვარშის სასოფლო საზოგადოების კავშირი შექმნეს. 1860-იანი წლების ადმინისტრაციული რეფორმის შემდეგ, ანდიის ოკრუგის ტინდალის სანაიბოში შევიდნენ. ხვარშიელებმა აქტიური მონაწილეობა მიიღეს კავკასიის ომებში.

ხვარშიელების მთავარი სამეურნეო საქმიანობა საიალადო მესაქონლეობა, ძირითადად, მეცხვარეობა იყო. მომენებული ჰყავდათ თუშური ჯიშის ცხვარი, დაბალტანიანი მთური ჯიშის ძროხა. მეორეხარისხოვანი მნიშვნელობა ჰქონდა ურწყავ მიწათმოქმედებას.

ხვარშიელებში დიდად იყო განვითარებული შინამრეწველობა და ხელოსნობა: მაუდისა და განსაკუთრებული ხაოიანი საბნების წარმოება, მატყლის წინდებისა და ჩექმების ქსოვა, ხის საყოფაცხოვრებო საგნების (მაგიდების, სკამების და სხვ.) დამზადება. მეურნეობის დამხმარე დარგებს წარმოადგენდა მეფუტკრეობა, ტყის მეფუტკრეობა და მონადირეობა. ხვარშიელები აქტიურად მისდევდნენ ვაჭრობას. სავაჭროდ მიემგზავრებოდნენ არა მხოლოდ შიდა ბაზრებზე, არამედ საქართველოში, აზერბაიჯანსა და ჩაჩნეთში. მამაკაცთა დასაქმების პრობლემის გამო, ხვარშიელები დღესაც დაღესტნის სხვა რაიონებში, ძირითადად, ნოღაის სტეპებში გარესამუშაოზე სეზონურად მიემგზავრებიან.

ხვარშიელთა სოფლები ბუნებრივად გამაგრებულ ადგილებში მდებარეობდა. სადაც კი აუცილებელი იყო, აშენებული ჰქონდათ სათვალთვალ კოშკები (სოფელ ხვარშიში შემორჩენილია ოთხი ნახევრადდანგრეული კოშკი). ხვარშიელთა სოფლები, დაღესტნის სხვა მთიანი მხარეებისგან განსხვავებით, შედარებით პატარა იყო. სახლის ეზოს ქვემოთ განთავსებული სახლის სახურავი წარმოდგენდა. ორიგინალური იყო ხვარშიელთა ტანსაცმელი. ზამთარში სხვადასხვა სახის ცხვრის ქურქს ატარებდნენ. პოპულარული იყო ანდიური ნაბადი. თავსაბურავი რამდენიმე ფასონის – კონუსისებრი, ცილინდრული, XXს-ის დასაწყისში კი გადმობრუნებული ტრაპეციის სახის ჰქონდათ. გავრცელებული იყო ნაქსოვი და თექის ჩექმები. კოსტიუმის აღკაზმულობაში სპილენძისა და ვერცხლის ფიგურები შედიოდა, რომელზედაც მარჯვენა მხარეზე, პისტოლეტი ეკიდათ, მარცხენა მხარეზე – ხანჯალი. მარჯვენა ხელზე მამაკაცები ვერცხლის ბეჭედს ატარებდნენ. ქალებსა და მამაკაცებს მაჯაზე შავი ქედის სამაჯური ეკეთათ. მამაკაცები თავს მთლიანად იპარსავდნენ, წვერულვას კი უშვებდნენ. ცოლიანი მამაკაცები პატარა წვერს ატარებდნენ. ქალებს შორის ვერცხლის მონეტებით თავის მორთვა იყო პოპულარული. საჭმელებიდან ყველაზე მეტად გავრცელებული იყო ხინკალი და ფაფები.

ხვარშიელები გაერთიანებულნი იყვნენ თემებში (ჯამათებში). სათემო საკუთრებაში შედიოდა სამოვრები, ვერანი (ცარიელი) ადგილები, ტყის დიდი ნაწილი და სათიბების ზოგიერთი ნაწილი. სახნავის და სათიბების დიდი ნაწილი კერძო საკუთრებაში იყო. თავდაპირველად თემს სრულწლოვანი მამაკაცებისაგან შემდგარი სასოფლო ყრილობა მართავდა. თემის ძირითადი სამეურნეო და სოციალური უჯრედი პატარა ოჯახი იყო. ოჯახები თუხუმებში იყვნენ გაერთიანებულნი, რომლებსაც საერთო წინაპრები ჰყავდათ. თუხუმის წევრები ერთმანეთს მხარს უჭერდნენ როგორც მატერიალურად, ისე მორალურად. დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ ნათესაურ ურთიერთობებს. მამაკაცთა გარესამუშაოზე მასობრივი გასვლის გამო, მნიშვნელოვან საკითხებს ხშირად ქალებიც წყვეტდნენ. ხვარშიელებმა იცოდნენ ლევირატი, სორორატი, ქალის მოტაცება. უპირატესად კი გარიგებით ქორწინდებოდნენ. ხვარშიელები მკაცრად იცავდნენ და ახლაც იცავენ ენდოგამიას. მათ ცხოვრებაში დიდ როლს თამაშობდა სტუმართმოყვარეობა, ყონალობა, ურთიერთდახმარების წეს-ჩვეულება და სისხლის აღება.

ხვარშიელები სუნიტი მუსლიმები არიან. გარდა მუსლიმური დღესასწაულებისა, დღესასწაულობდნენ წლის ყველაზე მოკლე დღეს (უქმობის დღე), შუა ზამთარს (თებერვლის დასაწყისში), ხნულის გავლებას, მოსავლის აღების დამთავრებას და სხვ. იცოდნენ წვიმისა და მზის გამოწვევის წეს-ჩვეულება. ხალხური ზეპირი შემოქმედება ორენოვანი იყო: ხვარშიული და ხუნძური. თითქმის ყველა სოფელში იყვნენ განათლებული ადამიანები, რომლებიც თავისუფლად ფლობდნენ არაბულ ენას. მუსლიმამდელი რწმენა-წარმოდგენებიდან შემორჩენილი იყო ტოტემიზმი, წინაპართა კულტი, ბუნებისა და მისი ძალების გაღმერთება. ხვარშიელებში განვითარებული იყო მედიცინა. ხალხურ მკურნალებს შეეძლოთ სწორი დიაგნოზის დასმა. მკურნალობის ხელოვნება თაობიდან თაობაზე გადადიოდა. მკურნალები რთულ ქირურგიულ ოპერაციებსაც აკეთებდნენ.

26. ჰინუხელები

ჰინუხელების თვითსახელწოდებაა **ჰინოზი**, **ჰენოზე**. ხუნძები მათ **ჰენუკალს** უწოდებენ. ჰინუხელები უნდა იყვნენ იოანე ბაგრატიონის მიერ მოხსენიებული ინხოელები. ჰინუხელები სამხრეთ-დასავლეთ დაღესტანში საქართველოს ჩრდილო-დასავლეთ საზღვრიდან (კახეთი, თუშეთი) რამდენიმე კილომეტრში ცხოვრობენ. ისინი ერთი სოფლის – ჰინუხის (ჰინოს) მკვიდრები არიან, რომელიც თანამედროვე წუნდის რაიონში შედის. ჰინუხელების ტერიტორია მდ. ანდიის ყოისუს სამ პატარა მარჯვენა შენაკადზე მდებარეობს. ჰინუხელები, შეფასებითი მონაცემებით, 600 კაცის რაოდენობით არიან. დაახლოებით 25-30 ოჯახი საქართველოში ცხოვრობს. ჰინუხელების დემოგრაფიულ მდგომარეობაზე მძიმე გავლენა მოახდინა კავკასიის ომმა. ამ დროს სოფ. ჰინუხი საფუძვლიანად დაინგრა. XIXს-ის უკანასკნელ მეოთხედში ჰინუხელების კომლთა რაოდენობა 26-მდე შემცირდა. მათ 1877 წლის ანტიკოლონიურ აჯანყებაშიც აქტიური მონაწილეობა მიიღეს. მისი ჩახშობის შემდეგ, ბევრი მათგანი თურქეთსა და ირანში გადასახლდა, სხვა ნაწილი კი რეპრესირებული და გაძევებული იქნა. 1886 წელს სოფელ ჰინუხში სულ 28 კომლი და 157 მცხოვრები იყო. ე. შელინგის მონაცემებით, 1947 წელს ჰინუხელები 244 კაცს ითვლიდნენ. თუმცა ამ დროს მათი დიდი ნაწილი ეთნიკური ტერიტორიის გარეთ მკვიდრობდა. საერთოდ, ჰინუხელების რაოდენობა შემდეგნაირად იცვლებოდა: 1866 წ. – 755 კაცი, 1886წ. – 548, 1894 წ. – 778, 1916წ. – 863. 1926 და 1939 წლების აღწერებში ჰინუხელები დიდოელებს (ცეზებს) მიაკუთვნეს, შემდეგდროინდელ აღწერებში კი – ხუნძებს. საკომლო დავთრების მიხედვით, 1950 წელს სოფელ ჰინუხში 238 კაცი ცხოვრობდა, 1970 წელს – 315, 1979 წ. – 368.

ჰინუხური ენა კავკასიურ ენათა ოჯახის ნახურ-დაღესტნური ჯგუფის ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური შტოს დიდოურ (ცეზურ) ქვეჯგუფში შედის. ასე რომ, ჰინუხელები დიდოური (ცეზური) მოდგმის ხალხია. ჰინუხელები მრავალენოვან ეთნოსთა რიცხვს მიეკუთვნებიან. ჰინუხელებმა იციან აგრეთვე ხუნძური, დიდოური, რუსული, ქართული ენები. ჰინუხური ენა უდამწერლობო ენაა. ანტროპოლოგიურად ჰინუხელები კავკასიური ტიპის წარმომადგენლები არიან.

ჰინუხელებს საუკუნის განმავლობაში საქართველოსთან სავაჭრო-ეკონომიკური კავშირები ჰქონდათ. სამხრეთით მათ ქართველები ესაზღვრებიან. დაღესტნელთაგან ჰინუხელების მეზობლები არიან კაპუქელები (ბეჟტიელები), დიდოელები (ცეზები), ჰუნზიბელები.

ჰინუხელები უძველესი დროიდან გვიან შუა საუკუნეებამდე დიდოს სამხედრო-პოლიტიკურ კავშირში შედიოდნენ. XVს-დან ანტლრატლის კონფედერაციის ანწუხ-კაპუქის კავშირში შევიდნენ. უფრო მოგვიანებით, სოფელი ჰინუხი დიდოელთა სასოფლო თემთა კავშირის ნაწილი გახდა.

ჰინუხელთა ძირითადი საქმიანობა მომთაბარე მეცხვარეობა იყო. ჰყავდათ თუშური ჯიშის ცხვარი. მოშენებული ჰყავდათ აგრეთვე მსხვილფეხარქოსანი საქონელი, თხა; მისდევდნენ მეცხენეობას. ტერასული ტიპის პატარა ნაკვეთებზე ქერი, შვრია, ფეტვი მოჰყავდათ. მისდევდნენ მონადირეობას, მეფუტკრეობას. შინამრეწველობისა და ხელოსნობის დარგებიდან აღსანიშნავია მაუდის, ფარდაგების, ტომრების, ხურჯინების, მოქსოვილი ჩექმების, წინდების, თექის დამზადება; მჭედლობა, შრომის იარაღებისა და ჭურჭლის დამზადება. შრომის სქესობრივ-საკობრივი დანაწილება მკაცრად იყო რეგლამენტირებული. განვითარებული იყო გაცვლითი ვაჭრობა. მამაკაცები გარესამუშაოზე დადიოდნენ. ბარში გადასახლებულები მემინდვრეობას, მეზოსტნეობას და მებაღეობას მისდევენ.

ტრადიციული სოციალური ორგანიზაციის საფუძველი იყო მესაქონლე-მეომართა თემი (ჯამათი). შემორჩენილია სისხლ-ნათესაობითი გაერთიანება – თუხუმი. ისტორიულად

ჰინუხელების საზოგადოება სოციალურად ერთგვაროვანი იყო. სოციალურ ცხოვრებასა და ყოფაში მნიშვნელოვანი იყო პატრიარქალური გადმონაშთების როლი. ჰინუხელთა ოჯახის გაბატონებული ფორმა იყო პატარა, უბრალო ოჯახი. ქორწინება ძირითადად გარიგებით ხდებოდა. იშვიათად გვხვდებოდა მოტაცება, გაპარვა, გაცვლითი ქორწინება, ლევირატი, სორორატი. XXს-მდე დიდი, გაუყოფელი ოჯახებიც არსებობდა. საქორწილო და დასაკრძალავი წეს-ჩვეულებები თითქმის ისეთივე ჰქონდათ, როგორც დაღესტნის სხვა ხალხებს. თუმცა, როგორც სამეცნიერო ლიტერატურაშია ხაზგასმული, გადმოცემით, ჰინუხელებს მამაკაცის დაკრძალვის ერთობ ორიგინალური წესი ჰქონდათ. მათ მიცვალებული მამაკაცი ცხენზე დამჯდარი მიჰყავდათ, რომელსაც, ჩვეულებრივ, ნაბადი, ჩექმები ეცვა, ფაფახი ეხურა და იარაღით იყო აღჭურვილი. მიცვალებული ცხენზე ტყავის თასმებით და რამდენიმე ჭოკით ჰყავდათ მიმაგრებული.

შემორჩენილია ტრადიციული საოჯახო ურთიერთობები, უხუცესების პატივისცემა, ნათესაური და მეზობლური ურთიერთობები (ურთიერთდახმარება), თოხუმური სოლიდარობა, სტუმართმოყვარეობა.

სოფელი ჰინუხი შეჯგუფული ტიპის მრავალკომლიანი დასახლება იყო. სოფელი უზნებად იყოფოდა; ჰქონდათ ყრილობის ჩასატარებელი ადგილი და ადგილი, სადაც თავისუფალ დროს ატარებდნენ. მთის ფერდობზე გაშენებულ სოფელს საბრძოლო კომპეების საშუალებით იცავდნენ, რომლებიც კავკასიის ომისა და მის შემდგომ პერიოდში დაინგრა. განაპირა სახლებს სათოფურები ჰქონდა. ისინი მჭიდრო თავდასაცავ ნაგებობათა ერთობლიობას წარმოადგენდნენ.

ტანსაცმლის მასალას სოფელშივე ამზადებდნენ. თავსაბურავად ნახევრადსფეროსებრი და წაკვეთილი კონუსის ფორმის ფაფახი ჰქონდათ. ფეხსაცმლის ძირითად სახეს ფერადოვანი და ორნამენტირებული მოქსოვილი შალის ჩექმა წარმოადგენდა. მამაკაცების აუცილებელი ატირიბუტი ხანჯალი იყო, რომელიც ძვლის ან ვერცხლის ქარქაშში ჰქონდათ მოთავსებული. თავს იპარსავდნენ, წვერ-ულვაშს კი – არა.

ჰინუხელები ვაჭრობასა და გაცვლა-გამოცვლას ძირითადად საქართველოსთან აწარმოებდნენ, იშვიათად – დაღესტნის შიდა რაიონებთან, ჩრდილოეთ კავკასიასა და აზერბაიჯანთან. გაჰქონდათ მატყლი, ნაქსოვი ნაწარმი, თეჯა, ტყავი, ქურქები, ყველი, ერბო, ხის ჭურჭელი და სხვა. ძირითადი საჭაპანო და სამგზავრო ტრანსპორტი იყო ცხენი, იშვიათად – ჯორი.

ჰინუხელები მუსლიმი სუნიტები არიან. მაჰმადიანობა მათ გვიან, XVIIIს-ის ბოლოს მიიღეს. ისლამს ჰინუხელთა შორის ხუნძები და კაპუქელები ქადაგებდნენ. შემორჩენილია წარმართობისდროინდელი რწმენა-წარმოდგენები, რომლებიც მაგიის, წინაპართა კულტის, ანიმიზმის, ტოტემიზმის ამსახველნი არიან. ფართოდ აღნიშნავდნენ კალენდარულ დღესასწაულებსაც (პირველი ხნულის გავლება, ზამთრის დადგომა). ჰინუხელებისათვის სპეციფიური იყო წეს-ჩვეულება, როდესაც ახალდაქორწინებულთა ინტიმური შეხვედრის წინ ნეფეს სახეს უჭკარტლავდნენ (უმურავდნენ). მხოლოდ ჰინუხელებმა იცოდნენ ახლადაბადებული ბიჭისათვის თავზე მჭიდრო შემოსაკრავის გამოყენება. ეს წესი XIX ს-ის შუა ხანებამდე იყო შემორჩენილი.

27. ჰუნზიბელები

დასავლეთ დაღესტნის მთებში ცხოვრობენ ცეზური მოდგმის მცირერიცხოვანი ჰუნზიბელები. ჰუნზიბელების თვითსახელწოდებაა **ჰუნზალ**. ჰუნზიბელების ეთნიკური ტერიტორია წუნტის რაიონშია. მკვიდრობენ სოფლებში: ნახადა, გარბუტლი, ღელო, როდორი

და ტოდორი. ჰუნზიბელების მეზობლები არიან კაპუჩელები, დიდოელები, ანწუხელები და ხვარშიელები.

ჰუნზიბელები ანთროპოლოგიურად დიდი ევროპეიდული რასის წინააზიური რასის კავკასიონური ვარიანტის წარმომადგენლები არიან. ჰუნზიბური ენა კავკასიურ ენათა ოჯახის ნახურ-დადესტნური ჯგუფის ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ქვეჯგუფში შედის. ჰუნზიბელებში გავრცელებულია აგრეთვე, ხუნძური, რუსული, ქართული ენები. ბევრმა მეზობელი ხალხების: დიდოელების, კაპუჩელების და ჰინუხელების ენებიც იცის. ჰუნზიბური ენა უდამწერლობო ენაა. სადამწერლობო ენა მათთვის ხუნძურია.

ჰუნზიბელების რაოდენობის განსაზღვრა XX ს-ში ერთობ ძნელია, რადგან მათ ხან ხუნძებს და ხანაც კაპუჩელებს მიაკუთვნებდნენ. უკანასკნელი პერიოდის საენციკლოპედიო და ინტერნეტის მონაცემებით, ჰუნზიბელების რაოდენობა რუსეთის ფედერაციაში 1,35 ათას კაცს უთანაბრდება, საერთო რაოდენობას კი 1,7 ათას კაცს ანგარიშობენ. ამჟამად დასავლეთ დადესტნის მთიანეთში მათი ეთნიკური განსახლების არეალში სულ 600 ჰუნზიბელი ცხოვრობს. 1866 წელს ჰუნზიბელების რაოდენობა 568 კაცი იყო, 1886წ. – 426, 1894წ. – 450, 1916წ. – 479. წინააღმდეგობრივია საბჭოთა პერიოდის პირველი ორი აღწერის მონაცემებიც: 1926 წლის აღწერით 1100 ჰუნზიბელი იყო აღრიცხული, 1938 წელს კი სულ 400. ისტორიული ეთნიკური ტერიტორიის გარდა, ჰუნზიბელები დღეს დადესტნის ბარშიც – ყიზილიურტის რაიონშიც ცხოვრობენ (დაახლ. 750 კაცი). აქ ისინი საბჭოთა პერიოდში გადასახლდნენ. საისტორიო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ ჰუნზიბელებს დასავლეთ დადესტნის მთიანეთის ტერიტორია ბოგოსის ქედის რაიონში და მდ. ავარიის ყოისუს შენაკად მდ. ტლოგლის ეხუს (ქართული ხვანორი) აუზში უკვე ძვ.წ. I ათასწლეულის II ნახევარში ჰქონდათ დაკავებული. ისევე როგორც ცეზური მოდგმის სხვა ხალხები, ჰუნზიბელებიც დიდოს სამხედრო-პოლიტიკურ გაერთიანებაში შედიოდნენ. ეს გაერთიანება XVს-ში დაიშალა. IV-V სს-დან ჰუნზიბელთა შორის ქრისტიანობას ქართველები ავრცელებდნენ. მათი განსახლებისა და მომიჯნავე ტერიტორიებიც მთელი შუა საუკუნეების განმავლობაში საქართველოს პოლიტიკური და ეკონომიკური გავლენის სფეროში იმყოფებოდა. XVს-დან ისლამმა დაიწყო გავრცელება. ამ დროიდან ისინი ანტლრატლის სასოფლო თემთა კავშირში შედიოდნენ. ანტლრატლის შემადგენლობაში კაპუჩელებსა და ანწუხელებთან ერთად მათ ანწუხ-კაპუჩელთა კავშირი შექმნეს. ეს უკანასკნელიც XVII-XVIIIსს-ის მიჯნაზე ცალკეულ თემთა კავშირებად დაიშალა: უნზო (ჰუნზიბი), კაპუჭა და ანწუხი. ჰუნზიბელები ცარიზმის წინააღმდეგ განმათავისუფლებელი ბრძოლის აქტიური მონაწილენი იყვნენ. ამ ბრძოლაში ისინი მეორე ეტაპიდან, 1840-იანი წლებიდან ჩაებნენ. 1944 წელს ჰუნზიბელები იძულებით ჩაჩნეთში გადასახლეს. უცხო მხარეში მათ 13 წელი გაატარეს და სამშობლოში დაბრუნების ნებართვა მხოლოდ 1957 წელს დართეს.

ჰუნზიბელები ჯამაათებად (თემებად) ცხოვრობდნენ. თითოეული ჯამაათი (თემი) სოციალ-პოლიტიკურ დამოუკიდებელ ტერიტორიულ-ნათესაურ წარმონაქმნს წარმოადგენდა. ის მესაქონლე და მიწათმოქმედი თავისუფალი მეთემეებისაგან შედგებოდა. უმაღლესი ორგანო იყო ჯამაათის სრულწლოვანი მამაკაცების კრება ანუ სოფლის ყრილობა. ყოველდღიური მმართველობის ფუნქციას უხუცესები ასრულებდნენ, რომლებიც იმავე დროს სანათესაო გაერთიანების – თუხუმების მეთაურებიც იყვნენ. სოციალური თვალსაზრისით, ჯამაათის წევრები თანასწორნი იყვნენ, თუმცა სოციალური დიფერენციაცია ადრე შუა საუკუნეებიდანვე შეინიშნებოდა. ჰუნზიბელთა ოჯახების პირად საკუთრებაში მხოლოდ სახვნილი ნაკვეთები და ნაწილობრივ სათიბებიც იყო.

ჰუნზიბელების ძირითადი სამეურნეო საქმიანობა მესაქონლეობა (უმთავრესად მომთაბარე მეცხვარეობა), მიწათმოქმედება და ხელოსნობა იყო. მისდევდნენ მონადირეობასაც. სახვნილი ნაკვეთები ძირითადად ფერდობებზე ჰქონდათ შეფენილი, იშვიათად ტერასებიც ჰქონდათ.

მოწყავდათ ქერი, ჭვავი, შვრია, ფეტვი. განვითარებული იყო მატყლის დამუშავება (მაუდი, ქეჩა, ფეხსაცმლის ქსოვა, ფარდაგები, ხურჯინები), მჭედლობა, ხისა და ქვის დამუშავება. საჯდომ და საჭაპანო ტრანსპორტად ძირითადად ცხენს, იშვიათად, სახედარს იყენებდნენ.

ჰუნზიბელთა საზოგადოებრივ, საოჯახო და პირად ცხოვრებაში დიდი ადგილი ეკავა საოჯახო-ნათესაურ გაერთიანებას – თუხუმს. მასში რამდენიმე სანათესაო ოჯახი შედიოდა, რომლებსაც საერთო წარმოშობა, ერთი წინაპარი აკავშირებდათ. თემში (ჯამაათში) ორიდან რვამდე თუხუმი იყო გაერთიანებული. ოჯახის საყოველთაოდ გავრცელებულ ფორმას პატარა ოჯახი წარმოადგენდა. გაბატონებული იყო პატრიარქალური ურთიერთობები. აქ ასაკით უფროსის ერთგვარი კულტი არსებობდა. ორიგინალური იყო ჰუნზიბელთა ზოგიერთი ტრადიციული საქორწილო რიტუალი. აუცილებელი იყო ნეფე შიშველი ფეხებით ხანჯალზე, დანაზე დამდგარიყო, რათა თავი დაეცვა არაკეთილმოსურნეთა შელოცვისაგან. ზოგიერთ სოფელში ნეფის ნათესავებს პატარძალი გადაჯაჭვული ხელებით გადაჰყავდათ, რომელსაც ცხვრის ქურქები, ნაბდები, ხალიჩები ჰქონდა დაფარებული. ნეფის სახლთან პატარძალს ნეფის ნათესავი ქალი წყალს გადაასხამდა. ნეფის ეზოში ჯგუფური ცეკვა იმართებოდა, რომელთა შორის ორი-სამი ადამიანი გადაცმული იყო. მოცეკვავეებს სამხიარულოდ ხშირად პატარძლის მზითევით აკიდებული სახედარი შემოჰყავდათ. ხშირად ნეფეს საწოლში ადამიანის სიმაღლის ჩვრების თოჯინას ახვედრებდნენ. ნეფე კი ეძებდა თავის პატარძალს და ეს ძებნა გრძელდებოდა იქამდე, სანამ ის მას ტკბილეულითა და ხილით არ “გამოისყიდოდა”. ლიტერატურაში აღწერილია შემდეგი საინტერესო წეს-ჩვეულებაც: პირველ საქორწინო ღამეს პატარძალი საქმროს (ქმარს) აქტიურ წინააღმდეგობას უწევდა. საქმროს აუცილებლად 7-15 შარვლის დაბრკოლება უნდა გადაელახა და ისინი ხელით გაეხსნა.

ჰუნზიბში ძირითადად პატარა ოჯახები იყო გავრცელებული. ჰუნზიბელთა სოფელი საფეხურებრივ-შეჯგუფული იყო. ისინი მთის ფერდობებზე იყო შეფენილი, ისე რომ, მათში შესვლა მხოლოდ ერთი მხრიდან შეიძლებოდა. აშენებული ჰქონდათ ბევრი საბრძოლო კოშკი. ნაგებობათა გარეთა კედლები ყრუ იყო. ისინი ერთმანეთზე იყო მიდგმული. მათ მხოლოდ სათოფურები ჰქონდათ. ჩვეულებრივ, სოფლის ცენტრში მეჩეთი იდგა. მამაკაცთა თავშესაფრელი ადგილიც აქვე იყო.

ჰუნზიბელები ტანსაცმლის ყველა მასალას სოფელში ამზადებდნენ. მათი საკვები ძირითადად ფქვილის, ხორცისა და რძისაგან მზადდებოდა.

ჰუნზიბელები მუსლიმი-სუნიტები არიან. აღნიშნავდნენ რელიგიურ და კალენდარულ დღესასწაულებს. შემოდგომასა და ზამთარში სქესობრივი და ასაკობრივი ნიშნით მამაკაცებსა და ქალებში გავრცელებული იყო გასართობი და სამხიარულო შეკრებები – ე.წ. საქმის საღამოები. ზეპირი ხალხური შემოქმედება მშობლიურ და ხუნძურ ენებზე ჰქონდათ. ჰუნზიბელ მკურნალებს მრავალი ავადმყოფობის დიაგნოსტიკა და მკურნალობა შეეძლოთ. შემორჩენილია ტრადიციული რწმენაწარმოდგენების გადმონაშთები. იცოდნენ ხარების გამოყვანის ანუ პირველი ხნულის გავლების დღესასწაული, რაც კოლექტიური ტრაპეზით, დოლით, სირბილში შეჯიბრით და ჭიდაობით მთავრდებოდა. ზამთრის დადგომასაც 20-21 დეკემბერს სადღესასწაულო ვახშმით, მილოცვით, ხუმრობით, კოცონის ანთებით და მასზე გადახტომით, გადაცმული ახალგაზრდების მსვლელობით აღნიშნავდნენ. ასევე დღესასწაული იყო ნაკელის მინდორში გატანა და სხვ.

28. არჩიბელები

არჩიბელები მთიან დაღესტანში, მდ. ყარა-ყოისუს შენაკადის მდ. ხატარის სათავეში (დღევანდელი ჭარადის რაიონში) მკვიდრობენ. არჩიბელთა თვითსახელწოდებაა **არშაშდიბ** (არშიშტობ). ლაკები მათ არჩის უწოდებენ, ხუნძები – როჩისელს. 1866 წლის მონაცემებით,

არჩიბელების რაოდენობა 592 კაცი იყო, 1886 წელს _ 804, 1926 წელს _ 900. შეფასებითი მონაცემებით, დღეისათვის არჩიბელების რაოდენობა დაახლოებით 1.200 კაცია. 1939 წლიდან არჩიბელებს, როგორც ეთნოსს აღარ აღრიცხავდნენ; ისინი ხუნძებად იყვნენ ჩაწერილი. XXს-ის 30-იან წლებამდე არჩიბელები ერთ სოფელში _ ხერეში (ხუნძური როჩიბ, რუსული არჩიბ) ცხოვრობდნენ, რომელშიც ძველი ადათების მიხედვით ზაფხულის სამი თვის განმავლობაში ჰქონდათ ცხოვრების უფლება. წლის დანარჩენ დროს ისინი ხუტორებში ატარებდნენ, რომელთა ირგვლივაც ცხვრის გამოსაზამთრებლებიც არსებობდა. არჩიბელთა ძირითადი სოფელი _ არჩიბი 1944 წელს მოსახლეობისაგან თითქმის დაიცალა, 258 კომლიდან სულ 45 დარჩა. მისი ბინადარნი მუდმივ საცხოვრებლად ხუტორებში გადავიდნენ, რომლებიც თანდათანობით გაიზარდნენ და სოფლებად გარდაიქმნენ.

არჩიბული (არჩიული, არჭიული) კავკასიურ ენათა ოჯახის დაღესტნის ჯგუფის ლეზგიური ქვეჯგუფის ენაა; მოქცეულია ხუნძური და ლაკური ენების გავრცელების არეალში. საუკუნეთა მანძილზე მონათესავე ენების გავლენით დიდი ცვლილება განიცადა; თანამედროვე არჩიბულ ენას ლეზგიური და ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ქვეჯგუფის ენებს შორის გარდამავალი ადგილი უჭირავს. იგი ხუნძური და ლაკური ენების ინტენსიურ ზემოქმედებას დღესაც განიცდის. მეცნიერთა მტკიცებით, შეინიშნება აგრეთვე დარგულ ენასთან მისი ურთიერთობის კვალი. იმასაც აღნიშნავენ, რომ ენობრივად, მართალია, ისინი ლეზგიებს ენათესავენ, ეთნიკური თვითშეგნებით კი _ ხუნძებს, კულტურით, როგორც ხუნძებს, ისე ლაკებს.

არჩიბელები დაღესტნის ისეთივე ძველი ავტოქტონური ხალხია, როგორც სხვები. არჩიბელების რომელიმე კონკრეტული დაღესტნური ხალხისაგან წარმომავლობის დადასტურება გამწვანებულია. არჩიბელები პირველად იხსენიებიან მუჰამედ რაფის ისტორიულ ქრონიკაში (XIV-XVსს. მიჯნა). XVII-XVIIIსს-ში არჩიბელები ეკონომიკურად ყაზიყუმუხელ ხანებს ემორჩილებოდნენ და ხარკს საქონლითა და მარცვლეულით უხდიდნენ. ირანსა და რუსეთს შორის დადებული გულისტანის ზავით, დაღესტნის ტერიტორია რუსეთს გადაეცა. XIXს-ის დასაწყისში არჩიბის სასოფლო საზოგადოება ყაზიყუმუხის სახანოს შემადგენლობაში შევიდა, რომელიც ადმინისტრაციული რეფორმის შედეგად ოკრუგად გარდაიქმნა. XIXს-ის ბოლოს არჩიბი ხუნძებით დასახლებულ ღუნიბის ოკრუგს შეუერთდა. მთელი XIXს-ის მანძილზე არჩიბელებს მჭიდრო კონტაქტები ჰქონდათ მეზობელ ხუნძებთან. არჩიბელები ხუნძებთან ერთად ერთ სასოფლო სათემო საზოგადოებაში იყვნენ გაერთიანებულნი.

არჩიბელები მუსლიმი-სუნიტები არიან. მაჰმადიანობა მათ Xს-ში მიიღეს.

არჩიბელების ტრადიციული საქმიანობაა მეცხვარეობა და ურწყავი მიწათმოქმედება. მათი მეურნეობა კარჩაკეტილი ხასიათის იყო. ზამთარში ცხვარი სოფლებსა და მათ შემოგარენში ჰყავდათ, ზაფხულში _ ალპურ სამოვრებზე. სახვნელი მიწის ნაკვეთები მთის ქედებს და დამრეც ადგილებში ჰქონდათ. სასოფლო-სამეურნეო იარაღიდან აღსანიშნავია საერთოდაღესტნური რკინის სახნისიანი ხის კავი. ძირითადად თესავდნენ ქერს, ასლს, ხორბალს. მათთვის უცნობი იყო საბოსტნე და ბაღჩეული კულტურები. ნიორსა და ხახვს ყუმუხში ანდა ხუნძთა და ლაკთა სოფლებიდან მოსული წვრილი მოვაჭრეებისაგან ყიდულობდნენ. მისდევდნენ ნადირობასა (ძირითადად ჯიხვზე) და მეფუტკრეობას. შინამრეწველობიდან და ხელოსნობიდან აღსანიშნავია შალის ქსოვა, ორნამენტიანი ფარდაგების დამზადება და ხეზე კვეთა.

სოფელი არჩი (არჩიბი) უზნებად იყოფოდა, რომლებშიც სხვადასხვა თოხუმის წარმომადგენლები ცხოვრობდნენ. საზოგადოებრივი ცხოვრების ცენტრები მეჩეთები იყო. მათ საზოგადოებრივ ცხოვრებაში მნიშვნელოვან როლს სასოფლო თემი თამაშობდა. სასოფლო მმართველობას მამასახლისი (ბეგაული) მეთაურობდა, რომელსაც სასოფლო თემი (ჯამაათი)

კრებაზე ირჩევდა. ჯამაათი უხუცესთა რიგებიდან ირჩევდა აგრეთვე სოფლის მოსამართლეს, მამასახლისის დამხმარეებს (ჩაუშებს), განიხილავდა სოფლის ქადის (მოსამართლის) კანდიდატურას. ჯამაათის ფუნქციაში შედიოდა აგრეთვე პატარა ოჯახებს შორის სამოვრების გადანაწილება, გზების, ხიდების, სასაფლაოს კეთილმოწყობა, მეზობლებს შორის ურთიერთობის საკითხები და სხვ.

ტრადიციული საოჯახო ყოფისათვის დამახასიათებელი იყო აგრეთვე უმცროსების უფროსებისადმი მორჩილება. არჩიბელებში დღესაც ტრადიციულია ურთიერთდახმარება, ნათესაური სოლიდარობა. წარსულში უპირატესობა ენიჭებოდა ნათესავეებს შორის ქორწინებას.

არჩიბელთა წეს-ჩვეულებები ძირითადად სამეურნეო ციკლთან იყო დაკავშირებული. ზაფხულის მე-15 დღეს იცოდნენ ცხვრის საზაფხულო სამოვარზე გადარეკვის დღესასწაული, რასაც თან ახლდა სპორტული შეჯიბრებები (დოღი, ჭიდაობა, სიმძიმეების აწევა), ერთობლივი ტრაპეზი (მთავარი საჭმელი იყო ახლადამოყვანილი ცხვრის ყველი). შემოდგომაზე, ოქტომბრის ბოლოს “გლეგი ბუმულის” დღესასწაულს აწყობდნენ. ამ დღესასწაულის მთავარი მიზანი საქონლის ჯიშის გაუმჯობესება იყო. ბავშვები სახლიდან სახლში სიმღერით გადადიოდნენ და ოჯახებს ცხვრის გამრავლებას უსურვებდნენ. გაზაფხულზე იცოდნენ პირველი ხნულის გავლების დღესასწაული. სპორტული შეჯიბრებები ამ დროსაც იმართებოდა. იცოდნენ წვიმის გამოწვევის რიტუალიც.

არსებობს არჩიბულ ენაზე XIXს-ის დამწერლობის ძეგლები (რელიგიური ტრაქტატი, ლექსები), აგრეთვე მხატვრული და თეოლოგიური ნაწარმოებები, რომლებიც არჩიბელთა მიერ ხუნძურ, ლაკურ და არაბულ ენებზეა დაწერილი.

29. დარგუელები

დარგუელები შუა დაღესტნის მთისა და მთისწინა რეგიონების მკვიდრნი არიან. მათი თვითსახელწოდებაა **დარგან, დარგანტი**. მეზობელი ხალხებიც ამ ეთნონიმით მოიხსენიებენ, მაგრამ XIXს-ში ეთნონიმებად დარგუელთა საზოგადოებათა კავშირების სახელწოდებებს იყენებდნენ. XVIII-XIXსს-ის ზოგიერთ რუსულ წყაროში დარგუელების ნაწილი (მთიელები) ყუმუხური ტერმინით “თავლინი” (მთიელი) მოიხსენიებოდნენ. ეთნონიმი “დარგუელები” პირველად XIVს-ში მოიხსენიება. არაბული ხელნაწერის აშიაზე საუბარია თემურ-ლენგის სოფელ დარგაში ლაშქრობაზე. 1404 წელს დარგუელებს “ტურიგების” სახელწოდებით ერთ-ერთი ფრანგი არქიეპისკოპოსი მოიხსენიებს.

დარგუელები დაღესტნის შუა ნაწილის გარდა, ბარშიც ცხოვრობენ. საბჭოთა პერიოდში დარგუელები კაიაკენტის, ხასავიურტის, ყიზლარის, ნოღაის, ბაბაიურტის, დერბენტის და სხვა რაიონებში გადასახლეს. დარგუელებს ემეზობლებიან: ხუნძები, ლაკები, ყუმუხები, თაბასარანელები, ალულები. საბჭოთა პერიოდში, დარგუელებთან კონსოლიდაციის მიზნით, დარგუელებად წერდნენ ყუბაჩელებსა და ხაიდაყელებს, მაგრამ ამ ეთნოსებმა ეთნიკური და ენობრივი თავისთავადობა შეინარჩუნეს.

2001 წლის მონაცემებით დაღესტანში 356 300 დარგუელი იყო აღრიცხული, რომელთაგანაც 107 470 ქალაქების მკვიდრი იყო. დარგუელების 68% 16 სასოფლო რაიონში მკვიდრობს. ქალაქ იზბერბაშში დარგუელი მოსახლეობის 57%-ია აღრიცხული, მაჰაჰყალაში _ 12,4%, ყიზლარში _ 7,3%, ბუინაკსკში _ 6,6%. დარგუელები დაღესტნის ფარგლებს გარეთაც არიან განსახლებულნი: სტავროპოლის მხარეში (32,7 ათასი კაცი), ყალმუხეთში (12,9 ათასი კაცი). სამეცნიერო ლიტერატურასა და წყაროებში დარგუელთა შემდეგი რაოდენობაა მითითებული: ს. ბელოკუროვის მონაცემებით, 1598 წელს დაახლ. 50-60 ათასი დარგუელი იყო. რეინგსი 1796 წლისათვის ამ რიცხვს 116 ათასით განსაზღვრავს, 1840 წელს 90 ათას დარგუელს

ანგარიშობენ, 1862 წელს _ 85 ათასს, 1873 წელს _ 89 159. 1886 წლისა და 1897 წლების ზუსტი მონაცემები კი ასეთია: 123 ათასი და 121 ათასი, 1926წ. _ 125,7 ათასი, 1959წ. _ 158 ათასი, 1970 წელს _ 230,9 ათასი, 1979 წელს _ 287 ათასი, 1989 წ. _ 365 ათასი, 1995 წელს _ 332 ათასი. დარგუელები დაღესტნის მოსახლეობის 15,6% შეადგენენ.

დარგუელი ენა, რომელიც დაღესტნის ერთ-ერთი სამწერლობო ენაა, კავკასიურ ენათა ოჯახის ნახურ-დაღესტნურ ენათა ჯგუფის დაღესტნურ ქვეჯგუფში შედის. დარგუელი ენა რამდენიმე დიალექტითაა წარმოდგენილი. ეს დიალექტებია: ჰურახული, მეჭებური, მურიული, წუდახარული, ახუმური (აკუმური), სირხიული, მეკეგინური, გუბდენური, ჩირაგული.. დამწერლობა რუსული ანბანის საფუძველზე საბჭოთა პერიოდში შეიქმნა. მას საფუძვლად უდევს ახუმური (აკუმური) დიალექტი. როგორც სამეცნიერო ლიტერატურაშია აღნიშნული, ზემოთ ჩამოთვლილი დარგუელი ენის დიალექტები ძალიან განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან. დარგუელებს საერთო საურთიერთო ენა, ისე როგორც ხუნძებს (ბოლმაწი) არ შეუქმნიათ. სხვადასხვა დარგუელ დიალექტზე მოსაუბრენი ხშირად ერთმანეთთან რუსულ ენაზე საუბრობენ. ანთროპოლოგიურად, დარგუელები დაღესტნელთა დასავლურ ტიპს მიეკუთვნებიან, რომელიც კავკასიონური ტიპის სახელითაც არის ცნობილი. ამ ტიპის დამახასიათებელი ნიშნებია: ღია ფერი, სიმაღლე, თავის მრგვალი ფორმა, ფართო სახე.

მეცნიერებს მიაჩნიათ, რომ დარგუელების ეთნოგენეზი ძვ.წ. ათასწლეულში არა მარტო მათ მიერ დაკავებულ მთიანეთის ეთნიკურ ტერიტორიაზე, არამედ დაღესტნის ზღვისპირეთშიც მოხდა. დარგუელები თავდაპირველად კავკასიის ალბანეთის შემადგენლობაში შედიოდნენ, შემდეგ ჰუნთა სახელმწიფოსა და ხაზართა ყაღანატის გავლენის სფეროში იმყოფებოდნენ. VII ს-ში მედგარი წინააღმდეგობა გაუწიეს არაბებს. ისტორიკოსები დარგუელებში ფეოდალური ურთიერთობის წარმოქმნას XI-XII სს-ით ათარიღებენ. XII-XIII სს-ში ჩამოყალიბდა დიდი ფეოდალური სამფლობელო _ ხაიდაყის უწმია. მაგრამ დარგუელთა სოციალურ-ეკონომიკურ და პოლიტიკურ განვითარებას, განსაკუთრებით ბარისა და მთისწინეთისას, გახშირებულმა თავდასხმებმა შეუშალა ხელი, რომელთაგანაც ყველაზე საშინელი მონღოლთა შემოსევა იყო. დარგუელებისათვის გამანადგურებელი აღმოჩნდა თემურ-ლენგის ლაშქრობები. 1741 წელს, სხვა დაღესტნელებთან ერთად, დარგუელებმა ნადირ-შაჰის არმიის განადგურებაში მიიღეს მონაწილეობა.

რუსეთის შემოსვლამდე დარგუელებს სასოფლო თემთა რამდენიმე კავშირი ჰქონდათ ჩამოყალიბებული, რომელთაგანაც ყველაზე დიდი აკუმა-დარგოს გაერთიანება იყო. მნიშვნელოვანი კავშირებიდან შეიძლება დავასახელოთ კიდევ: უწუმი-დარგო, კაბა-დარგო, სირგხა. სასოფლო თემთა კავშირების უმეტესობა საშამხლოში, ხაიტაყის საუწმიოში და ყაზიყუმუხის სახანოში შედიოდა. “თავისუფალი საზოგადოებები” უწმიას მხოლოდ ომის შემთხვევაში თვლიდნენ თავიანთ წინამძღოლებად და მეთაურებად. დარგუელებით განსახლებული ტერიტორია შამილის იმამატში არ შედიოდა, ამიტომ ანტირუსულ ომში ისინი მხოლოდ ეპიზოდურად მონაწილეობდნენ. დარგუელებმა აქტიური მონაწილეობა მიიღეს 1877 წლის დაღესტნის მოსახლეობის ანტიკოლონიურ აჯანყებაში. ამ დროს დარგუელთა სოფელი წუდახარი რუსეთის არტილერიამ მიწასთან გაასწორა, გადარჩენილი მოსახლეობა კი სხვა ადგილას გადასახლდა. 1860 წელს ცარიზმმა დარგუელებით დასახლებულ ტერიტორიაზე შექმნა დარგოს და ხაიტაყ-თაბასარანის ოკრუგები. რუსეთის რევოლუციისა და სამოქალაქო ომის პერიოდში დარგუელებს შორის ეროვნული მოძრაობა გაძლიერდა.

მთისწინეთსა და ბარში განვითარებული იყო სახვნელი მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა. შუამთაში ტერასული მიწათმოქმედება იყო გაბატონებული. მაღალმთაში მისდევდნენ მომთაბარე მესაქონლეობასა და მიწათმოქმედებას. შინამრეწველობასთან შედარებით დიდი ხვედრითი წილი ჰქონდა გარესამუშაოზე სიარულს. მხოლოდ ერთი

დარგოს ოკრუგიდან XIX-XXსს-ის მიჯნაზე გარესამუშაოზე ყოველწლიურად 12 ათასი მამაკაცი გადიოდა. ზოგიერთი სოფლიდან კი ამ მიზნით, 20-30% გადიოდა. დარგულებს თავიანთი მოყვანილი მარცვალი დიდხანს არ ჰყოფნიდათ. ხორბალს ისინი ძირითადად ყუმუხებისაგან ყიდულობდნენ.

შინამრეწველობიდან განსაკუთრებით განვითარებული იყო მატყლის დამუშავება (მაუდი, ხალიჩები, ფარდაგები, ნაქსოვი ტანსაცმელი), აგრეთვე: ლითონის, ხის, ქვის, ტყავის დამუშავება. ზოგიერთი სოფელი ამა თუ იმ ნაწარმის დამზადებით იყო სახელგანთქმული.

დარგულებისათვის მთაში ძირითადი სატრანსპორტო საშუალება ცხენი იყო, ბარში – ორბორბლიანი ურემი.

დარგუელთა მატერიალური კულტურა საერთოდადესტნური ნიშნების მატარებელი იყო. დასახლება შეჯგუფული ტიპისა იყო. დარგუელთა სოფლები სიდიდით გამოირჩეოდა. ზოგიერთ მათგანში 700 კომლზე მეტი მკვიდრობდა, ბევრი იყო 100-დან 350-მდე კომლიანი სოფელიც. სოფლები მდინარეთა ნაპირებზე ტერასებზე, მთის ფერდობებზე იყო შეფენილი. სოფელი რაც უფრო მაღლა მთაში მდებარეობდა, მით უფრო ნათლად იყო გამოკვეთილი მისი შეჯგუფული, საფეხურებრივი და ამფითეატრისებური ტიპი. ასეთ სოფლებში სახლები ერთმანეთზე იყო მიკრული. ქვედა სახლის სახურავი ზედა სახლის ეხოს წარმოადგენდა.

დარგუელთა სოციალური ორგანიზაციის საფუძველს სასოფლო თემი – ჯამაათი წარმოადგენდა. სათემო საკუთრებაში იყო დაუმუშავებელი მიწის ნაკვეთები, სახვნელი მიწები კი კერძო საკუთრებაში ჰქონდათ. არსებობდა აგრეთვე მეჩეთების (ვაკუფური) კუთვნილი მიწის ნაკვეთები და ფეოდალთა საკუთრებაში არსებული მიწები. თემებს ჩამოყალიბებული ჰქონდათ თემთა კავშირები (სასოფლო საზოგადოებები), რომელთაგანაც ზოგიერთი დამოუკიდებელი (თავისუფალი) იყო, ზოგიერთი კი ფეოდალთა დამოკიდებულებაში იმყოფებოდა. კავშირები ხშირად უფრო დიდ კავშირებში იყვნენ გაერთიანებულნი. დარგუელების უმეტესობა ახუმის (აკუმის) სუპერკავშირში შედიოდა, რომელიც აერთიანებდა ახუმას (აკუმას), წუდახარის, მეკელის, უსიმას, მუღის და დროდადრო სირხის თემთა კავშირებს. დარგუელთა მნიშვნელოვანი ნაწილი ხაიტაყის საუწმიოსთან თავისებურ დამოკიდებულებაში იმყოფებოდა და ის უწუმი-დარგოს სახელს ატარებდა. ტარკის საშამხლოში შედიოდა გუბდენი და კადარი, ყაზიყუმუხის სახანოში – ბერყუნ-დარგვა, სოფელი მემული კი – ანდალალის ხუნძთა კავშირში.

თემების საზოგადოებრივი და პოლიტიკური ცხოვრება ჩვეულებითი სამართლით (ადათით) და შარიათის ნორმებით რეგულირდებოდა. თემს უზუცესები მართავდნენ. ყველაზე უმნიშვნელოვანესი საკითხები კი სასოფლო ყრილობაზე წყდებოდა, რომელშიც ყველა სრულწლოვანი მამაკაცი მონაწილეობდა. დარგოში ყველაზე გავრცელებულ ფენა თავისუფალი გლეხობა (უზდენები) იყო. უმნიშვნელო რაოდენობით იყვნენ მონები, რომლებსაც უპირატესად საოჯახო სამუშაოებში გამოიყენებდნენ. კლასებისა და წოდებათა არსებობის მიუხედავად, დარგუელთა საზოგადოების სოციალური განშრევა და უთანაბრობა, მეცნიერთა მტკიცებით, XVIII-XIXსს-ში კლასობრივი თვალსაზრისით განვითარებულად არ შეიძლება ჩაითვალოს, ხოლო ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ასპექტით სოციალური განვითარება ნაციონალური და კულტურული კონსოლიდაციის დაუსრულებლობით ხასიათდებოდა.

დარგუელთა ოჯახის გაბატონებული ფორმა XIX საუკუნესა და XX ს-ის დასაწყისში პატარა ოჯახი იყო, რასაც 1886 წლის საოჯახო სიებიც ადასტურებს. ამ დროს ოჯახის საშუალო სიდიდე დარგოს ოკრუგში 4,2 კაცი იყო, ხაიტაყ-თაბასარანში კი – 4,9. თუმცა ამ პერიოდში დიდი ოჯახებიც გვხვდებოდა. სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ მთელ დაღესტანში XIX-XX სს-ის მიჯნაზე დიდი ოჯახების რაოდენობა 13,4%-ს შეადგენდა. დარგუელებში ასეთი ოჯახების პროცენტული რაოდენობა გაცილებით ნაკლები იყო. ოჯახები

პატრილინეურ მონათესავე ოჯახთა ჯგუფთა გაერთიანებაში – თუხუმში შედიოდნენ, რომლებიც ერთი წინაპრისაგან მომდინარეობდნენ და რომლებსაც მკვეთრად გამოხატული ნათესაური, იდეოლოგიური, საზოგადოებრივყოფითი და ეკონომიკური ერთობა ჰქონდათ. თუხუმი უფრო პატარა ერთეულებად – პატრონიმიებად იყოფოდა, რომლებსაც აქ ორი ტერმინით (ჟინსი, ალლუ) აღნიშნავდნენ. თუხუმი ეგზოგამიური არ იყო, მაგრამ არც მისი ენდოგამიურობა იყო აუცილებელი, რადგან ზოგჯერ დარგუელები საქორწინო პარტნიორის მოსაძებნად თუხუმის გარეთ, თემში (ჯამათშიც) გადიოდნენ. სოფელი (თემი) კი მკაცრად ენდოგამიური იყო. თითქმის არ დასტურდება შემთხვევები სოფლის გარეთ დაქორწინებისა. დარგუელთა ნათესაობის სისტემა არაბული ტიპის იყო. თუხუმში ნათესაობა მამის ხაზით მე12 მუხლამდე აღინიშნებოდა. დარგუელთა ერთ-ერთი სოფლის მკვიდრთ ორიგინალური საქორწინო ჯგუფური ცეკვა ჰქონდათ. ცეკვის დროს მამაკაცები სახლის ფარგლებს ცდებოდნენ და ცეკვას სხვა სახლების სახურავებზე აგრძელებდნენ. წუდახარელები კი ჯგუფურ, წრიულ ცეკვას კოცონის ირგვლივ ასრულებდნენ.

დარგუელების ტრადიციული ყოფა ჩვეულებრივ ფეოდალურ-პატრიარქალური და ფეოდალურ-გვაროვნული იყო. მაგრამ მეცნიერები ხაზს უსვამენ იმას, რომ მასში როგორც ფეოდალური, ისე გვაროვნული საკმაოდ ცოტა იყო. საოჯახო ყოფაში ეს უპირველეს ყოვლისა ოჯახურ ურთიერთობებში, მამაკაცის ბატონობაში, ქალის მამაკაცისადმი დამოკიდებულებაში გამოიხატებოდა.

დარგუელების ბევრი ზნეობრივ-ეთიკური ნორმა სტუმართმოყვარეობის წეს-ჩვეულებაში იყო კონცენტრირებული. სტუმრის მიღებისას არავითარი მნიშვნელობა არ ჰქონდა მის ეთნიკურობას, კონფესიურობას, არც იმას, ის მეგობრული თუ მტრული ქვეყნის წარმომადგენელი იყო. სტუმართმოყვარეობის დერივატი იყო ყონალობა. ყონალი არა მხოლოდ უბრალოდ სტუმარი, არამედ პირადი მეგობარიც იყო. ყონალობა მემკვიდრეობითი იყო.

ღირსების ერთ-ერთი აუცილებელი ელემენტთაგანი სისხლის აღების ტრადიცია იყო. თუმცა დარგუელთა თემმა დროთა განმავლობაში სისხლის აღების მსხვერპლთა რიცხვის შემცირება მოახერხა. ცეცხლის ჩაქრობის მიზნით იცოდნენ მკვლელის გაძევება. მორალისა და ეთიკის ტრადიციული ნორმები დარგუელების კვების კულტურაშიც აისახა. ჭამაში თავშეკავება მამაკაცის ერთ-ერთ ღირსებად ითვლებოდა, ღორმუცელობა კი – სირცხვილად.

დარგუელთა ყველაზე პრესტიჟული დღესასწაული პირველი ხნულის გავლება იყო. მასთან დაკავშირებული რიტუალებით დარგუელები თავს კარგი მოსავლით უზრუნველყოფდნენ. ეს დღესასწაული იყო ყველაზე მასობრივი, თამაშებით მდიდარი, სანახაობრივი, თავშესაქცევი, აწყობდნენ შეჯიბრებებს, იცოდნენ გამასპინძლება. მკვლევართა ვარაუდით, ეს დღესასწაული ადრესამიწათმოქმედო კულტურაში იღებს სათავეს. იცოდნენ წვიმის და მზის გამოწვევის რიტუალები.

დარგუელებში ხალხურმა კულტურამ და ხელოვნებამ განვითარების მაღალ დონეს მიაღწია: დეკორატიულ-გამოყენებითმა ხელოვნებამ, სასიმღერო-მუსიკალურმა შესრულებამ, პოეზიამ, მუსიკამ, ცეკვებმა და ა.შ. მნიშვნელოვნად იყო განვითარებული ხალხური ხუროთმოძღვრება (კოშკები, სახლები, ციხე-სიმაგრეები, მეჩეთები, ხიდები, ქვაზე და ხეზე კვეთა). ქვის-მჭრელთა ხელოვნებიდან აღსანიშნავია საფლავთა სტელების კეთება. ამზადებდნენ საიუველირო ნაწარმს, იარაღს, კერამიკას. შინამრეწველობიდან აღსანიშნავია ტყვავის დამუშავება, ხალიჩების, ფარდაგების წარმოება.

დარგუელთა ეროვნული სპორტის სახეობებიდან ეთნოლოგიურ ლიტერატურაში განსაკუთრებული ყურადღება ექცევა: მძიმე ქვების სროლაში შეჯიბრს, ქვის მიწიდან აწევას, სირბილს, ხტომას, მარულას, კრივს, ჭიდაობას...

დარგუელები მუსლიმი-სუნიტები არიან. აქ ეს სარწმუნოება XIVს-ის შემდეგ გავრცელდა და აღმავლობას XVIII-XIXსს-ში მიაღწია. თუმცა ისლამი დარგუელებში სინკრეტული

ხასიათის იყო, რადგან შემორჩენილი იყო წარმართული რწმენა-წარმოდგენებიც. განსაკუთრებით აღსანიშნავია მაგიური ქმედებები. დიდ განვითარებას მიაღწია ხალხურმა მედიცინამ. გარდა ხალხური ტრადიციებისა, ის აღმოსავლურ მედიცინასაც ეფუძნებოდა. სახალხო მკურნალებმა მნიშვნელოვან წარმატებებს მიაღწიეს ჭრილობების, დაჟეჟილობის, მოტეხილობის, ნაღრძობების მკურნალობაში, აკეთებდნენ თავის ქალის ტრეპანაციას. ფიტოთერაპიული საშუალებებით კურნავდნენ ზოგიერთ შინაგან დაავადებას.

30. ხაიდაყელები

ხაიდაყელები დალესტნის იმ ეთნოსთა შორის არიან, რომლებიც საბჭოთა ხელისუფლებამ სხვა ეთნოსებს მიაკუთვნა. ხაიდაყელებს დარგულებად წერდნენ. ხაიდაყელების თვითსახელწოდებაა **ხაიდაყანტი**, **ხაიდაყან** (მრ. რ.). რუსები მათ კაიტაგებს უწოდებენ. ისინი დალესტნის ხაიდაყის რაიონის ძირძველი მკვიდრნი არიან. ხაიდაყელების ძირითადი ნაწილი დღეისათვის დალესტნის 37 სოფელშია განსახლებული. ხაიდაყის რაიონის ადმინისტრაციული ცენტრია ხაიდაყელების ერთ-ერთი დიდი სოფელი მაჯალისი. ისინი დახადაევის რაიონის ორ სოფელშიც (იცარი და შარი) მკვიდრობდნენ. ხაიდაყელების ნაწილი 1944 წელს ჩაჩნეთში გადაასახლეს. იმავე დროს ხაიდაყელების ერთი სოფელი ბარში, დერბენტის რაიონში გადაიყვანეს საცხოვრებლად. ხაიდაყის რაიონში, ხაიდაყელთა გარდა, ცხოვრობენ აგრეთვე დარგუელები, ყუმუხები, მთის ებრაელები. ხაიდაყელები გეოგრაფიულად შუა დალესტნის მთისწინეთის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში ცხოვრობენ. ხაიდაყელების მეზობლები არიან ყუმუხები (ჩრდილოეთით), დარგუელები (დასავლეთით), თაბასარანელები (სამხრეთ-დასავლეთით).

1926 წელს 14,4 ხაიდაყელი იყო აღრიცხული, 1938 წელს _ 17,2 ათასი. შემდეგდროინდელ აღწერებში ხაიდაყელებს დარგულებად წერდნენ. ხაიდაყელები დიდი ევროპეიდული რასის წინააზიური რასის კავკასიონურ ტიპს მიეკუთვნებიან. ხაიდა-ყური მეტყველება ხუთი თქმის ერთობლიობას წარმოადგენს. ხაიდაყელები ლაპარაკობენ აგრეთვე დარგუულ და ყუმუხურ ენებზეც. სკოლებში სწავლება რუსულ და დარგუულ ენებზე მიმდინარეობს.

ხაიდაყი პირველად IX ს-ის არაბულ წყაროშია მოხსენიებული. არაბთა ლაშქრობებამდე ხაიდაყელებს საკუთარი მმართველები ჰყვავდათ. ხაიდაყის უკანასკნელი მმართველი, რომელიც სარწმუნოებით ქრისტიანი იყო, არაბებთან ბრძოლაში დაიღუპა. მაჰმადიანობა ხაიდაყელებმა XIV ს-ში მიიღეს. XIV ს-დან XIX ს-მდე ისინი დიდ ფეოდალურ წარმონაქმნში _ ხაიდაყის საუწმიოში და “თავისუფალ საზოგადოებათა” კავშირში შედიოდნენ. ხაიდაყი მთიან და დაბლობის ნაწილებად იყოფოდა, რომელსაც უწმია მართავდა. თავისუფალი საზოგადოება სხვადასხვა დროს მეტ-ნაკლებად უწმიას დაქვემდებარებაში იყო, რაც ომის დროს ამ უკანასკნელის სამხედრო წინამძღოლობაში გამოიხატებოდა. XVIII ს-ის მონაცემებით, “თავისუფალ საზოგადოებაში” თავისი მდგომარეობის განმტკიცების მიზნით, უწმია თავის შვილებს მათ გასაზრდელად უგზავნიდა. ამასთანავე, ყველა ქალს ბავშვი მორიგეობით მკერდზე უნდა მიედო. ამის შემდეგ უწმია “თავისუფალ საზოგადოებასთან” დანათესავებულად ითვლებოდა. უწმიას ხელისუფლება მემკვიდრეობითი იყო და ის გვარის უხუცესზე გადადიოდა, მაგრამ ამასთან ერთად, მას საერთო ყრილობაზე ამტკიცებდნენ. თავდაპირველად უწმიას რეზიდენცია სიმაგრე ყალაყორეიში იყო. შემდეგ ცენტრმა ურკარახში გადაინაცვლა, XVIII ს-ის დასაწყისიდან სოფელ მაჟალისში, XVII-XVIII სს-ში კი _ სოფ. ბაშლიში. XVII ს-ის მეორე ნახევარსა და XVIII ს-ის პირველ ნახევარში უწმია რუსტემ-ხანმა სამართლის წიგნის კოდიფიცირება მოახდინა. ის ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხების ჩვეულებითი სამართლის ჩვენამდე მოღწეული ყველაზე ძველი კრებულია. XVIII ს-ში ხაიდაყის საუწმიო ეკონომიკურად და პოლიტიკურად ძლიერი ერთეული იყო. 1813 წელს,

გულისტანის სამშვიდობო ზავით, ხაიდაყი რუსეთის შემადგენლობაში შევიდა. XIX-ის 60-იან წლებში ხაიდაყში უწმიასა და ბეგების მმართველობა ლიკვიდირებული იქნა და ჩამოყალიბდა დაღესტნის ოლქის ხაიდაყ-თაბასარანის ოკრუგი.

ძველი დროიდან ხაიდაყელთა ტრადიციული საქმიანობა მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა იყო, მთისწინეთსა და ბარში კი – მებაღეობა და მევენახეობაც. მთაში მეცხოველეობიდან უპირატესობა მეცხვარეობას ჰქონდა მოპოვებული. დამხმარე დარგებიდან განვითარებული იყო ნადირობა. დეკემბრიდან მასამდე მამაკაცების უმეტესობა დერბენტის რაიონში სარეწებზე გარესამუშაოზე მიდიოდა. XIX-ის დასაწყისში ყუბაჩელ ოსტატებს საზღვარგარეთ გასაყიდად გაჰქონდათ ხაიდაყური ნაქარგი ბალიშები. ინგლისელი მკვლევარის რ. ჩენსინერის მტკიცებით, ხაიდაყურ ნაქარგთა ორნამენტში ასახულია ზოროასტრიზმის, მუსლიმობის, ქრისტიანობის, იუდაიზმის და წარმართობის სიმბოლოები. ხაიდაყური ორნამენტის ბევრ ელემენტს ანალოგია აქვს ბიზანტიის, მონღოლების, ჩინელების, თურქების, კელტების ორნამენტულ ხელოვნებასთან.

ზემო ხაიდაყის ნაგებობებიდან საბრძოლო და სათვალთვალო კოშკები და სოფლის ირგვლივ შემოვლებული კედლები შეიძლება დავასახელოთ.

XIX-ში დასახლება ტერიტორიულ-გვაროვნული ხასიათის იყო. ყოველი აული სასოფლო თემს წარმოადგენდა, რომელშიც დიდი და პატარა ნათესაური ჯგუფები – თუხუმები (ჟინსები) შედიოდა. საძოვარი, ტყე და წყალი საერთო სათემო საკუთრებაში იყო. ხაიდაყელებს სპეციალური საქორწილო და სამგლოვიარო ტანსაცმელი არ ჰქონდათ. გლოვის დროს ქალები სამკაულს იხსნიდნენ.

XIX-სა და XX-ის დასაწყისში ოჯახის ძირითადი ფორმა პატარა ოჯახი იყო. ხაიდაყელები ერთმანეთს ეხმარებოდნენ სახლის მშენებლობისას, მინდვრის დამუშავების დროს, ქორწილში და სხვ. ქორწინება ენდოგამიური იყო – ის თუხუმისა და სოფლის შიგნით ხდებოდა.

31. ყუბაჩელები

დაღესტნის მთაში მცხოვრებ მცირერიცხოვან ეთნოსებს შორის ყუბაჩელებს გამორჩეული ადგილი უკავიათ. ისინი ერთ სოფელში – ყუბაჩში მკვიდრობენ, რომელიც ზღვის დონიდან 1500-1750 მ-ის სიმაღლეზეა. დასახლება მთის ციცაბო ფერდობზეა შეფენილი. საბჭოთა ხელისუფლების დროს ყუბაჩელებს დარგულებად წერდნენ. გამონაკლისი მხოლოდ 1926 წლის აღწერა იყო, როდესაც მათ ეთნიკური თავისთავადობა არ დაუკარგეს. ამ აღწერით, ყუბაჩელების რაოდენობა 2357 კაცი იყო. 1995 წელს სოფელში 2230 ყუბაჩელი ცხოვრობდა. შეფასებითი მონაცემებით, ყუბაჩს გარეთ, ისინი კავკასიისა და შუა აზიის ქალაქებსა და დასახლებულ პუნქტებშიც ცხოვრობენ, სადაც მათი რაოდენობა 3 ათას კაცს აჭარბებს (მთელი ყუბაჩელების 61,2%).

ყუბაჩელების თვითსახელწოდებაა **უგბაუგ, გუგბუგ, უგბუგან, გუგბუგან**. დარგულებისათვის ისინი არიან გურბუგ, ხუნძებისათვის – ყუბაჩიალ, ლეზგიებისათვის – ყუბეჩიარ, თაბასარანელებისათვის – კიუგიარ, ლაკებისათვის – გურგ. სახელწოდება **ყუბაჩი** პირველად XV-ის წერილობით ძეგლებშია დასახელებული. ის მომდინარეობს თურქული სიტვისაგან – “გიუბე” (ჯავშანი, ჯაჭვის პერანგი); “ყუბეჩი” კი მეჯავშნეებს აღნიშნავს. თუმცა უფრო ადრე საისტორიო წყაროებში VII-დან იხსნიებიან “ზირიხგერანთა” სახელწოდებით. ეს ტერმინიც სპარსულ ენაზე მეჯავშნეებს აღნიშნავს.

V-Xსს-ში ყუბაჩი დაღესტნის ერთ-ერთი პოლიტიკური წარმონაქმნის – ზირიხგერანის ცენტრი იყო, რომელიც აქტიურ როლს თამაშობდა ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიის ეკონომიკურ, პოლიტიკურ და კულტურულ ცხოვრებაში. VI ს-ში ზირიხგერანელები ირანის

მოხარკეებად იქცნენ, 738-739 წლებში კი არაბებმა დაიპყრეს და გამოსაღებით დაბეგრეს. XIII-ში ყუბაჩელები მონღოლებმა დალაშქრეს. 1396 წელს ყუბაჩში თემურ-ლენგის ჯარი შეიჭრა. ყუბაჩის მცხოვრებლებმა ბრძოლას დამორჩილება არჩიეს, დამპყრობლებს კი იარაღი და ჯავშანი მიაწოდეს. XVI-XVIII-ში ყუბაჩელებმა ხაიტაყის და ყაზიყუმუხის ხანთან ბრძოლაში დამოუკიდებლობა შეინარჩუნეს. XVIII-ში, დაღესტნის სხვა ხალხებთან ერთად, ყუბაჩელებმა ნადირ-შაჰის თავდასხმაც ვერ აიცდინეს. რუსეთთან შეერთებისა (1813წ.) და კავკასიის ომის შემდეგ სოფელი ყუბაჩი ხაიტაყთაბასარანის ოკრუგში შევიდა. დღეს ყუბაჩი დაღესტნის დახადაევსკის რაიონში შედის. 1965 წლიდან ყუბაჩი მუშათა დასახლებაა და დაღესტნის (და რუსეთის) დიდი სამხატვრო რეწვის ცენტრია.

ანთროპოლოგიურად ყუბაჩელები ევროპეიდული რასის ბალკანურ-კავკასიური რასის კავკასიონური ტიპის წარმომადგენლები არიან. ყუბაჩელთა მეტყველება ჩრდილოეთ კავკასიურ ენათა ოჯახის ნახურ-დაღესტნურ ჯგუფში შედის. ის ახლოს დგას დარგულ ენასთან. ყუბაჩური უდამწერლობო ენაა. საქმისწარმოება და სკოლაში სწავლება რუსულ ენაზეა. სხვათაშორის, XVIII-XIX-ის მეცნიერები და მოგზაურები თვლიდნენ, რომ ყუბაჩელები ევროპული წარმომავლობისა იყვნენ. მაგრამ შემდეგი დროის არქეოლოგიური, ანთროპოლოგიური, ლინგვისტური, საისტორიო და ეთნოგრაფიული გამოკვლევებით დადასტურდა, რომ ყუბაჩელები ავტოქტონები არიან და მათი ეთნოგენეზიც კავკასიაში მოხდა და რომ ისინი დარგულების მონათესავენი არიან. ყუბაჩელების ეთნოგენეზი რთული ეთნიკური, ეკონომიკური და მიგრაციული პროცესების ფონზე მიმდინარეობდა.

ყუბაჩელების ძირითადი საქმიანობა შინამრეწველობა და ხელოსნობა იყო. მთელი ისტორიის მანძილზე ყუბაჩი ხალხური მხატვრული რეწვის დიდი და ფართოდ ცნობილი ცენტრი იყო. განვითარებულ იყო ლითონის დამუშავება, ქვაზე და ხეზე კვეთა, სამშენებლო საქმე, ძვლის დამუშავება, საიუველირო საქმე, ბრინჯაოს მხატვრული ჩამოსხმა, იარაღის წარმოება. ქალები მისდევდნენ ქსოვას, ფეიქრობას, ქეჩის დამზადებას. ქეჩისაგანვე კერავდნენ ფეხსაცმელს. უკვე VII-ში ყუბაჩელთა ლითონდამუშავების ხელოვნება დაღესტნის ფარგლებს გარეთ იყო ცნობილი, განსაკუთრებით სამხრეთ კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნებში, რაც მათ ეთნონიმშიც (“ზირიხგერან”) აისახა. XIII-XIV-ში მაღალ დონეს მიაღწია ბრინჯაოს ქვაბების ჩამოსხმამ, სხვადასხვაგვარი სპილენძისა და ბრინჯაოს ჭურჭლის, ვერცხლის ალკაზმულობის გაკეთებამ, ჯავშნების, ჩაფხუტების, მუზარადების, ხანჯლების და ფარების დამზადებამ. XIV-XV-ში არაჩვეულებრივად აყვავდა ქვასა და ხეზე მხატვრული კვეთის ხელოვნება. გვიან შუა საუკუნეებში ყუბაჩელები ცივ იარაღთან ერთად ცეცხლსასროლი იარაღის კეთების აღიარებული სპეცილისტებიც გახდნენ. ყუბაჩური ხელოვნების ნიმუშები არაერთხელ იყო ექსპონირებული მსოფლიოს სხვადასხვა ქალაქების (მათ შორის თბილისის) გამოფენებზე, სადაც მათ ოქროსა და ვერცხლის მედლების მნიშვნელოვანი რაოდენობა მოიპოვეს.

XIX-ის მეორე ნახევარში ინტენსიური გახდა კავკასიის ქალაქებში ყუბაჩელი ხელოსნების საშოვარზე გასვლა, სადაც საიუველირო ფარდულები და საოქრომჭედლო სახელოსნოები გახსნეს. 1924 წელს ყუბაჩში გაიხსნა საიუველირო არტელი, რომელიც 1960 სამხატვრო კომბინატად გადაკეთდა. საბჭოთა პერიოდშიც ყუბაჩელმა ოქრომჭედლებმა, რომლებმაც ამ დროისათვის არაერთი ახალი უნიკალური ნაწარმი შექმნეს, საერთაშორისო გამოფენებზე მრავალი ჯილდო დაიმსახურეს.

ყუბაჩში მიწათმოქმედებასა და მესაქონლეობას მხოლოდ დამხმარე ხასიათი ჰქონდა.

დასახლების ტიპი, საცხოვრებელი სახლები, კვების პროდუქტები ყუბაჩელებს თითქმის ისეთივე ჰქონდათ, როგორც დაღესტნის სხვა ხალხებს. XX-ის შუა ხანებამდე ძირითადი სატრანსპორტო საშუალება იყო ცხენი.

XIXს-სა და XXს-ის დასაწყისში ყუბაჩელთა საზოგადოებრივ ცხოვრებაში დიდ როლს თამაშობდა სასოფლო თემი (ჯამაათი). სასოფლო თემი (ჯამაათი) რამდენიმე თუხუმისაგან შედგებოდა. თავის მხრივ, თითოეული თუხუმი (ჟინსი, ტეპა) სისხლით ნათესავი ოჯახების ერთობლიობას მოიცავდა. საზოგადოებრივი და იდეოლოგიური თვალსაზრისით თუხუმი ერთ ერთობას წარმოადგენდა, სამეურნეო-ეკონომიკური თვალსაზრისით კი ყოველი ოჯახი დამოუკიდებელი ერთეული იყო. თუხუმი ენდოგამიურობით ხასიათდებოდა. სოფლის გარეთ დასაქორწინებლად კი არასდროს არ გადიოდნენ. ისევე როგორც დაღესტნის სხვა ეთნოსებში, ყუბაჩელებშიც ქორწინება მხოლოდ ღვიძლ და-ძმას შორის იკრძალებოდა. ლინგვისტმა ალ. მაჰომეტოვმა, რომელიც ყუბაჩელი გახლდათ, შემდეგი ეთნოგრაფიული მასალა ჩაგვაწერინა: მისი ბავშვობის დროს, XXს-ის 20-იან წლებში, ყუბაჩში ერთი ასეთი შემთხვევა მომხდარა. ახალგაზრდა ყუბაჩელი ქალი, რომელიც თავის თანასოფლელსა და ნათესავზე იყო გათხოვილი, დაქვრივებულა. ქვრივს რომანი გაუბამს მეზობელი სოფლის – ამუზგის (დარგუელების სოფელი) მკვიდრ ახალგაზრდა კაცთან, რომელმაც მალე იგი ცოლად შეირთო, რამაც ყუბაჩში დიდი მღელვარება გამოიწვია. ფეხზე დადგა ყველა ყუბაჩელი მამაკაცი, რომლებიც შეიარაღებულნი და ცხენებზე ამხედრებულნი მეზობელი სოფლისაკენ საბრძოლველად გაემართნენ, რადგან არ ყოფილა ყუბაჩში და მეზობელ სოფელშიც ოდესმე შემთხვევა ერთმანეთზე დაქორწინებისა; არასოდეს ყუბაჩიდან ქალი სხვაგან არსად არ გათხოვილა. ტრადიციის დამრღვევნი მკაცრად უნდა დაესაჯათ. შეჯახებისაგან ეს ორი სოფელი უხუცესებმა იხსნეს, რომლებმაც ქალი ქმარს წაგვარეს და თავის სოფელს დაუბრუნეს. ქორწინება, გაყრა, ქონების მემკვიდრეობით გაყოფის წესი შარიათის ნორმებით განისაზღვრებოდა. ყუბაჩელებმა მრავალცოლიანობა არ იცოდნენ. სისხლის აღების ჩვეულება თითქმის დავიწყებული იყო. მკვლელს რომელიმე მეზობელ სოფელში ასახლებდნენ. ყუბაჩელთა სტუმართმოყვარეობისა და ყონალობის შესახებ ბევრი მეცნიერი და მოგზაური წერდა.

ყუბაჩელთა საზოგადოებრივ ცხოვრებაში დიდი ადგილი ეკავა მამაკაცთა კავშირებს – “გულალა აკ ბუკენ” (უცოლოთა კავშირი). ამ კავშირებს რთული და მრავალგვაროვანი მკაცრად დაცული ცერემონია და წეს-ჩვეულებები ახასიათებდა. ოჯახის გაბატონებული ფორმა პატარა ოჯახი იყო.

ყუბაჩელები მუსლიმი სუნიტები არიან. მაჰმადიანობა მათ XIIIს-ის ბოლოს მიიღეს. სამეცნიერო გამოკვლევებით დადგენილია, რომ უფრო ადრე სოფელ ყუბაჩში ქრისტიანობა და ზოროასტრიზმიც იყო გავრცელებული. მიუხედავად ამისა, თითქმის XXს-ის შუა ხანებამდე, ყუბაჩელებს შორის შემორჩენილი იყო ძველი წარმართობის დროინდელი რწმენაწარმოდგენები (წვიმისა და მზის გამოწვევის წეს-ჩვეულება, წმინდა ხეების თაყვანისცემა, არწივის კულტი).

ყუბაჩში სპორტის ტრადიციული სახეობები იყო სირბილი, ჭიდაობა, ხტომა, ქვის სროლა, მიზანში სროლა, მარულა, რომლებსაც ძალიან დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდათ და “უცოლოთა კავშირის” ყველა წევრს მოეთხოვებოდა.

მოგზაურები და მეცნიერები ყუბაჩელებს ახასიათებენ, როგორც შრომისმოყვარე, გულდია ხალხს, რომლებიც პატივს სცემენ უხუცესებსა და ქალებს; აღნიშნავენ მათ კეთილმოსურნეობას.

32. ლაკები

ლაკები დაღესტნის ერთ-ერთი მკვიდრი ხალხია. ადრე ისინი ძირითადად ყაზიყუმუხების სახელით იყვნენ ცნობილი. ძირითადად ცხოვრობენ დაღესტნის მთაში, უმთავრესად ლაკისა და ყულიყულის რაიონებში. ლაკების ნაწილი დაღესტნის დაბლობზე, ნოვოლაქსკის რაიონში

მკვიდრობს. ლაკების ტერიტორიაზე მიედინება მდ. ყაზიყუმუხის ყოისუ. მათი სოფლები არა მარტო ამ მდინარის ირგვლივ, არამედ მის შენაკად ხეობებშიცაა განფენილი.

ლაკების (ყაზიყუმუხების) თვითსახელწოდებაა **ლაკ**. მეზობელი ხუნძები ლაკებს **დუმალის** სახელით მოიხსენიებენ, დარგუელები მათ **ვულუგანს** უწოდებენ, ლეზგიები – **იახულვის**. 1989 წელს 118 ათასი ლაკი იყო აღრიცხული. დაღესტანში კი მათი რაოდენობა 91 ათასით განისაზღვრებოდა. დაღესტნის ცენტრალურ ნაწილში მცხოვრები ლაკების განსახლების არეალს სამკუთხედის ფორმა აქვს. ხუნძებისა და დარგუელებისაგან ლაკებს მთის ქედები ჰყოფს. იოანე ბაგრატიონი ლაკების ქვეყანას “შამხლის ადგილის” სახელით მოიხსენიებს.

ლაკური ენა კავკასიურ ენათა ოჯახის დაღესტნური ჯგუფის ერთ-ერთი სამწერლობო ენაა. მკვლევართა ნაწილი ლაკურ ენას ხუნძურ-ანდიურ-ცეზურ ენათა შტოსთანაც აკავშირებს. ლაკურ ენაში რამდენიმე დიალექტს გამოყოფენ. ეს დიალექტები ძალიან არ განსხვავდება ერთმანეთისაგან. ამიტომაცაა, რომ მეცნიერთა ნაწილი მათ კილოკავებად მიიჩნევს. ლიტერატურულ ენას საფუძვლად უდევს ლუმუქური (ყუმუხური) დიალექტი. დანარჩენი დიალექტებიდან კი შეიძლება დავასახელოთ: ვიცხიური, ვიხლიური, აშტიკულური, ბალხარული. დამწერლობა აქვთ რუსული გრაფიკის საფუძველზე.

ლაკების ეთნიკური ისტორიის ბევრი საკითხი გაურკვეველია. საისტორიო ლიტერატურაში არაერთხელ გამოითქვა მოსაზრება ლაკების არადაღესტნური წარმომავლობის შესახებ. მაგრამ ეს შეხედულება წარსულს ჩაბარდა, რადგან არქეოლოგიური, ლინგვისტური, ანთროპოლოგიური, ეთნოლოგიური მონაცემების ურთიერთშედარებამ მეცნიერები ღრმად დაარწმუნა იმაში, რომ ლაკები იმ ტერიტორიის უძველესი მკვიდრნი არიან, სადაც დღეს ცხოვრობენ. თუმცა, არც იმას გამორიცხავენ, რომ ლაკების ეთნოგენეზში ინდოევროპულმა მოსახლეობამაც მიიღო მონაწილეობა. ეს ინდოევროპული მოდემის ხალხი კი ირანელები უნდა ყოფილიყვნენ. ლაკების ძველი ისტორიიდან თითქმის არაფერია ცნობილი. ზოგიერთი ავტორი მათ ანტიკურ წყაროებში მოხსენებულ ლეგებსა და გელებს უკავშირებს, თუმცა ისინი დაღესტნელ ლეზგიებსაც შეიძლება დავუკავშიროთ. მეცნიერთა ერთი ნაწილი ლაკებს ქართული და სომხური წყაროების ლეკებთანაც აკავშირებს. თუმცა, ქართველთათვის ლეკები დაღესტნის თითქმის ყველა ხალხი იყო. ლაკებს ურთიერთობა და კონტაქტი IVს-ში დაღესტანში შემოჭრილ მომთაბარე ჰუნებთან უნდა ჰქონოდათ, შემდეგ კი – თურქულენოვან ხაზარებთან. VIIს-ის შუახანებიდან დაღესტანში არაბები შემოიჭრნენ. არაბი ისტორიკოსები დაღესტნის ტერიტორიაზე არაერთ პოლიტიკურ წარმონაქმნს, რომლებსაც “სამეფოებს” უწოდებენ, ასახელებენ, მათ შორის, ლუმიკსა და ტუმანს. ისტორიკოსებს მიაჩნიათ, რომ ლაკები სწორედ ამ “სამეფოებში” ცხოვრობდნენ. ადრე შუა საუკუნეებში ლაკებით დასახლებულ ტერიტორიაზე ყაზიყუმუხის საშამხლო წარმოიქმნა, რომელიც XV-XVIIსს-ში დაღესტნის ერთ-ერთი პოლიტიკური გაერთიანება იყო. ყაზიყუმუხის საშამხლოში ნაწილობრივ ხუნძებით და დარგუელებით დასახლებული ტერიტორიებიც შედიოდა. საშამხლო ზღვისპირეთშიც გადიოდა. 1240 წელს სამხრეთ დაღესტნის მხრიდან ლაკეთში მონღოლები შემოიჭრნენ. მათ ყუმუხეთი მიწასთან გაასწორეს. XIVს-ის ბოლოს აქ თემურ-ლენგი შეჭრილა. 1640 წელს ლაკებს ყუმუხის შამხალი გაუძევებიათ. ამის შემდეგ შამხლებად ლაკებს ყოფილი შამხლების გვერდითი შტო აურჩევიათ. 1741 წელს ლაკებმა, სხვა ხალხებთან ერთად, დაღესტანში შემოჭრილი ნადირ-შაჰის განადგურებაში მიიღეს მონაწილეობა. 1820 წელს ყაზი-ყუმუხის სახანო რუსეთმა შეიერთა. მიუხედავად ამისა, ლაკებით დასახლებულ ტერიტორიას კვლავ ხანები მართავდნენ. 1859 წელს თავისი სიმკაცრით და უხეშობით ცნობილი აღ-ლარ-ხანის გარდაცვალების შემდეგ ყაზიყუმუხის სახანო ყაზიყუმუხის ოკრუგად გარდაიქმნა (1860წ.), რომელიც ოთხ სანაიბოდ იყოფოდა. 1877 წელს რუსეთ-თურქეთის ომის დროს, დაღესტანში ანტირუსულმა აჯანყებამ იფეთქა, რომელმაც

ძირითადად ლაკეთის ტერიტორია მოიცვა. ის მალე ჩაახშეს. 1944 წელს ლაკების ნაწილი ჩაჩნეთის ტერიტორიაზე იძულებით გადაასახლეს.

ლაკების ტრადიციული საქმიანობა იყო მიწათმოქმედება, მეცხოველეობა, ხელოსნობისა და შინამრეწველობის სხვადასხვა დარგი. მეცხოველეობას მომთაბარული ხასიათი ჰქონდა. სახვნილი ნაკვეთები ჰქონდათ როგორც ფერდობებზე, ისე ტერასებზე. იცოდნენ მიწის ნაკვეთების ნაკელითა და ნაცრით განოყიერება. XIXს-ის ბოლოს ლაკებში მეცხვარეობამ დიდი მასშტაბები მიიღო. ცალკეულ მეცხვარეებს ათასობით სული ცხვარი ჰყავდათ. XIXს-ის ბოლოს კ.ფ. განის სიტყვებით, ყაზი-ყუმუხელთა ზოგიერთი ოჯახი 3 ათასიდან 4 ათასამდე ცხვრისა და ასზე მეტი ცხენის პატრონი ყოფილა. 1886 წლის მონაცემებით, ყაზიყუმუხის ოკრუგში 182 ათას სულზე მეტი ცხვარი იყო აღრიცხული.

შინამრეწველობიდან და ხელოსნობიდან ყველაზე მეტად დაწინაურებული იყო ლითონის დამუშავება. ლაკი იუველირების, სპილენძის ჭურჭლის მკეთებლების, იარაღთა დამამზადებლების ნახელავი მთელ დაღესტანში იყო ცნობილი. დიდად იყვნენ დახელოვნებულნი ძვირფასი მეტალების დამუშავებაში. ხელოსნობისა და შინამრეწველობის ამა თუ იმ დარგის განვითარებაში ცალკეული სოფლები იყვნენ დაწინაურებულნი. მაუდის, ფარდაგების, ნაბდების (თექის) დამზადებით სახელგანთქმული იყვნენ სოფელ ყუმუხისა და უბრას მცხოვრებნი, საიუველირო საქმის წარმოებით – ყუმუხელები, მეთუნეობით – ბალხარელები, ოქრომკედის ნაქარგობით და ცხენის აღკაზმულობის დამზადებით – სოფ. უნჩუკატლი, ფეხსაცმლის კერვით – სოფ. შოვკრა, ქვის დამუშავებით – სოფ. უბრა. სოფელ კაიას ვაჭრებით იცნობდნენ, სოფ. ცივკარას – აკრობატებით და ა.შ. თავისი მოხატულობით საყოველთაოდ იყო ცნობილი ბალ-ხარული კერამიკა (წყლის დოქები, ერბოს შესანახი ჭურჭელი, ფინჯნები, ტოლჩები...), რომელსაც ქალები აკეთებდნენ.

ლაკების სოფლები და სახლებიც სამხრეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ იყო ორიენტირებული. გადმოცემით, მრავალი აული პატარა თუხუმური დასახლებების გაერთიანებების შედეგად ჩამოყალიბდა. IX-Xს-ში ყუმუხი უკვე დიდი დასახლებული პუნქტი იყო. გადმოცემით, ზოგიერთი აული კი მესისხლოების ნიადაგზე გამევეებულ ხალხს ჩამოუყალიბებია. ლაკებს თითქმის ისეთივე საცხოვრებელი სახლები ჰქონდათ, როგორც დაღესტნის სხვა ხალხებს. მაგრამ ლაკურ სახლებს ერთგვარი თავისებურებაც ჰქონდა, რაც მათ სხვათა საცხოვრებლებისაგან განასხვავებდა. ეს იყო ე.წ თიხისაგან გაკეთებული საწოლი, რომელიც თბებოდა. ამ საწოლში ბოლის გამტარი არხი იყო მოწყობილი, რაც მას ათბობდა. ლაკურ სახლში ავეჯი საერთოდ არ ჰქონდათ. ტანსაცმელს, აღკაზმულობას და სხვა ნივთებს სკივრებში ინახავდნენ. საკვებად ძირითადად ხორცს, რძის პროდუქტებს და ფქვილის ნაწარმს იყენებდნენ. ყველაზე პოპულარული იყო ფაფები, ხინკალი, ხალვა. გაზაფხულის დღესასწაულებზე ერბოზელილი ცომისაგან ადამიანის, ცხოველების, ფრინველების ფორმის განსაკუთრებულ პატარა პურებს აცხობდნენ, რომლებსაც სხვა დროს არ ამზადებდნენ. ასეთ ნამცხვრებს ისინი ბარტას (აბარტს) უწოდებდნენ. გაზაფხულის ბუნიაობას, რომლის დროსაც ნამცხვარ ბარტას აცხობდნენ “ბარტას ღამეს” უწოდებდნენ.

ლაკური სოფელი თუხუმური უბნებისაგან შედგებოდა. საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებამდე, თითოეული უბნის ცენტრში მეჩეთი მდგარა. იქვე მამაკაცების თავშესაყრელი მოედანი ჰქონიათ. თუხუმები სასოფლო თემში (ჯამაათში) იყვნენ გაერთიანებულნი. სასოფლო თემი (ჯამაათი) ძირითადი სოციალური ერთეული იყო. ოჯახის ძირითადი და გაბატონებული ფორმა პატარა ოჯახი იყო. ჯამაათის უხუცესთა საბჭო განიხილავდა საჩივრებს, ჩხუბის შემთხვევებს, განსაზღვრავდა მკისა და თიბვის დაწყების დროს. აღმასრულებელ ხელისუფლებას მამასახლისთა მოადგილეები – იალურზუსები ანხორციელებდნენ. თუხუმები მონათესავე ოჯახთა ჯგუფებად ანუ პატრონიმიულ ერთეულებად იყოფოდა. შემორჩენილი იყო მესისხლეობა და მკვლელობისათვის გარკვეული

გადასახადის გადახდა. XIX ს-ში იცოდნენ მკვლელის სოფლიდან ექვსი-შვიდი წლით გასახლება; ამ დროის განმავლობაში მოკლულის ნათესავებს სისხლის აღება შეეძლოთ. ამ დროის გასვლის შემდეგ მკვლელი ხელშეუხებლად ცხადდებოდა. სისხლის აღების ობიექტი შეიძლებოდა ყოფილიყო მხოლოდ სრულწლოვანი მამაკაცი. მოხუცზე, ქალზე და ბავშვზე შურისძიება დაუშვებელი იყო. როგორც ჩრდილოეთ კავკასიისა და დაღესტნის სხვა ხალხები, ლაკებიც სტუმართმოყვარეობით გამოირჩეოდნენ, ახასიათებდათ უფროსებისადმი მოწიწება და პატივისცემა, ნათესაური ურთიერთდახმარება, ბავშვების ადრეული ასაკიდან შრომაში ჩაბმა.

ლაკები გაზაფხულის დადგომას პირველი ხნულის გავლების დღესასწაულით აღნიშნავდნენ. პირველი ხნულის გავლებამდე არავის არ შეეძლო ხვნის დაწყება. დღესასწაულებს თან ახლდა მარულა, ახალგაზრდებისა და ბავშვების სირბილში შეჯიბრი. ზაფხულის პირველი დღის ალიონზე მწვერვალებზე ადიოდნენ, სადაც მსხვერპლს სწირავდნენ და ლოცულობდნენ. ამ დროს ლაკებს აუცილებლად ქვის ვიწრო კორიდორი უნდა გაევლოთ და სპეციალური ცეკვაც (“საპა”) უნდა შეესრულებინათ.

ლაკები მუსლიმი სუნიტები არიან. მათ შორის მაჰმადიანობა არაბთა ბატონობის დროს გავრცელდა. მიუხედავად ამისა, შემორჩენილი იყო სხვადასხვა წარმართული რწმენა-წარმოდგენები: ბუნების ძალთა კულტი (უმადლესი ღვთაება “ზალ”, ჭექა-ქუხილისა და მეხის ღვთაება – “ასს”, წვიმისა – “ზუვილ”), კერის კულტი, შამანიზმის ელემენტები. ხალხური ზეპირი შემოქმედებიდან აღსანიშნავია საგმირო და საისტორიო ეპოსი, ლირიკული, საწესჩვეულებო და ყოფითი სიმღერები, ზღაპრები, ნართების ეპოსი, გამოცანები, ანდაზები, თქმები.

ლაკებში მნიშვნელოვნად იყო განვითარებული ხალხური მედიცინა. მკურნალობისას იცოდნენ სხვადასხვა ბალახეულის, თაფლის გამოყენება. მკვლევარებს დადგენილი აქვთ, რომ ლაკების ხალხურ მედიცინაზე გარკვეული გავლენა აღმოსავლეთის ქვეყნების მედიცინამაც მოახდინა.

ლაკებს დამწერლობა თავდაპირველად არაბული ანბანის საფუძველზე ჰქონდათ. 1860 წელს რუსმა ლინგვისტმა პ. უსლარმა ლაკურ ენაზე წიგნები რუსული გრაფიკის საფუძველზე გამოსცა (ლაკურ-რუსული ლექსიკონი, გრამატიკა). ლაკურ ენაზე პირველი გაზეთი 1912-1914 წლებში პეტერბურგში გამოდიოდა. XXს-ში დაღესტანში არაერთი ლაკი მწერალი მოღვაწეობდა. ლაკები ამაცობენ აგრეთვე კოსმონავტ მუსა მანაროვით, რომელიც ეთნიკური ლაკია.

33. ლეზგები

ლეზგები დაღესტნის ერთ-ერთი ძირძველი მოსახლეობაა. გარდა დაღესტნისა ისინი კომპაქტურად ცხოვრობენ აგრეთვე მეზობელ აზერბაიჯანში. უკანასკნელი წლების მონაცემებით, დაღესტანში 204,4 ათასი ლეზგიელი მკვიდრობს (რუსეთის ფედერაციაში – 257,3 ათასი). აზერბაიჯანში ლეზგების რაოდენობა 171,4 ათასი კაცია. ცხოვრობენ აგრეთვე ყაზახეთში (14 ათასი კაცი), თურქმენეთში (10 ათასი კაცი). ლეზგების საერთო რაოდენობა 466 ათასი კაცია. დაღესტანსა და აზერბაიჯანში მცხოვრები ლეზგები ფაქტობრივად, ერთმანეთის მეზობლები არიან, მათ ერთიანი ეთნიკური სივრცე უჭირავთ, თუმცა დღეს ორი სახელმწიფოს მიერ ერთმანეთისაგან გათიშული არიან. დაღესტანში ლეზგები სამხრეთ-აღმოსავლეთის ქურახის, მაჰარამქენტის, კასუმქენტის და ნაწილობრივ ხივისა და რუთულის რაიონებში მკვიდრობენ. აზერბაიჯანში განსახლებულნი არიან გუსაპრის, ყუბისა და ნაწილობრივ ხუდათის რაიონებში. 1873-1874 წლებში ლეზგების რაოდენობა 120 301 კაცი იყო, 1883-1884 წლებში – 123 994, 1926 წლის სრულიად საკავშირო აღწერით, ლეზგების რაოდენობა

134 536 კაცი იყო, რომელთაგანაც 40 709 აზერბაიჯანში ცხოვრობდა და 90 509 – დაღესტანში. როგორც აღვნიშნეთ, 1989 წლის აღწერით, ლეზგების რაოდენობა 466 ათასზე მეტი იყო. ამ აღწერით, აზერბაიჯანში ლეზგების რაოდენობა 171,4 ათასი კაცია მითითებული, თუმცა ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ ამ ქვეყანაში ლეზგების რაოდენობა გაცილებით მეტია და ის დაახლოებით 350 ათას კაცს უტოლდება. ამ სხვადასხვაობის მიზეზად კი იმას ასახელებენ, რომ აზერბაიჯანში მცხოვრებ ლეზგებს აზერბაიჯანელებად წერენ.

ინტერნეტის მონაცემებით, ლეზგები მთელი აზერბაიჯანის მოსახლეობის 12,2%-ს შეადგენენ. ლეზგების 64% სოფლად ცხოვრობს. ქალაქებიდან განსახლებულნი არიან მაჰაჰყალაში (9,5%), დერბენტში (26%), კასპისკში (16%), იზერბაზში (8%).

ლეზგების თვითსახელწოდებაა **ლეზგი (ლეზგიარ – მრ. რ.)**. ისტორიკოსებს მიაჩნიათ, რომ ანტიკურ წყაროებში მოხსენიებული ლეგები ლეზგები არიან. თუმცა ზოგიერთი მათგანი თვლის, რომ ლეგებში არა მარტო ლეზგები, არამედ ლეზგური ჯგუფის სხვა ხალხებიც იგულისხმებიან. დაღესტნის ცალკეული ხალხები ლეზგების აღსანიშნავად ეგზოთნონიმ **ახტაკურალას** გამოიყენებდნენ, რასაც ისტორიულად ორი ყველაზე ცნობილი საზოგადოების (ახტი, კურახი) სახელი ედო საფუძვლად. XIX ს-ის რუსულ ლიტერატურაში ლეზგებს **“კიურიელთა”** სახელით მოიხსენიებდნენ.

ლეზგებს ემეზობლებიან ალულები, რუთულები, წახურები, აზერბაიჯანელები. აღმოსავლეთით ლეზგები კასპის ზღვის სანაპიროზე ცხოვრობენ. ბუნებრივ-კლიმატური თვალსაზრისით, ლეზგები სამ ზოლში – მთა, მთისწინეთი, ბარი – მოსახლეობენ. ლეზგელთა ეთნიკურ ტერიტორიაზე მიედინება მდინარეები: სამური, გიულგერიჩაი, კურახჩაი.

ლეზგები დიდი ევროპეიდული რასის წაინააზიურ ლოკალურ რასას განეკუთვნებიან. ლეზგიური ენა ჩრდილოკავკასიურ ენათა ოჯახის ნახურ-დაღესტნური ჯგუფის ლეზგიურ ქვეჯგუფს განეკუთვნება. ლეზგიური ენა ახალდამწერლობიანი ენაა. ლეზგიურ ენას აქვს დიალექტები, რომლებიც სამ დიალექტურ ჯგუფში არიან გაერთიანებულნი: კიურიული, სამურაული, და ყუბიური. კიურიულ დიალექტთა ჯგუფში სამი დიალექტი და ორი თქმაა გაერთიანებული, სამურაულ დიალექტთა ჯგუფში – ორი დიალექტი და ორი თქმა. ლიტერატურულ ენას საფუძვლად უდევს კიურიული დიალექტის გიუნიური თქმა. XX ს-ის 20-იან წლებამდე ლეზგებს დამწერლობა არაბული გრაფიკის საფუძველზე ჰქონდათ, რომელმაც 1930-იანი წლების შუა ხანებამდე იარსება. ის ჯერ ლათინურმა, შემდეგ კი რუსულმა ანბანმა შეცვალა.

ლეზგების (და საერთოდ, დაღესტნის სხვა ხალხების) ეთნოგენეზის შესახებ თავის დროზე არაერთი სხვადასხვა და განსხვავებული მოსაზრება გამოითქვა. მაგალითად, ერთი შეხედულებით, ისინი აზიიდან ევროპისაკენ გადასახლებულთა შთამომავალნი არიან. აზას ყული ბაქიხანოვი თვლიდა, რომ სოფელ მიკრახის მცხოვრებნი აქ ხაზარების დროს გადმოსახლებული რუსების შთამომავლები არიან. იმავე მკვლევარს კიურისა და სამურაის მკვიდრი ლეზგები ძველი, ადგილობრივი მკვიდრი და მოსული მოსახლეობის ნარევად მიაჩნდა. სხვადასხვა ვერსიით ასეთ მოსულ მოსახლეობას შორის სემიტები და ინდოელები იყვნენ. არც ერთი ეს ვერსია მეცნიერულად არ დადასტურდა. მეცნიერი ისტორიკოსები ერთ რამეში კი შეთანხმებული არიან – ლეზგების ისტორია დაკავშირებულია კავკასიის ალბანეთთან, რომელიც ძვ.წ. III ს-დან არაბთა შემოსევებამდე არსებობდა. მეცნიერებს ამის დამადასტურებლად ისიც მიაჩნიათ, რომ ლეზგების ძველი წარმართული ღვთაება “ალპან“-ის სახელს ატარებდა. კავკასიის ალბანეთის დაშლის შემდეგ, ლეზგების ნაწილი ჩორას (დერბენტის) სამფლობელოს შემადგენლობაში შევიდა, რომელიც ფაქტობრივად ირანის ერთ-ერთი პროვინცია იყო, დანარჩენი უფრო დიდი ნაწილი კი ლაკზის (ლეკზის) სახელმწიფოში ბინადრობდა (XIII ს-მდე). XIII ს-ში ლეზგებმა მონღოლთა შემოსევები განიცადეს. სხვა დაღესტნელ ხალხებთან ერთად დიდი წვლილი შეიტანეს ნადირ-შაჰის არმიის

განადგურებაში (1741წ.). XIII-XIV სს-ში ერთიანი ლაკზის სახელმწიფოებრივი გაერთიანების დაშლის შემდეგ ლეზგებმა ავტონომიური პოლიტიკური გაერთიანებები – სასოფლო თემთა კავშირები (“თავისუფალი საზოგადოებები”) შექმნეს. ეს სასოფლო თემთა კავშირები დიდი სოფლების ირგვლივ იყვნენ გაერთიანებულნი. ეს სოფლები იყო კურახი, კუსარი, ახტი, გელხენი და სხვ. XVIIIს-ში ლეზგები ყუბელი და დერბენტელი ხანების დაქვემდებარებაში იმყოფებოდნენ. XVIIIს-ის ბოლოს სოფელი კურახი ყაზიყუმუხელი მმართველების რეზიდენციად გადაიქცა. XIXს-ის დასაწყისში კიურინის სახანო წარმოიქმნა. ყუბელი ლეზგები კი კვლავ ყუბელი ხანების დაქვემდებარებაში რჩებოდნენ. სამურელი ლეზგები ახტიპარის, ალტიპარის, დოკუზპარის “თავისუფალ” საზოგადოებებში რჩებოდნენ. აღნიშნული პოლიტიკური წარმონაქმნების არსებობით იყო განპირობებული ლეზგთა სამ ეთნოგრაფიულ ჯგუფად (კიურელი, ყუბელი, სამურელი) ჩამოყალიბებაც.

სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ რუსეთის იმპერიამ ლეზგებით დასახლებული ტერიტორია 1813 წელს დაიქვემდებარა. თუმცა, როგორც ირკვევა, ეს დაქვემდებარება ეტაპობრივი იყო. ეს იმითაც დასტურდება, რომ რუსეთის ცარიზმმა 1839 წელს შექმნა სამურაის ოკრუგი და მხოლოდ 1862 წელს – კიურინის ოკრუგი. ყუბელი ლეზგებით დასახლებული ტერიტორია ყუბის მაზრის სახელწოდებით ბაქოს გუბერნიაში 1866 წელს შევიდა. ეს უკანასკნელი 1920 წლიდან აზერბაიჯანის შემადგენლობაში აღმოჩნდნენ, კიურელი და სამურელი ლეზგები კი – რუსეთის ფედერაციის დაღესტნის ავტონომიის შემადგენლობაში. საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდეგ, თითქმის ყველა სახის ნაშრომში, რომლებიც ლეზგებს ეძღვნება, აღნიშნულია, რომ ისინი, როგორც ერთიანი ხალხი ხელოვნურად არიან გაყოფილი ორი სახელმწიფოს მიერ, რომელთა განვითარებაც ამის გამო ხელოვნურად ბრკოლდება. ინტერნეტის მასალებში აღნიშნულია, რომ საუკუნეების განმავლობაში ერთმანეთის გვერდით მცხოვრებ ლეზგებს კავშირ-ურთიერთობის საშუალება მოესპოთ, საბაჟო ბარიერებმა კი მათი ეკონომიკური და კულტურული კავშირები შეაფერხა. ლეზგები შეწუხებულნი არიან აზერბაიჯანის კონსტიტუციის იმ მუხლითაც, რომელშიც აღნიშნულია, რომ აზერბაიჯანის მიწა, წიაღისეული, წყლები და სხვ. აზერბაიჯანელი ხალხის საკუთრებას წარმოადგენს.

როგორც ითქვა, ლეზგები ბინადრობენ ბარში, მთისწინეთსა და მთაში. აქედან გამომდინარე, ლეზგების სამეურნეო ყოფაც განსხვავდებოდა ერთმანეთისაგან. ბარსა და მთისწინეთში მეურნეობის წამყვანი დარგები მიწათმოქმედება და მეხალხობა იყო, მთაში – მესაქონლეობა და მიწათმოქმედება. ლეზგების სხვადასხვა ეთნოგრაფიული ჯგუფები ერთმანეთთან მჭიდრო სამეურნეო-ეკონომიკური კავშირებით იყვნენ დაკავშირებულნი. ყუბისა და სამურის პროვინციები პურის ბელლებად ითვლებოდა. ყუბელები სამურელ ლეზგებს პურს მეცხოველეობის პროდუქტებში უცვლიდნენ. კიურელი ლეზგები თავიანთ მარცვლეულს მეცხოველეობის პროდუქტებზე დაღესტნის სხვა ხალხებს უცვლიდნენ. ლეზგელი მეცხვარეები საზამთრო სამოვრებზე ცხვარს აზერბაიჯანში მიერეკებოდნენ. აზერბაიჯანშივე დადიოდნენ გარესამუშაოზე, განსაკუთრებით, ბაქოს ნავთობის სარეწებზე, სადაც ბევრი მათგანი სამუდამო საცხოვრებლადაც დარჩა.

ლეზგებში ძველთაგანვე განვითარების მაღალ დონეს მიაღწია ხელოსნობამ. მთისწინა ტყიან ზონაში აღსანიშნავია ხის ნაწარმის წარმოება. საყოველთაოდ განვითარებული იყო ტყავის დამუშავება, ქეჩის დამზადება, მეხალიჩეობა, მაუდის წარმოება. განვითარებული იყო კერამიკული წარმოებაც, ლითონის დამუშავებაც, ქვაზე კვეთის ხელოვნებაც და ა.შ. XXს-ში ხელოსნობისა და შინამრეწველობის დარგები არათუ გაქრა, არამედ, პირიქით, განვითარდა. ასეთი დარგებიდან პირველ რიგში მეხალიჩეობა შეიძლება დავასახელოთ. ლეზგელთა ტრადიციული მატერიალური კულტურა საერთოდაღესტნური ტიპის იყო. ლეზგელთა დასახლებებში სათვალთვალო და თავდასაცავი კოშკები ბევრი ჰქონდათ.

ლეზგები სასოფლო თემებად (ჯამათებად) ცხოვრობდნენ. ჯამათები “თავისუფალ საზოგადოებებში” იყვნენ გაერთიანებულნი. სოფელი უზნებად იყო დაყოფილი, რომლებშიც ნათესაური ჯგუფები (თოხუმები) მკვიდრობდნენ. ოჯახის ძირითადი ფორმა პატარა ოჯახი იყო, მაგრამ დაღესტნის სხვა ხალხებისაგან განსხვავებით, ლეზგებში დიდი გაუყოფელი ოჯახიც ბევრი იყო შემორჩენილი. ეთნოგრაფიული მონაცემებით ასეთ ოჯახებში ხშირად 50-დან 100 სულამდე ადამიანი იყო გაერთიანებული. ქორწინება ენდოგამიური იყო. მაგრამ აუცილებელი არ იყო მხოლოდ თუხუმის შიგნით დაქორწინება. სხვადასხვა თუხუმების წარმომადგენლებიც ერთმანეთთან ხშირად ქორწინდებოდნენ, მაგრამ ამ მიზნით, სასოფლო თემის გარეთ იშვიათად გადიოდნენ. საკმაოდ გავრცელებული იყო ქორწინების ისეთი ფორმები, როგორც იყო გაცვლითი ქორწინება, რომლის დროსაც მხარეები ერთმანეთში გოგონებს (ქალიშვილებს, დებს) ცვლიდნენ, ლევირატი და სორორატი, იცოდნენ აკვანში დანიშვნაც. მკაცრად იკრძალებოდა ქორწინება სხვა ეთნოსისა და სხვა კონფესიის წარმომადგენლებთან. მართალია, თეორიულად პოლიგამია დაშვებული იყო, მაგრამ პრაქტიკულად ის არ არსებობდა. დაღესტნის სხვა ხალხებისაგან განსხვავებით, ლეზგებში კლასიკური ფორმის ურვადი (სყიდვითი ქორწინება) არ არსებობდა.

ლეზგების სამეურნეო საქმიანობასთან მჭიდროდ იყო დაკავშირებული კალენდარული დღესასწაულები და წეს-ჩვეულებები (“ყვავილების დღესასწაული”, “ბლის დღესასწაული” და ა.შ.). ზამთრის თვეებში ქალები მართავდნენ ე.წ. საქმის სადამოებს, რომლებიც, ჩვეულებრივ, ცეკვებით მთავრდებოდა. იცოდნენ ე.წ. “წვიმის გამოწვევა”, “მზის გამოწვევა”.

ლეზგები მაჰმადიანი სუნიტები არიან. ისლამი მათ შორის საბოლოოდ XVIII ს-ში განმტკიცდა. მიუხედავად ამისა, შემორჩენილი იყო ისლამამდელი რწმენა-წარმოდგენები (ანიმიზმი, ფეტიშიზმი, წინაპრების კულტი, ტოტემიზმი – ცხოველებისადმი თაყვანისცემა, მაგალითად, განსაკუთრებული ჯიშის გველის კულტი).

საკმაოდ მაღალ დონეს მიაღწია ხალხურმა მედიცინამ (ქირურგია, თერაპია, ფსიქოთერაპია). ამ თვალსაზრისით, ფართოდ იყენებდნენ მცენარეებს.

საისტორიო მეცნიერებაში აღნიშნულია, რომ ლეზგთა წინაპრები თავდაპირველად ალბანურ დამწერლობას იყენებდნენ. დაღესტანში არაბთა შემოჭრის შემდეგ არაბული დამწერლობა გავრცელდა. XV ს-დან გავრცელდა არაბული ანბანის ვარიანტი, რომელიც დაღესტნური ენების თავისებურებებთან იყო მისადაგებული და რომელიც “აჯამეს” სახელს ატარებდა. XX ს-ის 30-იანი წლებიდან ლეზგთა დამწერლობა რუსულ გრაფიკას ეყრდნობა.

ლეზგებმა შექმნეს მდიდარი ფოლკლორი (ეპოსი “შარვიელი”, თქმულებები, ლეგენდები). მდიდარია მათ მიერ შექმნილი მუსიკალური და საცეკვაო ფოლკლორიც. ლეზგებს არაერთი გამორჩეული პოეტი ჰყავთ (ე. ემინი, ს. სტალსკი, ტ. ხრიუკსკი). 1906 წელს შექმნეს ეროვნული თეატრი. დაღესტანში დაბეჭდილ სამეცნიერო ნაშრომებში აღნიშნავენ, რომ აზერბაიჯანში მცხოვრებ ლეზგებს არა აქვთ კულტურის განვითარების საშუალება, რომ აქ ლეზგურ ენაზე არ გამოდის არც ერთი ბეჭდვითი ორგანო. ლეზგთა შორის დღეისათვის საკმაოდ პოპულარულია ლეზგთა გაერთიანების იდეა.

34. ალულები

ალულები სამხრეთ დაღესტნის ძნელადმისადგომ მდ. გიულგერიჩაის შენაკად ხეობებში (ალულდერე, ქურახდერე, ყოშანდერე, ხპიუყდერე) მკვიდრობენ. ალულებთა მცირერიცხოვანი ეთნოსი დაღესტნის ალულისა (21 სოფელი) და ქურახის (5 სოფელი) რაიონებში ცხოვრობს. ალულებთა ნაწილი 1960-იან წლებში ბარში – დერბენტისა და ყაიყენტის რაიონებში გადასახლდა. ალულების მცირე ნაწილი ქალაქებშიც (მაჰაჩყალა, კასპიისკი, დერბენტი) არის განსახლებული. ალულებთა დემოგრაფიული ვითარების შესახებ

სხვადასხვა გამოცემაში სხვადასხვა ციფრებია დასახელებული. მაგალითად, 1989 წლის აღწერის მონაცემებით, ერთი წყაროს მიხედვით აღულებლთა საერთო რაოდენობა 17,7 ათასია. მეორე წყაროში 20 ათასია აღნიშნული. ამავე წელს დაღესტანში აღულებლთა რაოდენობა 13,8 ათასი კაცი იყო, რომელიც 2001 წელს 16,5 ათასამდე გაიზარდა.

აღულებლთა თვითსახელწოდებაა **აღულ**, **აღულარ** (“აღულის მცხოვრებნი”). თაბასარანელები აღულებს **რუკუშანართა** სახელით მოიხსენიებენ, რასაც მკვლევარები ერთ-ერთ ძირითად ხეობას – ყოშანდერეს უკავშირებენ. აღულების აღმნიშვნელი წახურული ეთნონიმია **ხივინბი**, ლაკები მათ **აღალ-ყუშა-იმებს** უწოდებენ.

აღულები ანთროპოლოგიურად დიდი ევროპეიდული რასის წინააზიური რასის კასპიურ და კავკასიონურ ტიპებს მიეკუთვნებიან. აღულური ენა კავკასიურ ენათა ოჯახის ნახურ-დაღესტნური ჯგუფის ლეზგიურ ქვეჯგუფში შედის. აღულურ ენას ხუთი დიალექტი აქვს: საკუთრივ აღულური (ტპიგური), ქერენული (რიჩიული), ბურკიხანული (გეხიური), ყოშანური და ფიტიური. ამასთანავე, ყოველ თემს აქვს თავისი თქმა. ახლომონათესავე ენათაგან აღულური ენა ყველაზე მეტ სიახლოვეს თაბასარანულთან ავლენს. აღულურ ენაში მრავლადაა ნასესხები სიტყვები არაბული, სპარსული, თურქული ენებიდან. თანამედროვე აღულურ ენაში ინტენსიურად მკვიდრდება რუსული ენიდან შეთვისებული სიტყვები. სატომთაშორისო ენად აღულები ლეზგიურს იყენებენ. აღულური ენა უმწერლობო ენა იყო. აღულურ ენაზე დამწერლობა რუსული გრაფიკის საფუძველზე 1991-1992 წლებში შეიქმნა. აღულების მეზობლები არიან: დარგულები, ლაკები, ლეზგები, რუთულები, თაბასარანელები.

ისტორიკოსებს მიაჩნიათ, რომ ძვ.წ. IVს-დან აღულები კავკასიის ალბანეთის შემადგენლობაში შედიოდნენ. ამის დამადასტურებლად სოფელ ბურკიხენის მახლობლად არსებულ ნასოფლარის სახელს – “აღპან” ასახელებენ. VIIIს-ის სომხურ გეოგრაფიაში დასახელებულ “აგუტაკანი”-ს აღულებთან აიგივებენ. ზოგიერთი სოფლის სახელწოდება (რიჩა, ტპიგი) XI-XII სს-ის ეპიგრაფიკული მასალებით დასტურდება. ყოშანდერეს ხეობის მოსახლეობა VIII-IXსს-ის არაბულ წყაროებშია მოხსენიებული. მეცნიერები ფიქრობენ, რომ ახალი ერის დასაწყისში აღულები უკვე დამოუკიდებელ, თვითმყოფად ეთნოკულტურულ ერთობას წარმოადგენდნენ. პატრიარქალურ-გვაროვნული ურთიერთობის დაშლას არაბთა (VIIIს.) და მონღოლთა შემოსევებს (XIIIს.) უკავშირებენ. X-XIIIსს-ში მიმდინარეობდა ძველი ტერიტორიულ-თოხუმური დასახლებების გამსხვილება. აღულებში ისლამი არაბებმა გაავრცელეს. ეს სარწმუნოება საბოლოოდ XI-XIIIსს-ში განმტკიცდა. აღულებლთა სოფელი რიჩა მთიან დაღესტანში მაჰმადიანობის გავრცელების ერთ-ერთი საყრდენი პუნქტი იყო. აღულებს გმირული წინააღმდეგობა გაუწევიათ თათარ-მონღოლებისათვის. ბევრი აღულური სოფელი (რიჩა, ტპიგი, ხუტხული და სხვ.) თემურ-ლენგს მიწასთან გაუსწორებია. თემურ-ლენგის აღულთა ქვეყანაში ლაშქრობის შესახებ არაერთი გადმოცემაცაა ჩაწერილი. XIIIს-დან აღულებლთა ცალკეული სოფლები ყაზიყუმუხმა დაიქვემდებარა. ყაზი-ყუმუხის სამამხლოში აღულებლთა ცალკეული ხეობების გაერთიანება ეტაპობრივად მოხდა. ყაზიყუმუხის შამხალი მხოლოდ საგარეოპოლიტიკური საკითხების გადაწყვეტაში მონაწილეობდა. საშინაო საკითხებს სოფლების წარმომადგენლები წყვეტდნენ. XVIIIს-ში აღულებმა ნადირ-შაჰის შემოსევის სიმძიმეც გამოცადეს. 1812 წელს კიურა რუსეთის ქვეშევრდომ მხარედ იქცა. წარმოიქმნა კიურის სახანო, რომელშიც ჯურახის, კუშანის, აღულის სასოფლო თემთა კავშირების ტერიტორიები შევიდა. XIX ს-ის მეორე ნახევრიდან აღულები ცარიზმის წინააღმდეგ ანტიკოლონიურ ბრძოლებში მონაწილეობდნენ. 1859 წლის აგვისტოში საომარი მოქმედებების დასრულების შემდეგ, აღულები კიურის სახანოს შემადგენლობაში შევიდნენ და ქურახელი ნაიბების მიერ იმართებოდნენ, ხოლო სოფლები ბურკიხანი და ცირხე ყაზიყუმუხის სახანოს შემადგენლობაში შევიდნენ.

XVIII-XIX სს-ში ალულთა შორის მიწის საკუთრების შემდეგი ფორმები არსებობდა: ხანის საკუთრებაში არსებული მიწის ფონდი (სახენელი, სათიბი, სამოვარი). ხანს შეეძლო თავისი საკუთარი მიწები გაეყიდა, გაეჩუქებინა, არენდით გაეცა; მიულკი (ყველა სახის სავარგული) – თემის (ოჯახის) წევრთა საკუთრება; ვაკუფი – მეჩეთების საკუთრება, რომელიც შეწირულობებისაგან იყო შემდგარი. ვაკუფის არც გაყოფა, არც გაყიდვა არ შეიძლებოდა; სათემო მიწების (სამოვარი, სათიბი) გასხვისება აკრძალული იყო. ამ მიწების სარგებლობა მკაცრად რეგლამენტირებული იყო.

ალულების სოციალური სტრუქტურა ერთგვაროვანი არ იყო. თემთა (ჯამათთა) უმეტესობა სუსტად იყო დიფერენცირებული და მის მოსახლეობას თავისუფალი მეთემეები წარმოადგენდნენ.

ალულების ტრადიციული საქმიანობა იყო სახენელი მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა. ფერდობები ძირითადად ტერასირებული იყო. მოჰყავდათ: ქერი, ჭვავი, ხორბალი, XIXს-ის მეორე ნახევრიდან – კარტოფილი. ჰყავდათ როგორც მსხვილფეხა, ისე წვრილფეხა საქონელი, ცხენი, სახედარი, ჯორი. XVIII-XIXსს-ში სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობის განვითარების შედეგად ალულებმა ცხვარი მოამრავლეს. ზაფხულში თუ ცხვარი ალპურ საძოვრებზე ჰყავდათ, ზამთარში ცხვრის ფარებს სოფლისპირად აყენებდნენ, სადაც 250-300 სულზე გათვალისწინებული ცხვრის სადგომები ჰქონდათ მოწყობილი. ზაფხულში მეწველ საქონელს ძირითადად აულში ტოვებდნენ. ამზადებდნენ როგორც ყველს, ისე კარაქს.

განვითარებული იყო შინამრეწველობა, ხელოსნობა (მჭედლობა, ტყავის, მატყლის დამუშავება, ხეზე და ქვაზე კვეთა). ქალების საქმიანობის სფეროში შედიოდა სახლისა და ბავშვების მოვლა, საწვავის (კიზიაკი) დამზადება, ძროხების მოვლა და რძის პროდუქტების დამუშავება, მინდვრის სამუშაოები, მატყლის ნაწარმის დამზადება. მამაკაცების საქმიანობიდან აღსანიშნავია: მიწის დამუშავება, წვრილფეხა საქონელთან დაკავშირებული ყველა სამუშაო, ცხენისა და მისი ინვენტარის მოვლა. მამაკაცები კოლექტიურად თიბავდნენ. ვაჭრობასაც მხოლოდ მამაკაცები მისდევდნენ (ხორცის, კარაქის, მატყლის, ყველის გაყიდვა). დღეისათვის ბარში გადასახლებულები მევენახეობას, მებაღეობას მისდევენ. მთებში კვლავ მეურნეობის ტრადიციული დარგების ერთგულნი არიან, შინამრეწველობიდან – მეხალიჩეობის. ალულები როგორც ადრე, ისე ახლაც კვლავ მისდევენ ლითონების დამუშავებას. აკეთებდნენ და აკეთებენ ნამგლებს, ცელებს, ცულეებს, თოხებს, დანებს. მიუხედავად იმისა, რომ ალულებით დასახლებული ტერიტორია ტყით ღარიბი იყო, ხის დამუშავების ოსტატები ადრე შუა საუკუნეებიდან იყვნენ. ალულებს შორის ქვითხურობის განვითარების მაღალი დონის მაჩვენებელია ისიც, რომ აქაურ ოსტატებს მეზობელი ხალხები სხვადასხვა ობიექტების, განსაკუთრებით მეჩეთების მშენებლებად იწვევდნენ. ალულები, ისევე როგორც სხვა დაღესტნელი ხალხები, გარესამუშაოზეც გადიოდნენ (ბარის სხვადასხვა სოფელში, თაბასარანელ ბეგებთან, ბაქოს ნავთობის სარეწებზე).

ალულების სოციალურ ურთიერთობებში ფეოდალიზმი პატრიარქალურ გადმონაშთებთან იყო გადაჯაჭვული. სასოფლო თემი დამოუკიდებელი ტერიტორიული სამეურნეო ერთეული იყო. სამართალწარმოება ჩვეულებითი სამართლით (ადათით), მუსლიმური სამართლის ნორმებით (შარიათით) ხდებოდა. თემის უმაღლესი ორგანო იყო სასოფლო ყრილობა. XIXს-ის მეორე ნახევრამდე ირჩევდნენ მამასახლისს. სასამართლოს სათავეში ქაღია ედგა. შემორჩენილი იყო პატრიარქალური სისხლნათესაური, ენდოგამიური გაერთიანებები – თოხუმები. ოჯახის გავრცელებული ფორმა იყო პატარა ოჯახი. XXს-ის დასაწყისამდე აქა-იქ გაუყოფელი, 15-20 სულიანი ოჯახებიც იყო შემორჩენილი. ოჯახის ერთიანობა კოლექტიურ საკუთრებასა და მისი ყველა წევრის შრომას ეყრდნობოდა. იცოდნენ ურთიერთდახმარება. გათხოვილი ქალიშვილები მზითვად მიწისა და ქონების ნაწილს იღებდნენ. დაღესტნის სხვა ხალხებისაგან განხვავებით, საოჯახო საქმეებში ქალები შედარებით თავისუფალნი იყვნენ.

აღულთა შორის უმძრახობის წეს-ჩვეულება არ არსებობდა. მიუხედავად ამისა, სხვების თანდასწრებით მეუღლეთა ურთიერთობა მაინც თავშეკავებული იყო.

აღულელთა ტრადიციული დასახლება (აული) დაახლოებით 60 კომლისაგან შედგებოდა. აშენებული ჰქონდათ თავდასაცავი, საბრძოლო და სადარაჯო კომპები. სოფლის შიგნით კომპები ერთმანეთთან მიწისქვეშა გადასასვლელებითი იყო დაკავშირებული. სოფლები (სასოფლო თემები) თოხუმური უბნებისაგან (“მირა”) შედგებოდა. მთის ქედებზე აშენებული სოფლები საფეხურებრივ-ტერასული იყო, სწორ ადგილზე კი – შეჯგუფული. სახლები ისე იყო მჭიდროდ ერთმანეთზე მიდგმული, რომ მნახველს ერთიანი და უწყვეტი ნაგებობის შთაბეჭდილებას უქმნიდა. სოფელს ძალიან ვიწრო, დაკლავნილი და ხშირად კიბისებური ქუჩები ჰქონდა. სოფლის საზოგადოებრივი თევშეყრის ადგილი მეჩეთი და მისი წინა მოედანი იყო.

აღულელთა საცხოვრებელი ფაქტობრივად კარ-მიდამოს გარეშე იყო. ორსამართულიან სახლებს შიგნიდან ქვის კიბეები ჰქონდა. ოჯახი ძირითადად ერთ ოთახში ცხოვრობდა. ავეჯიდან მხოლოდ დაბალი მაგიდა (ტაბლა) და ხის გრძელი დივანსავარძელი იცოდნენ. იატაკი ხალიჩებით ჰქონდათ დაფარული. სხდებოდნენ სპეციალურ მრგვალ ბალიშებზე. სხვადასხვა ზომის ნიშებს და განჯინებს ლოგინისა და ჭურჭლის შესანახად იყენებდნენ. ოთახის ცენტრში მოწყობილ კერას ერთიანობისა და კეთილდღეობის სიმბოლოდ მიიჩნევდნენ. ცალკე ჰქონდათ მოწყობილი სასტუმრო ოთახი, რომელიც შედარებით უკეთესად და მდიდრულად იყო მორთული.

ტრადიციულ ტანსაცმელს ძირითადად ადგილობრივი მასალისაგან (მატყლი, ტყავი) კერავდნენ. იცოდნენ ძალიან ჭრელი წინდების ქსოვა. ტრადიციული საკვები ხორცეულის, მცენარეულის და რძისა ჰქონდათ. ყოველდღიურ საკვებად ფაფეულობა ითვლებოდა. აცხობდნენ სპეციალურ აღულურ აჟურულ პურს. დღესასწაულებზე ფქვილში რძის, კვერცხის, კარაქის შერევით ფენოვან პურს აცხობდნენ. ზამთარში იცოდნენ ხორბლის, ლობიოსა და გამომშრალი ხორცის ერთად მოხარშვა. ახალ ხორცს ძირითადად შემოდგომაზე ჭამდნენ. წელიწადის დანარჩენ დროს მზეზე გამოყვანილ, გამომშრალ ხორცს ხმარობდნენ. ცხვრის რძისაგან ორგვარ ყველს ამზადებდნენ. ძროხის რძეს ძირითადად კარაქისა და ხაჭოს დასამზადებლად იყენებდნენ.

აღულები სუნიტი მუსლიმები არიან. მიუხედავად ამისა, შემორჩენილი ჰქონდათ მაჰმადიანობამდელი რწმენა-წარმოდგენები, წეს-ჩვეულებები. ხალხურ სასოფლო-სამეურნეო კალენდართან დაკავშირებული იყო მრავალი დღესასწაული, თქმულება, კოსმოგონიური წარმოდგენა. გაზაფხულის ბუნიაობის დღეს ახალ წელს აღნიშნავდნენ. ამ დროს კოცონზე ცხვრის დუმის ნაჭრებს სწვავდნენ. ამზადებდნენ საწესჩვეულებო კერძებს, ერთმანეთთან (ნათესავები და მეზობლები) საჩუქრებით მიდიოდნენ. სამიწათმოქმედო სამუშაოების დაწყების წინ იცოდნენ პირველი ხნულის გავლების დღესასწაული. გუთნის მინდორში გამოტანას ზოომორფული ნიღბებით მაგიური წეს-ჩვეულებების შესრულება ახლდა თან. ამ დროს ეჯიბრებოდნენ ერთმანეთს სხვადასხვა სპორტულ შეჯიბრებაში, განსაკუთრებით – დოღში. ქორწინება აღულებს შორის ენდოგამიური იყო. უპირატესობას ანიჭებდნენ თოხუმებს შიგნით დაქორწინებას. ქორწილში სოფლის მთელი მოსახლეობა მონაწილეობდა. ქორწილი ახალდაქორწინებულთა წყალზე, წყაროზე გაყვანით მთავრდებოდა. საზოგადოებრივ ცხოვრებაში შემორჩენილია ურთიერთდახმარების ფორმები, უხუცესების პატივისცემა, სტუმართმოყვარეობა (ეტიკეტის სპეციალურ ფორმად ითვლებოდა სტუმრისადმი მისალმება არა ზღურბლზე, არამედ სახლის შიგნით). აღულებმა იცოდნენ ლირიკული პოეზია, ლირიკული სიმღერები, რომლებსაც მამაკაცები მუსიკის თანხლებით, ქალები კი – მუსიკის გარეშე ასრულებდნენ. აღულებს შორის პოპულარულია აგრეთვე ლეზგური და აზერბაიჯანული სიმღერები. იცოდნენ საყოფაცხოვრებო სიმღერებიც,

მოთქმითი ტირილი. კოლექტიურ ცეკვებს სწრაფად ცეკვავდნენ. აღულებს შორის განვითარებული იყო დეკორატიული ხელოვნება. ორნამენტირებული იყო ფარდაგები, სახლის ბოძები, მეჩეთები, თაღები, საფლავის ძეგლები.

ბოლო წლების ბეჭდვით გამოცემებში ხაზგასმულია, რომ აღულებს დღეისათვის უადრესად შექირვებული მატერიალური მდგომარეობა აქვთ. უმუშევრობის გამო ბევრი აღულები ტოვებს წინაპართა საცხოვრებელს, რაც მათი ასიმილაციის საშიშროებას ქმნის.

35. რუთულები

რუთულები სამხრეთ დაღესტანში მდ. სამურის ზემო წელში ცხოვრობენ. ეთნონიმი **რუთული**, მათი ყველაზე დიდი და მთავარი სოფლის, რუთულის სახელწოდებიდან მომდინარეობს. რუთულები თავიანთ ამ მთავარ სოფელს მიხადს (მუხადს) უწოდებენ, თავიანთ თავს კი – **მიხაბირებს (მუხაბიებს)**. რუთულებს ერთიანი, საერთო ენდოეთნონიმი (თვითსახელწოდება) არ ჰქონდათ. ყველა სოფლის მცხოვრები სოფლის სახელით იწოდებოდა. ლეზგები რუთულებს (მუხადებს) “ვანა-ვაწარს” უწოდებდნენ, რაც მდინარის სათავეში მცხოვრებს ნიშნავს. რუთულების ძირითადი ნაწილი კომპაქტურად მკვიდრობს დაღესტნის რუთულის რაიონში. მათი ორი სოფელი (ხნოვი და ბორჩი) ახჩი-ჩაის ხეობაში მდებარეობს (დღევანდელი ახტის რაიონი). რუთულების ოთხი სოფელი აზერბაიჯანშია (ნუხის რაიონში). რუსეთის ფედერაციაში რუთულების რაოდენობა 19,5 ათასია, დაღესტანში – 15 ათასი. აზერბაიჯანში დაახლოებით 900 რუთული მკვიდრობს. რუთულების მეზობლები არიან ლეზგები, წახურები, ლაკები, აღულები.

რუთულური (მუხიდური) ენა დაღესტნური ჯგუფის ლეზგიურ ქვეჯგუფში შედის. რუთულური ენა უმწერლობო ენა იყო. რუთულური ანბანი მხოლოდ 1993 წელს შეიქმნა რუსული გრაფიკის საფუძველზე. ამავე წლიდან რუთულის რაიონში მცხოვრებ რუთულელ ბავშვებს სკოლებში მშობლიურ ენასაც ასწავლიან. რუთულები ორენოვანი არიან. ზოგიერთი მათგანი ორ ენაზე მეტს ფლობს. რუთულურ ენას აქვს შემდეგი დიალექტები: საკუთრივ რუთულური (მუხადური), შინაზური, მუხრეკული, იხრეკული, ბორჩულ-ხინავური. რუთულური ენისათვის დამახასიათებელია ხმოვანთა (14) და თანხმოვანთა (38) რთული სისტემა.

ისტორიკოსთა ვარაუდით, რუთულების ადრინდელი ისტორია კავკასიის ალბანეთთანაა დაკავშირებული. ზოგიერთი მეცნიერი “სომხურ გეოგრაფიაში” მოხსენიებულ **ხენოკებს** რუთულის სოფელ ხნოსთან აკავშირებს. დაღესტნურ საისტორიო ქრონიკაში “ახტინამე” სხვადასხვა ლეზგიური მოდემის ხალხებს შორის, რომლებიც ხაზარებს წინააღმდეგობას უწევდნენ, რუთულებიც მოიხსენიებიან. რუთულის ტერიტორიაზე აღმოჩენილია არაბული წარწერები. ერთ-ერთი ასეთი წარწერის მიხედვით, რუთულებს შორის ისლამი VIII-ში გავრცელდა. სხვა წარწერაში საუბარია XV-ში მეჩეთის რესტავრაციის შესახებ. რუთულელთა “თავისუფალი საზოგადოებები”, ანუ თემთა კავშირები **რუთულის მაგალის** სახელით მოიხსენიებოდნენ. აქ ასეთი მხოლოდ ორი “მაგალი” იყო: რუთულის (რუთულებთან ერთად აქ რამდენიმე ლეზგიური სოფელიც შედიოდა) და ახტიპარის (სოფლები ხნოვი და ბორჩი). დოკუმენტური მასალებით ირკვევა, რომ უფრო ადრეულ პერიოდში რუთულს ფეოდალები მართავდნენ. რუთულის მაგალის შიგნით, სოფლებს შორის ბეგარის გადახდის გამო, დამაბული ურთიერთობები არსებობდა, რაც “პახტის” სახელს ატარებდა. თავისუფალ საზოგადოებაში შემავალი რუთულელთა და ლეზგელთა სოფლები მაგალის მთავარი სოფლის – რუთულის სასარგებლოდ პახტისათვის თავის არიდებას ცდილობდნენ. ბეგარის არსი იმაში მდგომარეობდა, რომ სოფელ რუთულის მცხოვრებნი 100-დან 300 კაცამდე პარტიებით, სტუმრად თავიანთი მაგალის სოფლებში მიემგზავრებოდნენ. მასპინძლები

ვალდებულნი იყვნენ სამი დღის განმავლობაში საუკეთესო საქმლით ეკვებათ. XVIII-ში რამდენიმე სოფლის (შინაზი, ყალი, ამსარი, ხრიუგა) მცხოვრებლებმა უარი თქვეს პახტის გადახდაზე. ამ ნიადაგზე რუთულსა და ხრიუგს შორის ხანგრძლივი და სასტიკი ბრძოლა გაჩაღდა.

1820 წელს რუთულელები რუსებმა დაიქვემდებარეს. 1839 წელს რუთულის მაგალი ელისუს სასულთნოს შეუერთდა. XIX-ის 60-იანი წლებიდან რუთულს მართავდა ნაიბი, რომელიც სამურის ოკრუგის უფროსს ემორჩილებოდა.

რუთულელების ძირითადი სამეურნეო საქმიანობა მეცხოველეობა იყო (მსხვილფეხა რქოსანი საქონელი, მეცხვარეობა). ცხვარს ამთაბარებდნენ. საზამთრო სამოვრებს ისინი ლეზგებისაგან, ხუნძებისა და აზერბაიჯანელებისაგან ქირაობდნენ. შედარებით ნაკლებ მნიშვნელოვანი იყო მიწათმოქმედება. სახვნელი მიწები, სათიბებისა და სამოვრებისაგან განსხვავებით, რუთულელებს პირად საკუთრებაში ჰქონდათ.

შინამრეწველობიდან და ხელოსნობიდან კერამიკული ჭურჭლის დამზადება, ტყავის ფეხსაცმლის კერვა, მატყლის ნაწარმის წარმოება (მაუდი, თეჟა, ნაბადი, ხალიჩა, წინდები, ნაქსოვი ფეხსაცმელი) იყო განვითარებული. კერამიკულ ნივთებს სამეთუნეო ჩარხის გარეშე აკეთებდნენ. იცოდნენ ქვის, სპილენძის, ვერცხლის დამუშავება. რუთულეები ნუხის, ახტახის, ყაზიყუმუხის ბაზრებში მეცხოველეობის პროდუქტების ნამეტს ყიდდნენ. სამაგიეროდ აქვე იძენდნენ პურს და ფაბრიკულ ნაწარმს.

რუთულელთა სოფლები ძნელადმისადგომ ადგილებში იყო აშენებული; ისინი შემოზღუდული იყო თავდაცვითი კედლებით, სასიგნალო და თავდასაცავი კოშკებით. ყოველი სოფელი უზნებად იყოფოდა, რომლებშიც თოხუმები იყვნენ განსახლებულნი. მეჩეთი ყველა უბანში ჰქონდათ.

მამის ხაზით ფართო სანათესაო წრის აღსანიშნავად რუთულეებში გავრცელებული იყო საერთოდადესტნური ტერმინი – “თუხუმი”. თუხუმის მეთაური იყო თუხუმის ყველაზე უხუცესი მამაკაცი. თუხუმები იყოფოდა უფრო პატარა სანათესაო გაერთიანებებად – პატრონიმიებად, რაც ასევე განსაკუთრებული ტერმინით (“კაბილა”) აღინიშნებოდა. რუთულელთა საზოგადოებრივ ცხოვრებაში დიდ როლს თამაშობდა სასოფლო თემი – ჯამაათი. ჯამაათში ყველა საკითხი მამაკაცთა კრებაზე წყდებოდა. რუსეთთან შეერთებამდე ჯამაათების გამგებლობაში პოლიტიკური საკითხების გადაწყვეტაც შედიოდა. ხშირად ჯამაათი სასამართლოს ფუნქციებსაც ასრულებდა. რუთულეებში ოჯახის გავრცელებული ფორმა იყო პატარა ოჯახი. მაგრამ XIX საუკუნესა და XX-ის დასაწყისში შემორჩენილი იყო დიდი გაუყრელი ოჯახებიც, რომლებიც რამდენიმე საქორწინო წყვილისაგან შედგებოდნენ. ასეთ ოჯახებს საერთო მეურნეობა ჰქონდათ. საქორწინო ასაკი გოგონებისათვის 15-16, ვაჟებისათვის – 18-20 წლით განისაზღვრებოდა. ქორწინდებოდნენ თანასოფელზე. ძირითადად გარიგებითი ქორწინება იცოდნენ. თუმცა იშვიათი არ იყო აკვანში დანიშვნა, მოტაცება, ლევირატი და სორორატი. შემორჩენილი იყო პატრიარქალური ურთიერთობები: ქალები ემორჩილებოდნენ მამაკაცებს, უმცროსები – უფროსებს.

რუთულეები სუნიტი მუსლიმები არიან. ეს რელიგია მათ შორის X-XI სს-ში გავრცელდა. შემორჩენილი იყო წარმართული რწმენა-წარმოდგენებიც (წინაპართა თაყვანისცემა, მაგიური ქმედებები). როდესაც რუთულელს კრძალავდნენ, მას საფლავში წმინდანთა საფლავების თავზე აღმართული ნეგებობებიდან მოტანილ ქვას ატანდნენ. დღესასწაულებს შორის ყველაზე აღსანიშნავია კალენდარული წლისა და გაზაფხულის აღმნიშვნელი დღესასწაული “ერ”-ი. ეს იყო საერთო-სასოფლო დღესასწაული, რომელიც თეატრალიზებული ნიღბიანი წარმოდგენით მთავრდებოდა. აღნიშნავდნენ მამაკაცთა გაერთიანებების სეზონის დამთავრებას.

36. თაბასარანელები

თაბასარანელები დაღესტნის ერთ-ერთი მრავალრიცხოვანი ხალხია. 1989 წლის აღწერით, თაბასარანელების საერთო რაოდენობა 98,5 ათასი კაცი იყო. აქედან დაღესტანში 78,2 ათასი კაცი ცხოვრობდა. დღეისათვის თაბასარანელების 80% დაღესტანში ცხოვრობს. აღულები თაბასარანელებს უხანარს უწოდებენ (“ტყის ადამიანები”), ლეზგები – “კაზგანარს”, ხაიდაყები – “შილანს”. იოანე ბაგრატიონი მათ ქვეყანას “თაბასარანის” სახელით მოიხსენიებს.

თაბასარანელები კომპაქტურად დაღესტნის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, ორ ადმინისტრაციულ რაიონში (თაბასარანის და ხივის) ცხოვრობენ. საბჭოთა პერიოდში თაბასარანელები თაბასარანის რაიონის ბარის მხარეში და დერბენტის რაიონში, აგრეთვე ქალაქებში (დერბენტი, კასპიისკი, მაჰაჩყალა) გადასახლდნენ. თაბასარანელების მეზობლები არიან აღულები, ლეზგები, ხაიდაყელები, აზერბაიჯანელები. ბუნებრივ-გეოგრაფიული თვალსაზრისით, თაბასარანის ტერიტორია ორ ნაწილად იყოფა: ჩრდილოეთის (მდ. რუბასის ზემო წელი) და სამხრეთის (მდ. ჩირაგჩაის შუა დინების მარცხენა მხარე და მდ. ყარჩაგუს ზემო წელი). ძირითადად ეს მთისწინეთია, რომელიც ნაწილობრივ მთასაც მოიცავს და ბარსაც.

ანთროპოლოგიური თვალსაზრისით თაბასარანელები დიდი ევროპეიდული რასის კასპიური და კავკასიონური ტიპების ნარევეს წარმოადგენენ. თაბასარანული ენა კავკასიურ ენათა ოჯახის ნახურ-დაღესტნურ ჯგუფში შედის. თაბასარანული ლეზგიური ჯგუფის ენაა. თაბასარანულ ენაში ორი დიალექტი გამოიყოფა – სამხრეთისა და ჩრდილოეთის, რომლებსაც, თავის მხრივ, რამდენიმე თქმა გააჩნიათ. თაბასარანული ენა სამწერლობო ენაა. სალიტერატურო ენა სამხრეთის დიალექტს ეფუძნება. დამწერლობა 1932 წელს ლათინური გრაფიკის საფუძველზე შემოიღეს; 1938 წელს ის რუსული ანბანით შეცვალეს.

ისტორიკოსებს მიაჩნიათ, რომ თაბასარანი კავკასიის ალბანეთის შემადგენლობაში შედიოდა. კავკასიის ალბანეთის დაშლის შემდეგ, საისტორიო წყაროებში თაბასარანი ფიგურირებს როგორც დამოუკიდებელი მხარე, თაბასარანელები კი როგორც დაღესტნის ერთ-ერთი დიდი ხალხი. IV-V სს-ის სომეხი ავტორი ფავსტოს ბუზანდი “თავასპართა” სამხრეთ კავკასიასა და მახლობელ აღმოსავლეთში ლაშქრობის შესახებ საუბრობს. მათ იხსენიებს სომეხი ისტორიკოსი ელიშეც (Vs.). “თავასპართა” სახელით გვხვდებიან VIII-ის “სომხურ გეოგრაფიაშიც”. თაბასარანელებს იხსენიებენ ადრე შუა საუკუნეების არაბი ისტორიკოსები და გეოგრაფები. ლაკების მეზობლად თაბასარანელებს იაკუტი იხსენიებს (XIIIს.). IVს-ში თაბასარანს ჰუნები შემოესივნენ. V-VIIს-ში ჰუნები აქ სასანიდებმა შეცვალეს. ამ პერიოდში დერბენტსა და თაბასარანში სპარსეთიდან ათასობით ოჯახი გადმოსახლეს. საისტორიო წყაროების მიხედვით, თაბასარანელები ხაზარი და არაბი დამპყრობლების წინააღმდეგაც იბრძოდნენ.

XI-XIIIსს-ში ერთიანი თაბასარანის პოლიტიკური წარმონაქმნი წვრილ-წვრილ დამოუკიდებელ ერთეულებად დაიშალა. წარმოიქმნა სასოფლო საზოგადოებათა კავშირები. XIII-ის არაბული წყაროს თანახმად, თაბასარანი 24 რუსტაკად (სასოფლო თემთა კავშირებად) იყოფოდა. XIII-XIVსს-ში თაბასარანელებს მონღოლები ლაშქრავდნენ, შემდეგ – თემურ-ლენგი. ამ პერიოდში კვლავ მოხდა თაბასარანის ერთიან პოლიტიკურ წარმონაქმნად ჩამოყალიბება. XVს-ის შუა ხანებში თაბასარანის სამაისუმო თაბასარანელებით დასახლებულ მთელ ტერიტორიას და ლეზგების ტერიტორიის ნაწილს აერთიანებდა. XVIს-ის მეორე ნახევარში მის ტერიტორიაზე ორი ფეოდალური სამფლობელო ჩამოყალიბდა, რაც ახალ სასოფლო საზოგადოებათა ჩამოყალიბებითაც იყო განპირობებული. XVIIIს-ის 40-იან წლებში თაბასარანელებმა ატიური მონაწილეობა მიიღეს ნადირ-შაჰის არმიის განადგურებაში. XIXს-ის მეორე ნახევარში თაბასარანი ცარიზმმა შეიერთა.

აბასარანელების ძირითადი სამეურნეო საქმიანობაა მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა. მარცვლეული კულტურების წამყვანი რაიონებია ბარი და მთისწინეთი. თაბასარანში ხელოვნური მორწყვის სისტემა არსებობდა. მთაში სახვნელად მსუბუქ გუთანს იყენებდნენ, ბარში კი – შედარებით მძიმეს. ხელოსნობის ტრადიციული დარგებია მეხალიჩეობა, ხის დამუშავება, მეთუნეობა, ხეზე და ქვაზე კვეთა, მჭედლობა, მქსოველობა, ჭრელი წინდების ქსოვა, ტყავის დამუშავება. თაბასარანის რამდენიმე სოფელში გვარჯილასა და გოგირდსაც მოიპოვებდნენ. თაბასარანელები ადრეული პერიოდიდან გარესამუშაოზე დადიოდნენ.

დერბენტთან, დაღესტნის სხვა ხალხებთან, სამხრეთ კავკასიასთან სიახლოვის გამო, თაბასარანელებში ჩამოყალიბებული იყო სავაჭრო კავშირები. ვაჭრობდნენ მეცხოველეობისა და მიწათმოქმედების პროდუქტებით, სამეთუნეო და ხის ნაკეთობებით, ხალიჩებით, მატყლით, ხილით, ენდროთი.

თაბასარანელთა სოფლების უმეტესობა საკმაოდ დიდი ხნის წინაა წარმოქმნილი. რელიეფიდან გამომდინარე, სოფლებს საფეხურებრივი, შეჯგუფული და შედარებით თავისუფალი დაგეგმარება ჰქონდათ. ყველზე ძველი ის დასახლება იყო, რომელშიც ერთი თოხუმი ცხოვრობდა. XIX-ში ტერიტორიულ-ნათესაური დასახლებები გაბატონებული აღარ იყო. ბევრი სოფლის უბნის სახელწოდება ნათესაური ჯგუფის სახელწოდებებს შეესატყვისებოდა. სოფლის ცენტრში, მეჩეთთან ხდებოდა სასოფლო ყრილობების ჩატარება. ყრილობაზე წყდებოდა უმნიშვნელოვანესი სამეურნეო და საზოგადოებრივი საქმეები, რომლებიც მთელ სოფელს ეხებოდა. წარსულში ყველა სოფლის სასაფლაოზე ცალკე იყო გამოყოფილი თოხუმური უბნები. ეს ტრადიცია დღესაც შემორჩენილია. ზოგიერთ სოფელს ცალკე თოხუმური სასაფლაო ჰქონდა. თაბასარანელთა ძირითადი საზოგადოებრივი ნაგებობები იყო საბრძოლო და სათვალთვალ კოშკები, მეჩეთები. თაბასარანელთა ტრადიციული საცხოვრებელი ქვისაგან იყო აშენებული. ორსართულიან სახლში საცხოვრებლად მეორე სართულს გამოიყენებდნენ. მთაში სამ და ოთხსართულიანი სახლებიც ჰქონდათ აშენებული.

თაბასარანელთა სოციალური ორგანიზაციის საფუძველს სასოფლო-ტერიტორიული თემი – ჯამაათი შეადგენდა. თემის საზოგადოებრივი, პოლიტიკური და ეკონომიკური ცხოვრება ადათითა და შარიათით რეგულირდებოდა. თაბასარანელებს ნათესაური ჯგუფების აღსანიშნავად რამდენიმე ტერმინი ჰქონდათ: თოხუმი, ნასილი, ჯინსი, კამი. ყველაზე მიღებული ტერმინია თოხუმი. ნათესაობა მამის ხაზით შვიდი თაობით (მუხლით) განისაზღვრებოდა. ყველა სასოფლო-ტერიტორიული თემი (ჯამაათი) რამდენიმე თოხუმისაგან შედგებოდა. თითოეული თოხუმი თავის სახელს ამა თუ იმ წინაპარს უკავშირებდა. თოხუმში უცხო ადამიანის მიღებაზე უარს არ ამბობდნენ. უღირს ადამიანებს თოხუმის რიგებიდან აძევებდნენ.

XIX-ში ჭარბობდა პატარა ოჯახი, მაგრამ XXს. დასაწყისში გავრცელებული იყო სამი და მეტი თაობისაგან შემდგარი დიდი გაუყოფელი ოჯახებიც. როგორც გოგონებისათვის, ისე ვაჟებისათვის, ქორწინების ასაკი 15-16 წლით განისაზღვრებოდა. ქორწინება სოფლის შიგნით ხდებოდა. საქორწინო პარტნიორის მოსამებნად იშვიათად გადიოდნენ სოფლის გარეთ. იცოდნენ აკვანში დანიშვნა, ლევირატი, სორორატი, გაცვლითი ქორწინება, მოტაცება. ქორწილი სამი-ოთხი დღე გრძელდებოდა. ქორწილს თან ახლდა ცეკვები, სიმღერები, ნიღბოსანთა წარმოდგენები, დოლი. თაბასარანელთა ყოფაში მტკიცედ იყო შემორჩენილი ურთიერთდახმარება, სტუმართმოყვარეობა, სისხლ-მესისხლეობის წეს-ჩვეულება. არსებობდა ხელოვნური დანათესავების სხვადასხვა ფორმა. დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ შრომით და ზნეობრივ აღზრდას. თამაშები და გართობა იმისკენ იყო მიმართული, რომ ბიჭებისაგან მომავალი მეომარი, მშრომელი გლეხი, ჯამაათის ღირსეული წევრი გაზრდილიყო.

თაბასარანელეებში ისლამის გავრცელება VII-VIII სს-ში დაიწყო, მაგრამ ის საბოლოოდ მხოლოდ XI-XIII სს-ში დამკვიდრდა. მიუხედავად ამისა, შემორჩენილი იყო მუსლიმანური რწმენა-წარმოდგენები (ცეცხლის, ქვის, ხის, გამოქვაბულის, წყაროს კულტი). ირკვევა, რომ თაბასარანელთა პანთეონის უმაღლესი ღვთაების სახელი იყო “უმჩარა”. მყარად იყო შემორჩენილი გაზაფხულის ძველი დღესასწაული – “ებელცანი”. ებელცანი აგრარული ღვთაება იყო. გამოვლინდა ჯვრის ფორმის მუსლიმური საფლავის ქვები. ჰქონდათ მდიდარი მუსიკალური და საცეკვაო ფოლკლორი.

თაბასარანელთა თითქმის ყველა სოფელში სახალხო მკურნალები ცხოვრობდნენ. ისინი არა მხოლოდ სოფელში, არამედ სოფლის გარეთაც იყვნენ ცნობილნი.

37. წახურები

წახურები დაღესტნის მაღალმთიანეთის (მდ. სამურის ზემო წელის) მკვიდრი მოსახლეობაა. დღევანდელი ადმინისტრაციული დაყოფით, ისინი რუთულის რაიონის მკვიდრნი არიან. ამ ტერიტორიას წარსულში რუთულის მაგალი ეწოდებოდა. დაღესტანში წახურების რაოდენობა 5,2 ათასი კაცია (რუსეთის ფედერაციაში – 6,5 ათასი კაცი). მაგრამ წახურების უმეტესობა თავისი ისტორიული სამშობლოს გარეთ არის განსახლებული – დღევანდელი აზერბაიჯანის სახელმწიფოს ტერიტორიაზე (13,6 ათასი კაცი). აზერბაიჯანში კი ისტორიული საქართველოს ტერიტორიაზე, აღმოსავლეთ კახეთში ანუ დღევანდელ საინგილოში ბინადრობენ, რომელიც ადმინისტრაციული დაყოფით ზაქათალას, კახისა და ბელაქნის რაიონებს მოიცავს. წახურების საერთო რაოდენობა 20,1 ათასი კაცია.

წახურები ანთროპოლოგიურად დიდი ევროპეიდული რასის კასპიურ ტიპს მიეკუთვნებიან. წახურული ენა ნახურ-დაღესტნურ ენათა ჯგუფის ლეზგიურ ქვეჯგუფში შედის. წახურული ენა ოთხ დიალექტად იყოფა: საკუთრივ წახურული, მიმღემური, მიქიქური, გილმიწურ-ყურდულური. წახურულ ენას 15 ხმოვანი და 40 თანხმოვანი აქვს. წახურული უდამწერლობო ენა იყო, მაგრამ 1990-იან წლებში მათ დამწერლობაც შექმნეს. როგორც ყველა სხვა პატარა ხალხი, წახურებიც ბილინგვები არიან.

ეთნონიმი “წახი” (თვითსახელწოდებაა – “იიხბი”) წახურელთა მთავარი სოფლის სახელიდან “წახური” მომდინარეობს. მეცნიერებს მიაჩნიათ, რომ VIII სს-ის “სომხურ გეოგრაფიაში” მოხსენიებული “ცახაიკამები” დღევანდელი წახურების წინაპრები არიან. საისტორიო ლიტერატურაში ისიც აღნიშნულია, რომ წახურები კავკასიის ალბანეთის სახელმწიფოს შემადგენლობაში შედიოდნენ. ეპიგრაფიკული ძეგლების მიხედვით, მათ ისლამი X-XI სს-ში მიიღეს. XI-XIII სს-ში წახურში არსებობდა მედრესი, სადაც სწავლა არაბულ ენაზე მიმდინარეობდა. XV სს-ში წახურული საზოგადოებების გაერთიანებას სათავეში ედგა წახურის სულთანი. წახურელების აღმოსავლეთ კახეთში ჯგუფური გადასახლების გამო, XVIII სს-ში წახურის სულთანმა რეზიდენცია სოფელ ელისუში გადაიტანა, რასაც ხშირად ელისუს სასულთნოსაც უწოდებდნენ. ისევე როგორც დაღესტანში, საინგილოში გადმოსახლებულ წახურებს თავისუფალი სასოფლო საზოგადოებებიც ჰქონდათ შექმნილი, რომელთა ნაწილმაც აქვე ჩამოსახლებულ ხუნძებთან ერთად ჭარბელაქანის თავისუფალ საზოგადოებათა კავშირიც შექმნა. 1803 წელს წახურებმა რუსეთის ქვეშევრდომობა მიიღეს. 1844 წელს ელისუს სულთანი დანიელბეგი შამილს მიემხრო. ამით ისარგებლა რუსეთმა, სასულთნო გააუქმა და ის რუსულ ადმინისტრაციას დაუქვემდებარა (სამურის ოკრუგის შემადგენლობაში). 1852 წ. სამურის ზემო წელში მდებარე წახურელთა 15 სოფელი ცარიზმის არმიამ მიწასთან გაასწორა, მისი მცხოვრებნი კი ალაზნისპირა ველებში იძულებით გადაასახლა. ომის დამთავრების შემდეგ, 1861 წელს მათ უკან დაბრუნების ნება დართეს, “მთიანი მაგალი” კი ჭარბელაქანის სამხედრო ოკრუგში შეიყვანეს.

XIXს-ის შუა ხანებიდან წახურელთა საგარეო საქმეებს ცარიზმის ადმინისტრაცია აწესრიგებდა. სასოფლო თემის შიდა საქმეებს კი ისინი ადათების საფუძველზე თავად წყვეტდნენ. მართვის უმაღლესი ორგანო მამაკაცთა კრება (ჯამაათი) იყო, რომელიც ირჩევდა უხუცეს მმართველს, მოსამართლეებს, ქადიებს, აღმასრულებლებს, ხოლო უმნიშვნელოვანესი საკითხების გადასაწყვეტად, რომელიც ყველა წახურს ეხებოდა (მათ შორის, საინგილოში მცხოვრებთ), საერთო ყრილობას (“იჟლას”) იწვევდნენ.

წახურების ტრადიციული საქმიანობა იყო სახვნელი მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა. XVI-XVIIIს-ში აღმოსავლეთ კახეთში გადმოსახლების შემდეგ, წახურელებმა სამეურნეო-კულტურული წყობა (ზონალური სპეციალიზაციით) შექმნეს. ერთი თემი ერთი დასახელებით წახურშიც ცხოვრობდა და საინგილოშიც. საინგილოში დასახლებულ ნათესავთა ერთი ნაწილი ზამთრისათვის საქონლის საკვებს ამზადებდა, მიწათმოქმედებას მისდევდა, მეორე, მთაში დარჩენილ ნაწილს, საქონელი საზაფხულო სამოვრებზე ჰყავდა და მეცხოველეობის პროდუქტებს ამზადებდა. მთაში სახვნელი მიწის სიმცირისა და სათიბების ნაკლებობის გამო, მრავალი ოჯახი ზამთარში მომთაბარეობდა ისტორიულ აღმოსავლეთ კახეთში, ზაფხულში კი მთიან მაგალში ბრუნდებოდნენ. შეიქმნა გარესამუშაოზე გასვლის თავისებური ფორმა. როგორც წახურში, ისე საინგილოში სახვნელი მიწები კერძო საკუთრებაში იყო, სათიბი, საძოვარი და ტყე კი სათემო საკუთრებას წარმოადგენდა. არსებობდა საკუთრების მესამე ფორმაც – სავაკუფო. ეს იყო მეჩეთებისათვის მორწმუნეთა მიერ შეწირული მიწები. არ შეიძლებოდა ვაკუფის გაყოფა და გასხვისება. წახურში მთის მიწათმოქმედება ურწყველი იყო. საინგილოში განვითარებული იყო სარწყავი მიწათმოქმედება. მესაქონლეობაში უპირატესობას მეცხვარეობას ანიჭებდნენ. ჰყავდათ ბევრი ცხენი. მთაში ერთადერთი საჭაპანო და საჯდომი ტრანსპორტი ცხენი იყო.

დაღესტნელი წახურების სოფელი შეჯგუფული ტიპის იყო. საფუხურებრივ-ტერასისებურ სოფლებში ვიწრო ქუჩები სახლების სახურავებსა და სახლების ქვეშ გადიოდა. ყოველ წახურულ სოფელში იდგა მეჩეთი და მეჩეთთან ახლოს იყო მოედანი, სადაც კრებები იმართებოდა. წახურელთა ტრადიციული ტანსაცმელი საერთოდაღესტნურის მსგავსი იყო, მაგრამ ერთგვარი თავისებურებაც ახასიათებდა, რადგან აზერბაიჯანული კულტურის გავლენას განიცდიდა. ტანსაცმლის ძირითადი მასალა მესაქონლეობის პროდუქტები იყო: მატყელი, ცხვრის ტყავი, მსხვილფეხარქოსანი საქონლის ტყავი. კვების რაციონში დიდი ადგილი ეკავა ფაფებს. რძეს, ჩვეულებრივ, ცოტას მიირთმევდნენ. მისგან აკეთებდნენ არაჟანს, კარაქს, ხაჭოს, აირანს, რძემრჟალს. ყველს ცხვრის რძისაგან ამზადებდნენ. სამზარეულო ჭურჭელი სპილენძის, ხისა და კერამიკის ჰქონდათ.

წახურელთა ოჯახის ძირითადი ფორმა იყო პატარა ოჯახი, მაგრამ XXს-ის 30-50-იან წლებამდე შემორჩენილი იყო სამი-ხუთი საქორწინო წყვილისაგან შემდგარი დიდი გაუყოფელი ოჯახებიც. სამეცნიერო ლიტერატურაში დიდი ოჯახების არსებობა ახსნილია როგორც ტრადიციით, ისე სამეურნეო მიზანშეწონილობით. დაფიქსირებულია შემთხვევა, როდესაც გაუყოფელი ოჯახის ერთი ნაწილი “მთიან მაგალში”, მეორე კი საინგილოში ცხოვრობდა. XIXს-ში გაუყოფელ ოჯახებს ჰყავდათ 3000 სულ ცხვარზე მეტი, 60 მსხვილფეხარქოსანი საქონელი, 20-ზე მეტი ცხენი.

წახურელთა უმძრახობის ჩვეულება ერთგვარად თავისებური ფორმით არსებობდა. ახალგაზრდა ქალების უფროს მამაკაცებთან ურთიერთობა თავშეკავებული იყო და სხვათა თანდასწრებით ისინი ბავშვების საშუალებით საუბრობდნენ. წახურებში ქორწინება ენდოგამიური იყო. იცოდნენ აკვანში დანიშვნა, ლევირატი, სორორატი. სხვა დაღესტნელთაგან განსხვავებით, მათთვის ურვადი უცნობი იყო.

დაღესტნელები დასამთრო სამოვრებიდან საქონლის დაბრუნებას. ამ დროს ერთმანეთს უმასპინძლებოდნენ, აწყობდნენ მარულას, ძაღლების ბრძოლას, ჭიდაობას,

ცეკვაკვდნენ, საქონელს წირავდნენ და ხორცს არიგებდნენ. ძალიან პოპულარული იყო ძველი წარმართული დღესასწაული “სეირანი”, რომელსაც თან ახლდა მდიდარი რელიგიურ-მაგიური ქმედებები და სპორტულ-გასართობი თამაშობები. ეს დღესასწაული ზაფხულში თიბვის და პურეულის მოსავლის აღების წინ წმინდა მთის ველობში იმართებოდა; გრძელდებოდა სამი დღე. წარსულში, შარიათის დანერგვამდე, ამ დღესასწაულში ქალებიც ღებულობდნენ მონაწილეობას, რომლებიც აქ ცხენოსნობის მაღალ ხელოვნებას აჩვენებდნენ. ზაფხულში იცოდნენ მზისა და წვიმის გამოწვევის რიტუალების შესრულება. მკაცრად იცავდნენ ურთიერთდახმარების, სტუმართმოყვარეობის წეს-ჩვეულებებს. წახურებს შორის ძლიერი იყო შიდათუხუმიური სოლიდარობა. თუხუმები უფრო პატარა სანათესაო ჯგუფებადაც (“ნასილი”) იყოფოდნენ.

წახურები სიმღერებს, წახურულ ენასთან ერთად აზერბაიჯანულ ენაზეც ასრულებდნენ; ფოლკლორი კი მხოლოდ მშობლიურ ენაზე ჰქონდათ.

38. ხინალულები

აზერბაიჯანში, შაჰდაღის მთებში დაღესტნური მოდგმის სამი მცირერიცხოვანი ხალხი ცხოვრობს. ესენი არიან ხინალულები, კრიწები და ბუდუხები. ამ ხალხების, ანუ როგორც მათ უწოდებენ “შაჰდაღური ჯგუფის” ხალხების შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურა ერთობ მცირეა. ხინალულები, კრიწები და ბუდუხები აზერბაიჯანის მთიანეთის ძირძველი მოსახლეობაა. ისინი კავკასიის ალბანეთის მოსახლეობის ერთ-ერთი მემკვიდრეები არიან.

ხინალულები შაჰდაღის მთიანეთის მხოლოდ ერთ სოფელში – ხინალილში მკვიდრობენ. აქედან მომდინარეობს მათი სახელწოდებაც, თუმცა ხინალულების ენდოეთნონიმი არის “კატიდღური”, რაც მათსავე ენაზე “თანასოფლელებს” ნიშნავს. ადმინისტრაციულად სოფ. ხინალული ყუბის რაიონში შედის. საკუთარ სოფელს ისინი ამ ტოპონიმით არ მოიხსენიებენ, მას “კეტშ”-ს უწოდებენ. ყველა წყარო ხინალულების სხვადასხვა რაიოდენობას უთითებს. ინტერნეტის ერთი საიტის მონაცემი ხინალულების რაოდენობას 2 ათასს უჩვენებს, მეორე – დაახლ. 6 ათასს. როგორც ჩანს, ამ რაოდენობაში აზერბაიჯანის ბარში განსახლებული ხინალულები იგულისხმებიან, რომლებიც თავიანთი ეთნონიმით არასდროს არ აღურიცხავთ. აზერბაიჯანელებად აღრიცხავდნენ თვით სოფ. ხინალულში მცხოვრებთაც. ნ. ვოლკოვას მონაცემებით, 1976 წელს სასოფლო საბჭოს დავთრებით ხინალულში 2,5 ათასი კაცი ცხოვრობდა. 1886 წლის საოჯახო სიების მონაცემებით, ხინალულში 2177 სული (359 კომლი) მკვიდრობდა. 1910 წლის “კავკაზსკი კალენდრის” მიხედვით, 1907 წელს სოფელ ხინალულში 1917 ხინალული იყო აღრიცხული. 1926 წლის აღწერაში მხოლოდ 100 ხინალულია დაფიქსირებული.

ხინალულურ ენას მეცნიერთა ნაწილი ნახურ-დაღესტნური ენების ცალკე შტოდ მიიჩნევს. ყველა ხინალული თავისუფლად ლაპარაკობს აზერბაიჯანულ ენაზე. იციან რუსული ენაც. ხინალულურ ენას დიალექტები არა აქვს, მისი ანბანი 77 ბგერას შეიცავს (59 თანხმოვანი და 18 ხმოვანი). უკანასკნელ წლებში ხინალულურ ენას სკოლაშიც ასწავლიან. დღეს ხინალული ენა თურქიზმებითაა გაჯერებული.

მართალია, ხინალულები ალბანეთის ძველი მოსახლეობის შთამომავლები არიან, მაგრამ წერილობით წყაროებში ისინი ფაქტობრივად არ იხსენიებიან. მხოლოდ მე-18 საუკუნის დასაწყისში იხსენიებს მათ ი.გ. გრებერი. შაჰდაღის მთებში მცხოვრები ხინალულების (კრიწების და ბუდუხებისაც) გადარჩენის და ჩვენამდე მოღწევის ძირითადი მიზეზი გეოგრაფიული ფაქტორი და ქორწინების ენდოგამიური ფორმაა. მეზობელი კრიწების, ბუდუხებისა და ლეზგებისაგან ხინალულები მაღალი მთების ჯაჭვით გამოიყოფიან.

ხინალულების სასოფლო თემი XIXს-მდე შემახიის სახანოს შემადგენლობაში შედიოდა. XIXს-ის მეორე ნახევარსა და XXს-ის მანძილზე ხინალულიდან მუდმივად მიმდინარეობდა მოსახლეობის მიგრაცია. ხინალულები დაბლობში გადასახლდებოდნენ. ინტენსიური იყო მათი მიგრაცია მეორე მსოფლიო ომის შემდეგ. 1960-იან წლებში ხინალულებს შესთავაზეს ყუბის რაიონის ბარში გადასახლება. მაგრამ მათ ამ შეთავაზებაზე უარი თქვეს.

ხინალულები შემახიის სახანოში შედიოდნენ, მაგრამ ხანს ისინი გადასახადს არ უხდიდნენ. ი.გ. გერბერის აღნიშვნით, ხინალულებს და შაჰდაღის სხვა ხალხებს აზერბაიჯანის დაბლობში, თათების სოფელ რუსტოვის მახლობლად მიწები ჰქონდათ, სადაც “ზამთარში თავის საქონელს მიერეკებინ”. ასე რომ, შაჰდაღის მთებში მცხოვრები ხალხების აზერბაიჯანის ბართან სამეურნეო-ეკონომიკური კავშირები ტრადიციული იყო. ეს სამეურნეო-ეკონომიკური კავშირები მხოლოდ ცხვრის საზამთრო სამოვრებზე მოვებით არ შემოიფარგლებოდა. ინტენსიური იყო სავაჭრო ურთიერთობებიც. ხინალულები პურს ძირითადად ბარში ყიდულობდნენ, მეცხოველეობის პროდუქტებს კი აქვე ყიდდნენ. მიუმკიურის დაბლობში ხინალულებს ყიშლაღები ჰქონდათ. ცხვრის ფარებს, მეცხვარეებთან ერთად, ხინალულთა ნაწილიც თან მისდევდა. აქ ისინი შემოდგომიდან ივნისის დასაწყისამდე რჩებოდნენ. 1921 წლის მონაცემებით, ხინალუელთა 367 ოჯახს 11 778 ცხვარი და 13 ათასი მსხვილ-ფეხარქოსანი საქონელი ჰყავდა. ჰყავდათ აგრეთვე თხები, ცხენები, სახედრები. მეფუტკრეობა არ იყო განვითარებული.

ხინალულში მიწათმოქმედებას დამხმარე ხასიათი ჰქონდა. თესავდნენ ქერს, სვილს. მთის კალთებზე ტერასები ჰქონდათ მოწყობილი. 1930-იანი წლებიდან ხინალულებმა კარტოფილისა და კომბოსტოს მოყვანა დაიწყეს; განვითარებული ჰქონდათ შინამრეწველობა; ამზადებდნენ მატყლის ქსოვილებს, მაღალყელიან წინდებს, თექას; თხის ბეწვისაგან თოკებს გრებდნენ. ჰორიზონტალურ საქსოვ დაზგაზე ხინალულები მატყლის ქსოვილს (შალს) ქსოვდნენ, რისგანაც სახვევებს (ტოლაღებს) ამზადებდნენ. ასეთ დაზგაზე მხოლოდ მამაკაცები მუშაობდნენ. ვერტიკალურ საქსოვ დაზგაზე ქალები ფარდაგებსა და ხალიჩებს ქსოვდნენ. ქალები ფერად-ფერად წინდებსაც ქსოვდნენ. გარესამუშაოზე ხინალულები იშვიათად დადიოდნენ. XIX-XXსს-ის მიჯნაზე გახშირდა ამ სოფლიდან ბაქოს ნავთობის სარეწებზე გასვლა, რათა ურვადისათვის ფული შეეგროვებინათ. ამ მიზნით, მათ აქ მუშაობა 5-6 წელი უხდებოდათ.

ხინალული ტიპური მთის სოფელია. სოფელი მთის ფერდობზე საფეხურებრივად იყო შეფენილი. საცხოვრებელი სახლები ორსართულიანი ჰქონდათ. სწორ სახურავს მიწის სქელი ფენილი ჰქონდა. პირველ სართულს საქონლის სადგომად იყენებდნენ. მეორე სართული საცხოვრებელი იყო. იატაკი თიხით ჰქონდათ მოგლესილი. მეორე სართულს რამდენიმე ოთახი ჰქონდა.

ხინალუელთა ტრადიციული კოსტიუმი აზერბაიჯანულის მსგავსი იყო. მხოლოდ ქალების თავსაბურავი ჰქონდათ ორიგინალური. ის სხვადასხვა ზომისა და ფერის ხუთი თავშლისაგან შედგებოდა, რომელთა შორის აუცილებლად თეთრი და წითელი ფერის მოსახვევიც უნდა ყოფილიყო.

ხინალულების საკვები ძირითადად რძის პროდუქტებისაგან შედგებოდა: ძროხისა და ცხვრის ყველი, რძე, მაწონი. პურს ხორბლისა და ქერის ფქვილის ნარევისაგან აცხობდნენ. საკვებად გამოიყენებდნენ ველურ მცენარეებს. მათი ტრადიციული საკვები იყო შერბეთი (წყალში გახსნილი თაფლი). სადღესასწაულო კერძი იყო მოხარშული ხორცი და ბრინჯისა და ლობიოს ფლავი.

XVIII საუკუნესა და XIXს-ის დასაწყისში ხინალული დამოუკიდებელ სასოფლო თემს (ჯამაათს) წარმოადგენდა, რომელიც კრიწელთა სოფლებთან და ერთ აზერბაიჯანულ სოფელთან ერთად ერთ მაგალს შეადგენდა. XIXს-სა და XXს-ის დასაწყისში თემის მმართველი

ძირითადი ორგანო იყო ყრილობა, რომელშიც ყველა ოჯახის უფროსი მამაკაცი შედიოდა. ყრილობაზე ირჩევდნენ მამასახლისს (ქეთხუდი, იუზბაში) და მის ორ მოადგილეს (ვექილი), აგრეთვე მოსამართლეს. ხინალუღელები თავისუფალი მეთემები იყვნენ, რომლებიც XIX-ში სახაზინო გლეხებს მიაკუთვნეს. ხინალუღელთა ხანებისადმი დამოკიდებულება მხოლოდ დროდადრო მოლაშქრე მეომართა გაგზავნით შემოიფარგლებოდა. მიწაზე არავითარი ფეოდალური საკუთრება არ ყოფილა. სამოვრები თუ სათემო საკუთრებაში იყო, სახვნელი და სათიბი მიწები ცალკეულ კომლთა საკუთრებას წარმოადგენდა. ჯამაათის მიერ საზაფხულო სამოვრები სოფელში არსებული უბნების მიხედვით იყო დაყოფილი. ბარში საზამთრო სამოვრების არენდირებას კი რამდენიმე კომლი ერთად ახდენდა.

ხინალუღელებში ერთმანეთთან იყო შეთანწყობილი სისხლნათესაური, თემურ-გვაროვნული და ტერიტორიულ-სათემო ნიშნები. ხინალუღი ხუთ უბნად იყოფოდა. ყოველ უბანს თავისი სალოცავი და სასაფლაო ჰქონდა. უბანს მეხელე ეწოდებოდა. მეხელეს წევრს მხოლოდ საუბნო სასაფლაოზე კრძალავდნენ.

ხინალუღებს შორის ბევრი დიდი ოჯახი არსებობდა. ხშირად ერთ ოჯახში ოთხი-ხუთი ცოლ-შვილიანი ძმა ცხოვრობდა. დიდი ოჯახის ერთი წევრი თუ საზამთრო სამოვრებზე იმყოფებოდა, საზაფხულო სამოვარზე უკვე მას სხვა ცვლიდა. მომდევნო წელს ისინი ერთმანეთს ენაცვლებოდნენ.

ხინალუღელთა სისხლნათესაურ გაერთიანებებს **მეხელე** და **კებელე** ეწოდებოდათ. ისინი დაღესტნურ თუხუმებს მოგვაგონებდნენ. მკაცრად იცავდნენ ენდოგამიას. უპირატოსობას ანიჭებდნენ ბიძაშვილების, ბიძაშვილ-მამიდაშვილების და დეიდაშვილების ერთმანეთზე დაქორწინებას. ხინალუღში არ იყო არც ერთი შემთხვევა სხვა მხრიდან ცოლის შერთვისა. საქორწინო ასაკი ქალებისათვის 14-15 წელი იყო, კაცებისათვის – 20-21 წელი. იშვიათად აკვანში დანიშვნაც იცოდნენ. ახალგაზრდების ბედს მათი მშობლები წყვეტდნენ. გამოსასყიდის გადახდა იცოდნენ ძირითადად საქონლით, ცხვრით, ბრინჯით, ზოგჯერ – ფულით. 1912 წლისათვის მაშინდელი ფულით გამოსასყიდი 200 რუბლს შეადგენდა. სამზითვოდ ხინალუღელ გოგონას თავისი ხელით აუცილებლად ხუთი-ექვსი ფარდაგი უნდა დაემზადებინა და 50-60 წყვილი წინდა მოექსოვა. იცოდნენ უმძრახობა. ორი-სამი წელი რძალი მამამთილს არ ელაპარაკებოდა. უმძრახობის ერთ-ერთ ფორმად ქალის მიერ სახის დაფარვაცაა მიჩნეული. ჩადრი არ იცოდნენ. ქალები ატარებდნენ იაშმაგს (ნაჭერს), რომლითაც მხოლოდ სახის ქვედა ნაწილს იფარავდნენ. წარსულში ხინალუღელებმა სისხლის აღება იცოდნენ. იცოდნენ ურთიერთდახმარება (მაგალითად, სახლის აშენების დროს), ძმად გაფიცვა; სტუმართმოყვარეობა ისევე მაღალ დონეზე იყო განვითარებული, როგორც კავკასიის სხვა ხალხებში.

ხინალუღეები სუნიტი მუსლიმები არიან. მიუხედავად ამისა, შემორჩენილი ჰქონდათ მუსლიმამდელი რწმენა-წარმოდგენები. იცოდნენ წვიმის, მზის გამოწვევის რიტუალები. არსებობდა ცეცხლის კულტი. გადაუღებელი წვიმების დროს შემდეგ რიტუალს ასრულებდნენ: ხისაგან აკეთებდნენ თოჯინას, რომელსაც ქალის ფერად ტანსაცმელს აცმევდნენ. ამ თოჯინას ჭაბუკები მთელ სოფელს შემოატარებდნენ და თან აზერბაიჯანულ ენაზე მღეროდნენ. სიმღერის შინაარსი ასეთი იყო: “ხვალ თქვენ მზე გექნებათ”. ჭაბუკებს კვერცხებითა და ტკბილეულით ასაჩუქრებდნენ.

ხინალუღებს აზერბაიჯანულენოვანი ფოლკლორი ჰქონდათ.

39. კრიწები

კრიწების შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურა ფაქტობრივად არ არსებობს. ისინი აზერბაიჯანის შაჰ-დაღის მთებში მცხოვრები ერთ-ერთი მცირერიცხოვანი ხალხია. ადრე მათ

ჯეკებსაც უწოდებდნენ. კრიწების ნაწილს საერთო ეთნიკური თვითშეგნება არც აქვთ. ამიტომ ხშირად უცხო პირებს თავიანთი სოფლების სახელწოდების მიხედვით წარმოუდგებიან ხოლმე. კრიწებით დასახლებული სოფლებია: კრიწი, ჯეკი, ხაფთული, ერგიუჯი და ალიკი. კრიწთა ეს სოფლები ადმინისტრაციულად აზერბაიჯანის ყუბის რაიონში შედის. კრიწულ ენაზე ლაპარაკობენ აგრეთვე ხაჩმაზის რაიონში, სადაც კრიწები შაჰ-დაღის მთებიდან არიან გადმოსახლებული.

კრიწული ენა კავკასიურ ენათა ოჯახის დაღესტნის ჯგუფის ერთ-ერთი უმწერლობო ენაა. შედის ლეზგიურ ენათა ე.წ. შაჰ-დაღის ქვეჯგუფში. დღევანდელი მონაცემებით, კრიწულ ენაზე დაახლ. 9000 კაცზე მეტი ლაპარაკობს. სოფელ კრიწში 1800 კაცი ცხოვრობს, ხაფთულში – 1500, ჯეკში – 1300, ალიკში – 1500.

XIX ს-ში კრიწებისაგან ჯეკებს ცალკე ეთნოსად გამოყოფდნენ. 1886 წელს ჯეკების 1041 კომლი და 8 103 სული იყო აღრიცხული, კრიწების 307 კომლი და 2027 სული. ასე რომ, კრიწების საერთო რაოდენობა სინამდვილეში 1886 წლის საოჯახო სიებით 10 130 კაცი იყო. სხვათაშორის, სოფელ ერგიუჯში მცხოვრები კრიწებიც ჯეკებისადმი იყვნენ მიკუთვნებულნი. აღნიშნულ დროს ერგიუჯში 94 ოჯახი (946 სული) კრიწი მკვიდრობდა. იგივე შეიძლება ითქვას ზემო ალიკში მცხოვრებ 304 კაცზე (49 კომლი). 1910 წლის “კავკასისკი კალენდრის” მიხედვით, სოფელ ჯეკსა, ალიკში და ერგიუჯში მცხოვრები კრიწები ლეზგიებზე იყვნენ მითვლილი.

კრიწული ენა დიალექტურად სუსტადაა დიფერენცირებული. გამოიყოფა კრიწის, ჯეკის, ხაფთულის და ალიკის მეტყველება (თქმები). ყუბის რაიონის სოფელ ერგიუჯში დღეისათვის ფაქტობრივად აღარავინ არ ცხოვრობს – მისი უკანასკნელი მცხოვრები აქედან XXს-ის 90-იან წლებში აიყარა. ამიტომ ერგიუჯული თქმა დღეს უკვე აღარ არსებობს. სხვადასხვა სოფლებში განსახლებულ ერგიუჯელებს თუმცა კი ახსოვთ თავიანთი ენა, მაგრამ მას აღარ იყენებენ, რადგან აზერბაიჯანულ ენას ანიჭებენ უპირატესობას. როგორც ლინგვისტურ სამეცნიერო ლიტერატურაშია აღნიშნული, კრიწული ენის ხმოვანთა სისტემა რთულია, დასტურდება ცხრა ხმოვანი. ლეზგიურ ენათგან კრიწული ენა ყველაზე ახლოს დგას ბუდუხურ ენასთან. კრიწულ ენაში შეიმჩნევა აზერბაიჯანულ ენის ლექსიკური ერთეულების, სიტყვათწარმოებითი საშუალებების და ზოგიერთი გრამატიკული ფორმის გამოყენება.

კრიწთა მთავარი სიმდიდრე მთის სამოვრები და სათიბებია, რაც მეცხოველეობის განვითარების საშუალებას იძლეოდა. მეცხოველეობა კი ოდითგანვე კრიწების ძირითადი საქმიანობა იყო (ლეზგიური ჯიშის ცხვარი, მსხვილფეხარქოსანი საქონელი, ცხენები). მეცხოველეობას ნახევრადმომთაბარე ხასიათი ჰქონდა. ზაფხულში ცხვარი და საქონელი სოფლის მახლობლად სამოვრებზე ჰყავდათ, შემოდგომაზე კი აზერბაიჯანის დაბლობში მიერეკებოდნენ. ფარებსა და ნახირთან ერთად მთას კრიწთა დიდი ნაწილიც ტოვებდა. მოსახლეობის მნიშვნელოვანი რაოდენობის ბარში გადასვლა არა მხოლოდ საქონლის მოვლით იყო განპირობებული, არამედ მთაში პურისა და საწვავის შეტანის სიმძნელებით.

კრიწებში მიწათმოქმედებას მეორეხარისხოვანი ადგილი ეკავა. მთის ფერდობებზე ტერასები ჰქონდათ მოწყობილი. პურის დიდ ნაწილს ბარში ყიდულობდნენ, რადგან მთაში მოწეული პურეული (ძირითადად ქერი) მხოლოდ რამდენიმე თვეს ჰყოფნიდათ. მებაღეობა და მებოსტნეობა მაღალმთიანეთის ბუნებრივი გარემოს გამო ფაქტობრივად განვითარებული არ იყო. არ იყო განვითარებული შინამრეწველობაც. მხოლოდ ფარდაგებს, ხალიჩებს და წინდებს ქსოვდნენ.

კრიწთა დასახლება შეჯგუფული და ტერასისებური იყო. სოფელში ერთი მთავარი ქუჩის გარდა, ქუჩები არ არსებობდა. სახლები ერთმანეთზე მიკრული იყო და მათ შორის მხოლოდ ვიწრო გასასვლელები იყო დატოვებული. სოფლები უზნებად იყოფოდა. სახლები ორსართულიანი ჰქონდათ, რომელთა პირველ სართულს სამეურნეო მიზნით

გამოიყენებდნენ. მეორე სართული საცხოვრებელი იყო. მდიდარ მეცხვარეთა სახლებს რამდენიმე ოთახი ჰქონდა, რომელთაგან ერთი სტუმრებისათვის იყო განკუთვნილი. საცხოვრებლებს კერის საშუალებით ათბობდნენ. საწვავად წივას იყენებდნენ. ავეჯი არ ჰქონდათ. საოჯახო საგნებს, ლოგინს და ჭურჭელს კედლებში მოწყობილ სხვადასხვა ზომის ნიშებში ინახავდნენ. ჭურჭელი ძირითადად სპილენძისა ჰქონდათ.

კრიწების ტანსაცმელი ფაქტობრივად არ განსხვავდება აზერბაიჯანელთა ტანსაცმლისაგან. XIXს-მდე კრიწებში დიდი ოჯახები იშვიათი არ იყო. ქორწინება ენდოგამიური იყო. ქალიშვილებს სოფლის გარეთ არასდროს ათხოვებდნენ, უპირატესობა კი გვარის შიგნით დაქორწინებას ენიჭებოდა. ქორწილი ექვს-შვიდ დღეს გრძელდებოდა. კრიწებმა იცოდნენ უმძრახობა. პატარძალი ერთ წელი დედამთილ-მამათლის არ ელაპარაკებოდა. კრიწები სარწმუნოებით მუსლიმი სუნიტები არიან. შემორჩენილი იყო მუსლიმანური რწმენა-წარმოდგენებიც.

40. ბუდუხები

ბუდუხები აზერბაიჯანის შაჰდაღის მთებში მცხოვრები მცირერიცხოვანი ხალხია. ადმინისტრაციულად ბუდუხების სოფელი ბუდუხი ყუბის რაიონს ეკუთვნის. ბუდუხები აზერბაიჯანის ბარის რამდენიმე სოფელშიც ცხოვრობენ, სადაც მთიდან გვიან არიან გადასახლებული. ბუდუხები საბჭოთა პერიოდში ცალკე ეთნოსად არ აღირიცხებოდნენ; მათ აზერბაიჯანელებად წერდნენ. დღეს ბუდუხების რაოდენობა დაახლოებით 3 ათასი კაცია. 1886 წლის საოჯახო სიების თანახმად, სოფელ ბუდუხში 369 კომლი იყო აღრიცხული. მათი რაოდენობა კი 2625 კაცს შეადგენდა. 1910 წლის “კავკაზსკი კალენდრის” მიხედვით, სოფ. ბუდუხში 2165 კაცი მკვიდრობდა, თუმცა ისინი ლეზგიებისადმი იყვნენ მიკუთვნებულნი. ბუდუხური ენა კავკასიურ ენათა ლეზგიურ ჯგუფს მიეკუთვნება. ის უმწერლობო ენაა. ბუდუხურ ენას დიალექტები არა აქვს, გენეტიკურად ახლოსაა კრიწულ ენასთან. 1950-იან წლებში ბუდუხში თუ 500 კომლი იყო, დღეს მათი რაოდენობა მხოლოდ 50-ის ფარგლებშია. ამას გზების ცუდი მდგომარეობით ხსნიან. სოფელში აღარც ერთი მაღაზია აღარაა. პროდუქტების საყიდლად 50-კილომეტრიან უგზოობის გადალახვა უხდებათ. ინტერნეტ-საიტებზე არსებულ წერილებში სინანულია გამოთქმული იმის შესახებ, რომ ბუდუხების ძველი ტრადიციები და ენა არავის აინტერესებს.

ბუდუხების ძირითადი სამეურნეო საქმიანობა მეცხოველეობა იყო. სოფელ ბუდუხის ირგვლივ მდიდარი სამოვრები და სათიბები არსებობდა. უპირატესობას მეცხვარეობას ანიჭებდნენ. 1929 წელს სოფელ ბუდუხში 11 220 სული ცხვარი ჰყავდათ. ისინი ცხვარს ამთაბარებდნენ. მიწათმოქმედებას დამხმარე ხასიათი ჰქონდა. ქსოვდნენ ფარდაგებს, ხალიჩებს, წინდებს, გრძელყელიან წინდებს. ბუდუხი ექვსი უბნისაგან შედგებოდა.

ბუდუხი ერთ სასოფლო თემს წარმოადგენდა. ქორწინება მშობლების ნება-სურვილის თანახმად ხდებოდა. იცოდნენ გამოსასყიდის გადახდა. ქორწინება ენდოგამიური იყო. უპირატესობას ანიჭებდნენ კუზენურ ქორწინებებს. XIX-XXსს-ის მიჯნაზე ქალებისათვის საქორწინო ასაკი 14-15 წლით იყო განსაზღვრული, კაცებისათვის _ 18-20 წელი. დანიშნული ახალგაზრდები ხშირად 3-5 წლის შემდეგ ქორწინდებოდნენ. ამ ხნის განმავლობაში კაცის მხარე ყველა დღესასწაულზე ქალის ოჯახს საჩუქრებს უგზავნიდა. დანიშნული გოგონა საქმროს ნათესავებისაგან თავს საგულდაგულოდ მალავდა. უფროსი ძმის გარდაცვალების შემთხვევაში, უცოლო უმცროსი ძმა ვალდებული იყო ქვრივზე დაქორწინებულიყო. იგივე წესი ვრცელდებოდა დაქვრივებულ მამაკაცზე _ ის ცოლის გაუთხოვარ უმცროს დაზე ქორწინდებოდა.

ბუდუხები მუსლიმი სუნიტები არიან. შემორჩენილი იყო წარმართული რწმენა-წარმოდგენებიც.

41. თალიშები

თალიშები სამხრეთ კავკასიის და აზერბაიჯანის უკიდურეს სამხრეთ-აღმოსავლეთში მცხოვრები ძირძველი ეთნოსია. თალიშები აზერბაიჯანის მოსაზღვრე ირანშიც ცხოვრობენ. ბოლო შეფასებითი მონაცემებით, ირანში თალიშების რაოდენობას 100 ათას კაცს ანგარიშობენ. რაც შეეხება აზერბაიჯანში თალიშების ეთნოდემოგრაფიულ მონაცემებს, აქ დიდი გაურკვეველობაა. საბჭოთა პერიოდში, 1959, 1970, 1979 წლების მოსახლეობის აღწერებში თალიშები, როგორც დამოუკიდებელი ეთნიკური ერთეული, საერთოდ არ აღრიცხეს. ისინი აზერბაიჯანელებს მიაკუთვნეს. 1989 წელს ოფიციალური სტატისტიკური მონაცემებით, თალიშების რაოდენობა 21,2 ათასი იყო, 1999 წელს კი 67,8 ათასი. 10 წელიწადში ასეთი მატება წარმოუდგენელია. აქედან გამომდინარე, ფაქტია, რომ აზერბაიჯანის ხელისუფლებამ 1989 წელსაც მათი დიდი რაოდენობა აზერბაიჯანელებად ჩაწერა. სხვადასხვა ინტერნეტ-საიტების მიხედვით, დღეს აზერბაიჯანში თალიშების რეალური რაოდენობა 200 ათასი კაციდან 250 ათას კაცამდე მერყეობს. ინტერნეტ-საიტებზე ისიც არის აღნიშნული, რომ XIXს-სა და განსაკუთრებით XXს-ში მოხდა ეთნიკური თალიშების მნიშვნელოვანი ნაწილის იდენტობის შეცვლა. ისინი რეალურად როგორც ენით, ისე კულტურით აზერბაიჯანელებად იქცნენ. 1886 წლის საოჯახო სიებით, ბაქოს გუბერნიის ლენქორანის მაზრაში თალიშების რაოდენობა 40.510 კაცი (6.612 ოჯახი) იყო, რაც აღნიშნულ მაზრაში მთელი მოსახლეობის 46,2%-ს შეადგენდა. მთლიანად ბაქოს გუბერნიაში აღნიშნულ დროს თალიშების პროცენტული რაოდენობა 7-ზე მეტი იყო. 1859-1864 წლების მონაცემებით, ლენქორანის მაზრაში 34.444 თალიში იყო აღრიცხული, 1880 წელს _ 39.186. 1897 წლის პირველმა საყოველთაო საიმპერიო აღწერამ მხოლოდ 34.991 თალიში დააფიქსირა. 1921 წელს მათი რაოდენობა 66.206 იყო, 1926 წელს _ 77,3 ათასი, 1939 წელს _ 97,5 ათასი.

თალიშების თვითსახელწოდებაა **თოლიშ**. თალიშები ინდოევროპულ ენათა ოჯახის დასავლურ-ირანული ჯგუფის თალიშურ ენაზე ლაპარაკობენ. დამწერლობა ლათინური გრაფიკით 1928 წელს შეიქმნა. რამდენიმე წლის განმავლობაში თალიშურ ენაზე გამოცემოდა 19 ბეჭდვითი გამოცემა. 1930-იანი წლების ბოლოს თალიშურ ენაზე ყველა გამოცემა შეწყდა. უკანასკნელი წლების განმავლობაში თალიშურ ენაზე წიგნებისა და გაზეთების გამოცემა განახლდა. სოფლებში, სადაც ეთნიკური თალიშები ცხოვრობენ, შემოიღეს თალიშური ენის სწავლება. ყველა თალიში ორენოვანია. ისინი თალიშურ ენასთან ერთად აზერბაიჯანულ ენასაც თანაბრად ფლობენ.

თურქული ტომების შემოჭრამდე (XI-XIIIსს.) თალიშები თავიანთი ეთნიკური ტერიტორიის სრული ბატონ-პატრონები იყვნენ. სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ თალიშების განსახლების არეალი ჯერ ძველი სახელმწიფოს _ მიდიის შემადგენლობაში, შემდეგ კი სპარსეთის სახელმწიფოს შემადგენლობაში შედიოდა. XVIIს-ის დასაწყისიდან თალიშების მხარე სეფევიდების სახელმწიფოს შემადგენელი ნაწილი იყო. თალიში ფეოდალები ყოველთვის შაჰების აქტიური მხარდამჭერები იყვნენ. თალიშის პროვინციას შაჰის მიერ დანიშნული ადგილობრივი მმართველები ხელმძღვანელობდნენ. მაგრამ იმის გამო, რომ ლენქორანი ცენტრისაგან საკმაოდ დაშორებული იყო, შემდგომში შაჰის ხელისუფლებამ ლენქორანი გილიანის ოლქს შეუერთა (გილიანელები ეთნიკურად და ენობრივად თალიშებთან ძალიან ახლოს არიან). სამეცნიერო ლიტერატურაში ისიც არის აღნიშნული, რომ XVIIIს-ის ბოლოდან ჩამოყალიბდა თალიშის სახანო. 1747 წელს ნადირ-შაჰის მკვლევლობის შემდეგ, თალიშის სახანომ დამოუკიდებლობა მოიპოვა. სახანოს ტერიტორია

დღევანდელი აზერბაიჯანის მთელ სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილს მოიცავდა. სახანოს დედაქალაქი იყო ლენქორანი. იმდროინდელი ლენქორანი კულტურულ და სავაჭრო ცენტრად იქცა. ამ დროისათვის თალიშის სახანოში ექვსი რაიონი შედიოდა: ლენქორანის, ასტარის, ზუვანდის (ახლანდელი ლერიკი), სებიჩანის (ახლანდელი პრიშიბი), ვერკადუზის (ახლანდელი იარდიმლის რაიონი) და ბილასუვარის. XVIII-ის შუა ხანებში ლენქორანში გარა ხანმა ხანის სასახლე, მეჩეთი, საქალაქო აბანო, ბაზრობა, ქარვასლა ააშენა. 1795 წელს ლენქორანში აღა-მახმად ხანი შემოიჭრა. ამავე დროიდან დაიწყო თალიშის სახანოს დაახლოება რუსეთთან. 1802 წლის დეკემბერში თალიშის სახანო რუსეთის უმაღლესი მფარველობის ქვეშ გადავიდა. 1809 წელს ლენქორანში ირანის შაჰის არმია შეიჭრა. მოსახლეობამ ქალაქი დატოვა და კუნძულ სარის შეაფარა თავი. 1814 წელს ქალაქში რუსეთის არმია შეიჭრა. 1813 წლის 12 სექტემბერს რუსეთსა და ირანს შორის დაიდო გულისტანის საზავო შეთანხმება. ამ ხელშეკრულებით საფუძველი ჩაეყარა სპარსეთის აზერბაიჯანის პროვინციის ორ ნაწილად გაყოფას და თალიშის მიწა ორ დამპყრობელს შორის იქნა განაწილებული. თალიშის სახანო სხვა სახანოებთან ერთად რუსეთმა შეიერთა. ჰასან ხანის გარდაცვალების შემდეგ, 1826 წელს თალიშის სახანო ლიკვიდირებულ იქნა.

მეცნიერებაში არის მოსაზრება, რომ თალიშები ირანულენოვანი კადუსების შთამომავალნი არიან. ამავე დროს, იმასაც აღნიშნავენ, რომ თალიშების ეთნოგენეზში მონაწილეობდნენ კავკასიურენოვანი ტომებიც. თალიშების გეოგრაფიული მდგომარეობა კი ყველა მეცნიერს აფიქრებინებს, რომ ისინი ძველი მიდიიდან წარმომავლობენ. პირველად ამის შესახებ მოსაზრება ვ. ლეგობიტოვმა (1836წ.) გამოთქვა. მანვე აღწერა თალიშების მატერიალური კულტურა (განსაკუთრებით, საცხოვრებელი სახლები). აღნიშნა, რომ თალიშების საჭმელი მრავალი კერძისაგან შედგება, რომელთა შორის საყვარელ საჭმელად ფლავი ითვლება, რომ მათ ძალიან უყვართ ტკბილეულობა. თალიშების ეთნოგრაფიულ ყოფას შემდეგ პ. რისი შეეხო. ის აღნიშნავდა, რომ მოხუცთა გადმოცემით, ძველად თალიშურ ენაზე ლენქორანის ჩრდილოეთითაც ლაპარაკობდნენ. მის დროს კი თალიშური ენა 142 სოფელში იყო გაბატონებული. თალიშების ტანსაცმელი პ. რისის განსაზღვრით, თითქმის არაფრით განსხვავდებოდა მეზობელ აზერბაიჯანელთა ტანსაცმლისაგან. ეს ავტორი იმასაც წერს, რომ თალიშები პურს არ აცხობენ. როგორც კეთილსინდისიერი მუსლიმები, სასმელებიდან ისინი მხოლოდ წყალს სვამენ. ჭამენ დღეში სამჯერ იატაკზე. თითოეული მათგანი იატაკზე დადებული სინიდან ხელით იღებდა საჭმელს. პ. რისი თალიშებს ახასიათებდა როგორც სტუმართმოყვარე, უანგარო, არამეომარ ხალხს. XIX-ის მეორე ნახევარში თალიშების შესახებ გამოკვლევის ავტორი დ. კისტენოვი წერდა, რომ თალიშები ეთნოგრაფიული თვალსაზრისით ერთგვაროვანი ხალხი არ არის. საკუთრივ თალიშებს გარდა, ის მათ რამდენიმე ეთნოგრაფიულ ჯგუფს ასახელებდა (პორნაიმები, ალარები, ორატლინები, ზუვანდები). მისი დაკვირვებით, თალიშების ოჯახი პატრიარქალური ტიპის იყო.

თალიშების მეურნეობის ძირითადი დარგი მიწათმოქმედება იყო. მისდევდნენ მესაქონლეობას, მეფუტკრეობას და მეთევზეობას. გამოყვანილი ჰქონდათ ბრინჯის ორმოცდაათადე სახეობა. აქედან გამომდინარე, საკვებში პირველი ადგილი ბრინჯის კერძებს ეკავა. სახვნელ მიწათმოქმედებას (პურეული კულტურების მოყვანას) წამყვანი ადგილი მხოლოდ მთასა და მთისწინეთში ეკავა. ბახჩეული და ბოსტნეული კულტურები დაბლობში მოყავდათ. თალიშთა ქვეყანაში 26 ჯიშის ნესვი და ათი ჯიშის საზამთრო იყო გავრცელებული. ბრინჯის მაღალი მოსავლის მისაღებად, თალიშები მიწას ექვსჯერ ამუშავებდნენ, თანაც ექვსივე შემთხვევაში სხვადასხვა, შესაბამისი იარაღით. მოსახლეობის სამეურნეო ყოფაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა მეაბრეშუმეობას, მევენახეობას. მეცნიერებს თალიშების სამეურნეო ყოფის შესწავლამ შემდეგი დასკვნის გამოტანის საშუალება მისცა – XIX-სა და XX-ის დასაწყისში თალიშები მაღალი სამიწათმოქმედო კულტურის მატარებელნი იყვნენ არა

მხოლოდ თავიანთი განსახლების არეალში, არამედ მთელ აზერბაიჯანში. სამიწათმოქმედო მეურნეობაში თალიშები გამოიყენებდნენ თვითმყოფად და ტრადიციულ ხელის იარაღსა და სახვნელებს.

თალიშებს დაბლობში საცხოვრებელ სახლებს გარდა აშენებული ჰქონდათ დროებითი საზაფხულო საცხოვრებლები – “ლემ”. ლემებს ეზოებში აგებდნენ და გათვალისწინებული იყო სინესტისა და კოლოებისაგან თავდასაცავად. ზაფხულის სიცხეების დროს, ოჯახის ყველა წევრი სახლს ტოვებდა და ლემში სახლდებოდა, რადგან ის უფრო ზევით იდგა, ვიდრე სახლი. ლემებს ჩვეულებრივ ორსართულიანებს აშენებდნენ კედლების გარეშე. ცხოვრობდნენ მხოლოდ მეორე სართულზე. თალიშებს ავეჯი არ ჰქონდათ.

თალიშებს ჰქონდათ მდიდარი და თავისებური კვების კულტურა. თალიშების ძირითადი საჭმელი იყო მოხარშული ბრინჯი, რომელსაც “ფლო”-ს უწოდებდნენ. თალიშებს ფლავის 20-მდე სახეობა ჰქონდათ, რომლებიც შესაკაზმავი საშუალებებით განსხვავდებოდნენ. იცოდნენ ფლავი მოხარშული ხორცი, ქათმით, იხვით, ქიშმიშით, გოგრით, ოსპით, რძით და ა.შ. ძალიან უყვარდათ ფქვილისაგან გამომცხვარი ტკბილეულობა. ყოველდღე მიირთმევდნენ რძის პროდუქტებს, სხვადასხვაგვარ მწვანილეულს. არ სვამდნენ სპირტიან სასმელებს. რადგანაც თალიშებში ძალიან განვითარებული იყო მეფუტკრეობა, მათი კვების რაციონში დიდი ადგილი თავლს ეკავა.

თალიშებს შექმნილი ჰქონდათ მრავალფეროვანი შინამრეწველობა. შეიძლება დავასახელოთ: ხის დამუშავება, ქარგვა, ქსოვა, ლითონის დამუშავება, მეთუნეობა, ჭილოფების დამზადება. ჭილოფებს ძირითადად ქალები ამზადებდნენ. კალათებს და გოდრებს კი კაცები წნავდნენ.

თალიშთა ოჯახი მონოგამიური იყო. ქორწინება ძირითადად ენდოგამიური იყო, თუმცა მას ხშირად არღვევდნენ. ხშირი იყო კუზუნური ქორწინებები. ცხოვრობდნენ როგორც დიდ, ისე პატარა ოჯახებად. ოჯახის უფროსი მამაკაცი იყო, მისი სიტყვა კანონი იყო ოჯახის ყველა წევრისათვის. აჩენდნენ ბევრ ბავშვს. მეორე ცოლს მხოლოდ იმ შემთხვევაში შეირთავდნენ, თუ პირველი ცოლისაგან ბავშვები არ უჩნდებოდათ. ამ შემთხვევაში პირველი ცოლი ქმარს მეორე ცოლის შერთვის ნებას აძლევდა. ქორწილი რამდენიმე დღე გრძელდებოდა და მასში არა მხოლოდ ნათესავები, არამედ ყველა თანასოფლელი ღებულობდა მონაწილეობას. ქორწილში ტრადიციულ სიმღერებს ქალები ასრულებდნენ. მართალია, თალიშებში ფეოდალური ურთიერთობა მრავალი საუკუნის მანძილზე არსებობდა, მაგრამ მათ შორის ჯერ კიდევ XIX-ის ბოლოსა და XX-ის დასაწყისამდე შემორჩენილი იყო სისხლის აღების წეს-ჩვეულება. შემორჩენილი იყო მუსლიმამდელი რწმენა-წარმოდგენებიც: მაგიური ქმედებები, “წმინდა ადგილების” – ქვების, ხეების, საფლავების თაყვანისცემა.

42. უდიები

უდიები კავკასიის ერთ-ერთი ძველი მკვიდრი ეთნოსია. ცხოვრობენ სამხრეთ კავკასიის ორ სახელმწიფოში – აზერბაიჯანსა და საქართველოში. აზერბაიჯანში მკვიდრობენ სოფელ ნიჯსა და რაიონულ ცენტრ ვართაშენში (ახლა ოღუზი), საქართველოში – ზინობიანში (საბჭოთა ხელისუფლების დროს ერქვა ოქტომბერი). საქართველოს ყვარლის რაიონის სოფელ ზინობიანში უდიები 1920-1922 წლებში ვართაშენიდან გადმოსახლდნენ. მათი აქ გადმოსახლების მიზეზი აზერბაიჯანელებისა და სომხების ურთიერთდაპირისპირება ყოფილა. უდანაშაულო უდიები ხშირად სისხლიანი დაპირისპირების მსხვერპლნი ყოფილან. ამის გამო, სოფლის თავკაცმა ზინობი სილიკაშვილმა მშვიდობიანი თავშესაფარი საქართველოში იპოვა და თავისი თანასოფლელები აზერბაიჯანის მოსაზღვრე საქართველოს ყვარლის რაიონში დაასახლა. ბუნებრივი თვალსაზრისით, უდიების ახალი საცხოვრისი

ადრინდელი საცხოვრისისაგან დიდად არ განსხვავდებოდა. უდიებს აქ მუხნარი ტყე გაუკაფავთ და ახალი სოფელი დაუარსებიათ. ზინობიანი კი გადმოსახლების ინიციატორის ზინობის პატივსაცემად უწოდებიათ. ამას გარდა, უდიები დღეს ცხოვრობენ აგრეთვე რუსეთის ფედერაციის როსტოვის ოლქსა და კრასნოდარის მხარეში (ჩრდილო-დასავლეთი კავკასია). აქ უდიელთა მიგრაცია ძირითადად 1980-იან წლებში მოხდა და როგორც სამეცნიერო ლიტერატურაშია აღნიშნული, ეს მიგრაცია დღესაც გრძელდება. რუსეთის ფედერაციაში საქართველოდან მიგრირებული უდიებიც ცხოვრობენ.

სხვადასხვა მონაცემებით, დღეს უდიების რაოდენობა 7 ათასიდან 8 ათასამდეა. უდიების დაახლოებით 80% სოფელ ნიჯში ცხოვრობს (5.400 კაცი ნიჯში და 700 – ვართაშენში. უკანასკნელი მონაცემებით ვართაშენში ანუ დღევანდელ ოლუზში მხოლოდ 100-მდე უდიელი დარჩა). სოფელ ზინობიანში უდიების რაოდენობა დაახლოებით 300 კაცია. 1989 წელს რუსეთის ფედერაციაში 1,1 ათასი უდიელი იყო აღრიცხული.

1886 წლის საოჯახო სიებით აზერბაიჯანში (ელისავეტპოლის გუბერნიის ნუხის მაზრაში) უდიები 7.201 სულს შეადგენდნენ. სოფელ ნიჯში მათი რაოდენობა 4.553 სული იყო. ნიჯის სასოფლო საზოგადოების სოფელ მელიკში 198 სული უდიელი ცხოვრობდა. ვართაშენში 2.362 უდიელი იყო აღრიცხული. ამას გარდა, როგორც ზემოთ დასახელებული აღწერით ირკვევა, უდიები მკვიდრობდნენ აგრეთვე ელისავეტპოლის გუბერნიის ყაზახის მაზრის სოფელ ყირზენეში (160 სული). ყირზენის მკვიდრი უდიები გვიან გასომხებულან. ყირზენელი სომხების უდიური წარმომავლობის შესახებ ზ. იამპოლსკიც მიუთითებდა. როგორც ირკვევა, ყირზენელებს დღესაც ახსოვთ, რომ მათი წინაპრები უდიები იყვნენ და უდიურ ენაზე ლაპარაკობდნენ. სხვა მონაცემებით, ყირზენის მოსახლეობა, სანამ სომხურენოვანი გახდებოდა, დიდი ხნის განმავლობაში ორენოვანი (უდიურ-სომხური) იყო. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ყირზენის მოსახლეობა 1886 წელს უდიებად იყო ჩაწერილი. 1910 წლის “კავკასიის კალენდარი” კი მათ სომხებად მოიხსენიებს. როგორც თ. შარაბიძემ (მისკალიშვილმა) გაარკვია, უდიების 45 კომლი სოფელ მირზაბულეშიც (ნუხის მაზრა, ახლანდელი შექის რაიონი) მკვიდრობს. 1886 წელს მირზაბულელი უდიები სომხებად იყვნენ აღრიცხული. კავკასიაში რუსეთის შემოსვლის დროს, უდიებს უცხოვრიათ აგრეთვე შექის რაიონის სოფელ ბუმსა და სოფელ სულთნუხაში. 1886 წლის აღწერით, ამ ორი სოფლის მოსახლეობა გათურქებული იყო. XIXს-ის 90-იან წლებში დაწერილი მ. ბეჟანოვას სტატიის მიხედვით, დასავლეთ აზერბაიჯანში არცთუ ისე დიდი ხნის წინ სხვადასხვა სოფელში იყვნენ მოხუცები, რომლებმაც უდიური იცოდნენ. საერთოდ, აზერბაიჯანის ჩრდილო-დასავლეთის სამი რაიონის (შექის, ოლუზის, ყაბალის) აზერბაიჯანულ მოსახლეობაში მეცნიერები ძველ ალბანელთა (უდიელთა) სუბსტრატულ ფენას ხედავენ. სხვადასხვა წყაროებით, XIXს-ის დასაწყისში უდიები ცხოვრობდნენ აგრეთვე სოფლებში: ვარდანლიში, ბაიანში, ქიშში. თანამედროვე ყაბალის რაიონის რიგ სოფლებში ცხოვრობდნენ მუსლიმები, რომლებიც თავს აზერბაიჯანის თათრებად გაიაზრებდნენ, მაგრამ ჯერ კიდევ იცოდნენ უდიური ენა.

1988 წლის შემდეგ რუსეთში მიგრირებული უდიების უმრავლესობას აზერბაიჯანში (განსაკუთრებით სოფ. ნიჯში) შენარჩუნებული აქვთ საცხოვრებელი სახლები.

უდიური ენა კავკასიურ ენათა ოჯახის ნახურ-დაღესტნური ჯგუფის ერთ-ერთი ენაა. აზერბაიჯანში მცხოვრები უდიები ფლობდნენ სომხურ და აზერბაიჯანულ ენებს. სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნავენ, რომ დღეს უდიელმა ახალგაზრდებმა სომხური ენა უკვე აღარ იციან. საქართველოს სოფელ ზინობიანში მცხოვრებმა უდიებმა კარგად იციან ქართული ენა.

ინტერესმოკლებული არ უნდა იყოს დემოგრაფიული სიტუაცია უდიელთა ძველ სახელმწიფოში – ალბანეთში. მართლია, არაპირდაპირი მაგრამ, ალბათ, მიახლოებითი მონაცემები აქვს მოცემული ზ. იამპოლსკის. მისი გამოანგარიშებით, ძვ.წ. II-ში ალბანეთის ტერიტორიაზე მოსახლეობის რიცხვი 800 ათასს კაცს აღწევდა. IXს-ში ის ერთ მილიონს

შეადგენდა. მასვე აქვს დაანგარიშებული ალბანეთში ინფილტრირებულ უცხო ეთნოსთა (ხაზარების, არაბების, თურქი-ოღუზების, მონგოლების) რაოდენობა. VII-VIIIსს-ში აქ შემოსული ხაზარების რაოდენობა 12 ათას კაცს მოიცავდა. 1025 წელს აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე ჩამოსახლებულა ოღუზთა 40 ათასი ოჯახი. 1070 წელს თურქ-სელჯუკთა სულთნის _ ალფარსლანის შემოსევისას, მისი ლაშქარი 15 ათასი კაცისაგან შედგებოდა. აქედან გამომდინარე, მეცნიერთა დასკვნით, დღევანდელ აზერბაიჯანელებში უფრო მეტნი არიან ძველ ალბანელთა ფიზიკური მემკვიდრეები, ვიდრე თურქული წარმოშობისანი. ჩვენ ეს მოსაზრება გასაზიარებლად მიგვაჩნია.

უდიები ქრისტიანები არიან. სოფელ ვართაშენისა (დღევანდელი ოღუზი) და საქართველოს სოფელ ზინობიანის მკვიდრი უდიები მართლმადიდებლობას მისდევენ, ნიჯელები _ მონოფიზიტობას. ნიჯელი უდიების სარწმუნოებაც თავის დროზე მართლმადიდებლობა უნდა ყოფილიყო და მათ სომხურ-გრიგორიანული აღმსარებლობა გვიან მიიღეს, რამაც მათი იდენტურობის შენარჩუნება განაპირობა. საყურადღებოა, რომ ნიჯელების წარმოდგენითაც, მათი წინაპრები აღმსარებლობით მართლმადიდებლები იყვნენ. შიფნერის ცნობით, XIXს-ში უდიებში შემონახული იყო გადმოცემა XVს-ის ქართველი მქადაგებლის _ იოანეს მოღვაწეობის შესახებ. ნიჯელ უდიებს მონოფიზიტობა XVIIს-ის შემდეგ უნდა მიეღოთ, მას შემდეგ, რაც აღმოსავლეთ კახეთში (დღევანდელი აზერბაიჯანის პროვინცია _ საინგილო ანუ ზაქათალას, ბელაქნის და კახის რაიონები), ქართველი მართლმადიდებელი მოსახლეობა უკიდურესად შემცირდა და მართლმადიდებლების ადგილი აქ მუსლიმებმა დაიკავეს. სამეცნიერო ლიტერატურაში ისიცაა აღნიშნული, რომ რუსეთის სამხრეთ კავკასიაში შესვლის პერიოდისათვის, უდიები მხოლოდ ნომინალური ქრისტიანები იყვნენ და ქრისტიანობაზე მათ ერთგვარი ბუნდოვანი წარმოდგენაც ჰქონდათ. მღვდელმსახურების გარეშე დარჩენილი მრევლისათვის ეს ბუნებრივი მოვლენა იყო. ქრისტიანული სარწმუნოების კრიზისი ალბანეთში VIIIს-ის შემდეგ დაიწყო. აქ ნელ-ნელა ფეხს იკიდებდა მაჰმადიანობა. არაბული წყაროები X და XIსს-ში პარტავსა და ყაბალაში მეჩეთების არსებობაზე მიუთითებენ. ისლამიზაცია შექის (შაკის) სამთავროს მოსახლეობასაც შეეხო (რომლის ტერიტორიაზეცაა ნიჯი და ვართაშენი). თუმცა, X-XIსს-ში ამ პროვინციის მოსახლეობის უმეტესობა კვლავ ქრისტიანი იყო. სოფელ ვართაშენში ერთ-ერთი მართლ-მადიდებლური ეკლესია 1822 წელს აუგიათ, რომელიც წმინდა ელისეს სახელობისაა (წმინდა ელისე IIს-ში ალბანეთში, უტიკის ტერიტორიაზე ქრისტიანობას ქადაგებდა). ის მართლმადიდებელ უდიელს, პეტრე სილიკოვს აუშენებია, რომლის შთამომავლობასაც სომხურ-გრიგორიანული სარწმუნოება (მონოფიზიტობა) მიუღია. ამას კი მუდმივი და დაუსრულებელი კამათი გამოუწვევია მართლმადიდებელ ქრისტიანებსა და მონოფიზიტებს შორის. XXს-ის 30-იან წლებში უდიებით განსახლებულ ტერიტორიაზე საბჭოთა ხელისუფლებამ ქრისტიანული ეკლესიები დახურა. ამ ფაქტს უარყოფით მომენტთან ერთად დადებითი მნიშვნელობაც ჰქონდა, რადგან ნიჯელ და ვართაშენელ უდიებს შორის რელიგიურ ნიადაგზე დაპირისპირება მოისპო და მათ შორის შეწყვეტილი საქორწინო ურთიერთობაც აღდგა.

ზემოთ აღვნიშნეთ, რომ უტიკის ტერიტორიაზე ქრისტიანობის გავრცელება IIს-ში დაიწყო. მისი ქადაგება ამ დროს მოციქულ ელისეს (ელიშეს) მიეწერება, რომელსაც ეკლესია გიშში (გისში) აუშენებია. ორი მომდევნო ეკლესიისათვის ამარასის გავარსა და ქ. ცრიში (უტიკი) _ საფუძველი შესაბამისად წმინდა გრიგოლ სომეხსა (განმანათლებელს) და მის შვილიშვილს გრიგორისს ჩაუყრიათ. Vს-ის ბოლოს ალბანეთის ეკლესიას უკვე თავისი არქიეპისკოპოსი ჰყავდა (რეზიდენცია ქალაქ პარტავბარდავში) და რვა ეპარქია (პარტავის, ყაბალის, გარდ-მანის, შექის, ფაიტაკარანის, ამარასის და სხვ.).

ალბანეთის ეკლესია მეზობელი სომხების იდეური გავლენის ქვეშ იმყოფებოდა. ამიტომ ისიც ქალკედონის კრების წინააღმდეგ გამოდიოდა. ვალარაშაპტის (491წ.) და დვინის (527წ.) კრებებზე, რომელზედაც გაკიცხეს ქალკედონის კრება, და დაამტკიცეს სომხური სარწმუნოება, აღვანებიც (ალბანებიც) ესწრებოდნენ.

VIII-ის დასაწყისში ალბანეთის ეკლესიამ ავტოკეფალია (დამოუკიდებლობა) დაკარგა და სომხური ეკლესიის შემადგენლობაში შევიდა. ფორმალურად, აღვანეთის კათოლიკოსატმა (რეზიდენცია განძასარში, მთიან ყარაბაღში) XIX-ის შუა ხანებამდე იარსება, შემდეგ გააუქმეს და შესაბამისად სომხური ეკლესიის მრევლი უშუალოდ ექმიაძინის კათოლიკოსატს დაუქვემდებარეს (ადერბეჯანისა და არცახის ეპარქიები). უდიელთა ზოგიერთი ჯგუფი მართლმადიდებლობის მიმდევარი იყო, რამაც მათ გასომხებისაგან თავის დაღწევის საშუალება მისცა.

ალბანეთის (არანის, რანის) ქრისტიანული სამწყსო VIII-ის შემდეგ ღრმა კრიზისს განიცდიდა, რაც ძირითადად რეგიონის ისლამიზაციასთან იყო დაკავშირებული. ქრისტიანი მოსახლეობის ხვედრითი წილი თანდათან მცირდებოდა. შექის სახანო, რუსეთის შემადგენლობაში შესვლის მომენტისათვის, ძირითადად უკვე მუსლიმური იყო. უდიელთა განსახლების ტერიტორიაზე 1930-იან წლებში საბჭოთა ხელისუფლებამ ყველა ეკლესია დახურა. ვართაშენის მართლმადიდებელი ეკლესია მუზეუმად გადააკეთეს. აქაური სომხური ეკლესია ჯერ კიდევ შემორჩენილია, მაგრამ სომხური სასაფლაო იავარქმნილია. ნიჯში შემორჩენილია სამი უმოქმედო ეკლესია. რუსეთში გადასახლებული უდიელები თავს რუსეთის მსართლმადიდებელი ეკლესიის მრევლად მიიჩნევენ.

მართალია, უდიელები ქრისტიანები არიან, მაგრამ მათ შორის ბოლო დრომდე შემორჩენილი იყო ტრადიციული რწმენა-წარმოდგენებიც. აღდგომის მეორე დღეს უდიელებს წესად აქვთ სასაფლაოზე გასვლა. თან კი ფლავი, ტკბილეულობა და ხილი მიაქვთ. ამ დღეს როგორც მართლმადიდებელი, ისე მონოფიზიტი მღვდლები ყველა საფლავს აკურთხებდნენ. აღდგომის მესამე დღეს კი წმინდა ელისეს ხსენების საეკლესიო დღესასწაული მოდიოდა. წმინდა ელისეს მონასტერი, რომელიც მაღლობზეა გაშენებული, დაფარულია დიდი ხეებით. ეს ხეები მიჩნეულია წმინდა ხეებად. აქ არა მხოლოდ ვართაშენის, არამედ ახლო-მახლო მცხოვრები სომხური მოსახლეობაც მოდიოდა. მლოცველები არა მარტო ხატებს ეთაყვანებოდნენ და სანთლებს ანთებდნენ, არამედ შესაწირად ცხვარიც მიჰყავდათ. ვართაშენის ახლოს ყოფილა წმინდა ადგილი, რომელსაც უდიელები წმინდა გიორგის სახელს უკავშირებენ. აქ ლოცულობდნენ როგორც მართლმადიდებლები, ისე გრიგორიანელები (მონოფიზიტები). “წმინდა გიორგის” სალოცავში ყოველ კვირას ლოცულობდნენ. განსაკუთრებული ხალხმრავლობით ის ფერიცვალების დღესასწაულზე გამოირჩეოდა. დღესასწაულის დღეს ვართაშენელი გოგონები ხელებს ინით იღებავდნენ, კრეფდნენ ხილს და მინდვრის ბალახებისაგან ჯვრებს წნავდნენ (აკეთებდნენ). განთიადისას ხილი, რომელზედაც ყვავილების ჯვარი იდო, ნაცნობებსა და ნათესავებთან მიჰქონდათ.

ვართაშენში ყოფილა ნახევრად დანგრეული მართლმადიდებლური ეკლესია “კიკვე გერეც” (პატარა ეკლესია) და “კალა ტიტკ” (ყვავილების ტაძარი). უდიელებში შემორჩენილი იყო წინაპრის კულტი, კერის კულტი. მ. ბეჟანოვის მიხედვით, სოფელ ვართაშენის ზემო ნაწილში (უბანში) დიდი ჭადრის ხე იდგა, რომელიც წმინდა ხედ ითვლებს; მის ქვეშ სანთლებს ანთებდნენ და შესაწირს სწირავდნენ. წმინდა ხის გარშემოწერილობა 32 არშინი (=23 მეტრი) ყოფილა. წმინდა ჭადრის ხის შესახებ უდიელებში შემდეგი გადმოცემა ყოფილა დაცული. მაჰმადიანებისაგან (თათრებისაგან) შევიწროებული უდიელები ქრისტიანულ რიტუალებს ფარულად ასრულებდნენ. მაჰმადიანების თავდასხმის მოლოდინში ქრისტიანმა უდიეებმა სახარება მიწაში ჩაფლეს. უდიეებს ეს ადგილი რომ არ დაეკარგათ (სადაც წმინდა წიგნი მიწაში ჩაფლეს), იმ ადგილას ჭადრის ხე დარგეს, რომელიც შემდეგ სალოცავ ხედ იქცა. ჭადარს

უდიები არა მარტო მწვანე ტოტებს, არამედ გამხმარსაც არ მოატყებდნენ. ხმელ ტოტებს კი აგროვებდნენ და მსხვერპლშეწირვის დროს იყენებდნენ.

მ. ბეჟანოვისა და სხვა მეცნიერთა მოწმობით, უდიებით განსახლებულ ნუხის (შექის) მხარეში ქრისტიანობის ოდესღაც ფართოდ გავრცელების დამადასტურებელია დღეს აზერბაიჯანულ სოფლებში მრავლად არსებული ნაეკლესიარები.

მანამ, სანამ უდიელთა ეთნოგრაფიულ ყოფას შევეხებით, მათი ისტორიის ძირითადი მომენტები უნდა აღვნიშნოთ. კარგა ხანია მეცნიერები ფიქრობდნენ, რომ უდიები ძველი ალბანელების შთამომავლები არიან. ზ. ალექსიძის აღმოჩენებმა ეს ვარაუდი დაადასტურა. ალბანეთის სახელმწიფო ძირითადად დღევანდელი აზერბაიჯანის სახელმწიფოს ტერიტორიაზე მდებარეობდა. ის სამხრეთ კავკასიაში ეგრის-ქართლისა (ლაზიკა-იბერიის) და სომხეთის გვერდით მნიშვნელოვანი პოლიტიკური ერთეული იყო.

ძველი ისტორიიდან ცნობილ სხვა სახელმწიფოთა მსგავსად, ალბანეთიც ეთნიკურად ერთგვაროვანი არ ყოფილა. აქ, ამ სახელმწიფოს ტერიტორიაზე ორ ათეულზე მეტი მონათესავე და არამონათესავე ეთნიკური ერთობა მკვიდრობდა, რომელთაგანაც წამყვანი იყო ოთხი ტომობრივი ერთეული (უტიები, გარდმანელები, გარგარელები და წავდეელები). XIX-XX საუკუნეებში გამოითქვა მასაზრებები, რომ ძველი ალბანელებისაგან დარჩენილი ერთადერთი მემკვიდრეები უდიები (უტიები) არიან. უკანასკნელ წლებში, როგორც აღვნიშნეთ, ზაზა ალექსიძის მიერ სინას მთაზე აღმოჩენილმა ძველი ალბანური დამწერლობის ძეგლებმა და მათი უდიური ენის საშუალებით გაშიფვრამ, ეს ვარაუდი საბოლოოდ გაამართლა და ამ თავალსაზრისით სკეპტიკურად განწყობილ არცთუ მცირერიცხოვან მეცნიერთა მიერ გამოთქმულ საწინააღმდეგო შეხედულებებს არსებობის ყოველგვარი საშუალება მოუსპო. ამდენად, ალბანეთის ისტორია უდიების (უტიების) მცირერიცხოვანი ეთნოსის კუთვნილებაა და როდესაც მათ შესახებ ვსაუბრობთ ამ ხალხის წინაპართა მიერ შექმნილ ისტორიაზეც აუცილებლად უნდა ვისაუბროთ.

სად წავიდნენ დანარჩენი ალბანელები (მონათესავე თუ არამონათესავე ხალხები), რომლებმაც ალბანური (ალვანური) სახელმწიფო, კულტურა შექმნეს? მათი მნიშვნელოვანი ნაწილი, მტერთა ხშირი თავდასხმების შედეგად, გაქრა. საკმაოდ დიდმა ნაწილმა კი სხვა ხალხებში (ეთნოსებში) გააგრძელა სიცოცხლე (სომხებში, აზერბაიჯანელებსა და ნაწილობრივ ქართველებში). ასეთია ეთნიკური ისტორიის დაუნდობელი კანონები. საბედნიეროდ, მაღალი კულტურის შემქმნელი ალბანელების მცირერიცხოვანი ნაწილი ეთნიკური ისტორიის თანმხლებ ამ პროცესებს გადაურჩა და დღეს სოცოცხლეს მცირერიცხოვან უდიებში აგრძელებს, რაც თანამედროვეთ, განსაკუთრებით კი მეცნიერებს, გვამღვს საშუალებას ნათელი წარმოდგენა ვიქონით კავკასიის ალბანების ძველი სახელმწიფოს ეთნიკური რაობის, კულტურის, ენისა და დამწერლობის შესახებ.

წინასწარ შეიძლება ითქვას, რომ უდიები (უტიები) ალბანური სახელმწიფოსა და კულტურის ერთ-ერთი შემქმნელნი იყვნენ და არა ერთადერთნი. ამ პრობლემით ათეულობით მეცნიერი იყო და არის დაინტერესებული. სანამ უდიელთა ეთნოსზე ვისაუბრებთ, მოკლედ შევეხოთ ალბანეთის სახელმწიფოს ისტორიას. ალბანეთის (ალვანეთის, ალუანქის, არრანის) სახელმწიფო ძირითადად მტკვრისა და არაქსის ხეობებში (ამ მდინარეთა ქვემო დინებაში) მდებარეობდა. მკვლევარებს მიაჩნიათ, რომ ალბანეთის სახელმწიფო დღევანდელი აზერბაიჯანის ტერიტორიის გარდა (სომხეთის მიერ ოკუპირებული ყარაბახის ჩათვლით), მოიცავდა მოსაზღვრე დაღესტნის სამხრეთ ნაწილსაც. მისი სამხრეთი საზღვარი მდინარე არაქსზე გადიოდა (არაქსის სამხრეთით ირანული პროვინცია “ატროპატენა” მდებარეობდა). აღმოსავლეთით ალბანეთს კასპიის ზღვა ესაზღვრებოდა, დასავლეთით კი მისი მოსაზღვრე ქართლის (იბერიის) სამეფო იყო. ისევე როგორც სხვა ქვეყნები, კავკასიის ალბანეთის სახელმწიფოც მუდმივად დადგენილ საზღვრებში არასოდეს ყოფილა მოქცეული. მისი

ტერიტორია ხან მცირდებოდა და ხანაც ფართოვდებოდა, რასაც უპირატესად საგარეო ფაქტორი და მეზობელ ქვეყნებთან ურთიერთობა განაპირობებდა. მაგალითად, მკვლევართა ერთი ნაწილი (ა. ბაკიხანოვი, ა. იანოვსკი, ა. კრიმსკი და სხვ.) ალბანეთის შემადგენელ ნაწილად არ მიიჩნევდა მტკვრის სამხრეთით მდებარე ძირძველ ალბანურ მიწა-წყალს, რომელიც არცაზის, ფაიტაკარანის და უტის პროვინციებს მოიცავდა. თუმცა ფაქტია, რომ ალბანური ტომებით, ძირითადად, უტიებით დასახლებული სამხრეთი ნაწილი ხშირად სომხეთის სახელმწიფოს შემადგენლობაში შედიოდა. ალბანეთის დასავლეთი ნაწილი (ქართული საისტორიო წყაროების “ჰერეთი”) უკვე IV-V სს-დან ქართლის (იბერიის) სახელმწიფოს შემადგენლობაში შედიოდა. დასავლეთ ჰერეთის მოსახლეობის ქართიზაცია, როგორც ნ. ბერძენიშვილი ვარაუდობდა, ძალიან ადრე დაწყებულა და ის ახ.წ. IV საუკუნისათვის უკვე დასრულებული იყო (Vs-ში, მეფე ვახტანგ გორგასლის დროს, ჰერეთი სამეფოს ერთ-ერთი საერისთავო იყო; VIIIს-ში ქართველთა მეფე არჩილი შაქში აშენებს ციხე-ქალაქებს). ამრიგად, ქართულ წყაროებში მოხსენიებული ჰერები უკვე ქართველები არიან და ქართული კულტურისა და სახელმწიფოს შექმნაში მეზობელ ქართულ ეთნოგრაფიულ ჯგუფთან – კახელებთან ერთად აქტიურ მონაწილეობას იღებენ. ამიტომაცაა, რომ XVს-მდე ქართულ წყაროებში ჰერეთი და კახეთი და ჰერები და კახები (კახელები) განუყოფელი ცნებებია: “ჰერეთ-კახეთი”, “ჰერ-კახნი”. მეცნიერნი IV-V-VIსს-ით ათარიღებენ არცაზის (მთიანი ყარაბაღის) და უტიქის სამხრეთ ნაწილის (ველის ყარაბაღის) გასომხებას.

ქართულ წყაროებში მთელი ადრე შუა საუკუნეების განმავლობაში ხშირად ახსენებენ ალბანეთის ტერიტორიაზე მდებარე ქვეყნებს: “რანსა” (ი.ე. არრანსა) და “მოვაკანს”, რომლებიც ასევე ქართლის (იბერიის) სახელმწიფოს შემადგენლობაში შემოდიოდნენ, ან კიდევ ხშირად იყვნენ მისი გავლენის ქვეშ. ცნობილია, რომ ალბანეთის არაბული სახელწოდება არის არრანი. გვინდელი, XVIIIს-ის ქართველი ისტორიკოსი (ბ. ეგნატაშვილი) ხაზს უსვამს, რომ მისი თანადროული მაჰმადიანური სახანოების – ყაზახისა და შამშადელუს ადრინდელი სახელწოდება რანიაო. IX-Xსს-ისა და მომდევნო საუკუნეთა წყაროების მიხედვით რანი (არრანი) მდინარე მტკვრისა და მდინარე არაქსის შუამდინარეთის ველის რაიონს (ახლანდელი მილის ველი) მოიცავდა, სადაც სამი ისეთი მნიშვნელოვანი ქალაქი მდებარეობდა, როგორებიცაა პარტავი (ბარდავი), განჯა და ბელაქანი (პაიტაკარანი). ქართული წყაროების მოვაკანი მტკვრის ჩრდილოეთით, ჰერეთის აღმოსავლეთით კასპის ზღვამდე მდებარეობდა (თ. პაპუაშვილი).

გასომხებული ალბანელი (უტიელი) ისტორიკოსი – მოვსეს კალანკატუაცი თავის “ალვანთა ქვეყნის ისტორიაში” ალბანეთის ოთხ ძირითად პროვინციას ასახელებს, რომლებშიც შესაბამისად ოთხი ალბანური მონათესავე ხალხი – უტიელები (უდიელები), გარდმანელები, გარგარელები და წავდიელები მკვიდრობდნენ. მკვლევარებს უჭირთ წავდიელთა განსახლების არეალის ზუსტად მითითება. უტიების (უდიების) განსახლების არეალი მტკვრის მარჯვენა და მარცხენა სანაპიროს მოიცავდა მდ. ალაზნისა და მდ. მტკვრის შესართავის ქვემოთ. თავის მხრივ, უტი (შემდეგდროინდელი ბარის ყარაბაღი) შვიდ ოლქს შეიცავდა, ხოლო არცაზი (შემდეგდროინდელი მთიანი ყარაბაღი) – თორმეტ ოლქს. უტის ტერიტორიაზე მდებარეობდა ქალაქები: გიში (გისი), ხალხალი. გარდმანელთა (ქართული წყაროების “გარდაბნელთა”) საცხოვრისად თანამედროვე აზერბაიჯანის ყაზახის რაიონია მიჩნეული. გარგარელები თანამედროვე ბარის ყარაბაღის ერთ მონაკვეთში მკვიდრობდნენ, სადაც სომხური წყაროებით გარგარის (გარგარაცის) ველია. საისტორიო წყაროებში მოხსენიებული არიან აგრეთვე ალბანეთის სახელმწიფოში შემავალი ლბინები (ლბინთა ქვეყანა).

ალბანეთი პირველად ძვ.წ. IVს-ში ბერძნულ წყაროებშია მოხსენიებული. ალბანეთის ტერიტორიაზე საქალაქო ცენტრები, მეცნიერთა ვარაუდით, ძვ.წ. I ათასწლეულის შუა ხანებში წარმოიქმნა. ეს საქალაქო ცენტრები, ანუ სხვადასხვა ალბანური პროვინციები ერთ

სახელმწიფოდ, ერთი მეფის ხელისუფლების ქვეშ ძვ.წ. IIს-ში ერთიანდება. ამ პერიოდის წინა მონაკვეთს, უფრო ზუსტად, ძვ.წ. IV-IIIს. ტრევერი ალბანეთის კულტურის განვითარების პირველ ეტაპს მიაკუთვნებს (ამ კულტურის განვითარების მეორე ეტაპს ის ძვ.წ. I საუკუნიდან ახ.წ. IIIს-ის ჩათვლით ათარიღებს. მესამე ეტაპს კი ახ.წ. IV-VIIIს-ით განსაზღვრავს). ალბანელები პირველად ძვ.წ. 331 წელს არიან მოხსენიებული გავგამელასთან ბრძოლაში, სადაც ერთმანეთს ალექსანდრე მაკედონელისა და აქამენიდური ირანის არმიები უპირისპირდებოდნენ. ალბანელები აქამენიდური არმიის რიგებში იბრძოდნენ. ისტორიკოსთა სამართლიანი ვარაუდით, აღნიშნული პერიოდისათვის დამთავრდა ალბანეთის ტერიტორიაზე მკვიდრი ალბანური და არაალბანური მოდგმის ხალხების სატომო დიფერენცია, რომლებიც ადრე საერთო სახელწოდებით – “კასპიანა” იყვნენ ცნობილები. ამავე პერიოდიდან იწყება ალბანური და არაალბანური ტომების გაერთიანება საერთო სახელწოდებით – “ალბანელები”.

ახ.წ. IV საუკუნისათვის, როდესაც ალბანეთში ქრისტიანობა სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადდა, მკვლევარები უკვე ფეოდალურ ურთიერთობებს ხედავენ – თითქმის ისეთსავე სოციალურ ურთიერთობებს, როგორც მეზობელ სომხეთსა და ქართლში იყო. I-IVსს-ში ალბანეთის დედაქალაქი იყო ყაბალა (კაბალა, კაბალაკი). აქ იყო ალბანეთის არშაკიდი მეფეების რეზიდენცია. ხაზართა შემოსევების დროს, VIს-ში, დედაქალაქი ყაბალადან მტკვრის მარჯვენა მხარეს, ქალაქ პარტავში (ზარდავში) გადაიტანეს.

ძვ.წ. 69-67 და 66-65 წლებში ალბანეთის მეფე ორისი იბერიის მეფე არტავაგსა და სომხეთის მეფე ტიგრან მეორესთან ერთად რომაელთა ლუკუციისა და პომპეუსის შემოტევებს იგერიებდა. ძველი და ახალი წელთაღრიცხვების მიჯნაზე ალბანეთის სახელმწიფოს დასავლეთი ნაწილი ქართლის პოლიტიკური და კულტურული გავლენის სფეროში მოექცა, ხოლო მტკვრის მარჯვენა ნაპირის ოლქები და მათ შორის, უტიკის (უდიების) პროვინცია სომხეთის სახელმწიფომ დაიპყრო. უფრო ადრეც უტიკის ოლქი სომეხთა მეფე არტაშეს I-საც (189-160წწ.) ჰქონდა დაპყრობილი. მიუხედავად ამისა, ალბანეთი, როგორც დამოუკიდებელი სახელმწიფო, არსებობას განაგრძობდა. ახ.წ. 387 წელს, რომისა და ირანის მიერ სომხეთის განაწილების შემდეგ, ალბანეთის პროვინციები უტიკი, არცახი (მ.კალანკატუაცი ალვანეთს არცახელების მშობლიურ, თავდაპირველ სამეფოს უწოდებს) და პაიტაკარანის ნაწილი კვლავ ალბანეთის შემადგენლობაში შევიდა, რომელთაგანაც ჩამოყალიბდა განსაკუთრებული სპარსული სამარზაპანო (სამეფისნაცვლო). ამ დროს ალბანეთში ვაჩაგანი მეფობდა, რომელმაც გაერთიანების შემდეგ მთელი რიგი ღონისძიებები გაატარა. რაც მთავარია, არცახელებს კერპთაყვანისმცემლობაზე ხელი ააღებინა.

ახ.წ. 510 წლის შემდეგ ალბანეთის სამეფო ხელისუფლება, რომელსაც პართიული არშაკიდების დინასტიის ადგილობრივი შტო მართავდა, გაუქმდა. ალბანეთი სასანიანებმა ირანის ერთ-ერთ პროვინციად აქციეს. ალბანეთს სპარსელი მარზპანები (მეფისნაცვლები), შემდეგ კი – ალბანეთის გარდმანის პროვინციის მფლობელთა – მიჰრანიდების ფეოდალური გვარი მართავდა. ეს უკანასკნელნი ირანის უზენაესობას აღიარებდნენ. VI-VIIIსს-ის მიჯნაზე მიჰრანიდებმა ალბანეთის დამოუკიდებლობა აღადგინეს. ხელახლა აღდგენილი ალბანეთის სახელმწიფოს ისტორიაში განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია ჯუანშირის მმართველობის პერიოდი (636-671 წწ.). ჯუანშირს ალბანეთის ქვეყნის ხელახლა გაერთიანებაში და ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობაში მხარში ქართველებიც ედგნენ. ამ თვალსაზრისით, მემატინეები განსაკუთრებით გამოყოფენ ქართლის ერისმთავრის, ადარნარსეს მოღვაწეობას. ჯუანშირის დროს ალბანეთს პოლიტიკური, ეკონომიკური და კულტურული აღმავლობის ხანა ჰქონდა. ჯუანშირი აგებდა ციხეებსა და ეკლესიებს. მშობლიურ გარდმანში ჯუანშირს დიდებული გუმბათიანი ტაძარი აუგია, რომელიც შესანიშნავი ფრესკებით ყოფილა დამშვენებული.

VIII-ის მეორე ნახევარში, ჯუანშირის მემკვიდრეების დროს, ალბანეთში არაბები შეიჭრნენ და ქვეყანა დაიპყრეს. VIII-ის 30-იან წლებში არაბების მიერ ალბანეთი საბოლოოდ და მთლიანად იქნა დაპყრობილი. 866 წელს ალბანელმა მთავარმა ჰამამმა ცოტა ხნით აღადგინა ალბანეთის სამეფო. ამ დროიდან იწყება ალბანური ეთნოსის დეეთნიზაციის პროცესი, რომელიც XII-ში თითქმის მთლიანად დამთავრდა. ალბანეთის სამეფოს მოსახლეობის ნაწილის დეეთნიზაციის პროცესი უფრო ადრეც მიმდინარეობდა. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, IV-V სს-ში არმენიზებულ იქნა არცახი (ყარაბაღი). VI-VIII-ში ასევე მნიშვნელოვნად იყო არმენიზებული უტიკიც. რაც შეეხება თურქიზაციას, მას ინტენსიური ხასიათი XII-დან ჰქონდა და ძირითადად გამოწვეული იყო ალბანეთის ტერიტორიაზე თურქ-ოღუზების მასობრივი გადმოსახლებით.

სტრაბონის ცნობით, ალბანეთში 26 ენაზე მოლაპარაკე ტომები მკვიდრობდნენ. როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, სავარაუდოა, რომ ამ ტომთა ძირითადი ნაწილი ერთმანეთს თანდათან შეერწყა. ალბანეთის სამეფოს წარმოქმნას, რა თქმა უნდა, სხვადასხვა ალბანური ტომების ინტეგრაცია ახლდა თან. თუმცა ამის პარალელურად მის განაპირა მხარეებში დეინტეგრაციის პროცესებიც მიმდინარეობდა. V საუკუნისათვის, როდესაც ალბანური ანბანი შეიქმნა, ერთიან სალიტერატურო ენად გარგარული მეტყველება იქნა მიჩნეული, რომელზედაც სამეფო რეზიდენციის ტერიტორიაზე (ფაიტაკარან-ბაილაკანში) მცხოვრები მოსახლეობა ლაპარაკობდა. მაგრამ VI-ის მეორე ნახევრიდან სამეფოს ცენტრი უტიქში, ქ. პარტავში გადაიტანეს. ამ პროვინციის სალაპარაკო ენა კი უტიური (თანამედროვე უდიური) იყო. “არაბი ისტორიკოსები ამ ენას უწოდებდნენ არრანულს, ანუ ალბანურს. ასე წინააღმდეგობაში აღმოჩნდა სალიტერატურო ენა და ქვეყნის ცენტრალური რეგიონის სამეტყველო ენა, რის გამოც იგი მალე გამოვიდა ხმარებიდან და სულ მცირე ხნით დარჩა საეკლესიო ენად” (ზ. ალექსიძე). ჩვენ ვვარაუდობთ, რომ გარგარულ და უდიურ ენებს (მეტყველებას) შორის დიდი სხვაობა არ უნდა ყოფილიყო. ისინი ერთი ენის ორ დიალექტად შეიძლება მივიჩნიოთ. იგივე შეიძლება ითქვას გარდმანელთა და წავდელთა მეტყველების შესახებაც. ფაქტია, რომ ალბანეთის ოთხივე დასახელებული ოლქის მოსახლეობა უცხოელი ავტორების მიერ არამარტო ერთ ქვეყნად, არამედ ერთ ხალხადაც აღიქმებოდა, რაც უდავოდ რეალურ სინამდვილეს უნდა ასახავდეს. ალბანეთის სხვადასხვა პროვინციის მოსახლეობის ინტეგრაციაში მნიშვნელოვანი როლი ქრისტიანულ რელიგიას ჰქონდა მინიჭებული. ისიც ფაქტია, რომ ალბანეთის სახელმწიფოს მცხოვრებნი ერთი ეთნონიმით – “ალბანელებით” მოიხსენიებოდნენ. ამ ხალხს ერთიანობის შეგნება და ერთიანი ალბანური იდენტობა ჰქონდა. ამიტომ არაა გაზიარებული და სავსებით სამართლიანადაც სომეხ მეცნიერთა შორის გაჩენილი “ახალი თვალსაზრისი”, რომ ქვეყნის სახელს “ალბანეთს” ეთნონიმის მნიშვნელობა არასოდეს არ მიუღია და რომ ის მხოლოდ პოლიტიკურ დატვირთვას ატარებდა (ზ. ალექსიძე).

ალბანეთის სხვადასხვა მხარეებს (ოლქებს) შორის ინტეგრაციის პროცესი რომ აშკარად დიდი ხნის დაწყებული იყო, ეს იქიდანაც მტკიცდება, რომ ქრისტიანობის მიღების შემდეგ ისინი მალევე ქმნიან ალბანურ ანბანს, დამწერლობას, თარგმნიან სასულიერო ხასიათის ლიტერატურას, რომელიც ერთ-ერთ დიალექტზე იყო შექმნილი და ყველა ალბანელისათვის იყო გასაგები. ცხადია, რომ ალბანეთის სახელმწიფოს მკვიდრნი უცხოელ ავტორთა მიერ ერთ ხალხად (ეთნოსად) აღიქმებოდნენ და მათ საერთო ეთნონიმი – “ალბანელი” ჰქონდათ. მაგრამ მიგვაჩნია, რომ ეთნონიმი “ალბანელი” მათთვის გარეთნონიმი (ეგზოეთნონიმი) იყო (ისევე როგორც ქართველთათვის, “იბერიელი”). თუ რას უწოდებდნენ ალბანელები თავიანთ თავს, ეს მომავალი კვლევამების საქმეა. შესაძლოა, ისინი ამისათვის რომელიმე ოლქის მცხოვრებთა სახელწოდებას (გარგარელები ან უტიელები) იყენებდნენ.

სტრაზონის ნაშრომიდან ირკვევა, რომ ქრისტიანობის მიღებამდე ალბანელები მნათობებს _ მთვარეს და მზეს _ ეთაყვანებოდნენ. მათ შორის ცეცხლთაყვანისმცემლობაც ყოფილა გავრცელებული. წყაროები ალბანელთა სამ მთავარ ღვთაებას “არამზადას”, “მიხრასა” და “ანახიტის” ასახელებენ. ალბანეთში არსებობდა სატაძრო მიწებიც. VIII-დან ალბანეთში ნელნელა გავრცელებას იწყებს ისლამიც, რომელმაც სრულ და საყოველთაო გამარჯვებას XII-ში მიაღწია. მაგრამ ხალხში კვლავ იყო შემორჩენილი ადგილობრივი ქრისტიანობამდელი რწმენა-წარმოდგენები, რომლებიც ბუნების ძალთა აღორძინებასთან იყო დაკავშირებული და რომლის წინააღმდეგაც ქრისტიანული ეკლესია, ბუნებრივია, როგორც სხვა ქვეყნებში, აქაც სათანადოდ იბრძოდა.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ალბანელებმა ქრისტიანული რელიგია ძალიან ადრე მიიღეს. Vს-ის ჩათვლით სამხრეთ კავკასიის ქვეყნებში (იბერია, ალბანეთი, სომხეთი) სარწმუნოებრივ-დოგმატური ერთობა არსებობდა. “ქართული და ალბანური ეკლესიები VII-ის დასაწყისიდან ჯერ იდგნენ ე.წ. ზენონის (ბიზანტიის კეისარი 474-475, 476-491) “ჰენოტიკონის” (482წ.) პოზიციასზე, რომლის მიზანიც იყო მონოფიზიტობისა და დიოფიზიტობის შერიგება, ხოლო VII-ის ორმოცდაათიან წლებში გაემიჯნენ სპარსეთის იმპერიის ცდას, ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე შეეკრა ერთიანი მონოფიზიტური ბანაკი მართლმადიდებლური ბიზანტიის წინააღმდეგ. მაგრამ ეს წინააღმდეგობა ჯერ კიდევ ფხიზელი და ზომიერი იყო.

რამდენადაც ალბანეთის სამხრეთ-დასავლეთი ნაწილი (არცახი, უტიკი) ხშირად სომხეთის პოლიტიკური გავლენის ქვეშ იყო, ეს უკანასკნელი ცდილობდა ალბანური ეკლესია მისი გავლენის ქვეშ ყოფილიყო. ისინი ამ მიზანს ხშირად აღწევდნენ. საისტორიო წყაროებით ამკარაა, რომ ალბანეთში ქრისტიანობის ორ მიმდინარეობას _ მონოფიზიტობასა და დიოფიზიტობას შორის ბრძოლა იშვიათი არ იყო. სომხურმა მონოფიზიტურმა ეკლესიამ ალბანეთის დიდ ნაწილში ქალკედონისტობასთან ბრძოლაში საბოლოოდ გარკვეულ წარმატებებს მიაღწია. თუმცა იბერიის (ქართლის) მოსაზღვრე დასავლეთ ალბანეთის ტერიტორიაზე, რომელსაც ქართული წყაროები ჰერეთის სახელით მოიხსენიებენ (ქართული წყაროები IX-Xსს-ში ჰერეთს ხშირად მთელ ალბანეთსაც უწოდებენ), დიოფიზიტობამ გაიმარჯვა, განსაკუთრებით შექის (რესპ. ჰერეთის) სამთავროში, იქ, სადაც დღეს ძველი ალბანელების (უდიელების) ორი სოფელია შემორჩენილი.

ალბანეთში, მის სხვადასხვა ოლქში მონოფიზიტობისა და დიოფიზიტობის აღიარებამ ბევრად განსაზღვრა ამ ქვეყნის ეთნიკური განვითარების შემდგომი ბედი. ალბანეთის ქვეყნის დიდი ნაწილის (არცახის, შემდგომი ყარაბაღის) გასომხება აქ სწორედ სომხური ეკლესიის დიდი გავლენის შედეგი იყო. ასევე გასომხდა ალბანეთის უტიკის მხარის მოსახლეობაც.

ალბანელთა კულტურის მაღალი დონის მაჩვენებელია ისიც, რომ Vს-დან მათ ჰქონდათ საკუთარი ანბანი, დამწერლობა. ქრისტიანობის მიღება ალბანელებში არამარტო ხალხის სოციალურ, არამედ კულტურულ დაწინაურებაზეც მიუთითებს. V-VIII სს-ში არსებობდა ორიგინალური სასულიერო ლიტერატურა და ადგილობრივ ენაზე სწავლების ტრადიცია. ალბანურმა დამწერლობამ დაახლოებით ოთხი საუკუნე იარსება და ეთნიკური პროცესების შედეგად VIIIს-ში არსებობა შეწყვიტა. ალბანელებს ქრისტიანობის მიღებისთანავე ჰქონდათ ბიბლიის სრული თარგმანი, რადგან როგორც ზ. ალექსიძე აღნიშნავს, “ლექციონარი” (რომელიც მან სინას მთაზე აღმოაჩინა) შეიძლება ჰქონდეს მხოლოდ იმ ხალხს, რომელსაც თავის ენაზე აქვს ბიბლიის სრული ტექსტი”. ზ. ალექსიძის ერთმნიშვნელოვანი დასკვნა ასეთია: “ალბანური ენა მართლაც არის ძველი უდიური ენა ან პირიქით _ უდიური ენა არის ახალი ალბანური”. “ალბანური ენა, როგორც ლექსიკის, ისე მორფოლოგიის თვალსაზრისით ძლიერ ახლოს არის უდიურთან”.

ამდენად, ძველი ალბანელების ერთადერთი უშუალო მემკვიდრეები უდიები არიან, რომლებმაც დღემდე შემოინახეს ალბანური (უდიური) ენა. ალბანელთა სხვადასხვა ტომებმა:

გარგარელებმა, გარდმანელებმა, წავდეელებმა, არცახელებმა, აგრეთვე ქართული წყაროებით სახელდებულმა მოვაკანელებმა, რანებმა, ჰერებმა... ჩვენამდე ვეღარ მოაღწიეს. მართლია, მათი დიდი ნაწილი ფიზიკურად არ გადაშენებულა, მაგრამ დროთა განმავლობაში სხვა ეთნოსთა (სომხების, აზერბაიჯანელი თურქების, ქართველების) ნაწილი გახდა. ალბანელთა შთამომავლები უდიეები რომ არიან, ეს XVIII-ის სომხურ წყაროებშიცაა მითითებული. უტიელები (უდიელები) ალბანელთა უშუალო მემკვიდრეები რომ იყვნენ, ამის შესახებ მათ გადმოცემა ანუ ისტორიული მეხსიერება XVIII-შიც ჰქონდათ.

საისტორიო წყაროებით ირკვევა, რომ ალბანეთი განვითარებული მეურნეობის ქვეყანა იყო. ალბანელები მისდევდნენ მესაქონლეობასა და მიწათმოქმედებას. ალბანეთის საზამთრო საძოვრებზე ცხვარს ჩრდილოეთკავკასიელი მთიელებიც კი აბალახებდნენ. ალბანელთა შთამომავლების, უდიეების ტრადიციული სამეურნეო საქმიანობა სარწყავი მიწათმოქმედებაა. თესდნენ ხორბალს, ქერს, ფეტვს, განვითარებული იყო მევენახეობა (უდიეები აყენებდნენ მაღალი ხარისხის ღვინოს). ფრიად განვითარებული იყო მეაბრეშუმეობაც. უდიეებში მესაქონლეობას დიდი მასშტაბები არ ჰქონია, თუმცა ყველა ოჯახს ჰყავდა ძროხები, ღორები, ქათმები და ინდაურები. საქართველოში გადმოსახლებულმა უდიელებმა მეურნეობის ტრადიციული დარგები განავითარეს, განსაკუთრებით კი მეაბრეშუმეობა და მევენახეობა. საქართველოში გადმოსახლების პირველ ხანებში უდიეები ტრადიციულ ბრინჯის მოყვანასაც მისდევდნენ, მაგრამ თანდათან, ახალ პირობებში მან სამეურნეო საქმიანობაში თავისი მნიშვნელობა დაკარგა.

აზერბაიჯანში მცხოვრები უდიეები კრამიტის დამზადების შესანიშნავი ხელოსნები იყვნენ. საქართველოს სოფელ ზინობიანში დროთა განმავლობაში უდიეების საქმიანობის ეს ტრადიციული დარგი გაქრა. ხელოსნობის დარგებიდან ძველ ალბანელთა შთამომავლებში გავრცელებული იყო აგრეთვე მეთუნეობა (ჭურჭლის დამზადება).

აზერბაიჯანში უდიელთა სოფლები მთისწინა ზოლშია განლაგებული. დასახლება დაგეგმარების გარეშეა წარმოქმნილი. უდიელის კარ-მიდამო მოიცავს არამარტო საცხოვრებელ კომპლექსს, არამედ სამეურნეო ნაგებობებს, ხილის ბაღს. კარ-მიდამო, ჩვეულებრივ, შემოღობილი ჰქონდათ წნული ღობით ან ქვის გალავნით. ბაღებში ბევრი აქვთ მოშენებული კაკალი, თხილი, წაბლი. უდიეები ნაწილობრივ ვაჭრობასაც მისდევდნენ. გასაყიდად გაჰქონდათ აბრეშუმი, აბრეშუმის პარკი, წეკო, კაკალი, თხილი, ბრინჯი, წაბლი, ბლის კერკი და ა.შ.

უდიებს ქვის ან აგურის ერთსართულიანი საცხოვრებელი სახლები ჰქონდათ. ქვის მაღალ ფუნდამენტზე აშენებული სახლები ორფერდა ან ოთხფერდა გადახურვისა იყო. სახლები, ჩვეულებრივ, კრამიტით ჰქონდათ გადახურული. უფრო ადრე იშვიათი არ ყოფილა ჩალით გადახურული სახლები. XIX-ში უდიელთა სახლები უფანჯრო იყო. სინათლე, ჩვეულებრივ, მხოლოდ ერდოდან (სახურავზე მოწყობილი პატარა ღობი, ნახვრეტი) შედიოდა. საცხოვრებელი სახლის შუაში მოწყობილი იყო კერა, სადაც ცეცხლს ანთებდნენ. კერა არასოდეს არ ქრებოდა. აქ ამზადებდნენ საჭმელს. სახლის კედლებში გამოყვანილი იყო თახჩები (კედლის კარადები), სადაც ლოგინს, ჭურჭელს, მწნილიან ქოთნებს ინახავდნენ. ფქვილის შესანახად იყენებდნენ თიხისაგან გაკეთებულ ყუთებს, რომლებიც, ჩვეულებრივ, ოთახის კუთხეში ედგათ. საქართველოში გადმოსახლებული უდიეები თავდაპირველად ხის სახლებს აგებდნენ, რასაც ხელს უწყობდა ის ფაქტორი, რომ ადგილი, სადაც ისინი დასახლდნენ (სოფელი ზინობიანი), ტყიანი იყო. საერთოდ, უდიეები ხის დამუშავების კარგი ოსტატები იყვნენ.

XIX-ის ბოლოს ყოფიდან გაქრა უდიელთა ტრადიციული ტანსაცმელი. 1800-იანი წლების ფოტოსურათებით ირკვევა, რომ უდიელთა ტანსაცმელი ყარაბაღელი სომხების ტანსაცმლის

იდენტური იყო. ორ ხალხს შორის კულტურის ამ ელემენტის მსგავსება არა მხოლოდ მეზობლად ცხოვრებით, არამედ საერთო წარმომავლობითაც უნდა აიხსნას.

უდიების ტრადიციული საკვები მცენარეული პროდუქტები იყო: ლობიო, ბრინჯი, კაკალი, ბოსტნეული, ხილი, კენკრა. პურს, ჩვეულებრივ, ხორბლის ფქვილისაგან თორნეში (ვერტიკალური საცხობი) აცხობდნენ. განსაკუთრებით პოპულარული იყო ფლავის სხვადასხვა სახეობა, რომელსაც ბრინჯისაგან, ლობიოსაგან, ჩამიჩისაგან, ხურმისაგან, წაბლისაგან, ნიგვზისაგან ამზადებდნენ. ტრადიციული იყო ბრინჯის მაწონთან ერთად ჭამა. პოპულარული იყო მოხალული და მოხარშული წაბლი, რომელსაც უდიები თბილისელ და ბაქოელ შემსყიდველებზე ყიდდნენ. ნიგვზისაგან ხდიდნენ ზეთს.

XIXს-ში თითქმის ყველა უდიურ ოჯახს ასამდე ქათამი მაინც ჰყავდა. მოხარშული ფეტვით გასუქებულ ქათამს ბრინჯით ტენიდნენ და ბუხარში წვავდნენ. გავრცელებული იყო და არის ჩიხირთმა. უდიების საკვების მნიშვნელოვან ნაწილს რძის პროდუქტები (მაწონი, არაჟანი, კარაქი, ერბო) შეადგენდა. დღესასწაულზე და სტუმრიანობისას აუცილებელი იყო ხორციანი კერძები (ქათმის ჩიხირთმა, ტოლმა). ძალიან გავრცელებული იყო თევზის კერძები. ტკბილეულიდან უდიების კვების რაციონში აუცილებლად იყო თაფლი და ჰალვა. სხვადასხვა ხილისაგან (ყურძენი, მსხალი, ვაშლი, თუთა, შინდი) იცოდნენ არყის გამოხდა. დახელოვნებული იყვნენ მწილეების დამზადებაში.

ისევე როგორც კავკასიის სხვა ხალხებში, უდიებში სათანადო დონეზე იდგა სტუმრის პატივისცემა. დღესაც ისინი უაღრესად სტუმართმოყვარენი არიან. ტრადიციულია ასაკით უფროსისადმი, მოხუცისადმი პატივისცემა და მოწიწება. ქუჩებში, მოედნებზე ახალგაზრდები მოხუცებს პატივისცემის ნიშნად ფეხზე წამოუდგებიან. უდიელთა წინაპარ ალბანელებში ამ წეს-ჩვეულების შესახებ ბერძენი გეოგრაფი სტრაბონიც საუბრობდა: “ალბანელები მოხუცებულობას მეტისმეტად სცემენ პატივს, არა მარტო თავისი მშობლებისას, არამედ სხვებისასაც”. უდიებში სახლის უფროსი და მბრძანებელი უფროსი მამაკაცი იყო. მას სახლში შესვლისას ოჯახის ყველა წევრი ფეხზე წაუდგებოდა. სტუმართან სუფრაზე ვაჟი არ ჯდებოდა. ის სუფრის სიახლოვეს ტრიალებდა და ემსახურებოდა. ქალები კაცებთან ერთად არ სადილობდნენ. სხვაგან წასვლისას ქალს ქმრისაგან აუცილებლად ნებართვა უნდა მიეღო.

XIXს-ში უდიები ძირითადად პატარა (ინდივიდუალურ) ოჯახებად ცხოვრობდნენ. დიდი (გაუყრელი) ოჯახები მხოლოდ სოფელ ნიჟში იყო შენარჩუნებული. ვართაშენში არც ერთი დიდი ოჯახი არ იყო დადასტურებული.

უდიელთა ურთიერთობაში დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ნათესაობას. აქ, სისხლით ნათესაობის გარდა, მოყვრობითი და ხელოვნური ნათესაობაც დასტურდება. გვარი ერთ სანათესაო წრეს წარმოადგენდა. ის ეგზოგამიური იყო. ქორწინება მკაცრად იყო აკრძალული შვიდი თაობის განმავლობაში. შვიდ თაობამდე ქორწინების აკრძალვა იმ გარემოებაზე მიუთითებს, რომ უდიებს შორის სოციალური ურთიერთობების ეს სფერო განპირობებული იყო მართლმადიდებლური საეკლესიო კანონმდებლობით. სომხურ-გრიგორიანული (მონოფიზიტური) ეკლესია, როგორც ცნობილია, საქორწინო აკრძალვას მხოლოდ ოთხ თაობამდე მოითხოვდა. შვიდ თაობამდე საქორწინო ურთიერთობის აკრძალვა ასევე მიუთითებს იმ ფაქტზე, რომ ნიჯელი უდიები თავდაპირველად მართლმადიდებლები იყვნენ და გვიან გახდნენ მონოფიზიტები. უდიები მაჰმადიანებზე არ ქორწინდებოდნენ. სხვა რელიგიებისა და კონფესიების წარმომადგენლებთან საქორწინო ურთიერთობაში არშესვლა თავისთავად აპირობებდა უდიური ეთნიკური თავისთავადობის შენარჩუნებას. უდიებში მკაცრად იყო აკრძალული ქორწინება დედის მხრიდან ნათესავეებზე.

აზერბაიჯანში მცხოვრებ უდიელთა გვარსახელები ორი სუფიქსითაა წარმოდგენილი. ნიჯელთა გვარები სომხური სუფიქსით (-იან) არის ნაწარმოები, ხოლო ვართაშნელებისა რუსული (-ოვ) სუფიქსით (სომხურ-აზერბაიჯანული კონფლიქტის შემდეგ, ბევრმა უდიელმა

გვარსახელის მაწარმოებელი სომხური სუფიქსი –იან ტრადიციული უდიური ან აზერბაიჯანული ფორმანტით შეცვალა, მაგალითად, კოჩარიანი – კოჩარლი და ა.შ.). რაც შეეხება საქართველოს ყვარლის რაიონის სოფელ ზინობიანში მცხოვრებ უდიებს, მათი გვარები ძირითადად ქართული –შვილი სუფიქსს ირთავენ. აღნიშნული სუფიქსებით ნაწარმოები უდიელთა გვარსახელები ოფიციალურ იურიდიულ დოკუმენტებშია შეტანილი. უდიები როდესაც დედაენაზე მეტყველებენ და ამა თუ იმ გვარს ახსენებენ, უდიურ გვარებს სომხურ, ქართულ და რუსულ სუფიქსებს არ ურთავენ. ჩვეულებრივ, თითოეულ უდიურ გვარსახელს უდიური ფორმა აქვს. ნიჯელი დალაქიანების გვარის უდიური ფორმაა დალახო, ქოჩარიანებისა – ქოჩარხო, ხამიანებისა – ხამარხო, ვაზირიანისა – ვაზირხო, მურადიანისა – მურადარხო. ვართაშენელი კანანჩოვის გვარს გამოთქვამდნენ როგორც კანარჩი, ყაზაროვს – ყაზარი, პაჯიკოვი – პაჯიკი და ა.შ. როგორც სამეცნიერო ლიტერატურაშია აღნიშნული, ნიჯსა და ვართაშენში უდიები გვარების მიხედვით არიან განსახლებული, ე.ი. ერთი გვარი (სანათესაო წრე) ერთ პატარა უბანს ქმნის. ზინობიანში მცხოვრები უდიები გვარების მიხედვით არ არიან დასახლებული. 1920-1922 წლებში გადმოსახლებისას ესა თუ ის გვარი იქ დასახლდა, სადაც ადგილი მისცეს. ვართაშენიდან გადმოსახლებულებს გვარებიც აქედან გადმოჰყვათ, ოღონდ მათი გვარსახელები ოფიციალურად –შვილი სუფიქსით არის გაფორმებული: პაჭიკი – პაჭიკიშვილი, ნემუში – ნემუშაშვილი და ა.შ.

სოფელ ნიჯში რამდენიმე გვარი ერთ უბანს ქმნიდა. ყველა გვარს თავისი სალოცავი (“ჯილისა”) ჰქონია. ნიჯელებს საერთო ნიჯური სალოცავი არ ჰქონიათ. მათთვის ასეთი სალოცავი იყო ვართაშენის “იელიშ არაქელა”, აგრეთვე სალოცავი სოფელ ჯილტში, სადაც სომხები ცხოვრობდნენ. ვართაშენელი უდიების თითოეულ გვარსაც თავისი სალოცავი ჰქონია. ვართაშენიდან საქართველოში (სოფ. ზინობიანში) გადმოსახლებულ უდიებს თან სალოცავის ნიში (“ვეელ”) გადმოუტანიათ, რომელიც ვართაშენის სალოცავ “წიმერიდან” წამოღებული ქვის, მიწისა და ჯვრისაგან შედგება. მიგრანტების მიერ სალოცავის ნიშის თავდაპირველი საცხოვრისიდან ახალ საცხოვრისში გადატანა საერთოკავკასიური წესი იყო და ის ქართველთათვისაც იყო დამახასიათებელი.

კავკასიის სხვა ხალხების მსგავსად, უდიებმაც იცოდნენ ხელოვნური დანათესავება. შვილის შერჩენის მიზნით, სცოდნიათ ბავშვის “ყიდვა-გაყიდვა”. ძალიან დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ ნათლიას (“ხაშბაზა”). უდიებში ნათლიაობა მემკვიდრეობითი ყოფილა, ამიტომ ქორწინება იკრძალებოდა არა მარტო ნათლიისა და ნათლულის ოჯახის წევრებს, არამედ მის შთამომავლებს შორისაც. ნათლია ყველაზე პატივსაცემ სტუმრად ითვლებოდა. ის საქორწილო რიტუალშიც დიდ როლს თამაშობდა. “ხაშ” უდიურად მთვარეს, ნათელს ნიშნავს, შესაბამისად, “ხაშბაზა” – ნათლიას, ნათლიმამას, მთვარე მამას. გასაზივრებელია თ. შარაბიძის მოსაზრება, რომ “ხაშბაზა” თავისი შინაარსით თავდაპირველად მთვარის კულტს უკავშირდება. ძველი ალბანელებისათვის კი მთვარე ერთ-ერთი მთავარი ღვთაება იყო.

პატარძალი აუცილებლად ქალიშვილი უნდა ყოფილიყო. წინააღმდეგ შემთხვევაში უდიებს ჰქონდათ ტრადიცია არაქალიშვილი პატარძლისათვის ქურქის უკუღმა ჩაცმისა და მამის სახლში დაბრუნებისა. ისევე როგორც კავკასიის სხვა ხალხებისათვის, უდიებისათვისაც დამახასიათებელი იყო უმძრახობის წეს-ჩვეულება. დღეისათვის ეს ტრადიცია დავიწყებს მიეცა.

გარდაცვალებისთანავე მიცვალებულს განბანდნენ, სუდარაში ახვევდნენ. შემდეგ მღვდელს იწვევდნენ წესის ასაგებად. წესის აგების შემდეგ, მიცვალებული ლეიბით ეზოში გამოჰქონდათ და საგანგებოდ გაკეთებულ კიბეზე აწვენდნენ. აქედან ცხედარი ეკლესიაში მიჰქონდათ. ღამე იქ ტოვებდნენ. მეორე დღეს ლიტურგიისა და გლოვის შემდეგ მიცვალებულს კრძალავდნენ. ქელებს მხოლოდ მამაკაცები ესწრებოდნენ. ტრაპეზი ყველის, პურის, მოხარშული ხორცის, ყაურმის, შილაფლავისაგან (“შილახუა”) შედგებოდა.

43. აზერბაიჯანელები

აზერბაიჯანელი ხალხი კავკასიის ხალხებს შორის შედარებით ახალგაზრდაა. აზერბაიჯანელები კავკასიის გარდა ირანშიც მკვიდრობენ. ამდენად, მიღებულია აზერბაიჯანელების ორ ნაწილად დაყოფა – სამხრეთ აზერბაიჯანელები, რომლებიც ირანის ჩრდილო-დასავლეთში ცხოვრობენ და ჩრდილო აზერბაიჯანელები, რომელთა განსახლების არეალი სამხრეთ კავკასიის აღმოსავლეთი ნაწილია. კავკასიაში მცხოვრებმა აზერბაიჯანელებმა სახელმწიფოებრიობა საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდეგ მოიპოვეს. თუ არ ჩავთვლით 1918-1920 წლების პერიოდს, იქამდე აზერბაიჯანს სახელმწიფოებრიობა არასოდეს არ ჰქონია, მითუმეტეს, სამხრეთ და ჩრდილოეთ აზერბაიჯანელებს ერთად. XIX-ის დასაწყისში, დღევანდელი აზერბაიჯანის ტერიტორიის რუსეთის მიერ დაპყრობის პერიოდში, აზერბაიჯანის თურქულენოვანი მოსახლეობა სხვადასხვა პატარ-პატარა ფეოდალურ ერთეულებში (სახანოებში) იყო გაერთიანებული. ეს სახანოები იყო: შექის, ყარაბაღის, ყუზის, შირვანის, ბაქოს, ნახიჭევანის, განჯის, თალიშის. ასევე რამდენიმე სახანო არსებობდა ირანის (სამხრეთ) აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე – თავრიზის, არდებილის... არსებობდა უფრო პატარა ფეოდალური ერთეულებიც: ყაზახის, შამშადილის, ელისუს სასულთანოები. ეს უკანასკნელი დაღესტნელთა აღმოსავლეთ კახეთის ტერიტორიაზე მიგრაციის შედეგად ჩამოყალიბდა. იგივე შეიძლება ითქვას ელისუს სასულთანოს ჩრდილო-დასავლეთით მდებარე ჭარბელაქნის საზოგადოებაზეც.

დღევანდელი აზერბაიჯანის სახელმწიფოს ტერიტორიაზე არსებული ფეოდალური ერთეულები რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში რუსეთ-ირანის 1828 წლის თურქმენჩაის საზავო მოლაპარაკების შემდეგ შევიდა. ამ დროისათვის თანამედროვე აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე აზერბაიჯანელი თათრების (როგორც მათ მაშინ უწოდებდნენ) რაოდენობა დაახლოებით 600 ათასი კაცი იყო.

ეთნონიმი **აზერბაიჯანელი** საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებამდე საერთოდ არ არსებობდა. სხვადასხვა თურქულენოვან ტომებს საერთო ეთნიკური თვითშეგნება არ ჰქონიათ, რადგან ამ ტერიტორიაზე თურქულენოვანი ხალხების განსახლების შემდეგ მათ საერთო სახელმწიფო არასდროს შეუქმნიათ. საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებამდე აზერბაიჯანად მხოლოდ დღევანდელი სამხრეთ აზერბაიჯანი ანუ ირანის აზერბაიჯანი იწოდებოდა. რუსეთის ცარიზმის ყოფილი ბაქოსა და ელიზავეტიპოლის გუბერნიებს და ზაქათალას ოკრუგს, რომლებიც ძირითადად თურქულენოვანი ხალხით იყო დასახლებული, აზერბაიჯანი უწოდეს. მიზანი მხოლოდ და მხოლოდ პოლიტიკური იყო – მომავალში ირანის აზერბაიჯანის გაწითლება და მისი საბჭოთა აზერბაიჯანთან შეერთება. ხალხს, რომელსაც აზერბაიჯანელი უწოდეს, ის როგორც ენდოეთნონიმის, ისე ეგზოეთნონიმის სახით უცნობი იყო. სხვადასხვა თურქულენოვანი ხალხები თავიანთი ტომობრივი სახელწოდებებით იწოდებოდნენ. თურქულენოვანი პოეტები და მწერლები ცდილობდნენ კრებითი თვითსახელწოდების შექმნას. ყარაბახის ხანის კარის პოეტი ვაგიფი მათ მომთაბარე ტომთა “ელის” სახელით მოიხსენიებდა. მირზა ფათალი ახუნდოვი დღევანდელ აზერბაიჯანელებს “კავკასიელებს”, “მუსლიმებს”, “თათრებს” უწოდებდა. არამუსლიმი ავტორები XIX-ში ხშირად სარგებლობდნენ ტერმინებით: “ყარაფაფხები”, “ყიზილბაშები”, “ყაჯარები”, “თარაქამები”, “თურქები”, “თათრები” და სხვ., რომელთაგანაც თითოეულს განსაკუთრებული ისტორიული დატვირთვა ჰქონდა. თანამედროვე აზერბაიჯანელებს დაღესტნის ხალხები “ყიზილბაშებს” უწოდებდნენ, ე.ი. სეფევიდთა არმიის მეომართა სახელს, ანდა უწოდებდნენ “ყაჯარებს”, ე.ი. ირანის უკანასკნელის წინა მმართველის სახელს, რომელსაც ჰქონდა მცდელობა სამხრეთ კავკასიის დამორჩილებისა. იგივე დაღესტნელები ფართოდ იყენებდნენ

სატომო სახელწოდებებს, ისეთებს, როგორებიცაა, “მულალოელები” და “ფადარები”. XXს-ის 20-იან წლებში აზერბაიჯანელებში თვითსახელწოდების არარსებობა განპირობებული იყო საზოგადოებრივი განვითარების დონით. ასე, მაგალითად, ნახევრადმომთაბარეებს, რომლებშიც შემორჩენილი იყო პატრიარქალური ურთიერთობის გადმონაშთები, იმ გვარისა და ტომის სახელით მოიხსენიებდნენ, რომელსაც ისინი მიეკუთვნებოდნენ. აქედან მომდინარეობს ისეთი სახელწოდებანი, როგორებიცაა ავშარები, თეკელები, ყენდერლები, აირუმები და ა.შ. მობინადრე სოფლისა და ქალაქის მოსახლეობა კი ტერიტორიული პრინციპით იხსენიებოდა (მაგალითად, შირვანელები, ყარაბაღელები, შექელები, ყუბელები, ბაქოელები...). სწორედ ამის გამო მოხდა, რომ ძალიან სწრაფად გავრცელდა ტერმინი “აზერბაიჯანელები”, რომელიც ნაწარმოებია ახალგამომცხვარი ტოპონიმ _ პოლიტონიმიდან “აზერბაიჯანი”.

აზერბაიჯანელთა ანუ აზერბაიჯანის თათრების (თურქების) ეთნიკური ჩამოყალიბება მდ. მტკვრისა და მდ. არაქსის ქვემო დინებებსა და მათ შენაკად ხეობებში მოხდა. დღეს აზერბაიჯანელთა ენდოეთნონიმი (თვითსახელწოდება) არის **აზერბაიჯანლილარ**. 1988 წელს დასტამბულ მსოფლიო ხალხების ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ ცნობარში (მოსკოვი) აზერბაიჯანელების საერთო რაოდენობა 13, 77 მილიონია აღნიშნული. ამ დროს საბჭოთა კავშირში აზერბაიჯანელების რაოდენობას 6,8 მილიონს ანგარიშობდნენ. თვით აზერბაიჯანის რესპუბლიკაში 1989 წლის აღწერით 5,8 მილიონი აზერბაიჯანელი მკვიდრობდა, რაც აზერბაიჯანის სსრ-ის მთელი მოსახლეობის 82,6%-ს შეადგენდა. საბჭოთა კავშირის პირველი აღწერით (1926წ.) აზერბაიჯანში ტიტულოვანი ეთნოსის პროცენტული რაოდენობა 62,1% იყო (ერთი მილიონ 438 ათასი). მართალია, 1939 წლისათვის აზერბაიჯანელებმა მოიმატეს, ისინი 1 მილ. 900 ათასს მიუახლოვდნენ (სხვათაშორის ზოგიერთი პატარა ეთნოსის ასიმილიაციისა და ხელოვნურად აზერბაიჯანელებად ჩაწერის ხარჯზე), მაგრამ მათმა პროცენტულმა რაოდენობამ იკლო და 58,4%-მდე დავიდა, რაც რუსეთიდან მოსახლეობის მიგრაციის ხარჯზე მოხდა. რუსების რაოდენობამ 2,4-ჯერ მოიმატა (1926წ. _ 220,6 ათასი, 1939წ. _ 528,3 ათასი). შედარებისათვის, 1886 წლის საოჯახო სიებით დღევანდელი აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე ელისავეტიპოლის გუბერნიაში სულ 407 949 თათარი მკვიდრობდა, რაც გუბერნიის მთელი მოსახლეობის 55,96%-ს შეადგენდა. ბაქოს გუბერნიაში თათრების რაოდენობა 377.521 კაცი იყო. ეს კი გუბერნიის მოსახლეობის 52,97% იყო. ამრიგად, 1886 წელს დღევანდელი აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე 785 470 თათარი ცხოვრობდა, რაც მთელი მოსახლეობის 54,5% იყო. ერთი საუკუნის მანძილზე აზერბაიჯანელმა თათრებმა (თურქებმა) ქვეყნის ტერიტორიაზე 28,1%-ით მოიმატეს, რაც იყო შედეგი საბჭოთა პერიოდში სხვადასხვა ეთნოსების (თათების, თალიშების, ქართველების, შაჰდაღის მოდგმის ლეზგიური ხალხების, ლეზგების და სხვ.) ასიმილიაციისა და ხელოვნურად აზერბაიჯანული ეთნოსისადმი მიწერისა.

სხვათაშორის, აზერბაიჯანულ სამეცნიერო ლიტერატურაში 1873 წლისათვის აზერბაიჯანელების რაოდენობა თბილისის გუბერნიაში 64 ათასი აქვთ ნაჩვენები. ეს რაოდენობა, რა თქმა უნდა, ხელოვნურადაა გაზრდილი, რადგან მათი წარმოდგენით, თურმე თბილისის გუბერნიის ახალციხის მაზრის მოსახლეობის 51% აზერბაიჯანელი იყო (იხ. *Азербайджанцы, Баку, 1988, с. 47*). აზერბაიჯანელ მეცნიერთა თავხედობას საზღვარი არა აქვს. მათ მაჰმადიანი ქართველები, რომელთაგანაც ბევრს ქართული გვარები კარგად ახსოვდა და რომლის გარკვეულმა ნაწილმა ქართულიც იცოდა, აზერბაიჯანელებად გამოაცხადეს. სინამდვილეში, 1886 წელს ახალციხის მაზრაში თათრებად ჩაწერილი ქართველი მაჰმადიანების პროცენტული რაოდენობა 27,4% იყო (16.114 სული). აი, ერევნის მაზრაში 1886 წელს თათრების რაოდენობა კი მთელი მოსახლეობის ნახევარზე მეტი იყო და ის თითქმის 53%-ს შეადგენდა. თურმე რუსეთის მიერ ახალციხის მხარის დაპყრობას აქედან და ლორედან ათასობით აზერბაიჯანელის გასახლება მოჰყოლია. აზერბაიჯანელი მეცნიერების

“მტკიცებით”, თურმე საბჭოთა ხელისუფლებამ მათ დააკარგვინა “აზერბაიჯანის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ოლქი ბორჩალო”. უფრო მეტიც, აზერბაიჯანელი ისტორიკოსის ა. ალექპეროვის მიხედვით, თურმე აზერბაიჯანის ტერიტორიის დასახლება ყივჩაღებით ბორჩალო-ყაზახის რაიონში XIII-ს-ში მოხდა. სინამდვილეში ბორჩალო ქვემო ქართლის ერთ-ერთი ისტორიული მხარე იყო, რომელმაც ეს სახელწოდება მიიღო XVIII-ის დასაწყისში დებედას ხეობაში თურქმანული ტომის **ბორჩალოს** ჩამოსახლების შემდეგ. სხვათაშორის, ბორჩალოელი თურქულენოვანი მოსახლეობა ყოველთვის საქართველოს მოქალაქეებად გაიზარებდა თავს და აქტიურ მონაწილეობასაც იღებდა საქართველოში შემოჭრილი მტრების წინააღმდეგ ბრძოლაში. საილუსტრაციოდ, აღა-მაჰმად ხანთან გამართული 1795 წლის კრწანისის ბრძოლაც შეიძლება დავასახელოთ. აზერბაიჯანელ მეცნიერებს ასევე აზერბაიჯანის ისტორიულ-გეოგრაფიული ოლქი ჰგონიათ დღევანდელი საინგილო ანუ აღმოსავლეთ კახეთი, რომელიც ქართველებმა შაჰ-აბას I-ის შემოჭრის შემდეგ დაკარგეს და რის შედეგადაც აქ დაღესტნური ტომების (ხუნძების, წახურების) მიგრაცია და დასახლკარება მოხდა. ქართველთა ეთნოგრაფიულ ჯგუფს ინგილოებს კი (როგორც მაჰმადიანებს, ასევე ქრისტიანებს) არაქართველებად აცხადებენ. მხოლოდ ქრისტიანებს წერენ აღწერების დროს ქართველებად, მაჰმადიანი ინგილოების კი ძალად ასიმილაციას ახდენენ და მათი ნების მიუხედავად, ყველა აღწერაში აზერბაიჯანელებად წერენ. ამ თვალსაზრისით, უფრო ჰუმანური პოზიცია რუსეთის იმპერიას ჰქონდა, როდესაც ქართველ მაჰმადიანებს, ინგილოებს აღწერებში “ნაროდნოსტის” გრაფაში _ ინგილოებს უწერდა. 1886 წელს ზაქათალას ოკრუგში (საინგილოში) სულ 3 703 ქართველი (ე.ი. ქრისტიანი ინგილო) იყო აღრიცხული, ხოლო იგივე საოჯახო სიები მაჰმადიანი ქართველების, ანუ ინგილოების რაოდენობას 8 737 კაცს აჩვენებს, რაც საერთო ჯამში მთელი ზაქათალას მოსახლეობის 16,7%-ს შეადგენდა. მხარის ძირითადი მოსახლეობა კი ხუნძები იყვნენ (54%). რაც შეეხება თათრების რაოდენობას ისინი 1886 წლისათვის ზაქათალას ოკრუგში 28,3% იყვნენ.

წიგნის _ «Азербайджанцы» (1998) ავტორები ძალიან შორს მიდიან და აცხადებენ, რომ თურმე საქართველოში აზერბაიჯანელები მთელი 70 წლის მანძილზე, საბჭოთა პერიოდში, მეორეხარისხოვანი მოქალაქეები იყვნენ, თურმე ქართველები მათ თავიანთი ისტორიული ტერიტორიიდან ერეკებოდნენ, თურმე საქართველოს უმაღლეს და საშუალო განათლების სისტემაში აზერბაიჯანული ენა არ ფუნქციონირებდა. ტყუილს საზღვარი არა აქვს. ეს არის მხოლოდ მცდელობა ქართველი და აზერბაიჯანელი ხალხის დაპირისპირებისა. აზერბაიჯანელებით განსახლებულ ტერიტორიებზე საქართველოში მხოლოდ აზერბაიჯანულ ენაზე იყო სწავლა და თბილისის სულხან-საბა ორბელიანის პედაგოგიურ ინსტიტუტში აზერბაიჯანული განყოფილება არსებობდა. პირიქით კი იყო და არის: საქართველოს მოქალაქე აზერბაიჯანელები არ სწავლობდნენ საქართველოს სახელმწიფო ენას _ ქართულ ენას.

დღეისათვის აზერბაიჯანელი მეცნიერები აზერბაიჯანში პირობითად ათ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ ზონას გამოყოფენ: **შირვანის, ანუ ცენტრალური; ყუბა-ხაჩმაზის; აფშერონის; ჩრდილო-დასავლეთის; ლენქორან-ასტარის; მტკვარ-არაქსის დაბლობის; ყარაბაღის; დასავლეთის; განჯა-დაშკესანის; ნახიჭევანის.** ცენტრალური ანუ შირვანის ზონა დიდი კავკასიონის ქედის სამხრეთ-დასავლეთ განტოტებებსა და შირვანის ველს მოიცავს. აქ ფართოდ იყო განვითარებული მიწათმოქმედება, მებაღეობა, განსაკუთრებით მევენახეობა და მეაბრეშუმეობა, აგრეთვე მესაქონლეობა. ცენტრალურ (შირვანის) ზონაში იყო ქალაქი შემახა. ამ ზონაში მდებარეობდა ხელოსნობით და განსაკუთრებით სპილენძის ჭურჭლის დამზადებით ცნობილი თათების სოფელი ლაგიჩი. ყუბა-ხაჩმაზის ზონა ცნობილი იყო ეთნიკური სიჭრელით. აქ გარდა აზერბაიჯანელებისა მკვიდრობენ ლეზგები, თათები, მთიელი ებრაელები, შაჰდაღის ჯგუფის ხალხები (კრიჩები, ბუღუხები, ხინალულები). ამ მხარეში განვითარებული იყო მესაქონლეობა (არსებობდა როგორც საზამთრო, ისე

საზაფხულო სამოვრები), მებაღეობა. მოყავდათ ისეთი ტექნიკური კულტურა, როგორცაა ენდრო. აფშერონის ზონა აფშერონის ნახევარკუნძულს მოიცავს. აქ სარწყავი მიწათმოქმედება, მებაღეობა იყო დაწინაურებული. **ჩრდილო-დასავლეთ ზონაში აზერბაიჯანის ექვსი ადმინისტრაციული რაიონი შეჰყავთ, რომელთაგანაც სამი (ზაქათალა, კახი, ბელაქანი) ისტორიულ აღმოსავლეთ კახეთს ანუ საინგილოს მიეკუთვნება.** ამ ზონაში დღეს უკვე მოსახლეობის უმეტესობას აზერბაიჯანელები წარმოადგენენ, თუმცა აქ ხუნძები, წახურები, ქართველები (ინგილოები) და უდიეებიც ცხოვრობენ. **ლენქორან-ასტარის ზონა თალიშებით იყო დასახლებული. აქ თალიშის სახანოც არსებობდა.** მისდევდნენ ბრინჯის მოყვანას, მეთევზეობას. საბჭოთა პერიოდში ამ ზონაში დაიწყეს სუბტროპიკული კულტურების მოყვანა. მტკვარ-არაქსის დაბლობის ზონა ყველაზე დიდია და 19 რაიონს მოიცავს. ეს ზონა აზერბაიჯანის მეზამბეობის ცენტრია. XIXს-ში აქ ფართოდ იყო განვითარებული მესაქონლეობა. ყარაბაღის ზონას ორ ნაწილად – მთიან და დაბლობის ყარაბაღად ყოფენ. ყარაბაღი განთქმული იყო მეხალიჩეობით. ყარაბაღი დღეს სომხეთსა და აზერბაიჯანელებს შორის სადავო ტერიტორიაა და ის სომხებს აქვთ ოკუპირებული. დასავლეთის ზონაში ოთხ რაიონს (ყაზახის, აღსტაფის, ტოვუზის, შამქორის) აერთიანებენ. ამ ზონაში ქართული დარბაზული ტიპის, საფეხურებრივ-პირამიდული გადახურვის საცხოვრებელი ნაგებობები იყო გავრცელებული. განჯა-დაშკესანის ზონაში შვიდი რაიონი შეყავთ. აქ განვითარებულია მარცვლეულის, ბამბის, ყურძნის, ხილის მოყვანა. მისდევენ მეაბრუშუმეობას. მეცხოველეობიდან უპირატესობა აქვს მოპოვებული მეცხვარეობას. ნახჭევანის ზონა აზერბაიჯანიდან ტერიტორიულად სომხეთის სახელმწიფოს მიწა-წყლითაა გამოყოფილი. ნახჭევანს სომხები სომხეთის ისტორიულ ტერიტორიად თვლიან. დღეს ნახჭევანში ძირითადად აზერბაიჯანელები ცხოვრობენ. ისტორიულად აქ სომხებიც მკვიდრობდნენ. 1886 წელს ნახჭევანის მაზრაში 33018 სომეხი მკვიდრობდა. აზერბაიჯანელების რაოდენობა კი ამ დროს 47 ათას 845 კაცი იყო. შესაბამისად, პროცენტული რაოდენობით სომხები 42,2 იყვნენ, აზერბაიჯანელები – 57%. ნახჭევანში განვითარებულია მებაღეობა, მეზამბეობა და მევენახეობა; მისდევენ მეცხოველეობასაც. სამეცნიერო ლიტერატურაში აზერბაიჯანელთა ეთნოგრაფიულ ჯგუფებსაც ასახელებენ: **აირუმები, აფშარები, ბაიათები, ყარადაღელები, ყარაფაფახები, ფადარები, შახსევანები** და სხვ.

აზერბაიჯანელები ანთროპოლოგიურად დიდი ევროპეიდული რასის სამხრეთულ რასას მიეკუთვნებიან. აზერბაიჯანული ენა ალთაურ ენათა ოჯახის თურქული ჯგუფის სამხრეთ-დასავლურ (ოღუზურ) ქვეჯგუფში შედის. ის დიდად არ განსხვავდება თურქული ენისაგან. გამოყოფენ ოთხ დიალექტს – აღმოსავლურს, დასავლურს, ჩრდილოურს და სამხრეთულს. დამწერლობა საბჭოთა პერიოდში რუსული გრაფიკის საფუძველზე ჰქონდათ შექმნილი, სახელმწიფოებრიობის გამოცხადების შემდეგ ის ლათინური ანბანით შეცვალეს. უფრო ადრე არაბულ გრაფიკს იყენებდნენ. აზერბაიჯანელები ძირითადად მუსლიმი შიიტები არიან, თუმცა სუნიტებიც ბევრი გვხვდებიან.

აზერბაიჯანელთა ეთნიკური კულტურის დახასიათებამდე მოკლედ მათ ისტორიასა და ეთნიკურ ისტორიასაც უნდა შევეხოთ.

აზერბაიჯანელი ისტორიკოსები ირანის (სამხრეთ) აზერბაიჯანისა და ჩრდილოეთ აზერბაიჯანის ისტორიას ერთიან კონტექსტში განიხილავენ. ასეთი ერთიანი სახელმწიფოებრივი პოლიტიკური ისტორია ამ ერთი ენთოსის წარმომდგენლებს ფაქტობრივად არ ჰქონიათ, თუ არ მივიღებთ მხედველობაში იმას, რომ ირანის (სამხრეთ) აზერბაიჯანის და ჩრდილოეთ აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე არსებული სხვადასხვა ფეოდალური ერთეულები (სახანოები) სპარსეთის სახელმწიფოს შემადგენლობაში შედიოდნენ. ტერმინი “აზერბაიჯანი” ისტორიულად მხოლოდ სამხრეთ აზერბაიჯანის კუთვნილება იყო. ის მდ. არაქსის სამხრეთით მდებარე ტერიტორიას მოიცავდა და

მომდინარეობს ირანის პროვინციის სახელიდან **ატროპატენა**. ამ ტერიტორიაზე ძვ.წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში მანის სამეფო არსებობდა. ძვ.წ. VII-VI სს-ის მიჯნაზე მანის სამეფო მიდიამ შეიერთა. სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ მიდიელთა მიერ მანის სამეფოს შეერთებამ მხარის ეთნოენობრივი იერი შეცვალა, ის მიდიზირებული იქნა. მიდიელთა ენა კი ირანულ ენათა ჯგუფს მიეკუთვნებოდა. **შემდეგ ეს ტერიტორია ატროპატენად იწოდა, რადგან მისი პირველი მმართველის სახელი ატროპატა იყო.** სამხრეთ აზერბაიჯანის დღევანდელი ტერიტორია ძვ.წ. 550 წლამდე მიდიის იმპერიის შემადგენლობაში შედიოდა, გვიან კი, ძვ.წ. IV სს-ის 30-იან წლებამდე – აქემენიდთა სპარსულ სახელმწიფოში. ახ.წ. III სს-ის დასაწყისამდე ატროპატენა პართიის სახელმწიფოს შემადგენლობაში იყო.

თანამედროვე აზერბაიჯანის სახელმწიფოს ტერიტორიაზე ძვ.წ. III სს-ში ალბანეთის სახელმწიფო ჩამოყალიბდა. ალბანეთში მცხოვრები ხალხები ადგილობრივი კავკასიური მოდემისანი იყვნენ და მათი უშუალო შთამომავლები მხოლოდ უდიები არიან. უდიელებს ამის შესახებ ისტორიული მახსოვრობა XVIII სს-ში ჰქონდათ შემორჩენილი. ისინი პეტრე I-ს წერდნენ: “ჩვენ ალბანელები ვართ, ეროვნებით უტიელები”. უტიელებს (უდიელებს) გარდა, ალბანეთში კიდევ სამი ძირითადი მათი მონათესავე ტომი მკვიდრობდა: გარდმანელები, წავდეელები და გარგარელები. 226 წელს ირანის ხელისუფლებაში სასანიდები მივიდნენ და მალე მათ ატროპატენა თავიანთი სახელმწიფოს ნაწილად აქციეს. ალბანეთმა კი გარკვეული დამოუკიდებლობა შეინარჩუნა. VII სს-ის პირველ ნახევარში როგორც ირანის პროვინცია – ატროპატენა, ისე ალბანეთი არბებმა დაიპყრეს. ამ ტერიტორიაზე არაბებმა ისლამის გავრცელება დაიწყეს. IX სს-ის შუა ხანების შემდეგ აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე სხვადასხვა ფეოდალური ერთეულები ჩამოყალიბდა, რაც არაბთა სახალიფოს დაცემამ განაპირობა. XI სს-ის შუა ხანებში აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე თურქულენოვანი ოღუზების ერთი შტო – სელჩუკები შემოიჭრნენ. მათ დაიმორჩილეს აქ არსებული ფეოდალური ერთეულები, რომელთა შორისაც გამორჩეული ადგილი შირვანშაჰების სამფლობელოს ეჭირა. ამ დროიდან იწყება აზერბაიჯანული ეთნოსის ჩამოყალიბება, რომელმაც საბოლოო სახე მხოლოდ XIX სს-ში მიიღო. XIV სს-ის ბოლოს აზერბაიჯანის ტერიტორიამ თოხთამიშისა და თემურ-ლენგის შემოსევები განიცადა. XVII სს-ის დასაწყისიდან მთელი აზერბაიჯანი სეფევიდების სახელმწიფოს შემადგენლობაში შედიოდა. 1722 წელს რუსეთის კასპიის ზღვის ფლოტმა დერბენტი აიღო, მაგრამ ბაქოს ადვილად აღება ვერ შეძლო. 1723 წელს რუსებმა ბაქო დაიპყრეს. სტამბულის 1724 წლის საზავო მოლაპარაკებით, კასპიის დასავლეთი სანაპირო რუსეთის იმპერიის ხელში გადავიდა. მაგრამ რუსებს ამ ტერიტორიის დატოვება მალე მოუხდათ. ირანის ნადირ-შაჰის გარდაცვალების შემდეგ, აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე 14 სახანო, 5 სასულთნო და 5 სამელიქო ჩამოყალიბდა. სასულთნოები და სამელიქოები ამა თუ იმ სახანოს დაქვემდებარებაში იმყოფებოდნენ. 1828 წლის თურქმენჩაის საზავო მოლაპარაკებით, აზერბაიჯანის დღევანდელი ტერიტორია რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში გადავიდა. აზერბაიჯანელი ისტორიკოსები აღნიშნავენ, რომ ამით აზერბაიჯანმა თავისი სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობა დაკარგა (თუმცა ერთიანი აზერბაიჯანის სახელმწიფო არასდროს არსებობდა) და რომ რუსეთის მიერ აზერბაიჯანის დაპყრობის ერთ-ერთი უარყოფითი შედეგი სომეხთა ემიგრაცია იყო. ხაზს უსვამენ, რომ XIX სს-ის უკანასკნელი მეოთხედის ბოლოს ყარაბახში აზერბაიჯანელები აბსოლუტურ უმრავლესობას შეადგენდნენ. 1918-1920 წლებში აზერბაიჯანი დამოუკიდებელი სახელმწიფო იყო, მაგრამ მალე მისი ანექსია რუსეთის წითელმა არმიამ ხელახლა მოახდინა. საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდეგ, 1991 წლიდან აზერბაიჯანი დამოუკიდებელი სახელმწიფოა.

ამრიგად, აზერბაიჯანული ეთნოსის ჩამოყალიბება, ყოფილი ალბანეთის ტერიტორიაზე, XI-XIII სს-ში ოღუზური ტომების შემოჭრისა და მიგრაციის შემდეგ დაიწყო, რომლის ფორ-

მირება რამდენიმე საუკუნის განმავლობაში მიმდინარეობდა და ის XIX-ში დასრულდა. დღევანდელი აზერბაიჯანელები თურქულენოვანი ხალხია, მაგრამ მის შემადგენლობაში დიდი რაოდენობით ასიმილირებული ირანულენოვანი და კავკასიური მოდემის ხალხები შედიან. სამხრეთ აზერბაიჯანულ ეთნოსში ძირითადად ირანული წარმომავლობის ხალხი შევიდა, ჩრდილოეთ აზერბაიჯანელებში კი როგორც ირანული, ისე კავკასიელი ალბანელები. ამიტომაც, რომ დღეს აზერბაიჯანელები კავკასიის ალბანელთა უშუალო მემკვიდრეებად აცხადებენ თავს. თუმცა აზერბაიჯანელი ისტორიკოსები აძველებენ აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე თურქულენოვანი ხალხების მიგრაციასა და დასახლებას. III-VIII სს-ში ცალკეული თურქულენოვანი ტომების შემოჭრას (ჰუნები, სავირები და სხვ.) და თუნდაც მათი მცირე რაოდენობით დასახლებას, რომლებიც სინამდვილეში მალევე ასიმილირდებოდნენ, თურქული აზერბაიჯანელი ხალხის ეთნოგენეზის დასაწყისს უკავშირებენ. ეს პროცესი მათ ჰუნების დაწყებულ საქმედ მიაჩნიათ. აღნიშნავენ იმას, რომ VII-ის შუა ხანებში მდ. იტილიდან (ვოლგა) მოსული თურქულენოვანი სავირები მდ. მტკვრის აუზში დღევანდელ აღსტაფასა და შამქორს შორის ტერიტორიაზე დასახლდნენ, და რომ ირანის შაჰმა ხოსროვ I-მა 553 წელს ტყვედ ჩავარდნილი ხაზარების ნაწილს ალბანეთში მიუჩინა ადგილი. სიმართლე რომ ითქვას, ეს მხოლოდ ზღვაში წვეთი იყო და იმდროინდელ ალბანურ ეთნოსს ისინი რაიმე საფრთხეს ვერ უქმნიდნენ. პირიქით, მათ ასიმილაციას ალბანელები ახდენდნენ. ამრიგად, აზერბაიჯანელი მეცნიერების მტკიცებით VII-VIII სს-ის მიჯნაზე აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე (უფრო სწორი იქნებოდა ეთქვას – ალბანეთის ტერიტორიაზე) სამი ეთნოსი მკვიდრობდა: ალბანურ-კავკასიური, თურქული და ირანული, რომლებიც თანდათან ერთ აზერბაიჯანულ ეთნოსად ჩამოყალიბდნენ. კიდევ ერთხელ უნდა აღვნიშნოთ, რომ თურქმენული ენა აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე გამარჯვებული მხოლოდ XI-XIII სს-ში გამოვიდა, რომელიც აქ მიგრირებულმა თურქ-სელჯუკებმა მოიტანეს. აზერბაიჯანული ფეოდალური ერთეულების ჩამოყალიბების დრო XII-XIV სს-ით განისაზღვრება.

აზერბაიჯანი სარწყავი მიწათმოქმედების ქვეყანა იყო. აქ ძირითადი სასოფლო-სამეურნეო კულტურები იყო ხორბალი, ქერი, ბრინჯი, ტექნიკური კულტურებიდან – ბამბა. XX სს-ის დასაწყისში ბამბის ნათესები, ისევე როგორც შუა აზიაში, ძალიან გაიზარდა. ბამბის კულტურამ ნაწილობრივ გამოდევნა მარცვლეული კულტურები. ეკონომიკის აღმავლობის გამო XIX სს-ში აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე ძალიან მოამრავლეს თუთის ხეები, რომლის ფოთოლსაც აბრეშუმის ჭიის საკვებად იყენებდნენ, აგრეთვე თამბაქო და საღვინე ჯიშის ვაზი. აზერბაიჯანის მიწათმოქმედების მნიშვნელოვან ნაწილს შეადგენდა აგრეთვე მებაღეობა, მებოსტნეობა და ბაღჩეული კულტურების მოყვანა.

აზერბაიჯანის ტერიტორიის მოსახლეობას უძველესი დროიდან მორწყვის სხვადასხვა სისტემა ჰქონდა. იცოდნენ მდინარეებისა და ხეობების დაგუბება, გაყვანილი ჰქონდათ არხები, გაკეთებული ჰქონდათ ჭები. რელიეფის, ნიადაგის ტენიანობიდან გამომდინარე მიწას ძირითადად ორი ტიპის სახვნელით ამუშავებდნენ: მსუბუქი სახვნელით (“ხიშ”) და ხის მძიმე გუთნით (“კარა კოტან”). ხნავდნენ ხარებით. მინდვრის სამუშაოებს კაცები ასრულებდნენ. ქალები მხოლოდ ლეწვაში ღებულობდნენ მონაწილეობას. ლეწავდნენ ქართულის მსგავსი კევრით.

XIX სს-ის შუა ხანებამდე აზერბაიჯანის დაბლობის სტეპების და ნახევრადსტეპების რაიონები ძირითადად მომთაბარე მესაქონლეობის ზონებს წარმოადგენდა. XIX სს-ის მეორე ნახევრიდან სამომთაბარეო ზონა შემცირდა, რადგან დაიწყო მომთაბარეთა მიწაზე დამკვიდრების პროცესი. თუმცა საქონელი მთელი წლის განმავლობაში სამოვ საკვებზე ჰყავდათ: ზამთარში – დაბლობში, ზაფხულში კი – მაღალმთიან ალპიურ სამოვრებზე. აზერბაიჯანის საზამთრო სამოვრებს ძველი დროიდან მეზობელი მთის ხალხებიც იყენებდნენ. ასეთი ცნობა აქვს დაცული ალბანელ ისტორიკოსს მოვსეს კალნკატუაცს.

აზერბაიჯანელებიც ძველთაგანვე იყენებდნენ მეზობელ კავკასიელ მთიელთა საზაფხულო საძოვრებს. მესაქონლეობიდან უპირატესად მეცხვარეობა იყო განვითარებული, თუმცა სამხრეთ-აღმოსავლეთის ზოგიერთ რაიონში თხის მოშენებას ანიჭებდნენ უპირატესობას, ხოლო ბინადარი მიწათმოქმედების რაიონებში – მსხვილფეხარქოსან საქონელს. ძროხებთან ერთად მათ დიდი რაოდენობით ყავდათ კამეჩები, აგრეთვე ზებუ. სტეპებში მომთაბარეებს მოშენებული ჰყავდათ აქლემები, რომლებითაც რკინიგზის გაყვანამდე ყველანაირი შორს გადასატანი ტვირთი გადაჰქონდათ. ადგილებზე ტვირთის გადასატანად სახედარს გამოიყენებდნენ. როგორც სტეპებში, ისე მთებში ყველგან დაწინაურებული იყო მეცხენეობა. სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ აზერბაიჯანული, განსაკუთრებით ყარაბაღული, სადოღე ცხენები მთელ კავკასიაში იყო სახელგანთქმული.

აზერბაიჯანში განვითარებული ფეოდალური ურთიერთობები არსებობდა. გლეხები (“რაიათები”) ხანებისა და ბეგების დაქვემდებარებაში იმყოფებოდნენ. XIXს-ის მეორე ნახევარში აზერბაიჯანულ სოფელში კლასობრივი, გლეხების ფენებად დაშლის პროცესი დაიწყო. ამ დროიდან მოყოლებული გადატაკებული გლეხობა ბაქოს ნავთობის სარეწებს მიაწყდა.

იაფფასიანი რუსული ქსოვილისა, საგნებისა და ჭურჭლის შემოსვლამ XIXს-ის რეფორმის შემდგომ პერიოდში ტრადიციული შინამრეწველობისა და ხელოსნობის შეკვეცა გამოიწვია. მიუხედავად ამისა, შინამრეწველობის ზოგიერთმა დარგმა, რომლებიც მაღალი მხატვრული ღირებულებით და ეთნიკური სპეციფიკით გამოირჩეოდა, წარმატებით გაუძლო კონკურენციას და არსებობა განაგრძო. მათ შორის შეიძლება დავასახელოთ აბრეშუმისა და მაუდის ქსოვილები, თექა და ხალიჩები, ეროვნული ტანსაცმელი და ფეხსაცმელი, მოჭიქული კერამიკა, სპილენძის ჭურჭლი, საიუველირო საქმე, ხეზე და ქვაზე კვეთა და სხვ. ქალაქებსა და დიდ სოფლებში ხელოსანთა საამქრო გაერთიანებები არსებობდა. შინამრეწველობის ჩამოთვლილი დარგებიდან განსაკუთრებით აღსანიშნავია მეხალიჩეობა. აზერბაიჯანელთა ყოფაში ხალიჩებს ძველთაგანვე განსაკუთრებული ადგილი ეკავა. სახლში ხალიჩებზე ისხდნენ და ეძინათ. ხალიჩისაგან გაკეთებულ სკივრებში ინახავდნენ ტანსაცმელს. ხალიჩისაგან შეკერილ ტომრებში – მარცვლეულს, ხალიჩის ჩულებს აფარებდნენ აქლემებსა და ცხენებს, ხალიჩებს აკრავდნენ უნაგირებს და ა.შ. აზერბაიჯანელებში სხვადასხვა სახის ხალიჩები იყო გავრცელებული: ხაოიანი და უხაო, ცალმხრივი და ორმხრივი... ხალიჩებს ვერტიკალურ დაზგებზე ქსოვდნენ. ხალიჩები ფერთა ნათელი გამით და სპეციფიკური ორნამენტული მოტივების შეხამებით გამოირჩეოდნენ. ორნამენტში ხშირად იყენებდნენ სტილიზებული ნუმის ნაყოფს და მცენარეთა გეომეტრიზირებულ გამოსახულებებს, იშვიათად – ცხოველებსა და ფრინველებს. მეხალიჩეობა მთელს აზერბაიჯანში იყო გავრცელებული და, ჩვეულებრივ, ამ საქმიანობით თითქმის ყველა ოჯახის ქალი იყო დაკავებული.

აზერბაიჯანელთა მატერიალური კულტურა, განსაკუთრებით ხალხური საცხოვრებელი ნაგებობანი და ტანსაცმელი, მრავალი ლოკალური ვარიანტით გამოირჩეოდა, რაც აზერბაიჯანის ცალკეული ეთნოგრაფიული მხარეების ბუნებრივ-კლიმატური პირობებითა და მოსახლეობის ხანგრძლივი პოლიტიკური გათიშულობით იყო გამოწვეული. XIXს-ის ბოლოსა და XXს-ის დასაწყისში აზერბაიჯანში ინტენსიურად დაიწყო არქიტექტურის ევროპული ფორმებისა და ტანსაცმლის შეღწევა. სოფლებისა და ძველი ქალაქური დასახლებების იერში ბევრი იყო შუა აზიის ყიშლალებისათვის დამახასიათებელი ნიშანი. სოფლები ვიწრო ქუჩებით განკვეთილი უბნებისაგან შედგებოდა, რომლებიც, თავის მხრივ, კარმიდამოთა ერთობლიობას წარმოადგენდნენ. კარმიდამო კი გარე სამყაროსაგან სახლების ყრუ კედლებისა და ქვის გალავნებით იყო მოწყვეტილი. სოფლების ერთსახოვნებას მხოლოდ არც თუ ისე დიდი უბნების მეჩეთთა მინარეთები არღვევდა. სამშენებლო მასალად

იყენებდნენ თიხასა და ძირითადად რიყის ქვას. ცდილობდნენ სახლის კარმიდამოს სიღრმეში აშენებას. კარმიდამოს ცოცხალ ღობედ თუთის ხეები აკრავდა. ასეთი დასახლების ტიპი ძირითადად ცენტრალური და აღმოსავლეთ აზერბაიჯანის მიწათმოქმედებისათვის იყო დამახასიათებელი. სტეპების გვალვიან რაიონებში სახლები ძირითადად ერთსართულიანი და ბანური გადახურვის ჰქონდათ. ისინი, ჩვეულებრივ, ერთი ან ორი საცხოვრებელი ოთახისაგან შედგებოდა და სახლს მიშენებული ჰქონდა სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობები. მთიან რაიონებში უფრო ორსართულიანი სახლები იყო გავრცელებული, რომელთა ქვედა სართულში სამეურნეო სათავსოები იყო, ზედა კი საცხოვრებელს წარმოადგენდა. აქვე კარმიდამოში, სახლის წინა მხარეს აგებდნენ ხის ერთსართულიან ან ორსართულიან გალერეებს. საჭმელს ჩვეულებრივ, გალერეის პირველ სართულზე აკეთებდნენ. აქვე აცხობდნენ პურს. დასავლეთის ზოგიერთ რაიონში ბანური სახურავის ნაცვლად, ორფერ-დიან ან ოთხფერდიან სახურავიან სახლებს აგებდნენ. ასეთი სახლები გადახურული ჰქონდათ ყავრით ან კრამიტით. სახურავებს ხშირად აბრეშუმის ჭიის გამოსაყვანად, ჩირის გასაკეთებლად და შესანახად იყენებდნენ. დგამჭურჭელს, ტანსაცმელს, ლოგინს თახჩებში ინახავდნენ. საცხოვრებელ სახლებში ხშირად იცოდნენ ცალკე სასტუმრო ოთახის გამოყოფა. აზერბაიჯანის დასავლეთ რაიონებში გავრცელებული იყო ქართული დარბაზული ერდოიანგვირგვინიანი ტიპის საცხოვრებელი სახლი. მომთაბარეებში შემორჩენილი იყო გადასატანი საცხოვრებელი – “ალა-ჩიყი”. მის საფუძველს წარმოადგენდა გრებილი ხარიხები, რომლებსაც აყუდებდნენ ცენტრალურ ბოდს. მას გარედან თექვსახურებდნენ, ძირზე კი გადაჭიმული ჰქონდათ ლელქაშის ჭილოფი.

აზერბაიჯანელთა საკვებში ერთმანეთთან შეხამებული იყო მცენარეული და ცხოველური, ადგილობრივი და საერთო კავკასიური და შუააზიური ტრადიციები. აზერბაიჯანელთა შორის პურის რამდენიმე სახეობა იყო გავრცელებული. პურს ცეცხლზე შემომდგარ რკინის ტაფებზე ანდა ქართული თორნის მსგავს “თენდირებში” აცხობდნენ. ხორციული კერძებიდან ყველაზე უფრო ცხვრის ხორცისაგან გაკეთებულ კერძებს აფასებდნენ. გავრცელებული იყო ფაფები. საკვებ რაციონში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა რძის პროდუქტებს. საკვებად გამოიყენებდნენ ცხვრის, თხის, ძროხის, კამეჩის რძეს.

აზერბაიჯანელთა საზოგადოებრივ და საოჯახო ყოფას ახასიათებდა ძლიერი პატრიარქალური ტრადიციები, რომლებიც ჩვეულებრივი სამართლისა და მუსლიმური სამართლის ნორმების ერთობლიობას ეფუძნებოდა. ოჯახის ცხოვრება მთლიანად დამოკიდებული იყო ოჯახის უფროსი მამაკაცის ნება-სურვილზე. სოფლის ცხოვრებას კი უხუცესების – “აღსაყალების” უბრალო ნება ანდა გადაწყვეტილება განსაზღვრავდა. ქალი საოჯახო და სათემო საკითხების გადაწყვეტაში მონაწილეობას საერთოდ არ იღებდა. სახლშიც კი მამაკაცებთან და უფროს ქალებთან ურთიერთობის დროს, ქალს სახე აუცილებლად მოსახვევით (“იაშმაგი”) უნდა დაეფარა.

ურვადის მაღალი გადასახადის გამო, მრავალცოლიანობა ფართოდ გავრცელებული არ იყო. ქორწინების გაბატონებული ფორმა იყო მონოგამია. ქორწინებისას ცდილობდნენ ნათესაური ანდა ტერიტორიული (საუბნო) ენდოგამიის დაცვას. უპირატესობას ანიჭებდნენ ბიძაშვილებსა და დეიდაშვილებს შორის ქორწინებას. ქორწინების მატერიალური ინტერესებიდან გამომდინარეობდა ისეთი არქაული ფორმის არსებობა, როგორებიცაა ლევირატი და სორორატი. ახალგაზრდების ბედს მხოლოდ უფროსები წყვეტდნენ. მომავალი მეუღლეები მხოლოდ მორჩილი სტატისტიკების როლში გამოდიოდნენ.

დანიშვნის შემდეგ საქმროს და მის ნათესავებს (მამაკაცებს) კატეგორიულად ეკრძალებოდათ საპატარძლოს ნახვა. ქორწილის ორი დღის განმავლობაში ნეფე-პატარძალი ცერემონიალში არავითარ მონაწილეობას არ იღებდა. ამ დროის განმავლობაში ისინი რომელიმე ნათესავის სახლში იმყოფებოდნენ. პატარძლის საქმროს სახლში გადაყვანა

რიტუალური ხასიათის იყო და მას თან ახლდა მაგიური ქმედებები. პატარძალს მიაცილებდნენ მისი ნათესავების ცხენოსანი რაზმი, მუსიკოსები. გზაში მრავალ წინაღობას უწყობდნენ და ამ ბარიერს მხოლოდ სახუმარო ჭიდილისა და გამოსყიდვის შემდეგ აღწევდნენ თავს. სადედამთილო მას აყრიდა მარცვლეულს, მონეტებს, ტკბილეულს. ახალ სახლში შესვლისთანავე, პატარძალი აუცილებლად რკინის საგანზე უნდა დამდგარიყო, რადგან მათი წარმოდგენით, რკინა ყოველგვარი სიავისაგან იფარავდა. ნეფის სახლში გადმოყვანის შემდეგ, პატარძალს ყოველი მხრიდან ფარდებით დაფარულ ოთახში მალავდნენ. ნეფე მასთან ფარულად შედიოდა და ასევე დილაუთენია ფარულად ტოვებდა. მხოლოდ რამდენიმე დღის გასვლის შემდეგ, შეეძლოთ ახალგაზრდებს სოფლის უხუცესებსა და ნათესავებს ჩვენებოდნენ. მაგრამ კიდევ დიდი ხნის განმავლობაში, პირველი შვილის დაბადებამდე, საბურველი უნდა ეტარებინა და ქმრის მამაკაც ნათესავებს მორიდებოდა.

ისლამი აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე VIII ს-დან გავრცელდა, რომელმაც ალბანელთა სახელმწიფო რელიგია ქრისტიანობა განდევნა. აზერბაიჯანელები ისლამის ორი განშტოების – სუნიზმისა და შიიზმის მიმდევრები არიან (1886 წელს ელისავეტპოლის გუბერნიაში მთელი მოსახლეობის 61,5 პროცენტი მუსლიმი იყო, რომელთაგანაც სუნიტი 25,2% გახლდათ, შიიტი – 36,3%. ბაქოს გუბერნიის მთელი მოსახლეობის 84,6% მაჰმადიანი იყო. მოსახლეობის 39,5% სუნიზმს აღიარებდა, 45,1% – შიიზმს. ასე რომ, **აზერბაიჯანში XIX-ის ბოლო პერიოდის მონაცემებით, შიიტები ბევრად ჭარბობდნენ სუნიტებს**). საუკუნეთა განმავლობაში ისლამის ამა თუ იმ შტოს მიმდევრებს ერთმანეთს შორის ხშირი და გააფთრებული ბრძოლები ჰქონდათ, რომელთა უკანაც წინა აზიის ორი დიდი სახელმწიფოს – შიიტური ირანისა და სუნიტური თურქეთის ინტერესები იდგა. შიიტური ისლამის ყველაზე დიდ დღესასწაულად “შახსეივახსეი” ითვლება. ამასთანავე, შემორჩენილი იყო ბევრი ძველი წარმართული რწმენა-წარმოდგენაც. განსაკუთრებული ადგილი ეკავა ცეცხლის კულტს, რაც ზოროასტრიზმის გადმონაშ-თადაა მიჩნეული. ცნობილია, რომ დღევანდელი აზერბაიჯანის ძველ მოსახლეობაში – ალბანელებში ცეცხლთაყვანისმცემლობა ფართოდ იყო გავრცელებული. შემონახული იყო მზისა და მთვარის კულტთან დაკავშირებული რწმენა-წარმოდგენები, საფლავების, ქვების, ხეების, წყაროების თაყვანისცემა.

ბიჭების წინდაცვეთა 4-5 წლის ასაკში იცოდნენ. ბავშვს წინდაცვეთის წინ ხელისა და ფეხის ფრჩხილებს ინით უღებავდნენ; უმზადებდნენ სპეციალურ ტახტსაწოლს და წითელ გადასახვევს. ამ საქმით მგზავრი დალაქი ლეზგები იყვნენ დაკავებულნი. აზერბაიჯანული ოჯახებისათვის მრავალშვილიანობა იყო და არის დამახასიათებელი. ისევე როგორც კავკასიის სხვა ხალხებისათვის, აზერბაიჯანელებისათვისაც სტუმარი საპატივცემულო ადამიანი იყო. მათ სტუმრისადმი მიმართვის მკაცრად დადგენილი ეტიკეტი ჰქონდათ შემუშავებული. ტრადიციული იყო მოხუცების (“აღსაყალების”) პატივისცემა.

44. სომხები

სომხები, არა მარტო კავკასიის, არამედ, მსოფლიოს ერთ-ერთი უძველესი ხალხია. ამ ეთნოსის ისტორია არანაკლებ 2500 წელს მოიცავს. სომხები ხალხი კავკასიისა და წინა აზიის ტერიტორიაზე ჩამოყალიბდა. მათი განსახლების არეალი სომხეთის მთიანეთის სახელითაა ცნობილი. სომხეთის მთიანეთი წინა აზიის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში მდებარეობს და ის ზღვის დონიდან 1500-1800 მეტრზეა. სომხეთის მეზობლები საუკუნეთა განმავლობაში ისეთი ძლიერი სახელმწიფოები იყვნენ, როგორებიცაა რომის, შემდეგ კი ბიზანტიის იმპერია, ბოლოს კი ბიზანტიის იმპერიის ნანგრევებზე აღმოცენებული ოსმალეთის იმპერია. აღმოსავლეთით სომხეთსა მეზობლები ირანელები იყვნენ. სომხებისაგან შორს არც არაბები ბინადრობდნენ. სომხეთის გეოგრაფიული მდებარეობა ზემოთ დასახელებული ქვეყნების დიდ ინტერესს

იწვევდა. ამიტომაც მთელი თავისი ისტორიის მანძილზე სომხეთი ძირითადად სხვა სახელმწიფოების მიერ იყო დაპყრობილი. კავკასიაში სომეხთა მეზობლები ქართველები იყვნენ და არიან. საუკუნეების განმავლობაში ქართულ-სომხური ურთიერთობები მშვიდობიანი იყო. ეს ხალხები ერთმანეთზე კულტურულ ზეგავლენასაც ახდენდნენ. სომეხებს აზერბაიჯანელებიც ესაზღვრებიან. უფრო ადრე კი მათ ამ ტერიტორიაზე მცხოვრებ სხვა ეთნოსთან – ალბანელებთან ჰქონდათ ურთიერთობა.

დღეს სომეხებს სახელმწიფოებრიობა აქვთ. მათი ისტორიული ტერიტორიების დიდი ნაწილი თურქეთის სახელმწიფოშია. სომხეთის მთიანეთში მაღალ მთებს შორის დაბლობებიცაა, რომელთაგანაც აღსანიშნავია არარატის ველი, რომელიც არაქსის შუა დინებაზე მდებარეობს. არარატის ველის დიდი ნაწილი დღევანდელი სომხეთის სახელმწიფოს შემადგენლობაშია. არარატის ველი სხვადასხვა სომხური მიწების ეკონომიკური, პოლიტიკური და კულტურული ცენტრი იყო. აქ მდებარეობდა ძველი და შუა საუკუნეების სომხეთის ცენტრები: არმავირი, არტაშატი, ვადარაშაპტი, დვინი. აქვეა დღევანდელი სომხეთის დედაქალაქი ერევანიც.

დიდ სახელმწიფოთა აგრესიის შედეგად ხშირი იყო სომეხთა მიგრაცია სხვადასხვა მიმართულებით. ქვეყანა არაერთგზის აოხრებულა და გაუკაცრიელებულა. სომეხთა დიდი მასების საკუთარი ეთნიკური ტერიტორიიდან განსახლება ჯერ კიდევ დაახლოებით ათასი წლის წინ დაიწყო, რაც ყველაზე დიდი მასშტაბით პირველი მსოფლიო ომის დროს, 1915 წლის გაზაფხულზე მოხდა. ამ დროს სომხურ-თურქულ კონფლიქტს დაახლ. ორი მილიონი სომეხი შეეწირა, დაახლოებით ერთ მილიონი კი სხვადასხვა მიმართულებით განსახლდა. აქედან დაახლ. 600 ათასი სომეხი მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნებში მიგრირდა. 300 ათასმა სომეხმა რუსეთის იმპერიას მიაშურა. აქ ისინი ძირითადად კავკასიაში განსახლდნენ. სომეხთა მასობრივი გაწყვეტა და დეპორტაცია მნიშვნელოვანწილად სომხური უკიდურესად ექსტრემისტული პარტიის “დამნაკვეთუნის” ქმედებებმა განაპირობა. მათი მიზანი იყო დიდი სომხეთის სახელმწიფოს აღდგენა. ამ მიზნის მიღწევის საშუალებად პარტიის პროგრამაში ეწერა თურქეთში სომეხთა შეიარაღებული აჯანყების მოწყობა. “დამნაკვეთუნის” პარტიის პროგრამაში ხაზი ესმოდა რევოლუციური პროპაგანდის გაწევას არა მხოლოდ სომეხებს შორის, არამედ თურქეთში მცხოვრებ სხვა ხალხებს შორისაც. ამ პარტიის პროგრამაში დიდი ადგილი ეკავა აგრეთვე ტერორს და სახელმწიფო დაწესებულებების აოხრებასა და ძარცვას. დიდი სომხეთის სახელმწიფო მათ უნდა შეექმნათ არა მხოლოდ თურქეთის სომხეთისა და რუსეთის სომხეთის შეერთებით, არამედ მეზობელი ხალხების (ქართველების, აზერბაიჯანელების) მიწების მიტაცებითაც. 1915 წელს, რუსეთის არმიის კონტრშეტევისთანავე, “დამნაკვეთუნის” მოწოდებით, სომეხმა საერთო სომხური აჯანყება დაიწყო, რომლის ეპიცენტრსაც ვანის ვილაიეთი წარმოადგენდა. რუსების შეტევის დროს სომეხმა მოხალისეებმა მშვიდობიანი თურქი მოსახლეობის ულმობელი ხოცვა-ჟლეტა მოახდინეს. დამნაკების ეს ქმედება განპირობებული იყო აგრეთვე სომხური საკითხის ცარისტული გეგმის “გადაწყვეტიტაც”. თურქეთის ხელისუფლებამ საპასუხოდ სომეხების ხოცვა-ჟლეტა მოაწყო. უფრო ნაკლებმა თავს გაქცევით უშველა. დამნაკების ავანტურისტულმა ქმედებამ, რომლებიც “დიდი სომხეთის” შექმნაზე ოცნებობდნენ, სომეხი ხალხი დიდ ტრაგედიამდე მიიყვანა. 1917 წლის რევოლუციის გამო, რუსეთი პირველ მსოფლიო ომს გამოეთიშა და რუსეთის არმიამ დაპყრობილი ტერიტორიებიც მიატოვა. ამას კი ასეულ ათასობით სომხის სამხრეთ კავკასიაში – ქართულ და აზერბაიჯანულ მიწებზე დასახლება მოჰყვა. ასე დაკარგეს მათ სომხეთის ისტორიული მიწა-წყალი – სომეხთა განსახლების ერთ-ერთი ძირითადი არეალი.

სომეხთა რაოდენობის ზუსტად გასაზღვრა ძალიან ძნელია. სხვადასხვა მონაცემებით ეს რიცხი 7-დან 10 მილიონამდე მერყეობს. XXს-ის 80-იან წლებში სომეხები კომპაქტურად თვით სომხეთში ცხოვრობდნენ (სამ მილიონზე მეტი). ამ დროს საქართველოში 400 ათასზე მეტი

სომეხი იყო აღრიცხული. არანაკლები რაოდენობით იყვნენ ისინი აზერბაიჯანში (მარტო მთიან ყარაბაღში 145 ათასი სომეხი მკვიდრობდა). კომპაქტურად მკვიდრობენ ჩრდილო კავკასიაშიც. საერთოდ, რუსეთში 532 ათასი სომეხი იყო აღრიცხული. სომეხები დისპერსიულად არიან განსახლებული ბალტიის ქვეყნებში, უკრაინაში, ბელორუსიაში, ყაზახეთში, შუა აზიაში (დაახ. 179 ათასი კაცი). ორ მილიონზე მეტი სომეხი ცხოვრობს მსოფლიოს 70-ზე მეტ ქვეყანაში (ძირითადად ქალაქებში): აშშ-ში (650 ათასი კაცი), საფრანგეთში (250 ათასი კაცი), ირანში (200 ათასი), ლიბანში (150 ათასი), თურქეთში (150 ათასი), სირიაში (120 ათასი), ერაყში (20 ათასი), ეგვიპტეში (12 ათასი), არგენტინაში (85 ათასი), ბრაზილიაში (20 ათასი), კანადაში (70 ათასი), საბერძნეთში (15 ათასი), ურუგვაიში (14 ათასი), ავსტრალიაში (30 ათასი), ბულგარეთში (25 ათასი), დიდ ბრიტანეთში (17 ათასი), ქუვეითში (10 ათასი), რუმინეთში (6 ათასი), ინდოეთში და სხვ. 1994 წელს სომხეთში აზერბაიჯანიდან ლტოლვილი 304 ათასი სომეხი დარეგისტრირდა (შესაბამისად, სომხეთიდან 200 ათასი აზერბაიჯანელი გაიქცა). მსოფლიოს სხვადასხვა ქვეყანაში მცხოვრები სომხების უმეტესობა ეთნიკურ იერსახეს ინარჩუნებს, რის ერთ-ერთი ძირითადი მიზეზიც მათი რელიგიაა (ქრისტიანობის ერთ-ერთი მიმართულება – მონოფიზიტობა, რომელიც სომხურ-გრიგორიანული ეკლესიის სახელითაა ცნობილი).

სომხეთი თითქმის მონოეთნიკური ქვეყანაა. სულ რაღაც 10-12 წლის წინ სომხეთში დიდი აზერბაიჯანული დიასპორა არსებობდა. დღეს სომხეთში აღარცერთი აზერბაიჯანელი აღარ მკვიდრობს. 1886 წლისათვის ერევნის გუბერნიაში თათრების პროცენტული რაოდენობა 37,44 იყო, თვით სომხებისა კი – 56%. აქ კომპაქტურად ცხოვრობდნენ აგრეთვე ქურთები (1886წ. – 5,5%. დღეს მათი რაოდენობა 56 ათასის ფარგლებშია), ასირიელები (0,25%. დღეს 6 ათასი კაცი). დღევანდელი მონაცემებით, სომხეთში რუსების რაოდენობა 15 ათას კაცს არ აჭარბებს. ერევნის მაზრასა და ქალაქ ერევანში თათრების რაოდენობა ბევრად აღემატებოდა სომხების რაოდენობას (შესაბამისად 1886 წელს სომხები 36 426 იყვნენ, თათრები – 52 800).

სომეხთა თვითსახელწოდებაა ჰაი. მსოფლიოს სხვადასხვა ხალხებისათვის ისინი **არმენები** არიან. ანთროპოლოგიურად სომხები ევროპეიდული რასის სამხრეთულ შტოს (წინააზიურ, ანუ არმენოიდულ ტიპს) მიეკუთვნებიან. ეს ტიპი, ჩვეულებრივ, საშუალო სიმაღლით, განვითარებული მესამეული თმის საფარით, მაღალი და ძლიერ გამოწეული ცხვირით ხასიათდება; თვალები და თმის ფერი მუქი აქვთ. ამასთანავე, თანამედროვე სომხები ანთროპოლოგიურად ერთგვაროვანნი არ არიან, რასაც მეცნიერები სხვადასხვა ცივილიზაციათა შესაყარზე მდებარე სომხეთის ქვეყანაში ხალხთა ხშირი მიგრაციით ხსნიან. სომეხთა ნაციონალურ ხასიათზე როდესაც საუბრობენ, ხაზგასმით აღნიშნავენ მათ შრომისმოყვარეობას, მიზანდასახულობას, ენერგიულობას, ფხიანობას. სომხებს განსაკუთრებული მიდრეკილება ჰქონდათ ხელოსნობისადმი. გამოირჩევიან ეთნიკური შეკავშირებულობით, ენისა და ერისადმი ერთგულებით. როგორც კავკასიის სხვა ხალხები, ისინიც სტუმართმოყვარენი არიან.

სომხური ენა (hayeren) ინდოევროპულ ენათა ოჯახში დამოუკიდებელ შტოს ქმნის. ზოგიერთი მეცნიერი თვლის, რომ ის ახლოსაა ინდოირანულსა და ძველ ბერძნულთან. ასევე აღნიშნავენ, რომ ძველად სომხური ენა, თრაკიულ და ფრიგიულ ენებთან ერთად, ინდოევროპულ ენათა ოჯახის სამხრეთულ ჯგუფში შედიოდა. სომხურ ენას ლექსიკური, ფონეტიკური და გრამატიკული თვალსაზრისით ბევრი მსგავსება აქვს კავკასიურ ენებთანაც, რაც უშუალოდ მიუთითებს იმაზე, რომ ინდოევროპული მოდგმის ტომებთან ერთად სომეხთა ეთნოგენეზში კავკასიურენოვანმა ტომებმაც მიიღეს მონაწილეობა. ძველი სომხური სალიტერატურო ენა ცენტრალური სომხეთის რამდენიმე დიალექტის საფუძველზე ჩამოყალიბდა. სომხური ანბანი ერთ-ერთი ძველი და ორიგინალური ანბანია. სომხური საისტორიო ტრადიციით მისი შემქმნელია მესროფ მაშტოცი. შექმნის თარიღად კი Vს-ის

დასაწყისს ასახელებენ. ანბანი 36 ასოსაგან შედგება. ძველი სომხური დამწერლობის ძეგლები Vს-ით თარიღდება. ძველი სომხური სალიტერატურო ენა XIXს-მდე ფუნქციონირებდა. მაგრამ ცოცხალი სალაპარაკო ენა მეტყველების ევოლუციისა და სხვა ენებთან (სპარსული, ბერძნული, არაბული, ქართული, თურქული) ურთიერთობის შედეგად, თანდათან დაშორდა სალიტერატურო ენას და ეს უკანასკნელი მოსახლეობისათვის გაუგებარი შეიქმნა. მან “გრაბარის” (“დამწერლობის ენის”) სახელწოდება მიიღო. “გრაბარი” ხელმისაწვდომი იყო მხოლოდ განათლებულ ადამიანთა და სასულიერო მოღვაწეთა ვიწრო წრისათვის. გვიან შუა საუკუნეებში დაიწყო ახალი სალიტერატურო ენის შექმნა. ეს ახალი ენა “აშხარაბარის” (“საერო”) სახელითაა ცნობილი, რომელიც საბოლოოდ XIXს-ის შუა ხანებიდან დამკვიდრდა. “აშხარაბარი” (სალიტერატურო ნაციონალური ენა) ორ – დასავლურ და აღმოსავლურ ვარიანტად ჩამოყალიბდა, რაც სამეცნიერო ლიტერატურაში სომხური ნაციონალური ბურჟუაზიის ფორმირების თავისებურებებითაა ახსნილი. აღმოსავლური სალიტერატურო ენის გავრცელების არეალია სომხეთის სახელმწიფო, აგრეთვე ირანი და ინდოეთი. დასავლურ სალიტერატურო ენაზე ლაპარაკობენ თურქეთში, ევროპაში, ამერიკაში მცხოვრები სომხები. როგორც აღნიშნავენ, სალიტერატურო ენის ორ ვარიანტს შორის განსხვავება უმნიშვნელოა. XXს-ის დასაწყისში სომხურ ენას მრავალი დიალექტი ჰქონდა. ადრე თუ მის 31 დიალექტს აღნიშნავდნენ, ბოლო დროის სამეცნიერო ნაშრომებში 50-ზე მეტ დიალექტს მიუთითებენ. ზოგიერთი დიალექტის წარმომადგენლებს ერთმანეთის მეტყველება არ ესმოდათ. სალიტერატურო ენისაგან ძალიან დაშორებული იყო მეღრიული, ყარადაღული, ყარაჩევიანული, აღულური, ზეითუნური, მალათიური, სასუნური და ბევრი სხვა დიალექტი. სომხური ენის ლექსიკაში ლინგვისტები რამდენიმე ფენას გამოყოფენ. უძველესი ფენა (დაახლ. 1000 სიტყვა) უშუალოდ ინდოევროპული პრაენიდან მომდინარეობს. სომხურ ენაში საკმაოდ დიდი რაოდენობითაა ნასესხები სიტყვები იმ ენებიდან, რომელთა მატარებლებსაც სომხებთან ურთიერთობა ჰქონდათ. ესენია ხეთური, ხურიტული, ურარტული, სირიული ენები, განსაკუთრებით კი – სხვადასხვა ეპოქის სპარსული ენა. მაგრამ ყველაზე მეტად სომხურ ენაში პართიული სიტყვებია შესული. ბოლო პერიოდში ბევრი სიტყვა შესულა არაბული და თურქული ენებიდან.

სომხები ქრისტიანები არიან. სომხური სამოციქულო ეკლესია ერთ-ერთი უძველესი ქრისტიანული ეკლესიაა. სომხეთში ქრისტიანობამ ჯერ კიდევ პირველ საუკუნეში სირიიდან შეაღწია. მაგრამ სახელმწიფო რელიგიად ის IVს-ის დასაწყისში გამოცხადდა (სხვადასხვა მონაცემებით 301წ. და 314წ.). სომეხთა განმანათლებელი იყო გრიგორი. ამის გამოა, რომ სომხურ მონოფიზიტურ ეკლესიას სხვანაირად სომხურ-გრიგორიანულსაც უწოდებენ. თავდაპირველად სომხური სამოციქულო ეკლესია აღმოსავლურ მართლმადიდებლურ ანუ ბიზანტიურ ეკლესიასთან ერთიანობაში იმყოფებოდა, მაგრამ შემდეგ ბიზანტიის ტერიტორიული პრეტენზიების გამოისობით, ის მისგან გამოცალკევდა და მონოფიზიტური მიმართულების გახდა. მონოფიზიტური ეკლესია მართლმადიდებელი ეკლესიისაგან მთელი რიგი საღვთისმეტყველო დოგმებით განსხვავდება. მსოფლიო IV საეკლესიო კრებაზე ეს მიმდინარეობა დაგმეს და განკიცხეს. სომხები ამ კრების მონაწილეთა შორის არ ყოფილან. მიზეზად სპარსეთთან გადამწყვეტ ბრძოლას ასახელებენ. მაგრამ 55 წლის შემდეგ – 506 წელს, სომხური ეკლესიის დვინის პირველ კრებაზე, მათ უარჰყვეს მსოფლიო საეკლესიო კრების გადაწყვეტილება. მონოფიზიტობისადმი ერთგულება სომხებმა 554 წელს დვინის მეორე საეკლესიო კრებაზეც დაადასტურეს.

შუა საუკუნეებში, ჯვაროსნული ლაშქრობების დროს, სომ-ხური სამოციქულო ეკლესიის კათოლიკურ ეკლესიასთან დაახლოების ტენდენცია გაჩნდა. სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ უნიატობამ მოსახლეობის ფართო მასებში მხარდაჭერა ვერ ჰპოვაო, რაც არაა გასაზიარებელი. დოგმატურ და სხვა ეკლესიებთან ურთიერთობის საკითხებს

მოსახლეობის ფართო მასები კი არა ეკლესიის მამები წყვეტდნენ. სომხეთის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში XVს-ის მეორე ნახევრიდან ცალკეული კათოლიკური თემები გაჩნდა. ასეთი კათოლიკური თემების გაჩენას საქართველოში მცხოვრებ სომხებსაც მიაწერენ, რაც სინამდვილეს არ შეესაბამება. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში კათოლიკობა სომხებს შორის კი არა, არამედ ქართულ მოსახლეობაში გავრცელდა. ქართველი კათოლიკეები შემდგომ რომის პაპმა სომხურ-კათოლიკურ ეკლესიას დაუქვემდებარა. სომეხი ავტორები კი ქართველ კათოლიკეებს, რომლებსაც სომხური ტიპიკონი ჰქონდათ, დაჟინებით გაქართველებულ სომხებად აცხადებენ. სომხების კათოლიკურ სარწმუნოებაზე მასობრივი გადასვლა XVII ს-ის მეორე ნახევარში მოხდა. კათოლიკობა ძირითადად ამ დროს პოლონეთში მცხოვრებმა სომხებმა მიიღეს, როდესაც სომეხმა არქიეპისკოპოსმა პაპის მეთაურობა აღიარა. სომეხმა კათოლიკეებმა ღვთისმსახურებაში სომხური ენა და ძველი რიტუალი შეინარჩუნეს. სომხებს შორის უნიშვნელო რაოდენობით გვხვდებიან აგრეთვე ჰროტესტანტები (XIXს-ის დასაწყისიდან) და მუსლიმები (ე.წ. ხემშილები). სომეხთა სამოციქულო ეკლესიის ცენტრი ეჩმიაძინში მდებარეობს. სომეხმა საუკუნეთა განმავლობაში საკუთარი ორიგინალური საეკლესიო არქიტექტურა შექმნეს. ასეთ ძეგლებს შორის, უპირველეს ყოვლისა, ასახელებენ აპარანის ბაზილიკურ ეკლესიას (IVს.), კარმრავორის ჯვარგუმბათოვან მინიტურულ ტაძარს აშტარაკში (VIIს.), სევანის სამონასტრო ანსამბლებს (IXს.), სანაიანს, მდ. გარნის ხეობაში გელარდის კლდეში გამოკვეთილ მონასტერს. გორისას მახლობლად ტატევი დგას IXს-ის შესანიშნავი მონასტერი. VII საუკუნეს მიეკუთვნება ზვართნოცის ცნობილი ტაძარი, რომელიც მიწისძვრამ დაანგრია. სომხური საეკლესიო არქიტექტურისათვის ნიშანდობლივია, ქართულთან შედარებით, დაბალი გუმბათი.

ისტორიული და თანამედროვე სომხეთის ტერიტორიაზე არსებობდა მსოფლიოს ერთ-ერთი უძველესი სახელმწიფო – ურარტუ, რომელიც ეთნიკურად სომხური არ ყოფილა. ურარტუ პოლიეთნიკური ქვეყანა იყო და მის სხვადასხვა ეთნოსებს შორის ერთ-ერთ კომპონენტს პროტოსომხური მოსახლეობაც შეადგენდა. ურარტუს სამეფომ განსაკუთრებულ აღმავლობას ძვ.წ. VIIIს-ში მიაღწია. ურარტუს მეფეები, როდესაც ახალ ქვეყნებს იპყრობდნენ და დამორჩილებულ ტომთა აჯანყებებს ახშობდნენ, ბევრ დაქვემდებარებულ ეთნოსს ქვეყნის ცენტრალურ ოლქებში ასახლებდნენ, მათ შორის, არარატის ველზეც. ხოლო ცენტრალური ოლქების მოსახლეობა პერიფერიებში გადაჰყავდათ საცხოვრებლად. ამ დროს მოხდა სომხური ტომების არარატის ველზე დასახლება. აქედან ჩაეყარა საფუძველი აღნიშნულ ტერიტორიაზე სომხურ ეთნოსს. VIII-VIIIსს-ში “სომხეთის მთიანეთში” ინტენსიურად მიმდინარეობდა სხვადასხვა ტომების შერევისა თუ განცალკევების პროცესი. სომხური ენა და სომხური ეთნოსი საბოლოოდ სომხეთის მთიანეთში ჩამოყალიბდა. მცირე აზიიდან სომხეთის მთიანეთში გადაადგილების დროს, სომეხთა წინაპრების ინდოევროპული ტომების ენაში ცვლილებები მოხდა. ამ დროს სომეხთა შორის არაერთი ადგილობრივი ხალხი გაითქვიფა. მათი ენები ქრებოდა, სომხური ენა კი ახალ ელემენტებს იერთებდა, ვითარდებოდა და მკვიდრდებოდა. მეცნიერები თვლიან, რომ სომეხი ხალხის ფორმირების პროცესი ძვ.წ. VIIს-თვის დასრულდა. ამ დროს ემთხვევა სირიისა და ურარტუს სამეფოების დაცემა და მიდიის სახელმწიფოს აღმავლობა. ამავე პერიოდში ჩამოყალიბდა სომხური სამეფოც, რომელიც მალევე შეყვანილ იქნა აქემენიდური სახელმწიფოს შემადგენლობაში. აქემენიდურ წარწერებსა და ძველ ბერძენ ავტორებთან ძვ.წ. VI-V საუკუნეებში ხშირად მოხსენიებულია სომეხთა ქვეყანა. 521-517 წლებით დათარიღებულ ბეხიტუნის წარწერაში არა მხოლოდ მოხსენიებულია არმენთა ქვეყანა, არამედ მასზე გამოსახული არიან სომეხებიც, რომლებსაც აქემენიდ მეფეებთან მიაქვთ ხარკი. აქემენიდთა სახელმწიფოს შემადგენლობაში სომხურმა სამეფომ ძვ.წ. IVს-ის ბოლომდე, ალექსანდრე მაკედონელის ლაშქრობებამდე იარსება.

ძველი სპარსული აქემენიდური სახელმწიფოს დაშლის შემდეგ (ძვ.წ. 331წ.) სომხური სახელმწიფოებრიობა აღსდგა. ელინისტური ეპოქის დასაწყისში (ძვ.წ. IVს.) სომხეთის პოლიტიკური, ეკონომიკური და კულტურული ცენტრი არარატის ველი იყო. აქ იყო ამ სახელმწიფოს დედაქალაქი არმავირი. ძვ.წ. II-IIIს. მიჯნაზე სომხეთის მთიანეთსა და მის მიმდებარე ტერიტორიებზე სხვა სომხური სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნებიც არსებობდა (აირარატი, სოფენა-კომაგენა, საკუთრივ დიდი სომხეთი და მცირე სომხეთის მნიშვნელოვანი ნაწილი), რომელთა შეერთებისა და შერწყმის შედეგად ძვ.წ. 189 წელს ჩამოყალიბდა დიდი სომხეთის სახელმწიფო, რომლის სათავეშიც არტაშიდების სამეფო დინასტია იდგა. არტაშეს I-მა მონათმფლობელური სომხეთის სამეფოს დედაქალაქად არტაშატი გამოაცხადა. დიდმა სამეფომ განსაკუთრებულ ძლიერებას ტიგრან II-ის დროს (ძვ.წ. 95-55 წლები) მიაღწია. ტიგრან II-ემ დედაქალაქი არტაშატიდან მესოპოტამიის ჩრდილოეთ ნაწილში – ტიგრანოკერტში გადაიტანა. ტიგრან II-ემ ახალი დედაქალაქის ასაშენებლად კილიკიიდან, კაპადოკიიდან, მესოპოტამიიდან და სომხეთის სხვადასხვა ქალაქებიდან იძულებით 300 ათასამდე ადამიანი გადაასახლა, რომლებიც, დროთა განმავლობაში, სომხების მიერ იქნენ ასიმილირებულნი. შემდგომ, რომთან ბრძოლაში, ტიგრან II-ემ დაპყრობილი ტერიტორიები თითქმის მთლიანად დაკარგა. სომხეთი ძვ.წ. 69 და 66 წლებში რომაელთა შემოჭრის შემდეგ, რომის ვასალურ სამეფოდ იქცა.

ქვეყანამ დიდი ხნის განმავლობაში დამოუკიდებლობა დაკარგა. ახ.წ. 387 წ. სასანიდურმა ირანმა და ბიზანტიის იმპერიამ ერთმანეთს შორის დიდი სომხეთი შუაზე გაიყვეს. ერთხანს სომხები ავტონომიას ინარჩუნებდნენ, მაგრამ თანდათან სამეფო ხელისუფლება ისე დასუსტდა, რომ 428 წელს არტაშიდების დინასტია დაეცა და ქვეყანამაც დამოუკიდებლობა მთლიანად დაკარგა. დაახლ. 200 წლის განმავლობაში სომხეთს სპარსეთის შაჰის ნაცვლები – მარზპანები მართავდნენ, რომელთა რეზიდენციაც დვინში იყო. მიჩნეულია, რომ სომხეთში მონათმფლობელურ ურთიერთობათა დაშლა და ფეოდალურ ურთიერთობათა ჩასახვა ახალი წალთაღრიცხვის პირველ საუკუნეებში დაიწყო. ქრისტიანობის მიღების დროისათვის, IVს-ის დასაწყისში სომხეთი უკვე ფეოდალური ქვეყანა იყო.

გარდა დიდი სომხეთის სამეფოსი, სომხებს სხვა სახელმწიფოც, ე.წ. მცირე სომხეთიც ჰქონდათ შექმნილი, რომელიც მდ. ევფრატის ხეობის მთიან მხარეში, ტყეებითა და საძოვრებით მდიდარ ტერიტორიებზე მდებარეობდა. მცირე სომხეთში ფრიად დაწინაურებული იყო მეცხენეობა, მეტალურგია. ისტორიოგრაფიაში სწორედ მცირე სომხეთი მიიჩნევა ჰაიების ქვეყანად. მცირე სომხეთი აქემენიდების სახელმწიფოში მეცამეტე სატრაპიის სახით შედიოდა. ალექსანდრე მაკედონელმა მცირე სომხეთიც დაიმორჩილა. ძვ.წ. 322 წლიდან ის დამოუკიდებელი სამეფო იყო. ძვ.წ. IIIს-ის შემდეგ მცირე სომხეთი ხელიდან ხელში გადადიოდა. იცვლებოდა მისი ადმინისტრაციული საზღვრებიც. იმპერატორ ვესპასიანეს დროს (ახ.წ. 69-70წწ.) მცირე სომხეთი რომის პროვინცია კაპადოკიაში შედიოდა.

სომხეთს განსაკუთრებული ზიანი მიაყენეს არაბთა და თურქსელჯუკთა შემოსევებმა. არაბები აქ VIIIს-ში გაბატონდნენ. მხოლოდ არაბთა სახალიფოს დასუსტების დროს – IXს-ის ბოლოს მცირე ხნით დაიბრუნეს დამოუკიდებლობა. ეს იყო ანისის ფეოდალური სამეფო, რომელსაც ბაგრატიდების სამეფო დინასტია მართავდა. 885 წელს სომხეთის მეფედ აშოტ I გამოცხადდა, რომელიც სახალიფომაც ცნო და ბიზანტიამაც. XIIს-ის ბოლოს სომხეთი სელჯუკებმა დაიპყრეს. ამ დროიდან დაიწყო სომეხთა სხვა ქვეყნებში გადასახლება. ბიზანტიის იმპერია ადრეც მიზანმიმართულად ასახლებდა მათ ქვეყნის მიყრუებულ რაიონებში. ასეთი გადასახლებულებისაგან შექმნეს სომხებმა კილიკიის სამეფო. ის ხმელთაშუა ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროზე მდებარეობდა. ამ სახელმწიფომ დაახლოებით 300 წელი იარსება (1080-1375წწ.). კილიკიის დამოუკიდებელი სამეფო ეგვიპტის მამლუქებთან თითქმის ასწლიან უთანასწორო ბრძოლაში დაიშალა. თუ არ ჩავთვლით

კილიკიის სამეფოს, XI ს-დან სომხებს, მათი განსახლების ისტორიულ ტერიტორიაზე, სახელმწიფოებრიობა აღარ ჰქონიათ. XVIIს-დან დასავლეთ სომხეთი თურქეთის შემადგენლობაში აღმოჩნდა, აღმოსავლეთი კი სეფევიდური ირანის პროვინცია იყო. სომხეთის ტერიტორიის აღნიშნული ორი სახელმწიფოს შემადგენლობაში გადასვლა საბოლოოდ 1555 წელს გაფორმდა. იქამდე, XII-XIIIსს-ში ჩრდილოეთ სომხეთი საქართველოს შემადგენლობაში შედიოდა. რამდენიმე სომხური სამთავრო უშუალოდ შედიოდა საქართველოს სამეფოში. 1827 წელს ირანის დაქვემდებარებაში მყოფი სომხური მიწები რუსეთმა შეიერთა. რუსეთის ხელისუფლებამ 1829-1830 წლებში როგორც ირანის, ისე თურქეთის სახელმწიფოთა ტერიტორიებზე მცხოვრები სომხები დღევანდელ სომხეთსა და საქართველოში (ჯავახეთი, სამცხე, თრიალეთი) დასახლა. ამ დროს მოხდა საქართველოში სომეხთა კომპაქტური განსახლება და საქართველოს აღნიშნული მხარეები, რომლებიც ყოველთვის ეთნიკური ქართველებით იყო დასახლებული, ამიერიდან ეთნიკური სომხებით განსახლებულ არეალებად იქცა. ამ დროს რუსეთის იმპერიაში (კავკასიაში) გადმოსახლებულ სომეხთა საერთო რაოდენობა 140 ათასი კაცი იყო. ამის შემდეგ აღმოსავლეთ სომხეთში (დღევანდელი სომხეთის სახელმწიფოს ტერიტორიაზე) სომეხთა რაოდენობამ 56%-ს გადააჭარბა. სომხეთმა სახელმწიფოებრიობა მცირე ხნით მხოლოდ რუსეთის 1917 წლის რევოლუციის შემდეგ აღიდგინა (1918-1820 წლები). საბოლოოდ კი დამოუკიდებლობა საბჭოთა იმპერიის დაშლის შემდეგ მიიღეს.

ზემოთ აღინიშნა, რომ სომხები მსგავსად ებრაელებისა, მსოფლიოს რამდენიმე ათეულ ქვეყანაში არიან განსახლებული. თავდაპირველად მიგრანტები, ქალაქის მოსახლეობა – ვაჭრები და ხელოსნები იყვნენ. შემდეგ კი თანდათან დიდი რაოდენობით მიწათმოქმედ სომეხთა თემებიც გაჩნდა. უცხოეთის ქვეყნებში სომეხთა მასობრივი და უწყვეტი გადასახლებების მიზეზად მუდმივ ომებს, მძიმე ეკონომიკურ მდგომარეობას და სხვათა ნაციონალურ და რელიგიურ ბატონობას ასახელებენ. ჯერ კიდევ VI-მდე სომხებს კოლონიები ჰქონდათ მახლობელ აღმოსავლეთში. სომეხთა ემიგრაცია V-VII საუკუნეებშიც გრძელდებოდა. ზემოთაც აღვნიშნეთ და აქაც გვინდა გავიმეოროთ, რომ ქვეყნიდან განსახლებამ მასობრივი ხასიათი მიიღო არაბთა და სელჯუკთა დაპყრობების დროს. სომეხთა მნიშვნელოვანი რაოდენობა მცირე აზიისა და ბალკანეთის გავლით ევროპაში, ყირიმში, პოლონეთში, უკრაინაში სახლდებოდა. უკვე XIIს-ში კიევში სომხური ეკლესია არსებობდა. XI-XIIIსს-ში ძალიან მოიმატა სომხების რაოდენობამ ბიზანტიაში, ეგვიპტეში, სირიაში, ლიბანში; დიდი სომხური კოლონიები წარმოიქმნა გალიციაში, ბუკოვინაში, მოლდოვაში, უნგრეთში, ვალახეთში, ტრანსილვანიაში. ევროპაში სომეხთა კულტურული ცენტრი ლვოვი იყო. სომეხთა ემიგრაცია ძალიან გაძლიერდა მონღოლ-თათართა პერიოდში. XIVს-ში სომეხი მიგრანტების რაოდენობა გაიზარდა საქართველოში, მცირე აზიაში, რუსეთში, ყირიმში. ყირიმში პირველი სომხური დასახლებები 1061 წელს გაჩენილა, ერთ-ერთი არაბი მწერლის აღნიშვნით ყირიმის დედაქალაქ სოლხათში 1263 წელს მოსახლეობის დიდი ნაწილი სომხები იყვნენ. სოლხათის მახლობლად სუფდიაში სომხები იმდენად ბევრნი ყოფილან, რომ მათ რელიგიური კამათი გაუმართავთ ძველ მაცხოვრებელ ბერძნებთან. სოლხათის მახლობლად სომხებს მონასტერი XIVს-ში აუგიათ, რომელსაც “სუ-რფ-ხაჩს” უწოდებდნენ. XVIIს-ში სომხებს ფეოდოსიაში რამდენიმე ეკლესია ჰქონიათ. 1735 წელს რუსეთის ყარასუბაზარში შეჭრის მომენტისათვის, აქ 300 სომხური ოჯახი ყოფლა. ჩრდილოეთ ყირიმში ახლაც დიდი რაოდენობითაა სომხური მოსახლეობა. როგორც ყველგან, ისინი აქაც ძირითადად ვაჭრობასა და ხელოსნობას მისდევენ. 1512 წელს ვენეციაში სო-მეხმა კოლონისტებმა პირველი სომხური წიგნი დაბეჭდეს. XVIIს-ის დასაწყისში ირანში შაჰ-აბას I-ის მიერ გადასახლებულმა სომეხებმა ქალაქი ახალი ჯულფა დაარსეს. აქ სომეხებმა 1639 წელს აღმოსავლეთში პირველი სომხური ტიპოგრაფია შექმნეს. რუსეთში სომხური კოლონიები არსებობდა ასტრახანში, მოსკოვში,

პეტერბურგში. ჩრდილოეთ კავკასიაში კი მათ ბევრი პატარ-პატარა კოლონია ჰქონდათ. 1778-1779 წლებში ყირიმელი სომხების დიდი ნაწილი დონის შესართავთან დასახლდა, სადაც მათ რამდენიმე სოფელი და ქალაქი ახალი ნახიჭევანი დაუფუძნებიათ. ზემოთაც აღვნიშნეთ და კვლავ გვინდა გავიმეოროთ, რომ სომეხთა დიდი მიგრაცია მსოფლიოს ბევრ ქვეყანაში თურქეთიდან პირველი მსოფლიო ომის დროს მოხდა.

მეორე მსოფლიო ომის შემდეგ, 1946-1948 წლებში სომხეთში უცხოეთში მცხოვრები სომხების რეპატრაცია დაიწყო. სომხეთში ამ დროს ასი ათასი ეთნიკური სომეხი დასახლდა. 1962-1973 წლებში ამ რიცხვს 26 ათასი დაემატა. თუმცა შემდეგ ბევრი სომეხი უკან დაბრუნდა, რადგან მათ საბჭოთა წყობილებასთან ადაპტაცია გაუჭირდათ. ბუნებრივია, სხვადასხვა ქვეყნებში განსახლებულმა სომეხთა მრავალრიცხოვანმა ჯგუფებმა გარშემომყოფი მოსახლეობის ყოფისა და კულტურის გარკვეული გავლენა განიცადეს. მაგრამ მათ მაინც თითქმის ყველგან შეინარჩუნეს ეთნიკურობა, ენა. ამასთანავე, სომხური კულტურის ცენტრები სწორედ აქ იყო და არა სომხეთში. გამოსცემდნენ ლიტერატურას, ასწავლიდნენ მშობლიურ ენას, მკაცრად იცავდნენ სამშობლოდან მოტანილ ეთნიკურ კულტურას, ტრადიციებს, საზოგადოებრივი ცხოვრების ნორმებს. ამას ვერ ვიტყვით XIXს-მდე საქართველოში გადმოსახლებულ სომეხებზე. ამ პერიოდისათვის თბილისში მცხოვრებმა სომეხებმა ფაქტობრივად, არ იცოდნენ სომხური ენა; მათთვის დედაენა ქართული იყო და სომხობა მხოლოდ რელიგიით იყო განპირობებული.

საქართველოში სომხური მოსახლეობა ჯერ კიდევ Vს-ში ქვემო ქართლში – საქართველო-სომხეთის საზღვრისპირა ზოლში შეინიშნებოდა. VIIIს-ის დამდეგისათვის ნარევი სომხურ-ქართული მოსახლეობა იყო ტაშირში. საისტორიო წყაროებით ჩანს 726 წელს ქალკედონისტი სომხების ტაოში მიგრაცია. სომეხთა მიგრაცია საქართველოსკენ VIIIს-ში არაბთა შემოსევების დროს გაძლიერდა. ერთ-ერთი ასეთი მიგრაციული ტალღა დასავლეთ საქართველოში – სამეგრელოშიც კი გადასულა. თუმცა აქ ისინი დიდხანს არ გაჩერებულან, ფოთში სულ ექვსი წელი დაუყვიათ. X ს-ში ქართლის ცენტრალურ რაიონებში სომეხთა კვალი ჩანს. მეცნიერები იმასაც აღნიშნავენ, რომ ამ დროისათვის ქართული ქრისტიანული საკულტო ცენტრები კვლავ იზიდავდნენ გარედან მოსულ სომხურ მოსახლეობას. XIს-ის ბოლოს ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე თბილისის საამიროსთან ბრძოლაში ტაშირ-ძორაგეტის ანუ ლორე-ტაშირის მცირე სომხური სამეფო ჩამოყალიბდა, რომელსაც სათავეში კვირიკიან ბაგრატიონები ედგნენ. ამ გარემოებამ დმანისში, სამშვილდეში, ლორესა და ქვემო ქართლის სხვა ქალაქებში სომხური ეთნიკური ელემენტის მომრავლება გამოიწვია. მაგრამ მაინც ამ დროს ქვემო ქართლში მოსახლეობის უმრავლესობას ქართველები შეადგენდნენ. პირველი რეალური ცნობა სომეხ მიგრანტთა მნიშვნელოვანი ნაწილის საქართველოს ტერიტორიაზე ჩამოსახლების შესახებ დავით აღმაშენებლის ღონისძიებებთანაა დაკავშირებული. მათე ურაჰაეცის ცნობით, დავით აღმაშენებელი სომეხთა ტომის მოყვარული იყო. მან სომეხთა გადარჩენილი ლაშქარი გარშემო შემოიკრიბა და ისინი ქალაქ გორში დაასახლა. მონღოლთაგან დარბეული ყარსის სომხური მოსახლეობის ნაწილს თავშესაფარი თბილისში მოუნახავს. სომხური ეკლესიის აშენების შესახებაა საუბარი თბილისში XIIIს. 50-იან წლებში. ბუნებრივია, თბილისში დიდვაჭარ უმეკის მიერ სომხური ეკლესიის აშენება საქართველოს დედაქალაქში სომეხთა რაოდენობის ზრდით იყო განპირობებული. საისტორიო წყაროებში აღნიშნულია, რომ საქართველოს ტერიტორიიდან მონოფიზიტი სომეხები რწმენის გამო არასოდეს არ იდევნებოდნენ. XII-XIIIს-ში საქართველოს ტერიტორიაზე სომხური ეკლესიების აშენების სანაცვლოდ, საქართველოს მესვეურნი ჩრდილოეთ სომხეთის ტერიტორიაზე ქართულ ეკლესიებს აშენებდნენ, რაც სომხეთში ქართული კულტურისა და ენის სფეროს გაფართოებას იწვევდა. სომეხთა მიგრაციები განსაკუთრებით ინტენსიური გახდა XVს-ში. ერთი საუკუნის განმავლობაში თითქმის მთელი იმდროინდელი მსოფლიო სომხური კოლონიებით დაიფარა. არარატის

ველი და არაქსის მიდამოები ადგილობრივი სომხური მოსახლეობისაგან დაიცალა. ამ დროს სომხები საქართველოშიც მოვიდნენ. წყაროები სივნიეთიდან საქართველოში 1435-1438 წლებში 6000 კომლ მიგრანტ სომეხს მიუთითებენ. დიდი რაოდენობით ესახლებოდნენ ამ დროს სომხები ლორეს მხარეშიც. არაერთი სომხური სოფელი გაჩნდა XVII-XVIIIს-ში ქვემო ქართლსა და შიდა ქართლშიც. შიდა ქართლში მათი კომპაქტური განსახლების არეალი სოფელი ახალქალაქი იყო. XVIIIს-ში საქართველოში სომეხთა რაოდენობის განსაზღვრა ერთობ ჭირს, რადგან მოსახლეობის ფენების აღსანიშნავად ქართული წყაროების მიერ გამოყენებული ეთნიკური ტერმინები (თათარი, სომეხი, ფრანგი) უფრო კონფესიური შინაარსის მატარებელნი არიან. ე.წ. სომეხად მოხსენიებულ მოსახლეობაში მნიშვნელოვანი რაოდენობით იყვნენ მონოფიზიტი ქართველებიც. ქართველ მეცნიერთა (გ. მაისურაძე) გამოანგარიშებით XVIIIს-ის პირველ მეოთხედში თბილისის სომხური მოსახლეობა მთელი მოსახლეობის მხოლოდ ერთ მესამედს შეადგენდა. ვახუშტი ბაგრატიონი ქვემო ქართლის მოსახლეობის უმეტესობის მხოლოდ მათ სარწმუნოებით სომხობაზე და ეთნიკურობით (ენით, ზნე-ჩვეულებით) ქართველობაზე საუბრობს. 1721 წლის აღწერით სრულიად შესაძლებელია ქვემო ქართლში მოსახლე მონოფიზიტი ქართველებისა და სომხების ერთმანეთისაგან გამიჯვნა. ცნობილია, რომ XIXს-ის მეორე ნახევრამდე სომხებს გვარები არ ჰქონდათ. ამ აღწერაში ქართველი გრიგორიანელები გვარებით არიან ჩაწერილნი, ხოლო ეთნიკური სომხები – მხოლოდ საკუთარი სახელებით. 1721 წლის აღწერით ქვემო ქართლში ეთნიკური სომხები უმნიშვნელო რაოდენობით იყვნენ. შიდა ქართლში სომხები ქართველებსა და ებრაელებთან ერთად, ვახუშტის მონაცემებით, შემდეგ ქალაქებში ცხოვრობდნენ: ატენი, მძორეთი, ახალგორი, გორი, ცხინვალი, თამარაშენი, ალი, სურამი; სამცხის ასეთ ორ ქალაქს (აწყურსა და ახალციხეს) ასახელებს. ჯავახეთში ქართველებსა და ებრაელებთან ერთად, სომხები გოკიასა და ბარალეთში მკვიდრობდნენ. იმერეთში ასეთ დასახლებულ პუნქტებს შორის ის ჭალა-ტყეს, ჩიხორს, საჩხერეს და ქუთაისს მიუთითებს. ასე რომ, XVIIIს-ის პირველ მეოთხედში მთელ საქართველოში სომხები (ტაშირის გამოკლებით) ქართველთა გვერდით და ძირითადად მათ შორის გაფანტულად მოსახლეობდნენ. XVIIIს-სა და XIXს-შიც საქართველოში (და, მათ შორის, თბილისშიც) მცხოვრები სომხების ენა ძირითადად ქართული იყო. მათმა უმეტესობამ სომხური საერთოდ არ იცოდა. თბილისელმა სომხებმა სომხურად ლაპარაკი მხოლოდ XIXს-ის 80-იანი წლების შემდეგ დაიწყეს. რაც შეეხება ჯავახეთსა და თრიალეთის ნაწილს, აქ დასავლეთ (ანუ თურქეთის) სომხეთიდან სომეხთა დიდი ნაკადი ცარიზმმა 1828-1830 წლებში შემოასახლა.

ჩრდილოეთ კავკასიაში სომხური მოსახლეობის ფორმირება XVIIIს-დან XX ს-ის დასაწყისამდე მოხდა. აქ სომხები ძირითადად ირანიდან და თურქეთიდან გადმოსახლდნენ. სომეხთა ყველაზე ადრინდელი მიგრაცია, რაც დოკუმენტურად ჯერ კიდევ XI-XII საუკუნეებშია დაფიქსირებული, ძირითადად სამხრეთ დაღესტანსა და ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში განხორციელდა. 1869 წელს სტანიცებს ხანსკაიასა და ბელორეჩინსკაიას შორის აღმოაჩინეს სომხური ეკლესიის ნანგრევები, რომელიც 1171 წელს ყოფილა აგებული. XIV-XVIIIს-ში დერბენტელი და შემახიელი სომხები ასტრახანის საშუალებით რუსეთის სახელმწიფოსთან ვაჭრობდნენ. 1728 წელს დერბენტში რუსეთში გადმოსახლებული პოლონელი სომხები დაფუნდნენ. XVIIIს-ის ბოლოს დერბენტში დაახლ. ასამდე სომხური ოჯახი მკვიდრობდა. XVIIIს-ის პირველ მეოთხედში სომხები მდ. თერგის ხეობის აუზში ირანიდან მიგრირდნენ. ჯერ კიდევ სპარსეთში ლაშქრობამდე პეტრე I ირანელ სომხებს რუსეთში გადმოსახლებისაკენ მოუწოდებდა, რომლებსაც გარკვეულ შეღავათებსაც ჰპირდებოდა. სომხებს ნება დართეს იმ ადგილას დასახლებულიყვნენ, სადაც შემდეგ ქალაქი ყიზლარი დაარსდა. 1710 წელს ერთ-ერთმა სომეხმა ვაჭარმა და მრეწველმა თერგის მარცხენა ნაპირზე აბრეშუმის გადამამუშავებელი ქარხანა ააგო. ქარხნის ირგვლივ დასახლებაც გაჩნდა.

იგი მოგვიანებით შელკოზავოდსკოეს სახელწოდებას ატარებდა. XVIIIს-ის ბოლოს ამ დასახლებაში 227 მამაკაც სომეხთან ერთად 153 ქართველი მამაკაციც მკვიდრობდა. ყიზლარის ციხე-სიმაგრის დაარსების შემდეგ (1736წ.), დერბენტიდან 450 სომეხი დასახლებულა. სომეხები აქ ყარაბაღიდან და სპარსეთიდანაც მოსულან. ისინი ძირითადად პეტრე I-ის სპარსეთში ლაშქრობის მონაწილენი იყვნენ. XVIIIს-ის 60-იან წლებში მოზდოკში სხვა ხალხებთან ერთად სომეხებიც დასახლდნენ. 1795 წელს კავკასიის ხაზზე ბაქოს, დერბენტისა და ყუბის სახანოებიდან 5000-ზე მეტი სომეხი გადმოსახლდა. ყიზლარის მაზრაში ამ დროს კიდევ რამდენიმე სომხური დასახლება წარმოიქმნა, სადაც 1800-1811 წლებში დერბენტელი სომეხების კიდევ ერთი ჯგუფი მოვიდა. 1799 წელს სომეხ მრეწველებსა და ვაჭრებს ნება დართეს ძველი მაჯარის ადგილზე ახალი ქალაქის აშენებისა, რომელსაც “სვიატოი კრესტ” (თანამედროვე ბუდიონოვსკი) უწოდეს. თანდათან იზრდებოდა ყიზლარის სომხური მოსახლეობა. ასე, მაგალითად, 1785წ. აქ 2,2 ათასი სომეხი ცხოვრობდა, 1806 წლისათვის მათმა რაოდენობამ 5,4 ათასს გადააჭარბა. მოზდოკში 1781 წელს 700 სომეხი იყო აღრიცხული, XVIIIს-ის ბოლოს – 2300. მნიშვნელოვანი რაოდენობით ცხოვრობდნენ სომეხები მოზდოკიდან 35 კილომეტრით დაშორებულ სოფელ ედისში, სადაც სომეხები ყუბის სახანოდან იყვნენ გადმოსახლებული. თერგის გაყოლებით მცხოვრები სომეხები თავისუფლად ლაპარაკობდნენ ახლო-მახლო მცხოვრები ხალხების ენებზე (ნოღაურ ენაზე, მთიელთა ენებზე). კავკასიაში მცხოვრებ სომეხებს შენარჩუნებული ჰქონდათ თავიანთი რწმენა, ეთნოკულტურული ტრადიციები.

ჩრდილოეთ კავკასიაში ყველაზე დიდი ხნის მოსული ჩერქეზეთის ანუ მთის სომეხები არიან, რომლებიც დასავლეთ ადიღეელთა შორის ბინადრობდნენ. ზოგიერთი მეცნიერის აზრით, ეს სომეხები XIVს-ში კილიკიის სომხური სახელმწიფოს განადგურების შემდეგ არიან მოსული. სხვათა აზრით, მათი მიგრაცია XV ს-ში ყირიმიდან მოხდა. ჩერქეზებს შორის დისპერსიულად განსახლებულმა სომეხებმა ინტენსიური ეკონომიკური, საოჯახო, კულტურულყოფითი კონტაქტი დაამყარეს მათთან. ჩერქეზული კულტურა არა მარტო შეიჭრა სომეხთა ცხოვრებაში, არამედ გაბატონებულიც კი გახდა. მაგრამ ჩერქეზებს შორის განსახლებულმა სომეხებმა ეთნიკური თვითშეგნება არ დაკარგეს, რაც ქრისტიანული რელიგიისა და მაღალი სოციალურ სტატუსის შენარჩუნებამ განაპირობა. დანარჩენი სომეხებისაგან ისინი თავიანთ თავს ანსხვავებდნენ. მათი როგორც ენდოეთნონიმი, ისე ეგზოეთნონიმი იყო “ერმელი” (სომეხების აღმნიშვნელი ყირიმელი თათრების ტერმინი). XVIIIს-ის ბოლო ათწლეულსა და XIXს-ის პირველ ნახევარში ჩერქეზეთის სომეხები მთიდან ბარში გადასახლდნენ და არმავირი დააარსეს (1841წ.). XIXს-ის 40-იან წლებში არმავირში ნამყოფი ერთ-ერთი სასულიერო პირი აღნიშნავდა, რომ ჩერქეზეთის სომეხები თითქმის არაფრით განსხვავდებიან ჩერქეზებისაგანო – იგივე ენა, წეს-ჩვეულებები, საჭმელები, საოჯახო ჭურჭელი და ტანსაცმელი. არ იცოდნენ სომხური ენაც. იგივეს აღნიშნავდა 1859 წელს რუსეთის სამეფოს ადმინისტრაციის ერთ-ერთი წარმომადგენელიც. ის ხაზს უსვამდა, რომ ჩერქეზეთის სომეხებმა სომხური ენა არ იციან და ადიღეური ენის აზამეხურ დიალექტზე მეტყველებენო. მიუხედავად იმისა, რომ სომეხები ჩერქეზებად იყვნენ გარდაქმნილნი, მტკიცედ იყვნენ დარწმუნებულნი, რომ ისინი სომეხები არიან.

XIXს-ში სომხური მოსახლეობის რაოდენობა იზრდებოდა ეკატერინოდარშიც (კრასნოდარი). სტავროპოლში კი პირველი სომხური დასახლებები XVIIIს-ის ბოლოს წარმოიქმნა. აქ ისინი ცალკე ერთ ქუჩაზე იყვნენ დასახლებულნი. მთელი XIXს-ის განმავლობაში იმატებდა ვლადიკავკაზის სომხური მოსახლეობაც. სამხრეთ რუსეთში დასავლეთ სომეხთა მასობრივი მიგრაცია XIXს-ის მეორე ნახევარში მოხდა. XIXს-ის ბოლოს ლტოლვილი სომეხების დიდი რაოდენობა კავკასიის შავიზღვისპირეთსა და ყირიმს მიაწყდა (ანაპის, ნოვოროსიისკის, ტუაფსეს, სოჭის, იალტის, ქერჩის, სიმფეროპოლის რაიონები).

ჩრდილოეთ კავკასიაში განსაკუთრებით დიდი როდენობით მოვიდნენ 1915-1916 წლებში. 1926 წელს მაიკოპის ოკრუგში ნაციონალური სომხური რაიონიც კი ჩამოაყალიბეს, რომლის ცენტრიც სოფელი შაუმიანი იყო. 1979 წელს კრასნოდარის მხარეში 120,8 ათასი სომეხი ცხოვრობდა. 1989 წელს კი მათმა როდენობამ 182 ათასს გადააჭარბა. 1996 წლის მონაცემებით კრასნოდარის მხარეში სომეხთა როდენობა 223,8 ათასი კაცი იყო.

დღევანდელ სომხეთში (ანუ როგორც უწოდებენ აღმოსავლეთ სომხეთში) მოსახლეობის ორი ფენა გამოიყოფა: ერთი – ადგილობრივი და მეორე დასავლეთ სომხეთიდან (ანუ თურქეთიდან) მიგრირებულნი. ასე რომ, სომხეთის რესპუბლიკა ეთნოგრაფიული თვალსაზრისით ორ ძირითად ოლქად იყოფა – დასავლეთ სომხების განსახლების არეალი და აღმოსავლეთ სომხების განსახლების ოლქი. სომხეთში ეს ორი ეთნოგრაფიული არეალი 1830-იანი წლების შემდეგ ჩამოყალიბდა, როდესაც თურქეთიდან დასავლეთ სომხების დიდი მასა რუსეთის შემადგენლობაში მყოფ სომხეთის ტერიტორიაზე განსახლდა. ისინი დღევანდელი სომხეთის აღმოსავლეთ და ცენტრალურ რაიონებში (არაგაწი, არარატის ველი, გეხარკუნი, ვაიოც-ძორი) დასახლდნენ. აღმოსავლეთ სომხეთის დანარჩენ ნაწილს ძირითადად შენარჩუნებული ჰქონდა ძირძველი მოსახლეობა და მასთან ერთად, კულტურისა და ყოფისათვის დამახასიათებელი გარკვეული სპეციფიკაც. ასეთ ძირძველ სომხურ მოსახლეობად სომეხი მეცნიერები ყარაბაღის სომხებსაც მიიჩნევენ. თუმცა, აზერბაიჯანულ საისტორიო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ XIX საუკუნემდე მთიან ყარაბაღში სომეხი მცირე ჯგუფების სახით იყვნენ განსახლებული და რომ ისინი აქ, ისევე როგორც აზერბაიჯანის სხვა რაიონებში, ძირითადად 1828 წლის შემდეგ, ცარიზმმა დაასახლა.

სომხეთში ორი მთავარი ეთნოგრაფიული ჯგუფის შიგნით რვა ეთნოგრაფიულ რაიონს გამოყოფენ, რომელთაგანაც ხუთი დასავლეთ სომხებით განსახლებულ ოლქებში შედის (შირაქი, არაგაწოტნი, არარატის ველი, გეხარკუნიკი, ვაიოც-ძორი) და სამი – აღმოსავლეთ სომხების განსახლების არეალში (ლორე, იჯევან-თავუში, ზანგეზური). სხვათაშორის, ზანგეზურს აზერბაიჯანელი ისტორიკოსები, გეიჩასთან ერთად, ძველთაძველ აზერბაიჯანულ მიწად მიიჩნევენ. იმასაც აღნიშნავენ, რომ ზანგეზურში კომპაქტურად აზერბაიჯანელების მნიშვნელოვანი როდენობა ცხოვრობდა და ეს მიწა აზერბაიჯანის ბოლშევიკმა ხელისუფლებამ სომხებს აჩუქაო. რაც შეეხება ლორე-ტაშირს და ყაიყულს, ის შერაგელთან ერთად, XI ს-დან საქართველოს სამეფოს, შემდეგ კი – ქართლ-კახეთის შემადგენლობაში შედიოდა. რუსეთმა ეს მხარე ქართლ-კახეთის სამეფოსთან ერთად შეიერთა, რადგან ის მისი განუყოფელი ნაწილი იყო. რუსეთის დროს ლორე ჯერ თბილისის გუბერნიის თბილისის მაზრაში, შემდეგ კი – ბორჩალოს მაზრაში შედიოდა. საბჭოთა რუსეთმა ლორე სომხეთის რესპუბლიკას გადასცა. სხვათაშორის, ლორე იმდენად ინტეგრირებული იყო ქართულ ეთნიკურ სამყაროსთან, რომ XIX ს-ის მოსახლეობის აღწერის დავთრებში, რომელსაც რუსეთის ხელისუფლება ატარებდა, აქ მცხოვრები სომხების გვარები ქართული სუფიქსით (-შვილი) იყო გაფორმებული. ლორელთა ეთნოგრაფიული ყოფა მნიშვნელოვნად შეიცვალა ალაშკერტიდან გადმოსახლებული სომხების შემდეგ. ალაშკერტელმა სომხებმა არა მხოლოდ ლორელების ყოფა-ცხოვრებაზე მოახდინეს გავლენა, არამედ შირაქელი სომხების (გუკასიანის რაიონი) ყოფასა და კულტურაზეც.

საერთოდ, წარსულში ვიდრე XX ს-ის დასაწყისამდე, სომხეთის მთიანეთის ტერიტორია ოთხ ძირითად ეთნოგრაფიულ მხარედ იყოფოდა, რომლებისთვისაც განსაკუთრებული აგრიკულტურული სპეციფიკა იყო დამახასიათებელი. ესენია: **მაღალი სომხეთი** (ერზანჯანერზინკა, კარინ-ერზერუმი, ყარსი); **სოფენა-ალმინკი** (ხარბერდი და დიარბექირი); **ვასპურაკან-ტუ-რუბერანი** (ვანის ტბის აუზი და მუში); **არარატ-სიუნიკი** (არარატის ველი და მისი მიმდებარე მცირე კავკასიის მთიანი მასივი). სომხეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეების მოსახლეობა სხვადასხვა ისტორიული ვითარებისა და არაერთგვაროვანი

ბუნებრივ-კლიმატური და გეოგრაფიული პირობების გამო, ყოფითი კულტურით ერთმანეთისაგან განსხვავდებოდა.

სხვადასხვა ქვეყნებში მცხოვრებმა სომხებმა, ბუნებრივია, ყოფასა და კულტურაში ადგილობრივი მოსახლეობის გავლენა განიცადეს. სომხეთში მცხოვრები სომხებისათვის კი ყოფასა და კულტურაში დამახასიათებელი იყო ცხოვრების ტრადიციული წესის შენარჩუნება. ცხოვრების წესი კი მათ სამიწათმოქმედო-სამესაქონლეო კომპლექსის საფუძველზე ჩამოუყალიბდათ. სომხეთის მთიანეთის ბუნებრივი პირობების ვერტიკალური ზონალობა განაპირობებდა დაბლობში მიწათმოქმედების დომინირებულ როლს, მთაში კი – მესაქონლეობისას, სომხები ერთ-ერთ უძველეს მიწათმოქმედ ხალხად ითვლებიან. სახნავ-სათესი ფართობები ალპიურ სამოვრებამდე აღწევდა. სიმაღლის მატებასთან ერთად მიწათმოქმედების მნიშვნელობა ეცემოდა. მაღალმთიანეთში მიწათმოქმედებას მესაქონლეობა (ძირითადად მეცხვარეობა) ენაცვლებოდა. დაბლობში მესაქონლეობას (მეცხვარეობა, მსხვილფეხარქოსანი საქონელი) ყველგან დამხმარე როლი ჰქონდა დაკისრებული. მეცნიერებს შენიშნული აქვთ, რომ სომხეთში ტერასული მიწათმოქმედება თავის საწყისებს ჯერ კიდევ ურარტულ ეპოქაში იღებს. იგივეს აღნიშნავენ საირიგაციო არხების შესახებ. ასე რომ, სომხეთში განვითარებული იყო სარწყავი მიწათმოქმედება. ბარის რაიონებში თესავდნენ ხორბალს, ასლს, ქერს, ფეტვს, ჭვავს, სელს, კანაფს. ბრინჯს, სიმინდს (XVIII-დან), ბოჭკოვან-ზეთოვან კულტურებიდან – ბამბას, ქუნჯუტს; გაშენებული ჰქონდათ ბაღები და ვენახები. ზამთარში იცოდნენ ვაზის მიწაში ჩაფლვა, რათა ის ყინვისაგან დაეცვათ. სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ სომხები უძველესი მევენახე-მეღვინე ერია, რომ ეს საქმიანობა მათი წინაპრებისათვის ჯერ კიდევ ურარტუს ეპოქაში იყო დამახასიათებელი. თუმცა ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ არც ძველად და არც ახლა სომხეთში ღვინო ტრადიციული სასმელი არ ყოფილა. სომხურ სუფრაზე უფრო არაყს და მისი ტიპის სასმელებს სცემდნენ პატივს. საყურადღებოა, რომ სომხური სიტყვა “გინი” ქართული “ღვინისაგან” მომდინარეობს. იგივე შეიძლება ითქვას სახვნელის სახელწოდების შესახებ (“გუტან”), რომელშიც ექვსიდან რვა უღელ ხარს აბამდნენ, სამკალი იარაღის შესახებ (“მანგახ”. შდრ. ქართული “ნამგალი”). ძველად სომხეთში მემინდვრობა და მევენახეობა მეზღვრობასა და გვიან მეზღვრობასთან იყო შეხამებული. მდინარეთა გასწვრივ გაშენებულ ბაღებში გარგრის, ატმის, კომშის, მსხლის, ქლიავის, ალუბლის დიდ მოსავალს იღებდნენ.

სომხები მარცვლეულს მიწაში ამოთხრილ დიდ ხარობებში ინახავდნენ, რომლის კედლებიც კირხსნარით ჰქონდათ შელესილი. სახარჯავ მარცვალს კი საცხოვრებელ ნაგებობასა ანდა საკუჭნაოში (“მარან”) მატყლის ძაფისაგან მოქსოვილ დიდ ტომრებში ინახავდნენ. მარცვალსა და ფქვილს აგრეთვე ხის დიდ ყუთებში (“ამბარი”) ათავსებდნენ. ისევე როგორც საქართველოში, სომხეთშიც ხვნის დროს იცოდნენ შეამხანაგება, რადგან სამიწათმოქმედო რაიონებში ექვსიდან რვა უღელ ხარამდე ფაქტობრივად არავის არ ჰყავდა. დროებით განზოგადოება იცოდნენ არა მხოლოდ საქონლის, არამედ ადამიანთა შრომის, სახვნელი იარაღებისა და მისი ცალკეული ნაწილებისაც კი. მთის ქვიან ფერდობებზე არქაული სახვნელით (“ორორ”) ხნავდნენ, რომელშიც, ჩვეულებრივ, ორ ან სამ უღელ ხარს აბამდნენ. მარცვალს ქართულის მსგავსი კევრით ლეწავდნენ. წისქვილიც ქართულის მსგავსი ჰქონდათ. ისევე როგორც საქართველოში, თითქმის ყველა ოჯახში ჰქონდათ ხელსაფქვაკები. მისგან ბურღულს იღებდნენ. სომხეთში პოპულარული იყო მცენარეული ზეთები. ზეთს სელისაგან, ბამბისაგან, ქუნჯუთისაგან, ნიგვზისა და ნუშისაგან ხდიდნენ. პრიმიტიული ზეთსახდელები ყველა ოჯახში ჰქონდათ, მაგრამ ჰქონდათ დიდი ზეთსახდელებიც, რომლებიც ცალკეულ მდიდარ გლეხებსა და მონასტრებს ეკუთვნოდა.

სომხები მესაქონლეობას ყველა ეთნოგრაფიულ მხარეში მისდევდნენ. დაბლობში თუ საოჯახო მეურნეობისათვის აუცილებელი საქონლის რაოდენობას ინახავდნენ, მთაში მას

ხშირად სასაქონლო მნიშვნელობაც ჰქონდა. მესაქონლეობას ოდითგანვე სამომთაბარეო ხასიათი ჰქონდა. მთაში ყველა ოჯახს თავისი საძოვარი ჰქონდა, სადაც საქონელს ადრე გაზაფხულიდან ამოვებდნენ. მწყემსებთან ერთად მთაში ქალები და ბავშვებიც მიდიოდნენ. მთელი წლის განმავლობაში, რთვილის გაგდებამდე ისინი საძოვრებზე კარვებსა და მიწურებში ცხოვრობდნენ. აქვე ამზადებდნენ რძის პროდუქტებს. სოფელში დარჩენილი მამაკაცები სამიწათმოქმედო სამუშაოებს ასრულებდნენ. მამაკაცები იშვიათად ადიოდნენ მთებში, რათა ოჯახები მოენახულებინათ და დამზადებული რძის პროდუქტები ჩამოეტანათ. რძის პროდუქტებს ძირითადად ქალები ამზადებდნენ. საზაფხულო საძოვრებზე ქალები მატყლს ამუშავებდნენ, ხალიჩებს ქსოვდნენ.

სომეხთა ტრადიციული საქმიანობა იყო აგრეთვე მეფუტკრეობა, მონადირეობა, მეთევზეობა, შინამრეწველობა და ხელოსნობა. ძველად ფუტკარი ტირიფის ტოტებისაგან მოწნულ სკებში ჰყავდათ. მას ოვალური გოდრის მოყვანილობა ჰქონდა და გარედან ნაკელით, შიგნიდან კი თიხით იყო შელესილი.

სომეხთა მეურნეობაში მიწათმოქმედების დომინირებული როლი მათ ტრადიციულ საკვებშიც აისახა. მის საფუძველს პური წარმოადგენდა, რომელსაც ძირითადად ლავაშის ფორმა ჰქონდა. პურს ქართული თონის მსგავს ვერტიკალურ საცხობში – “თონირში” აცხობდნენ. პურის გამოცხობასთან დაკავშირებული იყო რამდენიმე მაგიურ-რიტუალური ქმედება. მაგალითად, ისევე როგორც საქართველოში, სომხეთშიც არ შეიძლებოდა პურის ცხობას მამაკაცი დასწრებოდა. სომეხთა რწმენით, მამაკაცის თონესთან ყოფნას შეიძლება პურის საცხობის კედლებიდან ჩაცვენა გამოეწვია. პური არ უნდა გაეჭრათ, ის მხოლოდ ხელით უნდა გადაეტეხათ. ისევე როგორც ქართულში, სომხურ ენაში, “პურის ჭამა” (“ჰაც უტელ”) საერთოდ ჭამას, სადილობას ნიშნავს. ყოველდღიურად პურთან ერთად მაწონსა და ცხვრის რძისაგან დამზადებულ ყველს მიირთმევდნენ. ფართოდ იყო გავრცელებული ბრინჯისა და ხორბლის ფაფები, რომლებსაც როგორც მცენარეულ ზეთს, ისე ერბოს, ქიშმიშს და ხილს უმატებდნენ. ხორცი უპირატესად სადღესასწაულო და საწესჩვეულებო საკვები იყო. ქრისტიანული რელიგიის ძალიან დიდი ხნის წინ გავრცელების მიუხედავად (IV ს. დასაწყისი), სომხეთში წარმართული მსხვერპლთშეწირვის ტრადიცია კვლავ არსებობდა. მსხვერპლად შეწირვა ყველა საოჯახო, საზოგადოებრივ და საეკლესიო დღესასწაულს ახლდა თან. ცდილობდნენ მსხვერპლად შეწირული ცხოველი (ბატკანი, ცხვარი, ხარი, ხბო) მთლიანად შეეწვათ და შემდეგ ხორცი ყველა დამსწრისათვის შეეხვედრებინათ (შდრ.: საქართველოში მსხვერპლთშეწირული ცხოველის შეწვა არ შეიძლებოდა, მას მხოლოდ ხარშავდნენ). სომხები რამდენიმე ხარისხის ყველს ამზადებდნენ (გაბრტყელებული, ფხვნადი, წვრილი ძაფების სახით). გაბრტყელებულ ყველს ამზადებდნენ როგორც ცხვრის, აგრეთვე ძროხის და თხის რძისაგან ანდა მათი ნარევისაგან. ჩეჩილ ანუ ძაფისებურ ყველს ძირითადად შირაქში აკეთებდნენ. ტრადიციულად ყველს თიხის ჭურჭელში ინახავდნენ და ზედ წათხს (მარილწყალს) ასხამდნენ. ფხვნად ყველს გუდებში ინახავდნენ. იცოდნენ ტოლმა (ვაზის ფოთოლში ან კომბოსტოს ფურცელში გახვეული), ჰარისი (ხორბალში ჩახარშული ხორცი, ერთგვარი ფაფა), ხაში, ბოზბაში, ჩანახი, ჩიხირთმა. ბასტურმა და სუჯუხი (გამომშრალი ცხვრის ან საქონლის ხორცი წიწაკით და ქლიავით) აღმოსავლეთ სომხეთში დასავლეთ სომხეთიდან გადმოსახლებულებმა მოიტანეს. სომხეთის ზოგიერთ რაიონში შემორჩენილი იყო ამიჩი – ერთგვარი დელიკატესი. ეს იყო ბრინჯით, ქიშმიშით, ნუშით, შინდით ან ფინიკით, გარგრის ჩირით და გარგრის კურკის გულით ფარშირებული და თორნეში შემწვარი ქათამი, ბატკანი ანდა გარეული ფრინველი.

სომხეთი ძველი ხელოსნური ტრადიციების ქვეყანაა. XX ს-ის დასაწყისამდე სომხურ ოჯახში მათი არსებობისათვის აუცილებელ თითქმის ყველა საგანს ამზადებდნენ. შინამრეწველობა არა მხოლოდ ოჯახის შიდა მოთხოვნილებებს, არამედ ბაზრის

მოთხოვნილებებსაც აკმაყოფილებდა. განსაკუთრებით განვითარებული იყო რკინის, სპილენძის, ძვირფასი ლითონების დამუშავება, სამშენებლო საქმე, ქვაზე კვეთა, მეთუნეობა, ტყავის დამუშავება, ფეიქრობა (მეხალიჩეობა). საქალაქო ხელოსნობისათვის დამახასიათებელი იყო ვიწრო სპეციალიზაცია. XIX ს-სა და XX ს-ის დასაწყისში ერთობ დამახასიათებელი მოვლენა იყო სომხეთიდან ხელოსნების საქართველოში, აგრეთვე ყირიმსა და სამხრეთ რუსეთში მიგრაცია. ისინი წინა საუკუნეებში წარმოქმნილი სომეხი ვაჭრებისა და ხელოსანთა კოლონიების რიგებს ავსებდნენ.

XIX ს-ში დასავლეთ სომხეთიდან სომეხთა ინტენსიური გადმოსახლების გამო, აღმოსავლეთ სომხეთის ტერიტორიაზე თავი მოიყარა სომეხი ხალხის ყველა ეთნოგრაფიული ჯგუფის წარმომადგენელმა. ამიტომაც იყო, რომ XIX საუკუნესა და XX საუკუნის დასაწყისში აღმოსავლეთ სომხეთში ეცვათ როგორც ადგილობრივი მოსახლეობისათვის დამახასიათებელი, ისე თურქეთის სომეხთათვის დამახასიათებელი ტანსაცმელი. აღმოსავლეთ სომეხთა კოსტიუმისათვის დამახასიათებელი იყო სამხრეთ კავკასიის სხვა ხალხებისათვის დამახასიათებელი ბევრი ნიშანი. მამაკაცთა თავსაბურავი ცხვრის ტყავისაგან შეკერილი მაღალი და კონუსისებური ქუდი იყო. ფეხსაცმელს კი მოქნილი ტყავისაგან კერავდნენ, რომელიც ჩვენს ქალამანს წააგავდა. ქალები უპირატესად წითელი ფერის გრძელ კაბებს ატარებდნენ. ჩვეულებრივ დიდი მოსახვევებით ისინი ცხვირსა და სახის ქვედა ნაწილს იფარავდნენ. დასავლეთ სომეხთა ქალების ტანსაცმელი თუ თითქმის არ განსხვავდებოდა აღმოსავლეთ სომეხთა ქალების ტანსაცმლისაგან, მამაკაცების ტანსაცმელი მნიშვნელოვნად განსხვავდებოდა. დღეისათვის ტრადიციულ სომხურ ტანსაცმელს მიყრუებულ სოფლებში იშვიათად მხოლოდ მოხუცებიღა ატარებენ.

სომეხთა სოფლები უმთავრესად მათაა ფერდობებზე იყო შეფენილი. ის ერთმანეთთან მჭიდროდ მიკრული საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობების გროვას წარმოადგენდა. ისინი ხშირად იარუსებად იყო განლაგებული და ერთი სახლის ბრტყელი სახურავი მეორისათვის ეზოს წარმოადგენდა. სახლები და სამეურნეო ნაგებობები ისე იყო ერთმანეთთან მჭიდროდ მიდგმული, რომ სოფელში არც ხეებისათვის და არც ბოსტნისათვის ადგილი აღარ რჩებოდა. ნაგებობათა განაშენიანების შექუჩებული ფორმა დაბლობშიც შეინიშნებოდა, მაგრამ აქ ცალკეული კარ-მიდამო და უბანი მკვეთრად გამოიყოფოდა და, რაც მთავარია, ისინი ბალებსა და ვენახებში იყო ჩაფლული. ყველა სოფელში ანდა მისგან ახლოს, აგებული იყო ეკლესია, რომლის გალავანშიც ხშირად სოფლის ყრილობას მართავდნენ. სომხეთის ბევრი სოფლის ეკლესია შესანიშნავი არქიტექტურული ძეგლია. სოფლის საზოგადოებრივი თავშეყრის ადგილს წყარო წარმოადგენდა. წყაროების თაყვანისცემა და მისი სისუფთავისათვის ზრუნვა სომეხთა ძველი ტრადიცია იყო. ზოგიერთ სომხურ სოფელში, თავდაცვის მიზნით გაკეთებული, ერთი სახლიდან მეორე სახლში საიდუმლო გასასვლელები არსებობდა. მომთაბარე მესაქონლეობის რაიონებში სეზონური საზაფხულო და საზამთრო დასახლებები ჰქონდათ. უტყეო მაღალმთიან სოფლებში არც ერთი ხე არ ჩანდა. აქ სოფლებსა და მათ მახლობლად წივის კომპეები იყო აშვერილი.

XX საუკუნის დასაწყისამდე სომხეთში შემორჩენილი იყო საცხოვრებელი ნაგებობების არქაული ტიპი, რომლის მსგავსი ნაგებობები ძველად დამახასიათებელი იყო აღმოსავლეთ საქართველოსა და დასავლეთ აზერბაიჯანისათვის, აგრეთვე წინა აზიის ზოგიერთი ოლქისათვის. სომხები დარბაზული ტიპის ერდოიან-გვირგვინიან სახლს **გლახატუნს** უწოდებდნენ. ის ძირითადად ცენტრალურ და დასავლეთ მთაგორიან სომხეთში იყო გავრცელებული (სევანის ტბის აუზი, ლორე-ბამბაკი, ზანგეზური, შირაქი, ერზერუმ-ყარსი (მაღალი სომხეთი), აგრის (ძველი ბაიზეთი) და ვანის ვილაიეთები). ყარაბაღელ სომეხთა ერდოიან-გვირგვინიანი სახლები **ყარდამის** სახელით არის ცნობილი. აქ ის ცალკე მდგარ საცხოვრებელ ნაგებობას წარმოადგენდა. საერთო ქართულისაგან განსხვავებით, სომხური

(მაღალსომხური) კომპლექსი უფრო დახშულ ნაგებობას წარმოადგენდა. სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ ერდოიან-გვირგვინიანი სახლი სომხეთში დიდი ოჯახის საცხოვრებელს წარმოადგენდა. ბევრი იყო მიწურბანიანი საცხოვრებელი სახლებიც. ზოგიერთ ეთნოგრაფიულ რაიონში ძველი სომხური საცხოვრებლების ერთი სახურავის ქვეშ მოქცეული იყო სამეურნეო ნაგებობებიც, ზოგიერთში კი – შედარებით თბილ მხარეებში საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობები ერთმანეთისაგან დაცალკავებული იყო. გლახატუნს, ჩვეულებრივ, ფანჯრები არ ჰქონდა. მასში შუქი ერდოდან შედიოდა, რომელიც ამავე დროს, კვამლის გასასვლელიც იყო. გასათბობად, საჭმლის დასამზადებლად და ზოგჯერ პურის გამოსაცხობადაც კერას იყენებდნენ. გლახატუნის შიგნით, ანდა მიშენებულ პატარა ნაგებობაში მოწყობილი ჰქონდათ ვერტიკალური საცხოვრებელი – “თონირი”. ამის გამო, სახლს ხშირად “ტორნა-ტუნს”, ე.ი. “სახლი თონირით” უწოდებდნენ. მთელი საოჯახო ჭურჭელი, ჩვეულებრივ, კედლის გასწვრივ ჰქონდათ ჩამწკრივებული, ანდა ნიშებსა და თახჩებში ეწყობო. სახლში სომხებს დაბალი ტახტები ედგათ, რომლებზედაც ისხდნენ, ღამით კი წვებოდნენ. ტახტებსა და იატაკზე ხალიჩები და ქეჩები ჰქონდათ დაფენილი. სომხეთის დაბლობ რაიონებში სხვა ტიპის საცხოვრებელი სახლები იყო გავრცელებული. აქ უპირატესობას ბრტყელი (ბანიანი) გადახურვის თიხატკეპნილ ნაგებობებს ანიჭებდნენ. გარდა ერთსართულიანი ნაგებობებისა, რომელიც ერთი საცხოვრებელი და რამდენიმე სამეურნეო სათავსისაგან შედგებოდა, სომხეთში გავრცელებული იყო ნახევრად მიწაში ჩადგმული სართულნახევრიანი ნაგებობები, რომლის მიწისზედა ნაწილს საცხოვრებლად იყენებდნენ, ნახევრადსარდაფი კი სამეურნეო დანიშნულებისა იყო. ხშირად ასეთი სახლების ფასადის გასწვრივ ფარდულებს მართავდნენ. სხვადასხვა ტიპის ტრადიციული საცხოვრებლები, რომლებიც თანდათან სახეს იცვლიდნენ, აქა-იქ XXს-ის შუა ხანებამდე შემორჩა.

საქონელი მოთავსებული ჰყავდათ განსაკუთრებულ ნაგებობაში – “გომე”, რომელიც აღმოსავლეთ სომხეთში ჩვეულებრივ საცხოვრებლისაგან დამორებით ჰქონდათ აგებული, დასავლეთში კი საცხოვრებლებზე იყო მიშენებული. “გომეს” სახურავზე ზამთარში საკვებს ინახავდნენ. “გომეს” ნაწილი ტიხარით ჰქონდათ გამოყოფილი და მასში სასტუმრო ოთახი – “გომი ოდა” ჰქონდათ მოწყობილი, სადაც მამაკაცები იკრიბებოდნენ და უცოლო კაცები ღამეს ათევდნენ.

ძველ სომხეთში უაღრესად განვითარებული იყო საქალაქო ცხოვრება. ელინისტურ ხანაში ქალაქმშენებლობამ ინტენსიური ხასიათი მიიღო, რაც ვაჭრობისა და ხელოსნობის აღმავლობასთან იყო დაკავშირებული. ამ დროს წარმოიქმნა ისეთი ქალაქები, როგორებიც იყო არშამაშატი და არტაკოკერტი სოფენაში, არტაშატი, არმავირი, ერვანდამტი, ტიგრანაკერტი, ვალარშაპატი და სხვა ქალაქები დიდ სომხეთში. სომხური ქალაქების კულტურაზე განსაკუთრებული გავლენა მოახდინა მახლობელი აღმოსავლეთის ელინისტური ქალაქების კულტურამ. ძვ.წ. IIIს-ში აშენებული არტაშატი ძველ სამყაროში ფართოდ ცნობილი ქალაქი იყო. პლუტარქე მას “სომხეთის კართაგენს” უწოდებდა. თავისი დროის ერთ-ერთი დიდი ქალაქი იყო ტიგრანაკერტი. მის მცხოვრებთა რაოდენობა ასი ათასს აჭარბებდა. სომხეთში დიდი ქალაქები შუა საუკუნეებშიც არსებობდა – დვინი, ანისი, ერზინკი, კარინი, ყარსი, ვანი, არწნი, ხლათი, მანაზკერტი, კილიკიის სამეფოში – აიასი, სისი, ტარსი, ადანი და სხვ. მიუხედავად იმისა, რომ ძველი სომხეთის ქალაქები სავაჭრო-სამრეწველო ცენტრები იყო, მათ მაინც მჭიდრო კავშირი ჰქონდათ სოფლის მეურნეობასთან. ქალაქების მოსახლეობა სოფლის მეურნეობითაც იყო დაკავებული. სელჯუკი, მონღოლი, სპარსელი და თურქი დამპყრობლების შემოსევების შედეგად სომხეთის ბევრი ქალაქი საფუძვლიანად დაიქცა. ჩაკვდა საქალაქო ცხოვრებაც. რუსეთთან შეერთების დროს აღმოსავლეთ სომხეთში ყველაზე დიდი ქალაქები იყო: ერევანი და ალექსანდრეპოლი (გიუმრი), დასავლეთ სომხეთში – ყარსი, კარინი (ერზერუმი), ერზინკა, ვანი, მუში, ბითლისი და სხვ. თითქმის ყველა მათგანი პატარა

იყო და გარეგნულად დიდი სოფლებისაგან არც კი გამოირჩეოდა. მაგალითად, 1827 წელს ერევანში დაახლ. 10 ათასი მცხოვრები იყო. 1886 წელს ერევნის მოსახლეობა 14 738-ს ითვლიდა. ამავე პერიოდში თითქმის ერთიორად დიდი იყო ალექსანდროპოლი (გიუმრი). 1886 წლის საოჯახო სიებით აქ 24.230 კაცი ცხოვრობდა. ერევანსა და ვანში თითქმის ისეთივე ტიპის საცხოვრებელი სახლები ჰქონდათ, როგორც მევენახეობა-მებაღეობის ზონის სოფლებში – ერთსართულიანი თიხატკეპნილი მიწურ-ბანიანი ნაგებობები.

XIX საუკუნის მთელ მანძილზე სომხეთში შემორჩენილი იყო დიდი ოჯახი (“გერდასტან”). დიდი ოჯახის წევრები ერთ საცხოვრებელ სახლში ცხოვრობდნენ და მათ საერთო მეურნეობა ჰქონდათ. ასეთ გერდასტანებში ზოგიერთ მიყრუებულ ადგილას XIX-ის ბოლოს 50 და მეტი ადამიანი იყო გაერთიანებული. აღმოსავლეთ სომხეთში კაპიტალისტურ ურთიერთობათა განვითარების გამო დიდმა საოჯახო გაერთიანებებმა დაშლა დაიწყო. ამ დროიდან მოკიდებული, ოჯახის ტიპიურ ფორმად პატარა ოჯახი იქცა. თურქეთის სომხეთში კი დიდი ოჯახი ბოლო დრომდე, მათ ფიზიკურ განადგურებამდე და დეპორტაციამდე შემორჩა. იგივე შეიძლება ითქვას თემის შესახებაც. გაბატონებული იყო პატრიარქალური ურთიერთობები, რაც ასაკით უფროსის უცილობელ ხელისუფლებაში გამოიხატებოდა. ოჯახის უფროსი მამაკაცი (“ტანტერი”) ერთპიროვნულად განაგებდა გერდასტანის როგორც მოძრავ, ისე უძრავ ქონებას, ასევე მისი წევრების პირად ბედს. ტანტერის ფუნქციაში შედიოდა საერთო-საოჯახო მეურნეობის ორგანიზაცია, სამამაკაცო სამეურნეო საქმიანობის ხელმძღვანელობა, ოჯახის მთელი შემოსავლების კონტროლი. ოჯახის უფროსის მიმართ ეტიკეტის გარკვეული ნორმები არსებობდა: მისი გამოჩენისთანავე ყველა ფეხზე დგებოდა, მის მითითებებს ფეხზე მდგომნი ისმენდნენ, მისი თანდასწრებით ხმამაღალი ლაპარაკი წარმოუდგენელი იყო. ოჯახის უფროსი მაგიდასთან პირველი ჯდებოდა, კერასთან ცენტრალური ადგილი ეჭირა. ძილის წინ უმცროს რძალს ოჯახის უფროსისათვის ფეხთ უნდა გაეხადა და ფეხები დაეხანა. პატრიარქალურ სომხურ ოჯახში განსაკუთრებული ავტორიტეტით სარგებლობდა ოჯახის უფროსი ქალი. ის შიდასაოჯახო ყოფის ერთპიროვნული მმართველი და სრულუფლებიანი დიასახლისი იყო. ოჯახის უფროსი ქალი საზაფხულო სამოვრებზე გასულ ოჯახის ნაწილსაც მეთაურობდა. ქორწინებისას მასვე ეკუთვნოდა გადამწყვეტი სიტყვა, თვალყურს ადევნებდა რძლების საქმიანობას. მას ერთადერთს შეეძლო ქმართან ერთად სუფრასთან დაჯდომა.

სომეხთა ჩვეულებითი სამართლით პირდაპირ მემკვიდრეებად მხოლოდ მამაკაცები ითვლებოდნენ. უმემკვიდრეოდ დარჩენილი ოჯახის სახენელი მიწა და სათიბი თემის საკუთრებაში გადადიოდა. დანარჩენ უძრავ ქონებას (ბაღი, წისქვილი, სამეურნეო ნაგებობები) და მოძრავ ქონებას უახლოესი ნათესავები ეუფლებოდნენ.

სომეხებმა იცოდნენ ძმად გაფიცვა. გოგონას და ვაჟის დაძმობილების შემთხვევაში, მათ დაქორწინება აღარ შეეძლოთ. ფართოდ იყო გავრცელებული ურთიერთდახმარება, უმძრახობის წეს-ჩვეულება.

სანათესაო პატრონიმიულ ჯგუფს სომეხები **აზგს** უწოდებდნენ (ეს ტერმინი სომხური ენაში არა მხოლოდ “ნათესავების ჯგუფს”, არამედ “ხალხს”, “ნაციასაც” გამოხატავს). აზგი დიდი ოჯახის გაყოფის შემდეგ ყალიბდებოდა. მისი წევრები ერთმანეთთან გარკვეული სამეურნეო, ტერიტორიული და სულიერი კავშირებით იყვნენ დაკავშირებულნი. როგორც სამეცნიერო ლიტერატურაშია აღნიშნული სომეხებში გვარი არ არსებობდა. მან ჩამოყალიბება მხოლოდ XIX-ის მეორე ნახევარში დაიწყო. XX-ის დასაწყისშიც ბევრ სომეხს გვარი არ ჰქონდა. გვარსახელების ფუძედ ძირითადად მამის სახელი იქნა გამოყენებული. აღნიშნული დროისათვის ყველაზე ფართოდ გავრცელებული მამაკაცის საკუთარი სახელი იყო **არუთინ**. ამიტომაცაა, რომ სომეხთა შორის ძალიან ხშირია არუთინიანის გვარი. ამ გვარსახელის წარმომადგენლები (მატარებლები) ერთმანეთთან არც რაიმე ნათესაური კავშირით და, მითუმეტეს, არც საერთო წარმომავლობით არიან დაკავშირებული. სომეხებში ეგზოგამიას

მხოლოდ ოთხი თაობის განმავლობაში იცავდნენ. მეხუთე თაობიდან ნათესავები ერთმანეთზე ქორწინდებოდნენ. სამეცნიერო ლიტერატურაში ხაზი აქვს გასმული იმ გარემოებას, რომ XIX-ის მეორე ნახევრამდე აზგის შიგნით ქორწინება აკრძალული იყო. აკრძალული იყო ქორწინება მოყვრებს შორისაც. არ შეიძლებოდა ორი დის ორ ძმაზე დაქორწინება. ქორწინების შემზღვეველი ფაქტორი იყო რელიგიურ-კონფესიური ფაქტორიც. მონოფიზიტი (გრიგორიანელი) სომხები კათოლიკე სომხებზე არ ქორწინდებოდნენ. ამის ნებას მათ სომხურ-გრიგორიანული ეკლესია არ აძლევდა. მითუმეტეს არ ქორწინდებოდნენ სომხები მაჰმადიანებზე, რომლებიც მათ შორის მრავლად ცხოვრობდნენ, როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ სომხეთში. არც ქართული მართლმადიდებელი ეკლესია მიესალმებოდა სომხურ-ქართულ ქორწინებებს. მიუხედავად ამისა, XIX-ის ავტორი ს. მაჩაბელი წერდა, რომ თბილისელი სომხები ხალისით ათხოვებენ თავიანთ ქალიშვილებს ქართველ მამაკაცებზე. ასეთ შემთხვევაში, ბუნებრივია, ან ერთს, ან მეორეს კონფესია უნდა შეეცვალა. იგივე ავტორი იმასაც აღნიშნავს, რომ თვითონ სომხები ქართველ ქალებზე იშვიათად ქორწინდებიანო (უფრო სწორი იქნებოდა რომ დაეწერა, ქართველები თავიანთ ქალიშვილებს სომხებზე არ ათხოვებენო). XX-ში საქართველოში საეკლესიო შეზღუდვის მოხსნის შემდეგ, სომხურ-ქართული ქორწინებები უფრო ხშირი გახდა. საქორწინო წრე ტერიტორიულადაც შეზღუდული იყო – ცდილობდნენ პატარძალი სოფელში, ანდა მეზობელ სოფელში შეერჩიათ. ასეთი ლოკალური ენდოგამია სომეხთა სხვადასხვა ჯგუფებისთვისაც იყო დამახასიათებელი. სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ არც თუ ისე დიდი ხნის წინ ვაიოც-ძორში იყო სოფლები, რომლის მაცხოვრებლებიც თავიანთ თავს “ძველ” სომხებს უწოდებდნენ, ხოლო 1828 წელს აქ ირანიდან მიგრირებულ სომხებს “ახალი” სომხების სახელით მოიხსენიებდნენ. ხანგრძლივი დროის განმავლობაში სომხების ეს ორი ჯგუფი, ერთმანეთის მეზობლად ცხოვრების მიუხედავად, ერთმანეთზე არ ქორწინდებოდა. არ შეიძლება არ აღინიშნოს ძველი თბილისელი სომხების (რომელთა უმეტესობის დედაენაც ქართული იყო) პირველი მსოფლიო ომის დროს მოსული სომხებისადმი დამოკიდებულების შესახებაც. ძველი თბილისელი სომხები მათ “ღრმა სომხებს” უწოდებდნენ და, ჩვეულებრივ, მათთან საქორწინო ურთიერთობასაც ერიდებოდნენ.

სომხებმა ურვადი არ იცოდნენ, მაგრამ პატარძლის დედისათვის მიჰქონდათ საჩუქარი, რომელსაც “რძის ფასი” (“ციცი-გინი”) ეწოდებოდა. იცოდნენ მზითვის გატანება. ქორწინება მონოგამიური და დაურღვეველი იყო. ღალატი დანაშაულად ითვლებოდა. ქორწილი მთელი თემის საქმედ ითვლებოდა. ნათესავებს გარდა, საქორწილო რიტუალში აქტიურ როლს თამაშობდნენ ჯვარისწერის “მამობილი” (“ქავორ”) და ჯვარისწერის “დედობილი” (“ქავორკინ”), ნეფის ამალა (“მაყარი”) და საქორწილო მაგიდის ხელმძღვანელი (“თამადა”). საქორწილო დღესასწაული სამი დღე გრძელდებოდა. ის გაჯერებული იყო საზოგადოებრივი ვედრებისა და მაგიური ქმედებების არქაული ციკლით, რათა უზრუნველყოთ ახალი ოჯახის ნაყოფიერება და კეთილდღეობა. ამ ციკლში შედიოდა საფლავზე ლოცვაც, რაც წინაპართა კულტის გადმონაშთად მიაჩნიათ, ხარის მსხვერპლთშეწირვაც და ახალგაზრდებისათვის ტკბილეულის, მარცვლეულის და მონეტების მიყრა. საეკლესიო ჯვარისწერა და ქორწილში მღვდლის მონაწილეობა მათ საერთო წარმართულ განწყობას არ არღვევდა.

თავისებური იყო სომეხთა მიცვალებულის დაკრძალვის წესები. ზოგიერთი მონაცემით, XIX-ის ბოლოს სომხეთში სცოდნიათ გარდაცვლილი მამაკაცის კევრზე განბანა. **გარდაცვალებისთანავე მიცვალებული ეკლესიაში გადაჰქონდათ და მეორე დღეს მას კრძალავდნენ.** სომხებმა კუბო არ იცოდნენ. სუდარაში გახვეულ მიცვალებულს დასაკრძალავ საკაცეზე აწვენდნენ და ისე გამოჰქონდათ ეკლესიიდან. XIX-ის 40-იან წლებამდე ქალები დაკრძალვას არ ესწრებოდნენ. **მათ არც სამგლოვიარო ტანსაცმლის ჩაცმა იცოდნენ.** სამგლოვიარო ტრაპეზს ზოგიერთ ეთნოგრაფიულ რეგიონში მხოლოდ მამაკაცები

ესწრებოდნენ, ზოგიერთგან კი ქალები და მამაკაცები ცალ-ცალკე სხდებოდნენ. ქელებში მიჰქონდათ ხაშლამა, ლობიო, ჰარისი და სახლში გამოხდილი არაყი, იშვიათად – თეთრი ღვინო. სომხური საფლავის ქვებზე გამოსახულია ის ინსტრუმენტები და იარაღი, რომელსაც მიცვალებული სიცოცხლეში ხმარობდა. სომხური საფლავის ძეგლები მაღალი სარკოფაგის ფორმისაა და უფრო ძველია “ხაჩქარები” (“ქვის ჯვრები”). ხაჩქარები ორნამენტებითაა დამშვენებული. გარდა “ხაჩქარის” ფორმის საფლავის ქვებისა, გვხვდებოდა ცხვრის, ცხენის გამოსახულებიანი საფლავის ქვებიც. საერთოდ, სომხეთი ქვის დამუშავების ხელოვნებით გამორჩეული იყო. გადმოცემებსა და ლეგენდებში არც თუ იშვიათად სომხეთი “ქარასტანად”, ე.ი. “ქვის ქვეყნადაა” სახელდებული, რითაც ქვეყნის რელიეფის თავისებურება ხატოვნადაა გადმოცემული. ამ გარემოებამ სომხების ერთ-ერთ ძირითად პროფესიად ქვის დამუშავება (თლა, ჭრა, კვეთა) აქცია. შუა საუკუნეების სომხური ეკლესიები მდიდრადაა მოჩუქურთმებული. მაგრამ სომხური ეკლესიები ფრესკული ფერწერით არ იყო დამშვენებული, რაც ასე დამახასიათებელი იყო შუა საუკუნეების საქართველოსა და ევროპისათვის. ზოგიერთი მეცნიერი ამ გარემოებას ისლამის გარემოცვით ხსნის, რადგან მათ სამყაროში როგორც უბრალო ადამიანები, ისე ზედაფენის წარმომადგენლები ადამიანის გამოსახულებებს ცუდი თვალთ უყურებდნენ. მხოლოდ საქართველოს შემადგენლობაში შემავალი ჩრდილოეთ სომხეთის ტერიტორიაზე აგებულ ტაძრებშია ფრესკები. მაგალითად, 1215 წელს ქალაქ ანისში ტიგრან ხორენცის აშენებული წმინდა გრიგოლის ეკლესია შეიძლება დავასახელოთ. ამ ეკლესიაში წარწერები ქართულ ენაზეა შესრულებული. მეცნიერებს ისიც შენიშნული აქვთ, რომ აღნიშნული ტაძრის მოხატულობაში ადამიანთა ფიგურების გამოსახულებებში აშკარად იგრძნობა ბერძნულ-მართლმადიდებლური გავლენა. სამეცნიერო ლიტერატურაში ხშირად აღნიშნავენ ილუსტრირებული მანუსკრიპტების ხელოვნების მაღალი დონის შესახებ. ისიც აღნიშნულია, რომ ფერადი მინიატურების ხატვა საზღვარგარეთიდან შევიდა, მაგრამ მან ადგილობრივი განვითარების მაღალ დონეს მიაღწია.

მიუხედავად იმისა, რომ სომხეთში ქრისტიანობა სახელმწიფო რელიგიად IV ს-ის დასაწყისში გამოცხადდა, ძველი სომხური სოფელი გამსჭვალული იყო არქაული რწმენა-წარმოდგენებით და ცრურწმენებით. VI ს-ის დასაწყისიდან სომხური ქრისტიანული ეკლესია სხვა ქრისტიანული ეკლესიებისაგან გამოცალკევებულად არსებობდა. ამ გამოცალკევებულობის ძირითადი მიზეზი დოგმატურია – **სომხური ეკლესია ქრისტეს მხოლოდ “ღვთაებრივ” ბუნებას ცნობს.** განცალკევებულობის ძირითადი მიზეზი მაინც სოციალურ-ისტორიული იყო. ცნობილია, რომ როგორც საქართველო, ისე სომხეთიც მაზდეანურ ირანსა და ისლამურ არაბთა სახალიფოს ქრისტიანობით უპირისპირდებოდა. მაგრამ ამავე საშუალებით ბიზანტიის შემოტევებისაგან თავის დაცვა შეუძლებელი იყო და სომხურმა ეკლესიამაც ქრისტიანული სარწმუნოების ის მიმართულება აირჩია (მონოფიზიტობა), რომელიც ბიზანტიის ხელსუფალთა მიერ იყო უარყოფილი. ამით ის იდეოლოგიურად ბიზანტიასაც გაემიჯნა და იმავდროულად, როგორც ანტიბიზანტიურმა ძალამ, ირანისა და შემდეგ არაბთა სახალიფოს მხარდაჭერაც მიიპოვა. ქართველები ბიზანტიის მხარეზე დარჩნენ, რითაც ისინი დაუპირისპირდნენ, როგორც ირანსა და შემდეგ არაბთა სახალიფოს, ისე სომხეთს სამხრეთ კავკასიის ასპარეზზე იდეოლოგიური და ამდენადვე პოლიტიკური ჰეგემონობისათვის. სომხურმა ეკლესიამ განსაკუთრებული როლი ითამაში სომეხი ხალხის ეთნიკურ ისტორიაში. მეზობელ ქვეყნებში (საქართველო, ალბანეთი) მონოფიზიტობამიღებულნი უკვე სომხებად იწოდებოდნენ. მათ, მთელ მსოფლიოში გაფანტული ბოშებისაგან განსხვავებით, სომხეთში მოსული ბოშების გასომხებაც კი მოახდინეს. ასე რომ, სომხური ეკლესიისათვის ოდითგანვე დიდი პროზელიტიზმი იყო დამახასიათებელი. XII ს-ის შემდეგ სომხებმა სახელმწიფოებრიობა დაკარგეს, რასაც მალევე სომხური არისტოკრატის დენაციონალიზაცია მოჰყვა. ნ. მარის შენიშვნით, სომხურ საერო

ფეოდალთა კლასი XII ს-ში სრული დენაციონალიზაციის უკანასკნელ საფეხურზე იმყოფებოდა. საქართველოში შემავალი ჩრდილოეთ სომხეთის საერო ფეოდალების ქართულ საერო ფეოდალიზმთან სრული ნიველირება მოხდა. ამ ფონზე **სომეხთა დიდი ეკონომიკური და პოლიტიკური მოთავეობა სომხურმა ეკლესიამ ითავა**. ეკლესია იყო აგრეთვე მიწის ერთ-ერთი მესაკუთრე და ძველი დამწერლობითი კულტურის შემნარჩუნებელი.

ზემოთ აღვნიშნეთ, რომ სომხებმა საუკუნეთა განმავლობაში დიდი კულტურა შექმნეს და ეს მთელი იმ პერიოდის განმავლობაში, როდესაც მათ სახელმწიფოებრიობა არ ჰქონდათ და ხან ვის ჰქონდა მათი მიწა-წყალი მიტაცებული და ხან ვის. სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია სომხური ფოლკლორის მრავალფეროვნების შესახებ. მათ შორის ყველაზე ცნობილია შუა საუკუნეების საგმირო ეპოსი “დავით სასუნცი”, რომელიც არაბ დამპყრობელთა წინააღმდეგ ბრძოლას ასახავს. შორეული დროიდან დღემდე მოაღწია სომხურმა საგალობლებმა და ცეკვებმა – საწესჩვეულებო შრომის, სამხედრო შინაარსის ცეკვებმა. თუმცა, აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ სომხური ცეკვები ორიგინალური არ არის და ისინი ძალიან წააგავს მეზობელი ირანელი და ქურთი ხალხების ცეკვებს. ქურთი ეთნოგრაფების მტკიცებით, ცეკვა “ქოჩარი” სომხებს ქურთებისაგან აქვთ შეთვისებული. სამეცნიერო ლიტერატურაში სამართლიანადაა აღნიშნული სომხური ხალხური სიმღერების ჟანრობრივი მრავალფეროვნების შესახებაც (სასიყვარულო, საქორწილო, სააკვნე, სიმღერა-ტირილები). სახალხო მომღერლები (გუსანები) ხალხში ყოველთვის დიდი პოპულარობით სარგებლობდნენ. ისინი “აშულების” ტიპის მომღერლები იყვნენ. სიტყვა “გუსანი” კი პართიული წარმოშობისაა და დ. ლენგის მიხედვით ის არშაკიდების მუსიკალურ სამყაროსთანაა დაკავშირებული. გუსანები ანუ აშულები ქართული “მგოსნების” ტიპის მომღერლები იყვნენ. ამ ფონზე ფრიად გასაოცარია, როდესაც 2006 წელს გერმანიის ქალაქ შტუტგარდტში გამოსულ კომპაქტდისკზე ქართული ხალხური სიმღერების შედეგები “ჩაკრულო” და “მრავალჟამიერი” სომხურ ხალხურ სიმღერებადაა მოხსენიებული, ანსამბლი “რუსთავი” კი – სომხურ ანსამბლად. მთელი საერთაშორისო საზოგადოება შეცდომაშია შეყვანილი. სომხურ და ქართულ ხალხურ სიმღერებს შორის ძალიან დიდი განსხვავებაა, მათ არანაირი მსგავსება ანდა საერთო რამ ერთმანეთთან არა აქვთ. სომხური ხალხური სიმღერები, ისევე როგორც ირანული და აზერბაიჯანული (თურქული), აგრეთვე კავკასიის სხვა ხალხთა ხალხური სიმღერები ერთხმიანია, ქართული ხალხური კი მრავალხმიანია (სამხმიანი და ოთხხმიანიც კი). ქართული საზოგადოება დიდი ხანია შეეჩვია ზოგიერთი სომეხი ვაიმეცნიერისაგან ქართული საეკლესიო არქიტექტურის, შოთა რუსთაველის “ვეფხისტყაოსნის” სომხურად გამოცხადებას, საქართველოს ისტორიული ტერიტორიების (მაგალითად, ტაოს, ჯავახეთის, ქვემო ქართლის) სომხურ მიწებად გამოცხადებას, მაგრამ ქართულ მრავალხმიან სიმღერებსაც თუ ვინმე სომხურ ხალხურ სიმღერებად გამოაცხადებდა, ეს წარმოუდგენელი იყო. სხვათაშორის, სომხებისადმი მიძღვნილ წიგნში ინგლისელი მეცნიერი დევიდ ლენგი წერს, რომ სომხური ქრისტიანული ეკლესია მტრულ დამოკიდებულებაში იყო საერო მუსიკისადმი, ალბათ მასში რელიგიური საგალობლების მოწინააღმდეგეს ხედავდაო. ჩვენ მიგვაჩნია, რომ სომხური ეკლესიის ეს ბრძოლა სომხური საერო (ხალხური) სიმღერებისადმი გამოწვეული იყო არა მეტოქეობით, არამედ იმით, რომ საუკუნეთა განმავლობაში სომხურმა მუსიკალურმა ფოლკლორმა აღმოსავლური (ირანული, არაბული, თურქული, ქურთული) მუსიკალური ფოლკლორის დიდი გავლენა განიცადა. გუსანების (აშულების) ტიპის მომღერლებს შორის განსაკუთრებით გამოყოფენ XVIII ს-ის თბილისში მცხოვრებ აშულს საიათნოვას, რომელიც თავის სიმღერებს თხზავდა ქართულ, სომხურ და თურქულ ენებზე. XII ს-დან სომხები იყენებდნენ ძველსომხურ მუსიკალურ ნოტებს (“ხაზი”). სომხური ხალხური მუსიკალური ინსტრუმენტები იყო: დუდუკი, ჩონგური, საზი, თარი, ქამანჩა, ზურნა, დოლი, სტვირი (“ტიკმი”).

სომხეთი განათლებისადმი მიდრეკილებით გამორჩეული ქვეყანა იყო. განსაკუთრებით განვითარდა საისტორიო მწერლობა. “სომხური ისტორიოგრაფიის მამად” ითვლება Vს-ის მოღვაწე მოვსეს ხორენაცი. სამეცნიერო ლიტერატურაში განსაკუთრებით გამოყოფენ გეოგრაფის, ასტრონომის და მათემატიკოსის ანანია შირაკაცის (VIIIს.) ღვაწლს. ზოგიერთი მეცნიერი მის ნაშრომად თვლის “აშხარაცუიცს” (გეოგრაფიას), რომელშიც ევროპის, აზიის ქვეყნებს გარდა, საქართველოსა და კავკასიის შესახებაცაა საინტერესო გეოგრაფიული მონაცემები. სომხები დიდად უფრთხილდებიან ძველ სომხურ ხელნაწერებს, რომლებიც გარდა ისტორიისა, მეცნიერების სხვა დარგებსაც შეეხება. ამ ხელნაწერებიდან დაახლ. 15 ათასი მატენა-დარანშია დაცული. XVI ს-დან სომხური კულტურა ძირითადად სომხეთის ფარგლებს გარეთ ვითარდებოდა (პირველი წიგნი ვენეციაში 1512 წელს დაიბეჭდა). უცხოეთის ყველა ქვეყანაში მცხოვრები სომხები ეროვნულ სკოლებს ხსნიდნენ. XIXს-ის პირველ ნახევარში სომხურ ენაზე 30-მდე პერიოდული გამოცემა გამოდიოდა, მათ შორის, ექვსი კონსტანტინეპოლში, ხუთი – ვენეციაში, სამი – თბილისში. სომხური გაზეთები იბეჭდებოდა აგრეთვე სმირნაში, კალკუტაში, მოსკოვში. საბჭოთა პერიოდში მსოფლიოში სახელგანთქმული იყვნენ ასტროფიზიკოსი ვიქტორ ამბარცუმიანი და კომპოზიტორი არამ ხაჩატურიანი.

45. აფხაზები

აფხაზები საქართველოს ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში მცხოვრები მცირერიცხოვანი ხალხია. მათი თვითსახელწოდებაა **აფსუა**. 1990-იანი წლების მონაცემებით აფხაზების რაოდენობა 90 ათასი კაცის ფარგლებში იყო. თვით აფხაზეთში კი 83 ათასი აფხაზი ცხოვრობდა. დღეისათვის დემოგრაფიული ვითარება აფხაზეთში კატასტროფულად შეცვლილია. დაახლ. 300 ათასი ქართველი დევნილობაში იმყოფება. აფხაზების გარკვეულმა ნაწილმაც დატოვა აფხაზეთი. მათ რაოდენობას ახლა 70 ათასამდე კაცს ანგარიშობენ. აფხაზებისაგან ფაქტობრივად მთა და მთისწინეთი დაიცალა. ისინი ქალაქ სოხუმსა და ზღვისპირა რაიონებში ქართველთა კუთვნილ სახლებში ჩასახლდნენ. საბჭოთა ხელისუფლების დროს მოსახლეობის პირველი, 1926 წლის აღწერით საქართველოში 56.847 აფხაზი იყო აღრიცხული. 1939 წელს მათი რაოდენობა 57.226 კაცით განისაზღვრებოდა, 1959 წელს – 62.878, 1970 წელს – 79.449, 1979 წელს – 85.285, 1989 წელს – 95.853 კაცით. უნდა ითქვას, რომ ეს მონაცემები მთლად რეალური არაა, რადგან საბჭოთა პერიოდში ქართველთა მნიშვნელოვან ნაწილს აფხაზები აფხაზებად წერდნენ. რაც შეეხება აჭარაში მცხოვრებ აფხაზებს, მათ შესახებ 1926 წლის აღწერაში მონაცემები არაა დაფიქსირებული. 1939 წელს აქ 1.029 აფხაზი იყო აღრიცხული, 1959 წელს – 1.157, 1970 წელს – 1.361, 1979 წელს – 1.508, 1989 წელს – 1.636, 2002 წელს – 1.558. აჭარაში აფხაზების განსახლების არეალი ძირითადად ქალაქი ბათუმი და ხელვაჩაურის რაიონია. ცოტა იქით, XIXს-ში თუ გადავიხედავთ, უტყუარი მონაცემები გაგვაჩნია აფხაზთა რაოდენობის შესახებ 1886 წლისათვის. ამ წლის საოჯახო სიების მიხედვით 60.432 აფხაზი იყო აღრიცხული. მაგრამ, როგორც ამავე აღწერით ირკვევა, სამურზაყანოელი ქართველები აფხაზებზე იყვნენ მიწერილი (თუმცა “ნაროდნოსტის” გრაფაში მათ სამურზაყანოელები აქვთ მიწერილი). სამურზაყანოელების რაოდენობა კი ამ დროს 30.640 კაცი იყო. რეალურად XIXს-ის ბოლოს საქართველოში 29.792 აფხაზი ითვლებოდა. 1917 წლის სასოფლო-სამეურნეო სტატისტიკით აფხაზეთში 38.121 აფხაზი მკვიდრობდა (ეს მთელი მოსახლეობის 21,4% იყო). რაც შეეხება აჭარას, 1886 წელს აქ, ბათუმის ოკრუგში სულ 915 აფხაზი იყო აღრიცხული. აფხაზთა რაოდენობის შესახებ უფრო ადრინდელი მონაცემები არ გაგვაჩნია. მეცნიერთა გამომანგარიშებით 1770-იან წლებში აფხაზეთში (დღევანდელ საზღვრებში) დაახლ. 64 ათასი კაცი ცხოვრობდა. რამდენი იყო ამ

რაოდენობიდან ქართველი და რამდენი აფხაზი, ეს განსაზღვრული არ არის. 1800 წლისათვის აფხაზების რაოდენობას 30 ათასს ანგარიშობენ. 1832 წლისათვის კი – 34,8 ათასს. XIX საუკუნის პირველი მესამედის გერმანელი ავტორის ედუარდ აიხვალდის მონაცემებით აფხაზეთში 8 720 კომლი და 52 320 მოსახლე ცხოვრობდა. ამ რაოდენობაში არ შედის სამურზაყანოს მოსახლეობა, რომელთა რიცხოვნობაც მაშინ 10 788 სული ყოფილა (1798 კომლი). აფხაზთა დემოგრაფიულ მონაცემებზე საუბარი იმით უნდა დავამთავროთ, რომ საბჭოთა ხელისუფლების დროს აფხაზეთის ავტონომიურ რესპუბლიკაში ამ ეთნოსის პროცენტული რაოდენობა 15-დან 18-მდე მერყეობდა, თუმცა მათი პროცენტი 1926 წელს 25,6 იყო. შემდგომ წლებში, მართალია, ისინი რაოდენობრივად იმატებდნენ, მაგრამ პროცენტულად დაიკლებს, რაც ძირითადად აქ სომხების, რუსების და ბერძნების მასობრივმა შემოსახლებამ განაპირობა. **1886 წლიდან 1989 წლამდე აფხაზეთში რუსული მოსახლეობის რაოდენობა თითქმის 70-ჯერ გაიზარდა (1216-დან 74.914-მდე), 73-ჯერ – სომხური მოსახლეობა (1.090-დან 76.541-მდე).**

აფხაზთა შთამომავლები ცხოვრობენ აგრეთვე თურქეთსა და რამდენიმე არაბულ ქვეყანაში, სადაც მათი წინაპრები მუჰაჯირობის დროს გადასახლდნენ. აფხაზთა მიგრაციის პირველი ტალღა 1867 წელს განხორციელდა, მეორე – 1877 წელს. პირველი მიგრაციული ტალღის დროს 19.342 კაცი გადასახლებულა, მეორე მიგრაციული ტალღის დროს – 31.964 კაცი. ამავე დროს, აფხაზთა მცირე ნაწილი აჭარაში დამკვიდრდა. თურქეთში გადასახლებულ აფხაზთა ნაწილი ცარიზმის ხელის შემლის მიუხედავად, როგორც ცნობილია, უკან დაბრუნდა.

აფხაზურ ეთნოსში ორი ეთნოგრაფიული ჯგუფი გამოიყოფა: **აბჟუელები და ბზიფელები**, შესაბამისად, აფხაზური ენა, რომელიც კავკასიურ ენათა ოჯახის ადიღურ-აფხაზურ ჯგუფში შედის, ორი დიალექტის (აბჟურის და ბზიფურის) ერთობლიობას წარმოადგენს. აფხაზური ენა უდამწერლობო ენა იყო. სალიტერატურო ენა მხოლოდ XXს-ში ჩამოყალიბდა. მას საფუძველად უდევს აბჟური დიალექტი. აფხაზური ანბანი პირველად რუსული გრაფიკის საფუძველზე 1862 წელს შეიქმნა. ანბანი რამდენჯერმე შეიცვალა. 1892 წელს დიმიტრი გულიამ და კ. მაჭავარიანმა იმავე რუსული გრაფიკის საფუძველზე ახალი აფხაზური ანბანი შექმნეს (დიმიტრი გულია აფხაზური ლიტერატურის ფუძემდებელიცაა). 1926-1928 წლებში მოქმედებდა ნ. მარის ანალიტიკური ანბანი, 1928-1938 წლებში – ლათინიზებული ანბანი, 1938-1954 წლებში – ქართული ანბანი, 1954 წლიდან – ძირითადად რუსული გრაფიკის საფუძველზე შემუშავებული ანბანი. თავდაპირველად იბეჭდებოდა საანბანო და სასულიერო ხასიათის წიგნები, პოპულარული ბროშურები. 1920-იანი წლებიდან ფართო გასაქანი მიეცა აფხაზურ მწერლობასა და მწიგნობრობას. აფხაზეთში აფხაზურ ენაზე მხოლოდ დაწყებით კლასებში სწავლობენ. მართალია, აფხაზები ენობრივად ჩრდილოეთკავკასიელი ადიღელების მონათესავენი არიან, მაგრამ კულტურული და ანთროპოლოგიური თვალსაზრისით მათ უფრო მეტი საერთო აქვთ ქართველებთან, რადგან ეს ორი ხალხი, კულტურულ-ისტორიული თვალსაზრისით, მჭიდროდაა დაკავშირებული და დღევანდელ აფხაზთა ეთნოგენეზში ქართველებს ლომის წილი უდევთ.

თანამედროვე აფხაზები ანთროპოლოგიურად ქართველებთან ერთად განეკუთვნებიან ინდოხმელთაშუაზღვის რასის წინააზიურ შტოს, მაშინ, როდესაც აფხაზთა ენობრივი ნათესავეები – ადიღე-ჩერქეზები გაერთიანებული არიან ამავე რასის პონტოურ შტოში. ანთროპოლოგიურად აფხაზები უფრო ახლოს არიან დასავლეთ საქართველოს ეთნოგრაფიულ ჯგუფებთან (მეგრელებთან, გურულებთან, აჭარლებთან), ვიდრე ადიღე-ჩერქეზ-ყაბარდოელებთან. აფხაზების ქართველებთან მსგავსებას ვახუშტი ბაგრატიონიც აღნიშნავდა: “კაცნი მგვანენი მეგრელთა და უმეტეს ცქვტნი და ტანოვანნი, წერწეტნი”. აიხვალდის სიტყვებით, “აფხაზთა სახის წყობა გამოირჩევა ჩერქეზებისაგან; მათი ნაკვთები ნაკლებ სწორია; სახის ფერი მოშაო-ყავისფერი, თმები შავი, ტანი ხმელი, საშუალო სიმაღლის, მაგრამ

მოყვანილი. ისინი შეჩვეული არიან სიველურეს, არიან უხემნი, უნდონი და შურისმაძიებლები. მოსისხლე მტრები არიან მეზობელი მთის ხალხების. არ აქვთ კანონები, არ ეშინიათ თავისი ბატონების და მხოლოდ თავის იარაღს ენდობიან, რომელსაც არასდროს არ იშორებენ”.

დღევანდელი აფხაზები სარწმუნოებით არიან როგორც მუსლიმი სუნიტები, ისე მართლმადიდებელი ქრისტიანები. ძველი აფხაზები კი, როგორც ყველა საისტორიო წყაროთი ირკვევა, ქრისტიანები იყვნენ. აფხაზეთის მოსახლეობის ქრისტიანობისაგან მიქცევა აშკარად გვიან შუა საუკუნეებში მოხდა. ვახუშტი ბაგრატიონის სიტყვით, “აფხაზნი არღარა მონებენ რჯულსა და სარწმუნოებასა”. ისლამი აქ თურქთა ბატონობის ხანაში გავრცელდა (XVIII ს-ში). რუსების აფხაზეთში შესვლის მომენტისათვის, ეთნიკური აფხაზების დიდი ნაწილი ფორმალურად მაჰმადიანი, მაგრამ ფაქტობრივად წარმართული რწმენა-წარმოდგენების მიმდევარი იყო. რუსეთის იმპერიის მიერ თავის საზღვრებს გარეთ გასახლებული მუჰაჯირი აფხაზები მაჰმადიანები იყვნენ.

აფხაზთა ეთნიკური ისტორიის შესახებ განსხვავებული წარმოდგენა აქვთ ქართველ და აფხაზ მეცნიერებს. აფხაზი მკვლევარების მტკიცებით, მათი წინაპრები ოდითგანვე აქ ცხოვრობდნენ და აქ ჩამოყალიბდნენ ეთნოსად და რომ ისინი წყაროებში მოხსენიებული აბაზგებისა და აფსილების უშულო მემკვიდრეები არიან. ქართულ ისტორიოგრაფიაში კი აფხაზების წარმომავლობის, ეთნოგენეზისა და ეთნიკური ისტორიის შესახებ რამდენიმე შეხედულებაა. ერთი მათგანი იზიარებს აფხაზ ისტორიკოსთა შეხედულებას, რომ აფხაზები კოლხეთის ჩრდილოეთ ნაწილში მცხოვრები აბაზგებისა და აფსილების შთამომავალნი არიან. მეცნიერთა სხვა ნაწილი ფირობს, რომ დღევანდელ აფხაზთა წინაპრები ნამდვილად აბაზგები და აფსილები არიან, რომლებიც ბერძნული წყაროების მიხედვით დღევანდელი აფხაზეთის ტერიტორიის ჩრდილოეთ მონაკვეთში I-II სს-ში იხსენიებიან. მაგრამ აფხაზური (აბაზური) მოდგმის აფსილებმა (აფსილებმა) და აბაზგებმა (აფხაზებმა) ქართულ სახელმწიფოში ხანგრძლივად ცხოვრების გამო, ქართული კულტურის დიდი გავლენა განიცადეს. ისინი კულტურულ-ისტორიული თვალსაზრისით ქართველები იყვნენ (თუმცა ჰქონდათ საკუთარი საოჯახო სამეტყველო ენა). აფხაზთა ზედაფენა კი ფაქტობრივად გაქართველებული იყო – ისინი ქართველი ფეოდალები იყვნენ. საქართველოს ერთიანი სახელმწიფოს დაშლის შემდეგ (XV ს-ის II ნახევარი), აფხაზეთის ტერიტორიაზე ჩრდილოეთ კავკასიიდან აბაზური და ადიღური ტომების მიგრაციის შედეგად, აფხაზთა კვლავ ადიღური ეთნიკური ერთობისაკენ მიბრუნება მოხდა და არა მხოლოდ ეთნიკური თვალსაზრისით – სოციალურადაც და კულტურულადაც ისინი ძველ ვითარებას დაუბრუნდნენ. მეცნიერთა ერთი ჯგუფი კი დაბეჯითებით ამტკიცებს, რომ აბაზგებიცა და აფსილებიც იმთავითვე ეთნიკურად ქართველი ტომები იყვნენ, რომლებმაც გვიან შუა საუკუნეებში ჩრდილოეთ კავკასიელი მთიელების აფხაზეთის ტერიტორიაზე ინტენსიური მიგრაციის შედეგად ეთნიკური იერსახე იცვალეს, ე.ი. “გააფხაზდნენ”. უფრო სწორად რომ ვთქვათ, ჩრდილოეთ კავკასიურმა ადიღური და აბაზური მოდგმის ხალხებმა აფხაზეთში მიგრაციის შედეგად აფხაზეთის ძველი მკვიდრი ქართველების – აფხაზური ეთნონიმი მიიღეს. კიდევ უფრო რომ დავაკონკრეტოთ, ქართველებმა აქ მოსულ ახალ ეთნოსს მკვიდრი აფხაზების ეთნონიმი მიაკუთვნეს.

იმთავითვე ხაზი უნდა გავუსვა, რომ ეს უკანასკნელი შეხედულება ჩვენთვის მიუღებელი და არაარგუმენტირებულია. მიგვაჩნია, რომ დღევანდელი აფხაზეთის ტერიტორიის ჩრდილო-დასავლეთ მონაკვეთში აფხაზური ეთნოსის წარმომადგენლები I-II სს-დან მკვიდრობდნენ, რომლებიც ინტეგრირებულნი იყვნენ ქართულ სახელმწიფოებრივ და კულტურულ-სოციალურ სისტემაში, რომ მათ ჰქონდათ საკუთარი საოჯახო სამეტყველო ენა – აფხაზური (ანუ აბაზური) ენა. სალიტერატურო, საღვთისმეტყველო, სახელმწიფო ენა

აფხაზებისათვის და, მითუმეტეს, მათი ზედაფენისათვის მხოლოდ და მხოლოდ ქართული ენა იყო. ამიტომაც რომ ქართულ ისტორიოგრაფიაში ძველი აფხაზები, სრულიად სამართლიანად, კულტურულ-ისტორიული თვალსაზრისით, ქართველებად არიან მიჩნეული. ძველი აფხაზების კულტურულ-ისტორიული თვალსაზრისით ქართველობას გულისხმობს რუსულ ეთნოლოგიურ ლიტერატურაში გამოთქმული თვალსაზრისი, რომ ისტორიულად აფხაზური ეთნოსი ქართველი ერის ასოცირებული წევრი იყო.

უფრო დაწვრილებით შევხვით აფხაზთა ისტორიისა და ქართულ-აფხაზური პოლიტიკური, სოციალური, კულტურული და ეთნიკური ისტორიის საკითხებს. როდესაც აფხაზეთისა და აფხაზების შესახებ საუბრობენ, სამეცნიერო ლიტერატურასა და საენციკლოპედიო გამოცემებში ხშირად მცირე აზიაში განსახლებულ “აბეშლებსა” და “ქაშქებს” ახსენებენ, რომლებიც ძვ.წ. XII-ში პირველად იხსენიებიან. ზოგიერთი მეცნიერი თვლის, რომ აფხაზები თითქოსდა ამ აბეშლელთა შთამომავალნი არიან, რადგან პარალელს ავლებენ დღევანდელ აფხაზეთის ტერიტორიაზე ახალი წელთაღრიცხვის დასაწყისიდან მოსახლე აფსილებთან (აფშილებთან). ე.ი. აქედან უნდა მივიღოთ დასკვნა, რომ მათი წინაპრები მცირე აზიიდან ყოფილან მიგრირებული და ეთნონიმსაც ათეული საუკუნე გაუძლია და ჩვენამდე მოუღწევია. მხოლოდ ეთნონიმების მიმსგავსებით ეს მოსაზრება არგუმენტირებული არ არის.

საისტორიო წყაროებით აშკარაა, რომ აფხაზთა წინაპარი ტომების მოსვლამდე დღევანდელი აფხაზეთის ტერიტორიის ყველა მონაკვეთში ქართველური მოდგმის ტომები (სვანები და ზანები) ცხოვრობდნენ. აფხაზეთის მიწა-წყალი მთლიანად შედიოდა კოლხეთის სამეფოს შემადგენლობაში (ძვ.წ. VI-III სს.). ძვ.წ. VI-IV სს-ში დიოსკურიიდან (ცხუმი) ბიჭვინთის რაიონის ჩათვლით ძველი ბერძნული წყაროების მიხედვით **კოლხები, კოლები და კორაქსები** მკვიდრობდნენ. მათგან ჩრდილო-დასავლეთით კი **ჰენიოხები** არიან მოხსენიებულნი. ახ.წ. I ს-ში ჩრდილოეთ კოლხეთის სანაპიროზე **სანიგები** არიან დასახლებულნი. ზოგიერთ ბერძნულ წყაროში I-II სს-ში პონტოს ჩრდილო-აღმოსავლეთ რეგიონში მხოლოდ ორი ტომობრივი ერთეული – **სანიგები და ლაზები** არიან მითითებული. ძალიან ბევრ მკვლევარს, სრულიად სამართლიანად, სანიგები ქართველური მოდგმის ტომად მიაჩნია, ოღონდ მათი ერთი ნაწილი სანიგებს სვანური მოდგმის ერთეულად თვლის, მეორე ნაწილს კი მიაჩნია, რომ ისინი ზანები (მეგრულ-ჭანები) იყვნენ, საპირისპიროდ აფხაზი მკვლევარებისაგან, რომლებიც დაბეჯითებით წერენ იმის შესახებ, რომ სანიგები მათი წინაპრები იყვნენ. გადაჭრით ძნელია თქმა სანიგები სვანები იყვნენ თუ ზანები. ფაქტია, რომ აფხაზეთის ტერიტორიის მნიშვნელოვანი მონაკვეთი ახალი წელთაღრიცხვის პირველ საუკუნეებში სვანური მოდგმის ტომებს ეკავათ. აქ შეიძლება გავიხსენოთ სტრაბონის ცნობა, რომ დღევანდელი სოხუმის მახლობლად, **დიოსკურიის** თავზე სვანები ცხოვრობდნენ. სამართლიანადაა შენიშნული, რომ თანამედროვე აფხაზეთის აღმოსავლეთი მთიანი მხარე, კოდორის ხეობა თავის დროზე სვანებს ეკავათ და, როგორც აშკარად ჩანს, ამ ხეობით ისინი შავი ზღვის სანაპირო ზოლშიც გადიოდნენ. აღნიშნულის ყველაზე დიდი არგუმენტი კი ისაა, რომ სოხუმის ძველი სახელწოდება (აფხაზეთის სხვა ტოპონიმებთან ერთად) სვანურის საშუალებით იხსნება (**ცხუმი სვანურად რცხილაა**). ისიც გასათვალისწინებელია, რომ **დიოსკურია (ცხუმი) სანიგების სამთავროში შედიოდა**. სამართლიანადაა შენიშნული, რომ სანიგებს მისი ჩრდილო-აღმოსავლეთი ნაწილი ეჭირათ, ლაზები კი უფრო სანაპირო და ბარის ტერიტორიაზე იყვნენ განსახლებული.

ახ.წ. II-დან შავიზღვისპირეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში ეთნოპოლიტიკური სიტუაცია იცვლება. არენაზე ჩნდებიან ადიღურ-აბაზური მოდგმის ტომები. სხვათაშორის, “ქართლის ცხოვრების” ავტორს – ჯუანშერს საყურადღებო ცნობა აქვს დაცული. წყაროში მითითებულია, რომ დღევანდელი აფხაზეთის ჩრდილოეთით **ჯიქები (ანუ იგივე ზიხები)**

ჩრდილოეთ კავკასიიდან მიგრირდნენ და მათი გადმოსახლების მიზეზი თურქული ტომების მოწოლა გამხდარა: "... შემდგომად ჟამთა მრავალთა იოტნეს პაჭანიკნი და ჯიქნი თურქთაგან, და წავიდნეს პაჭანიკნი დასავლით-კერძო, ხოლო **ჯიქნი დამკვდრნეს ბოლოს აფხაზეთისასა**". ჩრდილოეთ კავკასიის ადიღეელთა მთიელი ტომები შავიზღვისპირეთში იჭრებიან ახ.წ. I ს-ში. ეს კოლხეთის სამეფოს დაცემითაც იყო განპირობებული.

ანტიკური წყაროების მიხედვით, ახ.წ. I-II საუკუნეებიდან პირველად ჩნდებიან აფსილები და აბაზგები (შესაბამისად აფსილთა ქვეყანა და აბაზგთა ქვეყანა), რასაც ქართული წყაროების აფშილეთი და აფხაზეთი შეესატყვისება. მკვლევართა დიდი ნაწილი აფსილებსა და აბაზგებს (აბასკებს) თანამედროვე აფხაზების წინაპრებად თვლის. აფსილები მდ. კელასურის მარჯვენა მხარეს, ჩრდილო-დასავლეთით იყვნენ განსახლებულნი. შემდეგ მათ აბასკები (აბაზგები) ესაზღვრებოდნენ. ირკვევა, რომ ადგილობრივი ზანური მოდგმის ტომებთან აფსილები (აფშილები) შერეული ცხოვრობდნენ. თავდაპირველად მათ დაუკავებიათ ტერიტორია კოდორიდან ღალიძგამდე. მაგრამ შემდეგ ისინი ლაზებს დაუძლევიან და აფსილებს ჩრდილოეთისაკენ გადაუნაცვლიათ. ცხუმი IVს-ში აფშილების მიწა-წყალზეა. აფშილებს არა მარტო სანაპირო ზოლი, არამედ მთიანი ხეობებიც ეკავათ, სადაც ისინი სვანებს ესაზღვრებოდნენ. ადრე კი (IIს.) ცხუმი (სებასტოპოლისი) სანიგების მიწაზე იყო. VI ს-ში პროკოფი კესარიელის მიხედვით, აფსილეთი (აფშილეთი) შავი ზღვის სანაპიროზე მდინარეებს კოდორსა და მდ. გუმისთას (ცხუმის ჩრდილოეთით) ლოკალიზდება. ჩრდილოეთით კი აბაზგები მკვიდრობდნენ. IV-VI საუკუნეებში აფშილეთი ლაზიკის (ეგრისის) სამეფოს შემადგენლობაში შედიოდა. VII ს-ის პირველ ნახევარში აფშილეთის დასავლეთი ნაწილი აბაზგიასთან გაერთიანდა და აფშილეთმა დამოუკიდებლობის სტატუსი დაკარგა, ხოლო აფშილეთის აღმოსავლეთი ნაწილი (მდ. კოდორის სამხრეთით) ეგრისს შეერწყა. საისტორიო მეცნიერებაში აღიარებულია, რომ აფსილეთსა (აფშილეთს) და აბაზგიას (აფხაზეთს) შორის საზღვარი ანაკოფიიდან აღმოსავლეთით, მდ. გუმისთაზე გადიოდა.

დღევანდელი აფხაზეთის ტერიტორიის გარკვეულ მონაკვეთში, **მდ. კოდორის ზემო წელში VIIს-ში მისიმიანელები მკვიდრობდნენ, რომლებიც ჩრდილოეთით კავკასიონის ქედამდე იყვნენ განსახლებულნი.** მისიმიანელებს ჩრდილო-დასავლეთით აბაზგები ესაზღვრებოდნენ. ისტორიოგრაფიაში დადგენილია, რომ ისინი სვანები (სვანთა ერთ-ერთი ტერიტორიული თემი) იყვნენ. ამასთან დაკავშირებით, პირველ რიგში, სტრაბონის ცნობა უნდა გავიხსენოთ, რომლის მიხედვითაც დიოსკურიის თავზე, ე.ი. კოდორის ხეობის მთიან მონაკვეთში, სვანები ცხოვრობდნენ. ისევე როგორც აფშილები და აბაზგები, მისიმიანელებიც ლაზების (ეგრისელების) ქვეშევრდომები იყვნენ. ეთნონიმი **მისიმიანი** სვანთა თვითსახელწოდების **"მუშვანის"** ბერძნული ვარიანტი იყო. აფშილთა და მისიმიანელთა ქვეყნებს შორის ბიზანტიელი ავტორები **ფუსტის** ციხე-სიმაგრეს ასახელებენ. ფუსტიც სვანური ტოპონიმია. ის "ბატონს", ღვთაებას აღნიშნავს. აღარას ვამბობთ კოდორის ხეობის ზემო წელის სახელწოდებაზე **_ დალი**. "დალი" სვანთა ერთ-ერთი უძველესი ღვთაება იყო.

ამრიგად, დღევანდელი აფხაზეთის ტერიტორიაზე აფშილები ერთი მხრივ, სვანებს და მეორე მხრივ, ლაზებს ემეზობლებოდნენ. მურვანყრუს დასავლეთ საქართველოში ლაშქრობების დროს, VIII ს-ის 80-იან წლებში მდ. კელასური საბერძნეთსა და საქართველოს შორის საზღვარს წარმოადგენდა. ე.ი. აღნიშნული დროისათვის აფშილეთის ტერიტორია საქართველოს მიწა-წყალია, ხოლო აბაზგია (აფხაზეთი) ბერძენთა ქვეშევრდომობაში შედიოდა. აფხაზ მეცნიერებს მიაჩნიათ, რომ აფშილები, ისევე როგორც აბაზგები, აფხაზთა წინაპრები იყვნენ. აბაზგები და აფშილები თუ ერთი და იგივე მოდგმის ხალხები იყვნენ, მაშინ რატომღა მოიხსენიებოდნენ ისინი სხვადასხვა ხალხებად? რატომ აღინიშნებოდნენ სხვადასხვა ეთნონიმით? აფშილს ანალოგია აქვს დღევანდელ აფხაზთა თვითსახელწოდებასთან აფსუა (ქართული წყაროების აფსარი). ერთიც და მეორეც აბაზგების

დღევანდელი აფხაზეთის ტერიტორიაზე განსახლების შედეგადაა წარმოქმნილი. აფსილში (აფშილში) მკვლევარები სამართლიანად გამოყოფენ აფს ფუძეს და –ილ სუფიქსს, რომელიც სადაურობის აღმნიშვნელი ქართული –ელ სუფიქსის ფარდია. აბაზი ტომების სამხრეთ-აღმოსავლეთით წამოწევის შემდეგ, სადაც ქართველური მოდგმის სვანები (სანიგები) და ლაზები (მეგრელები) მკვიდრობდნენ, ფაქტობრივად ახალი ეთნიკური ერთეული იქმნება, რომლის სახელწოდების ფუძესაც არაქართული აფს წარმოადგენს. ქართველურ გარემოში დასახლებული აბაზური მოდგმის ტომები ადგილობრივ მოსახლეობას შეერივნენ და კოლხური კულტურული ტრადიციები გაითავისეს. ლაზების პოლიტიკურ დაქვემდებარებაში ყოფნამ ეს პროცესი უფრო დააჩქარა. გასათვალისწინებელია ის გარემოებაც, რომ აფშილებმა ქრისტიანობა ლაზებთან ერთად მიიღეს. ჩრდილოეთ კავკასიიდან შემოჭრილი აბაზები სვანებს, სანიგებს და ლაზებს (მეგრელებს) შორის აღმოჩნდნენ და დასავლეთ ქართული ენობრივი და კულტურული სამყაროს გავლენით არსებითი ცვლილება განიცადეს. **აფსილები (აფშილები) ზანურენოვანი მოსახლეობა იყო, რომლებიც ზანური, სვანური და მოსული აბაზური ელემენტების შერევის შედეგად ჩამოყალიბდნენ.** VIII ს-ის შემდეგ აფსილები (აფშილები) წყაროებში აღარ იხსენიებიან. ქართული წყაროებით, ცხუმი აფშილეთის ქალაქი იყო. ეგრისის დასუსტების გამო, VIII ს-ში აფხაზთა საერისთავომ ჯერ აფშილეთი და შემდეგ მისიმიანეთიც შეიერთა. თანდათან დაიწყო მთელი დასავლეთ საქართველოს გაერთიანების პროცესი. გაერთიანებული დასავლეთ საქართველო ლეონ ერისთავმა რვა საერისთავოდ დაყო, რომელთაგანაც ორს აფხაზეთისა და ცხუმის საერისთავოები ერქვათ. აფხაზეთი ადრინდელ აბაზგიას მოიცავდა, ცხუმი კი – აფშილეთს. ჩვენი აზრით, **აფშილეთის სახელწოდების გაქრობა და ცხუმის საერისთავოდ სახელდება იმით იყო გამოწვეული, რომ VIII ს-დან ამ ტერიტორიის მოსახლეობას წარმოადგენდნენ არა აფშილები, არამედ ზანები (მეგრელები).**

აფსილებს (აფშილებს) ჩრდილოეთით აბაზგები ემეზობლებოდნენ. მათ ბერძნული წყაროები პირველად ახ.წ. II ს-ში აფსილებსა და სანიგებს შორის მოიხსენიებენ. აბაზგია ამ დროს რომის ხელქვეითი “ქვეყანა” (სამთავრო) იყო, რომლის მთავრებს რომის იმპერატორი ამტკიცებდა. აბაზგების დაწინაურებას რომაელი იმპერატორები უწყობდნენ ხელს, რომლებსაც ჩრდილოეთ კავკასიიდან გადმოსასვლელი გზები უნდა ჩაეკეტათ. ისინი თანდათან სანიგების მიწა-წყალზე გაბატონდნენ. თუ ახ.წ. II ს-ში სანიგებს ეკავათ ტერიტორია – ზღვის ზოლი სებასტოპოლისიდან (ცხუმიდან) მდ. ახეუტამდე (შახემდე), შემდეგ დროში მათ ამ ტერიტორიის მხოლოდ ვიწრო ზოლი – სებასტოპოლისიდან მდ. ბზიფამდე აქვთ დარჩენილი. ჩრდილოეთით მდ. ბზიფიდან მდ. ახეუტამდე (შახემდე) უკვე აბასკთა პოლიტიკური გავლენის ქვეშ იმყოფებოდა. ასე რომ, სანიგების მიწა-წყლის ნაწილი აბაზგთა შემადგენლობაში შევიდა. მაგრამ ჩრდილოეთიდან ახალი მიგრაციული ნაკადის შემოსვლის შემდეგ, მალე სანიგთა დანარჩენი ტერიტორიაც აბაზგების კუთვნილება გახდა. IV ს-დან აბაზგია უკვე ლაზიკის (ეგრისის) სამეფოში შედიოდა. იმდროინდელი აბაზგები (VI ს.) ორი ტომობრივი ერთეულისაგან შედგებოდნენ, რომლებსაც შესაბამისად ორი არქონტი (მთავარი) მართავდა. მათ ეგრისის მეფე ამტკიცებდა. დასავლეთ აბაზგია პიტუნტის (ბიჭვინთის) დასავლეთით მდებარეობდა. მის აღმოსავლეთით კი აღმოსავლეთ აბაზგია იყო. ე.ი. აბაზგების ორ ტომობრივ გაერთიანებას შორის საზღვარი მდ. აბასკოეზე (ბზიფზე) გადიოდა. აფშილებისაგან განსხვავებით, აბაზგები, საზოგადოებრივი განვითარების თვალსაზრისით, დაბალ საფეხურზე იდგნენ. აბაზგები VI ს-ში იმპერატორმა იუსტინიანემ ძალით გააქრისტიანა. ეს განსაკუთრებით დასავლეთ აბაზგებზე ითქმის, რომლებიც ბიჭვინთის იქით ცხოვრობდნენ. აბაზგია, ლაზიკასთან ერთად, სასანურ ირანსა და ბიზანტიას ებრძოდა. 550 წელს აბაზგები ბიზანტიას აუჯანყდნენ, მაგრამ დამარცხდნენ. VI-VII სს-ში აბაზგიაში არსებითი ეთნოპოლიტიკური ცვლილებები მოხდა. ბიზანტია ცდილობს აბაზგები ლაზიკის

წინააღმდეგ გამოიყენოს. მათი მხარდაჭერით აბაზგები მეზობელი ტომების (ლაზები, მისიმიანები, აფშილები) მიწა-წყლის ხარჯზე ტერიტორიებს იფართოვებენ. VII ს-ის პირველ ნახევარში აბაზგია ბიზანტიამ ლაზიკის სამეფოსაგან გამოყო და თავის ადმინისტრაციას დაუქვემდებარა. VII-VIII საუკუნეებისათვის პოლიტიკურად გაძლიერებულმა აბაზგებმა თავისი აღმოსავლეთელი მეზობლების აფსილეთის (აფშილეთის) სანაპირო ტერიტორიაც შეიერთეს. ამიერიდან აფშილეთის ქალაქი ცხუმი (სებასტოპოლისი) აბაზგების (აფხაზების) ქალაქად იქცა. ამრიგად, მის შემადგენლობაში შევიდა დასავლეთ აფშილეთი, სანიგებისა და მისიმიანელების მიწა-წყალი. ტერმინმა აბაზგიამ პოლიტიკური შინაარსი მიიღო. ის მოიცავდა როგორც ამ მხარეში მოსახლე საკუთრივ აბაზგური ისე აფშილური, მეგრული და სვანური ტომებით დასახლებულ ტერიტორიას, ე.ი. აღნიშნავდა იმას, რასაც ქართული სახელწოდება “აფხაზთა სამთავრო”. ეკლესიურად აბაზგია ერთ საარქიეპისკოპოსოს წარმოადგენდა, რომლის მღვდელმთავრის რეზიდენცია სებასტოპოლისში იყო. აბაზგიის (აფხაზეთის) საარქიეპისკოპოსო კონსტანტინეპოლის პატრიარქს ექვემდებარებოდა.

ამრიგად, აბაზგიის (აფხაზეთის) საერისთავოს გაძლიერება ბიზანტიის დახმარებით მოხდა, რაც პირველ ყოვლისა, მის ტერიტორიულ გაფართოებაში გამოიხატა. თავდაპირველად მას ეჭირა ტერიტორია მდ. გუმისთიდან მდ. ფსოუმდე. შემდეგ ის გაფართოვდა როგორც დასავლეთით, ისე აღმოსავლეთით. VIII ს-ის 30-იანი წლებიდან აფხაზეთის სამთავრო მოიცავდა შავიზღვისპირეთის მიწა-წყალს მდ. კელასურიდან მდ. ნიკოფსიამდე. მის შემადგენლობაში შედიოდა, როგორც ძველი აფშილეთის ტერიტორიის ნაწილი ქალაქ სებასტოპოლისის (ცხუმის) ჩათვლით, ისე ჯიქეთი (ზიხია), რომელიც აბაზური მოდგმის ხალხით იყო დასახლებული.

აფხაზეთის სამთავროს ტერიტორიაზე VI-VIII საუკუნეებში აშკარად შეინიშნება ქართული სახელმწიფოებრიობისა და ქართული კულტურის გავლენა. ამ პერიოდში აშენდა ქართული საეკლესიო არქიტექტურის ძეგლები. სრულიად სამართლიანადაა აღნიშნული (დ. მუსხელიშვილი), რომ იმ დროის აფხაზეთის ტერიტორიაზე, ბერძნულ-ბიზანტიურთან ერთად, ქართული ქრისტიანული თემებიც არსებობდა. თანდათან ქართულმა ფეოდალურმა კულტურამ ბერძნული კულტურა დაჯაბნა. აფხაზეთის აფხაზურენოვან და ქართველურენოვან მოსახლეობაში (არა მხოლოდ ზედაფენებში) ქართულმა ქრისტიანულმა კულტურამ და ქართულმა ენამ პრიორიტეტი მოიპოვა. **მდ. კელასურიდან მდ. ნიკოფსიამდე მდებარე აფხაზეთის სამთავროს მოსახლეობა, რომლებსაც აფხაზებს უწოდებდნენ ვიწრო ეთნიკურ საზღვრებს გასცდა და ის პოლიტიკურ ტერმინად იქცა.** ამ დროიდან ის აღნიშნავს არა მხოლოდ ერთი წარმომავლობის აბაზური (აბაზგური, აფხაზური) მოდგმის ტომს (ეთნოსს), არამედ ამ მხარის (სამთავროს) ქართველურ მოსახლეობასაც. ასე რომ, **აბაზგები (აფხაზები) ეთნიკურად ნარევი იყვნენ.** ეს ნარევიობა აფხაზურმა ეთნოსმა დღემდე შეინარჩუნა, რაც გვარსახელებზე დაკვირვებითაც ნათლად ჩანს. თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიის ჩრდილო-დასავლეთ მონაკვეთში აბაზეთიდან მიგრირებული აფხაზური მოსახლეობა ერთი ეთნოსის განვითარების შედეგად არ ფორმირებულა. ისინი ქართველური მოდგმის (სვანები, მეგრელები) მოსახლეობასთან შერევის შედეგად ჩამოყალიბდნენ. ენა აბაზთა მსგავსი ჰქონდათ, მაგრამ ქართველურ ეთნოკულტურულ სამყაროსთან კონტაქტების შედეგად, კულტურულ-ისტორიული თვალსაზრისით, ისეთივე ქართველები იყვნენ, როგორც მეგრელები და სვანები. საუკუნეთა განმავლობაში აფხაზების (ყოფილი აბაზგების) მიერ საოჯახო სამეტყველო ენის შენარჩუნებას ჩრდილოეთ კავკასიიდან ადიღური ტომების და ზღვისპირეთიდან აბაზების მუდმივი შემოდინება განაპირობებდა.

VIII ს-ის 30-იანი წლებიდან აფხაზეთის მმართველმა ლეონ პირველმა ბიზანტიის იმპერიის ვასალობაზე უარი თქვა და ქართლის ერისმთავრის _ ერთიანი საქართველოს მმართველის _ არჩილის ქვეშევრდომი გახდა. ამ დროიდან აფხაზეთი საქართველოს პოლიტიკური,

სოციალური და კულტურული სამყაროს ორგანულ ნაწილად იქცა. ლეონ I მთელ დასავლეთ საქართველოს აერთიანებს. არჩილმა მას ეგრისის მეფის გვირგვინი გადასცა, რადგან ცოლად შერთო თავისი გარდაცვლილი ძმის – მირის ასული გურანდუხტი. ფაქტობრივად, აფხაზეთი ძველი ეგრისის სამეფოს პოლიტიკურ მემკვიდრედ იქცა. მოგვიანებით, VIII ს-ის 70-იან წლებში ლეონ I-ის ძმისწულმა ლეონ II-ემ, ქართული პოლიტიკური წრეების მონაწილეობით, მთელი დასავლეთ საქართველო გააერთიანა, საბოლოოდ განთავისუფლდა ბიზანტიელთა დამოკიდებულებისაგან და “აფხაზეთის მეფის” ტიტული მიიღო, დასავლეთ საქართველოს კი აფხაზეთის სამეფო ეწოდა. აფხაზეთა საერისთავოსაგან აფხაზეთა სამეფო ტერიტორიულად დიდად განსხვავდებოდა. ეს უკანასკნელი მთელ დასავლეთ საქართველოს მოიცავდა. მისი ჩრდილოეთი საზღვარი ნიკოფსიამდე აღწევდა, სამხრეთით – ჭოროხის ხეობამდე, აღმოსავლეთით – ლიხის ქედამდე. ცნობილი არაა აფხაზეთა ერისთავები (მთავრები), რომლებმაც დასავლურ ქართული სამეფო – აფხაზეთის სამეფო (სახელმწიფო) შექმნეს, ეთნიკურად ვინ იყვნენ. მეცნიერებაში არსებობს მოსაზრებები მათი ბიზანტიური, აბაზგური (აფხაზური) და ზანური წარმომავლობის შესახებ. ამას არსებითი მნიშვნელობა არც აქვს, რადგან ძალიან ბევრი ქვეყნის სამეფო დინასტიები ადგილობრივი წარმოშობის არ ყოფილან. მთავარია, რომ მათ დასავლეთ საქართველოს ქართული სახელმწიფო, ე.წ. “აფხაზეთა სამეფო” შექმნეს. ამ სამეფოში ცხოვრობდნენ როგორც ქართველურად მეტყველი ქართველები, მეგრულ-ჭანები, სვანები, აფშილები, ისე აბაზგები (აფხაზები). ამ უკანასკნელთა ხვედრითი წილი კი შედარებით მცირე იყო. როგორც მოსახლეობის, ისე ტერიტორიის უდიდესი ნაწილი ქართულ-ქართველური იყო. “აფხაზეთა სამეფოს” ქართულობის დამადასტურებელი ფაქტი ისიც იყო, რომ “აფხაზეთა მეფეებმა” სამეფოს დედაქალაქი ანაკოფიიდან ქუთაისში გადმოიტანეს.

“აფხაზეთა სამეფოს” – დასავლურქართული სახელმწიფოს ტერიტორიაზე რვა საერისთავო შეიქმნა, რომელთა შორის ორი უშუალოდ აფხაზეთის – ძველი ბიზანტიური საერისთავოს – ფარგლებში მდებარეობდა; საკუთრივ აფხაზეთის საერისთავო და ცხუმის საერისთავო. ეს უკანასკნელი მთელი ძველი აფშილეთის ტერიტორიას მოიცავდა მდ. ღალიძგამდე. აფხაზეთის საერისთავოს ტერიტორია ეთნიკური აფხაზებით (აფსუებით) იყო დასახლებული, რომელსაც უმნიშვნელო რაოდენობით არ ჰქონდა ქართველური (ზანურ-სვანური) მინარევი, ხოლო ცხუმის საერისთავო ზანური იყო, რომელშიც ასევე წარმომავლობით სვანებიც ერივნენ და რომელშიც ინფილტრირებული იყო აფხაზური (აბაზგური) ეთნიკური ერთეული.

სიმბოლური მნიშვნელობა ჰქონდა იმას, რომ მთელი დასავლეთ საქართველოს სახელმწიფოს (“აფხაზეთა სამეფოს”) სულიერების ცენტრი, საეკლესიო ცენტრი აფხაზებით დასახლებულ ტერიტორიაზე – ბიჭვინთაში მდებარეობდა. ასე რომ, ე.წ. “აფხაზეთა სამეფო” აფხაზური ეთნიკური სახელმწიფო არ ყოფილა. თითქმის ორი ასული წლის განმავლობაში აღნიშნული სამეფოს მმართველი ფენა საქართველოს დანარჩენი “ფეოდალური მიწების” გაერთიანებისათვის იღვწოდა. მთელი შუა საუკუნეების განმავლობაში საკუთრივ აფხაზეთის ტერიტორიაზე (და დღევანდელი აფხაზეთის ფარგლებშიც) ქართული საეკლესიო არქიტექტურის შესანიშნავი ძეგლები შენდებოდა, რომლებიც მხოლოდ და მხოლოდ ქართული წარწერებითაა დამშვენებული. ხელოვნების ისტორიკოსთა მიერ დადგენილია, რომ VIII-IX-X-XI საუკუნეებში თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე აგებულ ტაძრებს ყველაზე მეტი საერთო აქვთ აფხაზეთიდან ყველაზე უფრო მეტად დამორებულ კახეთის ანალოგიური ტიპის ძეგლებთან. მაგალითად, აღნიშნავენ, რომ ქიაჩის მთაზე აგებული ეკლესია (VIII-Xს. დასაწყისი) თითქმის ანალოგიურია ნემვის ეკლესიისა (თორი). ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლები ინტენსიურად ვრცელდება IX საუკუნიდან. ქართული ქრისტიანული არქიტექტურა ქართული ეპიგრაფიკით IX ს-დან მოკიდებული XVI ს-ის ჩათვლით თარიღდება და ის დღევანდელი აფხაზეთის ყველა რაიონს მოიცავს, მათ შორის

გუდაუთის რაიონში ქართულწარწერიანი მსიხგუას, ხუაფის, ანუხვას ეკლესიები. არ შეიძლება არ აღინიშნოს X-XI საუკუნეების ლიხნის ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლის – ღვთისმშობლის მიძინების ტაძრის შესახებაც. განსაკუთრებით აღსანიშნავია 1066 წლის წარწერა კომეტის გამოჩენის შესახებ. როდესაც ამას ვწერთ, სრულიადაც არ ვგულისხმობთ იმას, რომ აფხაზეთში (აფხაზეთის თანამედროვე ტერიტორიის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში) აფხაზური ეთნოსის წარმომადგენლებმა თავიანთი ენა დაკარგეს. გლეხობა ეთნიკურ თავისთავადობას და აფხაზურ ენას ინარჩუნებდა, თუმცა ამის დამადასტურებელი წერილობითი დოკუმენტები არა გვაქვს. ის ქართული კულტურა, რომელიც აქაა წარმოდგენილი არა მხოლოდ აფხაზური ფეოდალური საზოგადოების, არამედ მთელი მოსახლეობის საკუთრებაც იყო. აფხაზეთში მცხოვრებმა ფეოდალებმა არა მხოლოდ ქართული სახელმწიფოს მშენებლობაში მიიღეს მონაწილეობა, არამედ მათ გათავისებული ჰქონდათ ქართული ენა, ქართული მწიგნობრობა, ქართული ქრისტიანობა, იყვნენ ქართული ფეოდალური საზოგადოების ჩვეულებრივი ნაწილნი. სხვათაშორის, XIX ს-ის ბოლომდე აფხაზები ქართულად წერდნენ. ქართულ ენაზე ქმნიდა თავის ლიტერატურულ ნაწარმოებებს აფხაზეთის უკანასკნელი მთავრის შვილი გიორგი შარვაშიძე (1846-1918წწ.).

თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე ეთნიკური აფხაზები მხოლოდ აფხაზეთის საერისთავოში მკვიდრობდნენ. ცხუმის საერისთავო ქართულ-ქართველური იყო. ქართული იყო “აფხაზთა სამეფოს” არსებობის დროს (VIII-Xსს.) “ზედიის საერისთავოც”, რომლის ჩრდილოეთი საზღვარი ეგრისწყალზე (ღალიძგაზე) გადიოდა. “აფხაზთა სამეფომ” (დასავლურქართულმა სახელმწიფომ) დიდი წვლილი შეიტანა ერთიანი ქართული სახელმწიფოს გაერთიანებაში. საქართველოს ერთიანი სამეფოს არსებობის მთელ მანძილზე (XI-XVსს.) აფხაზეთი საქართველოს ერთიანი სახელმწიფოს ისეთივე ორგანული ნაწილი იყო, როგორც ქართლი, კახეთი, გურია, ოდიში, სამცხე, აჭარა, სვანეთი... თუმცა აღნიშნული დროის აფხაზეთი დღევანდელ აფხაზეთს არ გულისხმობს. მთელი ამ ხნის განმავლობაში, ვიდრე XIV ს-ის 20-იან წლებამდე ცალ-ცალკე არსებობდნენ აფხაზეთისა და ცხუმის საერისთავოები.

ერთიანი საქართველოს სამეფოს დაშლის შემდეგაც, კარგა ხნის განმავლობაში, აფხაზეთს დამოუკიდებელი პოლიტიკურ სტატუსი არ ჰქონია. ის ოდიშის (სამეგრელოს) სამთავროს დაქვემდებარებაში იმყოფებოდა, რომელიც, თავის მხრივ, იმერეთის სამეფოს ექვემდებარებოდა. ისტორიოგრაფიაში ამის დამადასტურებელი არაერთი საისტორიო წყაროა მოხმობილი. ბერი ეგნატაშვილის სიტყვით, “აფხაზეთის ზემოთი” დადიანის სამფლობელო იყო, ხოლო აფხაზეთი ჯიქეთამდე – შარვაშიძისა. უფრო სწორედ რომ ვთქვათ, სამეგრელოსა და აფხაზეთს შორის საზღვარი ანაკოფიასთან, მდ. ფსირცხაზე გადიოდა. ლევან II დადიანის (1611-1657 წწ.) დროს შარვაშიძის სამფლობელო მხოლოდ აღნიშნულ საზღვრებში იყო მოქცეული და მათი რეზიდენცია არა სოხუმში, არამედ ზუფუმში (ლიხნში) იყო. ცხუმი შარვაშიძეების რეზიდენციად მხოლოდ XVIII ს-ის მიწურულს იქცა. იმდროინდელ მოგზაურთა ცნობებით აფხაზები მხოლოდ მთებში ცხოვრობდნენ (XV-XVIსს-ში აფხაზეთი მხოლოდ მთიანი ქვეყანა იყო). არქანჯელო ლამბერტის მიხედვით სამეგრელოსა და აფხაზეთს შორის საზღვარი მდ. კოდორზე გადიოდა. ის 1635-1653 წლებში ცხოვრობდა სამეგრელოში და აღნიშნავდა, რომ კოდორის ჩრდილო-დასავლეთით მთების ზურგია და ამ “მთების ზურგზე” სახლობენ აფხაზები (და სხვა მთიელები). ოდიშ-აფხაზეთის საზღვარს მდ. კოდორზე სდებდა ჟან შარდენიც, რომელიც 1672 წელს იმყოფებოდა სამეგრელოში. აფხაზეთ-სამეგრელოს საზღვრის დამადასტურებელია კელასურის კედელიც, რომელიც ვახუშტი ბაგრატიონის სიტყვით, “... ანაკოფიის აღმოსავლეთით ზღვდან მთამდე შეავლო ზღუდე ლევან დადიანმან, აფხაზთა გამოუსვლელობისათვის”. ამ დროს ცხუმში მთიელთა თავდასხმების, თარეშების გამო მოსახლეობა ფაქტობრივად აღარ ცხოვრობდა. ა. ლამბერტის რუკაზე ზემოთ აღნიშნულ

კედელს აწერია: “კედელი აფხაზთა შემოსევების წინააღმდეგ”. კასტელს კი ამ კედლის შესახებ თავის რუკაზე ასეთი მინაწერი აქვს: “აფხაზთა შემოსევების წინააღმდეგ აგებული 60 მილი სიგრძის კედელი”. ჟ. შარდენს კი აღნიშნული აქვს: “მველად იგი (სამეგრელო – რ.თ.) აფხაზებისაგან ჩრდილოეთის მხრიდან დაცული იყო სამოცი მილის სიგრძის კედლით”. როგორც დადგენილია, კედელი თავდაპირველად მიუყვებოდა კელასურის ხეობას, შემდეგ აღმოსავლეთისაკენ მიემართებოდა, გადაკვეთდა მაჭარასა და კოდორს (ამ ხეობის ზემო წელი აფხაზთა სამთავროს შემადგენლობაში შედიოდა). კედელი გადადიოდა ფარავანის ქედზე, გადაკვეთდა მდ. მოქვს და მდ. ღალიძგის სათავეებამდე აღწევდა.

ლევან II დადიანის გარდაცვალების შემდეგ, აღნიშნული საზღვარი ირღვევა, რადგან დასავლეთ საქართველოში ფეოდალური შინააშლილობა დაიწყო. შესაბამისად, აფხაზური ეთნოსის წარმომადგენლები სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ მოიწევენ. ეს აფხაზები XV-დან მოკიდებული უკვე აშკარად განსხვავდებიან ძველი აფხაზებისაგან, რომლებიც კულტურულ-ისტორიულად ქართველები, ქრისტიანები იყვნენ. საქართველოს ერთიანი სამეფოს დაშლის შემდეგ, ინტენსიური ხასიათი მიიღო აფხაზთა თარეშმა. მოთარეშე აფხაზებში ხშირად აბაზები და ადიღური ტომების წარმომადგენლებიც შედიოდნენ. თარეში ჩრდილოეთ კავკასიაში მცხოვრები ეთნოსებისათვის დამახასიათებელი მოვლენა იყო; მათთვის ის რჩენის ერთგვარ საშუალებას წარმოადგენდა. აბაზურ-ადიღურმა ტომებმა თარეშით ჯერ თვით აფხაზები შეაწუხეს. ამის გამო იყო, რომ აფხაზების მნიშვნელოვანი ნაწილი სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ მიგრირდა. მათ ტერიტორიაზე კი ჩრდილოეთ კავკასიელი მთიელები ესახლებოდნენ. ადგილზე დარჩენილი მოსახლეობა მოსულ ენობრივად მონათესავე ტომებს ერეოდა. მათ ასიმილაციას, მოსულებში გათქვეფვას სოციალური ფაქტორიც აჩქარებდა. აფხაზეთის ისტორიულ ტერიტორიაზე ჩრდილოეთიდან მოსახლეობა ორი გზით შემოდიოდა: ზღვის მხრიდან (აბაზები) და მთიდან (ადიღელები). აფხაზეთში კოდორის ჩრდილოეთით ეს შერევა ადგილობრივი აფხაზებისა მიგრირებულ აბაზებსა და ადიღელებთან XIV ს-ში დაიწყო. ინტენსიური იყო ეს პროცესი XV ს-ში. XV ს-ის მეორე ნახევრის დოკუმენტით აფხაზები უკვე ქრისტიანობისაგან განდგომილები არიან. ცხუმის სამხრეთ-აღმოსავლეთით აფხაზებისა და ჩრდილოეთ კავკასიელთა თარეში XV-XVI სს-შიც ხდებოდა. სწორედ ამ მიზნით ააგო ოდიშის მთავარმა ლევან II-ემ ზემოაღნიშნული კელასურის კედელი. თუმცა ამ დროს მათ თარეშებს ადგილობრივი ქართული მოსახლეობის აყრავადასახლება არ გამოუწვევია. ეს პროცესი ოდნავ მოგვიანებით დაიწყო. ლევან II დადიანის გარდაცვალების შემდეგ, შინააშლილობამ და საშინელმა ფეოდალურმა ანარქიამ ახალ აფხაზებს ხელფეხი გაუხსნა. მოთარეშეები არა მხოლოდ აფხაზეთის მომიჯნავე ჩრდილოეთ სამეგრელოს ტერიტორიას არბევდნენ, იტაცებდნენ ქონებასა და ადამიანებს, არამედ მის შიდა რაიონებსა და გურიაშიც კი აღწევდნენ. აფხაზთა თარეშების შესახებ არაერთი ფაქტია დაფიქსირებული არა მხოლოდ ქართულ, არამედ უცხოურ წყაროებშიც. მოსახლეობასთან ერთად ისინი ქრისტიანულ ტაძრებსაც არბევდნენ. იერუსალიმის პატრიარქს დოსითეოსს აღნიშნული აქვს, რომ “აბაზებმა გაანადგურეს მისი (დადიანის) სამფლობელო, აიკლეს ეკლესიები და მონასტრები: მოქვი, ხოფი, ქიაჩი, ზუგდიდი და მთელი ქვეყანა დიოსკურიიდან ჰიპიუსამდე და ფაზისამდე” (სოხუმიდან ცხენისწყლამდე და რიონამდე). “დადიანი ისეთი უმწეო იყო, რომ ძალა არ შესწევდა გაერევა აფხაზები”. ქართველი მოსახლეობა იყრებოდა და ენგურგამოდმა გადმოდიოდა. ხშირად მათ თან მოჰქონდათ ჯვარ-ხატებიც. მაგალითად, წალენჯიხის რაიონის სოფელ ობუჯში მაშინ გამოქვეყლან ჯგერდის მახლობელ სოფელ კვიტოულიდან (დღევანდელი ოჩამჩირის რაიონი, გულრიფშის რაიონის საზღვართან) კაკაჩიები, რომლებსაც თან ქიაჩის მთავარანგელოზის ხატი წამოუღიათ და ის ობუჯში დაუსვენებიათ. სოფელ ჯგერდიდან არც თუ ისე შორს დღესაცაა ადგილის სახელი “ქიაჩი”, სადაც X ს-ის ეკლესიის ნანგრევებია (ა. თორდიას

აღნიშვნით, ქიაჩის მთა და ნაეკლესიარი კელასურის კედლის იქითა მხარესაა). ვახუშტი ბაგრატიონიც წერდა: “.. გარნა იყო ჭირი დიდი ოდიშს, ვითარცა აღვსწერეთ, და უმეტეს აფხაზთაგან, რამეთუ მოვიდოდნენ ნავებით და ჯმელითა და სტყუევნიდნენ, დაიპყრეს ვიდრე ეგრისის მდინარემდე, და დაემუნებოდნენ. თვით აფხაზნი და არღარა იყო დრანდას და მოქვეს ეპისკოპოსნი”. ისინი ძირითადად ქართველი მოსახლეობის ნასოფლარებში ეშენებოდნენ, რომლის მოსახლეობაც აფხაზებს ან ტყვედ ჰყავდათ წაყვანილი და თურქეთში გაყიდული, ანდა აფხაზების შიშით ენგურს გამოლმა იყვნენ გადმოსახლებულნი. XVII ს-ის 70-იანი წლების მიწურულს აფხაზმა ფეოდალებმა (შარვაშიძეებმა) მიიტაცეს ოდიშის სამთავროს ტერიტორიის დიდი ნაწილი _ ჩრდილო-დასავლეთი _ მდ. კელასურიდან მდ. ღალიძგამდე.

ამრიგად, აფხაზების (ახალი აფხაზების) თარემის მიზანი XVII ს-ის 60-იანი წლებიდან არა მხოლოდ ძარცვა და მოსახლეობის ტყვედ წაყვანა იყო, არამედ ტერიტორიების მიტაცებაც. ამ დროს არიან აფხაზები დასახლებული დღევანდელი ოჩამჩირისა და გულრიფშის რიაონებში, რომლებსაც ისინი “აბჟუას” უწოდებენ. აქ ისინი უპირატესად აფხაზეთის მთებიდან, ბზიფისა და კოდორის ზემო წელიდან არიან მოსული. XVII-XVIII სს-ის მიჯნამდე აფხაზმა მთავრებმა _ შარვაშიძეებმა ღალიძგადან ენგურამდე ტერიტორიაც ჩაიგდეს ხელში. ამიერიდან მთელ ტერიტორიას, რომელიც აფხაზეთის მთავრებმა (შარვაშიძეებმა) ჩაიგდეს ხელში აფხაზეთი ეწოდა.

მიუხედავად ამისა, აფხაზეთის სამთავრო ერთიანი მხოლოდ ფორმალურად იყო. ის სხვადასხვა სამფლობელოებად იყო დაქუცმაცებული. მარშანიები, რომლებსაც ძირითადად მთიანი მხარეები (წებელი, დალი) ეკუთვნოდათ, ფაქტობრივად არ ემორჩილებოდნენ შარვაშიძეებს. ზეგნა შარვაშიძის გარდაცვალების შემდეგ, მთელი აფხაზეთის ტერიტორია მის სამ ვაჟს გადაუნაწილებია. უფროს ვაჟს როსტომს ისტორიული აფხაზეთი _ ბზიფსა და კოდორს შორის მდებარე მიწები მიუღია. მანვე შეინარჩუნა მთავრის ტიტული. მდ. კოდორსა და ეგრისწყალს (ღალიძგას) შორის მდებარე მიწაწყალი შუათანა ძმას _ ჯიქეშიას შეხვედრია. ესაა შემდეგდროინდელი აფხაზური აბჟუას ქვეყანა (შუა ნაწილი, შუა სოფელი). უმცროს ძმას _ ყვაპუს ღალიძგიდან მდ. ენგურამდე მდებარე მიწები მიუღია, რომელსაც მოგვიანებით მისი ვაჟის _ მურზაყანის სახელის მიხედვით სამურზაყანო ეწოდა. მიწების ფეოდალურ ანექსიასთან ერთად დემოგრაფიული ანექსიაც ხდებოდა. შარვაშიძეებმა ახლად დაპყრობილ ტერიტორიებზე, როგორც აბჟუაში, ისე სამურზაყანოში აფხაზი თავადაზნაურობაც დაასახლეს (ანჩაბაძეები, ემუხვარები, ინალიშვილები, მარღანიები, ზვანბაიები, ლაკირბაიები, აქირთავეები). აბჟუას მხარეში ძირითადად მოსახლეობის ეთნიკური ცვლა მოხდა. მიგრირებულ აფხაზებს აქ ქართული მოსახლეობის ნაწილი დახვდათ, მაგრამ ისინი დროთა განმავლობაში, როგორც ენობრივი, ისე ეთნიკური თვალსაზრისით გააფხაზდნენ, თუმცა ქართული გვარ-სახელები კი შეინარჩუნეს. რაც შეეხება სამურზაყანოს, მიუხედავად იმისა, რომ XVII-XVIII საუკუნეებში ადგილობრივი მოსახლეობის დიდი ნაწილი ენგურს გამოლმა გადმოსახლდა, აქ მაინც მნიშვნელოვანი რაოდენობით იყვნენ დარჩენილნი. აქ მოსულმა აფხაზმა თავად-აზნაურობამ თან აფხაზური მოსახლეობაც მოიყოლა, თუმცა ამ მხარის მოსახლეობა ეთნიკურად არ შეცვლილა. პირიქით, ადგილობრივ გარემოში დამკვიდრებული აფხაზური გვარები გაქართველდნენ. ამის დამადასტურებელია ქართული გვარსახელები: ზუხბაია, ქეცბაია, კაკუბავა, დოლბაია, ქირობაია, როსტობაია, ყოლბაია, გვაზბაია, მიქელბაია, თარბაია, ცხუცხუბაია, აბუხბაია. ფრიად საგულისხმოა, რომ სამ ნაწილად წარმოდგენილ აფხაზეთის სამთავროში მხოლოდ პირვანდელს ერქვა სახელწოდება აფხაზეთი, მეორე და მესამე ახალ სახელებს აბჟუას (რაც შუა საუკუნეების ქართული “შუა სოფლის” აფხაზურად ნათარგმნი სახელი იყო) და სამურზაყანოს ატარებდნენ. ბოლო დრომდე აბჟუას და სამურზაყანოს მოსახლეობა ისტორიულ აფხაზეთს “სააფხაზოს” სახელით მოიხსენიებდა. მაგალითად, პ. ცხადაიას სოფელ ჩხორთოლში, რომელიც სამურზაყანოს მთის ძირასაა, ასეთი

გადმოცემა ჩაუწერია: “სირგინავები და კიკორიები სააფხაზოდან არიან, ოღონდ სირგინავების იქაური გვარი ყოფილა ცეცხა, ხოლო კიკორიების _ კაკალია (ბზიფიდან); თარბაიები სხუდან გადმოსულან”.

აფხაზეთში მნიშვნელოვანი ეთნოდემოგრაფიული ცვლილებები ძირითადად XIV ს-ის მეორე ნახევრიდან დაიწყო. ჩრდილოეთ კავკასიელი მთიელებისა და შავიზღვისპირელი აბაზების აფხაზეთის ტერიტორიაზე შემოჭრა-დასახლებაში თარემებთან ერთად განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა XIVს-ის შუა ხანებში გავრცელებულ შავი ჭირის ეპიდემიას. ჩრდილოეთ კავკასიის მოსახლეობის ამოდრავება, თავის მხრივ, ჯერ მონღოლთა ლაშქრობებმა და შემდეგ თემურ-ლენგის შემოჭრამაც განაპირობა. საისტორიო გადმოცემებით, რომელიც არაერთ ავტორს ჩაუწერია როგორც XIX, ისე XX საუკუნეებში, აფხაზეთში მცხოვრები აფხაზური გვარების დიდი ნაწილის თავდაპირველი საცხოვრებელი ჩრდილოეთ კავკასია და აბაზეთის შავიზღვისპირეთია. ამ გადმოცემების გამო იყო XIXს-ის რუსი ავტორის დიაჩკოვ-ტარასოვის დასკვნა, რომ თანამედროვე აფხაზები არ არიან ამ ტერიტორიის აბორიგენები. ისტორიოგრაფიაში მითითებულია, რომ ჩრდილოეთ კავკასიიდან დღევანდელ აფხაზთა წინაპრები ძირითადად ბზიფის ხეობის ქვაბულის _ ფსხუს გზით გადმოდიოდნენ. აქ გარკვეული ხნით მკვიდრობის შემდეგ, მოსახლეობა მთისწინეთსა და ბარში გადადიოდა, გადასახლებულთა ადგილს კი ახალი მიგრანტები იკავებდნენ. სწორედ ამიტომაც, რომ ბევრ აფხაზურ გვარს სალოცავი ფსხუს ქვაბულში აქვს. ფსხუდან სხვადასხვა დროს გადმოსახლებულ გვარებს თან მისი ნიშებიც მოჰქონდათ. აფხაზთა ხალხური გადმოცემებითვე ძველთაძველ დროში აფხაზეთის მთებში ცხოვრობდა ხალხი, რომლებიც წანები იყვნენ. ეს წანები კი დასავლურქართული მოდგმის სანებს (სვანებს) ანდა ჭანებს (ზანებს) წარმოადგენდნენ. ისტორიული აფხაზეთის ტერიტორიაზე ანუ მიწა-წყალზე კოდორიდან ბზიფამდე, რომ ჩრდილოეთ კავკასიური ტომების მიგრაცია მოხდა და რომ აქაც გზა მათ იარაღით გაიკაფეს, მოწმობს გადმოცემა, რომ ყაზარდოელი ინალი, რომელიც მთელი რიგი აფხაზური არისტოკრატიული გვარების საფუძველჩამყრელად ითვლება, წარმატებულ ომებს აფხაზეთთანაც აწარმოებდა.

XIVს-ის მეორე ნახევრიდან დღევანდელი აფხაზეთის ტერიტორიაზე დაწყებული აბაზური (ჯიქური) და ადიღური მოსახლეობის ჯგუფური და გაჟონვითი შემოსახლება თითქმის მთელი გვიან შუა საუკუნეების განმავლობაში გრძელდებოდა, რამაც საბოლოოდ საქართველოს ამ ძირძველ და ისტორიულ მხარეში მოსახლეობის ეთნიკური ცვლილება გამოიწვია. ფაქტობრივად, მოხდა ძველი აფხაზების ახალი აფხაზებით ჩანაცვლება და ეს პროცესი თავდაპირველად მხოლოდ ნამდვილი აფხაზეთის ტერიტორიაზე, ძველ აბაზგიაში განხორციელდა, რომელიც თანამედროვე აფხაზეთის მხოლოდ ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილს მოიცავდა. შემდეგ კი გვიან შუა საუკუნეებში, ძირითადად XVIIIს-ის ბოლო მეოთხედში მათი უფრო სამხრეთით, აბჟუაში წინ წამოწევა მოხდა. ძველი აფხაზები (აბაზგები) ასევე ნარევი აბაზურ-ქართველური მოსახლეობა იყო, რომელთა ენაც აბაზურის ერთ-ერთ დიალექტს წარმოადგენდა და რომელსაც გვიან შუა საუკუნეების “ქართლის ცხოვრების” მინაწერის ავტორი აფსარულ ენას უწოდებს. მაგრამ ეს ძველი აფხაზები IXს-დან ვიდრე XVს-მდე კულტურულ-ისტორიულად ქართველები იყვნენ. ისინი ისეთივე შემქმნელები იყვნენ ფეოდალიზმის პერიოდის ქართული კულტურისა, როგორც საქართველოს სხვა მხარეების მკვიდრნი. გვიანი შუა საუკუნეების აფხაზები კი ფაქტობრივად, ახალი აფხაზები არიან, რომლებიც ძველი აფხაზების, აბაზების, ადიღელებისა და ქართველური მოდგმის (ძირითადად მეგრელების) და სხვათა შერევის შედეგად ჩამოყალიბდნენ. ამ ახალი აფხაზების ეთნიკურ საფუძველს კი ძველი აფხაზების (აბაზგების) ენა წარმოადგენდა. აფხაზეთის ძველ და ახალ მკვიდრებს შორის ზღვარი იმიტომ ევლება, რომ ძველი აფხაზები ქრისტიანები, მიწათმოქმედნი და ქართული ფეოდალური საზოგადოების, სოციალური სფეროს,

კულტურის განუყოფელი ნაწილი იყვნენ. მაშინ როდესაც ახალი აფხაზები წარმართები (ქრისტიანობიდან მიქცეულები), მეჯოგეები და თემური ცხოვრების მომდევრები იყვნენ.

აბაზური და ადიღური მოდემის მოსახლეობის აფხაზეთის ტერიტორიაზე მიგრაცია გვიან შუა საუკუნეებში (XV-XVIII სს.), მათი მიგრაციის პირველი შემთხვევა არ ყოფილა. როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ჩრდილო-აღმოსავლეთი შავიზღვისპირეთიდან და ჩრდილოეთ კავკასიიდან კოლხეთის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში მოსახლეობის მიგრაცია ახალი წელთაღრიცხვის დასაწყისშიც მოხდა. ეს იყო აბაზურ-ადიღური ეთნოსის პირველი დასახლკარების შემთხვევა. შემდგომშიც არაერთხელ ხდებოდა მათი ინფილტრაციაშემოყონვა. თუმცა ერთიანი საქართველოს მონარქიის პირობებში კოდორის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მიგრაცია ადგილობრივ მკვიდრ ქართულ ეთნოსს რაიმე პრობლემას ვერ უქმნიდა. აფხაზური ეთნოსის ქართველ ხალხში და ქართველების აფხაზებში ორმხრივი შეღწევა თითქმის მუდმივი პროცესი იყო. ამიტომაც, რომ თანამედროვე აფხაზებს ანთროპოლოგიურად უფრო მეტი საერთო აქვთ დასავლურ ქართულ მოსახლეობასთან, ვიდრე აბაზ-ადი-ღელებთან. ამის დამამტკიცებელია ქართული წარმოშობის გვარების დიდი რაოდენობა, რომლებსაც ახალი აფხაზები ატარებენ. 1867 წელს აფხაზეთიდან თურქეთში წასულ მუჰაჯირთა სიაში გვარების დიდი ნაწილი დასავლურქართულია, რომლებიც –ია და –ა სუფიქსებით ბოლოვდება. ისიც ნიშანდობლივია, რომ აღნიშნულ სიაში პირველ ნომრად კიკნაძის გვარია დასახელებული. ამავე დროს, XIX ს-ის პირველი ნახევრის აფხაზეთის ზოგიერთი სოფლის მცხოვრებთა სიების მიხედვით ბევრ აფხაზურ გვარს ორმაგი აფხაზურ-ქართული სუფიქსი (-ბა+-ია) აქვს (ეიბაია, ჭანუნბაია, გუნბაია, თორბაია, ღოლუმბაია, თარბაია, ავშიბაია, ცუიბაია, ამიბაია და სხვ.) და არა მხოლოდ, მაგალითად “შვა სოფლის (აბჟუას) სოფელ კვიტოულში, არამედ “აფხაზეთის სამფლობელოსა შინა სოფლის ლიხნსაც”. აღნიშნული კი უდავოდ იმ გარემოებაზე მიუთითებს, რომ აფხაზები ქართული სახელმწიფოებრივი, ფეოდალური და კულტურული ერთობის განუყოფელი წევრები იყვნენ.

სამეცნიერო ლიტერატურაში ყურადღება აქვს მიქცეული იმ გარემოებას, რომ XVI საუკუნიდან მოყოლებული თურქულ ენაში ეთნონიმი “აფხაზი” თითქმის ქრება და მის ადგილს იკავებს უფრო ფართე შინაარსის ტერმინი “აბაზა”, რომელიც თვით აბაზებთან ერთად აფხაზეთის მოსახლეობასაც აღნიშნავს. სრულიად სამართლიანად მეცნიერთა მიერ ეს მოვლენა აფხაზეთის ტერიტორიაზე აღნიშნული დროიდან აბაზთა მასობრივ შემოსახლებასთან არის დაკავშირებული.

ნიშანდობლივია ერთი ფაქტიც. ცნობილია, რომ აფხაზთა თვითსახელწოდებაა “აფსუა” (სხვათაშორის, აფსუაც, აბაზიც, აფსილიც, აფხაზიც აბაზადან მომდინარე ეთნონიმებია). გვიან შუა საუკუნეებში “ქართლის ცხოვრების” ერთ-ერთი გადამწერი იქ, სადაც საუბარია მეფე ლაშა გიორგიზე, შემდეგ ჩანართს აკეთებს, რომ ლაშა “ითარგმნების აფსართა ენითა “ქვეყნის მანათობელად”. აფხაზის ნაცვლად ჩნდება ეთნონიმი “აფსარი” (აფხაზთა თვითსახელწოდება “აფსუადან”). ჩანართის ავტორის მიერ “აფხაზის” ნაცვლად “აფსარის” ხმარება შემთხვევითი არ იყო, რადგან გვიანფეოდალურ პერიოდში, კერძოდ, XV-XVII სს-ში აფხაზის შინაარსი შეიცვალა. ისინი კულტურულად უკვე შეცვლილნი იყვნენ. ადრეული აფხაზები, ქართული კულტურის ერთ-ერთი შემქმნელნი, კულტურულ-ისტორიული თვალსაზრისით ქართველები იყვნენ. გვიანდელი აფხაზები კი ადრინდელი აფხაზებისაგან განსხვავდებოდნენ, პირველ რიგში, მათი ქრისტიანობისაგან მიქცევის თვალსაზრისით. ჩანართის ავტორი კარგად გრძნობდა ქართული კულტურული სამყაროსაგან აფხაზების გაუცხოებას და სწორედ ამიტომ მათ აღსანიშნავად ხმარობს არა ქართულ ეთნონიმს აფხაზს, არამედ აფხაზთა თვითსახელწოდების აფსუას ვარიანტს _ აფსარს. ჩანართის ავტორმა ისიც იცოდა, რომ შუა საუკუნეების აღმოსავლურ წყაროებში ხშირად ქართველების აღსანიშნავად ეთნონიმს _ აფხაზი გამოიყენებდნენ.

მთელი შუა საუკუნეების განმავლობაში და XIX ს-შიც აფხაზი ფეოდალები თავს ქართველ ფეოდალებად თვლიდნენ. მათ ინტენსიური საქორწინო ურთიერთობები ჰქონდათ ქართველ, ძირითადად, დასავლეთ საქართველოს თავადაზნაურებთან. XIXს-შიც აფხაზეთის მთავრის კანცელარია ქართულად მუშაობს. ქართული ენა რომ აფხაზებისათვის უცხო არ იყო, ამას ადასტურებს ის ფაქტიც, რომ 1714 წელს კუნძულ მალტაზე ქართველ მწერალსა და ლექსიკოგრაფს – სულხან-საბა ორბელიანს ხვდება აფხაზი ტყვე, რომელიც ქართულად ლაპარაკობდა. ასე რომ, მართალია, აფხაზებს საკუთარი საოჯახო სამეტყველო ენა ჰქონდათ, მაგრამ ქართული მათთვის არა მხოლოდ ადრე საუკუნეებში, არამედ XVIIIს-შიც მეორე, კულტურის ენა იყო. ისევე თვლიდა ქართველებად აფხაზებს სულ-ხან-საბა ორბელიანი, როგორც თამარ მეფის ისტორიკოსი. მიუხედავად ახალი აფხაზების შექმნისა, აფხაზი ფეოდალის სახლი “ქართულია” და ეს ასეა არა მხოლოდ ქრისტიანობის თვალსაზრისით, არამედ საერთოდ კულტურის თვალსაზრისით. ნ. ბერძენიშვილის სიტყვით, სამუალსაუკუნეების აფხაზეთში არ არსებობდა ფეოდალური კულტურა, გარდა ქართულისა, გარდა ვეფხისტყაოსნის კულტურისა. ამ თვალსაზრისით ნიშანდობლივია ალექსანდრე შარვაშიძის სიტყვები: **«Я не абхазский, а грузинский князь...»**

სამწუხაროდ, დღეს აფხაზური ეთნოსის წარმომადგენლები მთლად გაუცხოებული არიან ქართველთაგან. ამ გაუცხოებაში და, სამწუხაროდ, სიძულვილში გადამწყვეტი როლი რუსეთის იმპერიამ ითამაშა. ცნობილია, რომ ქართული სამეფო-სამთავროები რუსეთის იმპერიამ ცალ-ცალკე შეიერთა. 1805 წელს სამეგრელოს სამთავროს ხელისუფლების აქტიური ხელშეწყობით, სამურზაყანო რუსეთის იმპერიის მფარველობაში შევიდა და ოდიშის სამთავროს დაუბრუნდა. 1810 წელს რუსეთმა თანამედროვე აფხაზეთის დანარჩენი ტერიტორიაც დაიპყრო, რომლებუდაც მისი ძალისხმევით შეიქმნა ერთიანი აფხაზეთის სამთავრო. ამ სამთავროს მთავრად სოხუმში რუსებმა გიორგი (საფარბეი) შარვაშიძე დასვეს. 1864 წელს ცარიზმმა ეს სამთავრო გააუქმა და ის ჯერ სოხუმის სამხედრო განყოფილებად, შემდეგ კი სოხუმის ოკრუგად აქცია. სოხუმის ოკრუგში სამურზაყანოც შეიყვანეს. სოხუმის ოკრუგი, თავის მხრივ, ქუთაისის გუბერნიაში შედიოდა.

აფხაზები რუსეთის კოლონიურ ხელისუფლებას არ ეგუებოდნენ და რამდენიმე აჯანყებაც მოაწყვეს (1821-1824წწ., 1840-1842წწ., 1866წ.). მაგრამ ცარიზმმა ეს აჯანყებები სისხლში ჩაახშო. განსაკუთრებული სისასტიკით გაუსწორდნენ ისინი 1840-1842 წლებში აჯანყებულ დაღწებელელებს (კოდორის ზემო და შუა წელი). რუსის ჯარმა აქ რამდენიმე სოფელიც კი გადაწვა. რუსებს, აფხაზთა დიდი წინააღმდეგობის გამო, გადაწყვეტილი ჰქონდათ დაღწებებისა და წებელელების გასახლება. მაგრამ ეს განზრახვა მაშინ მათ ვერ განახორციელეს. ეს ჩანაფიქრი მხოლოდ გვიან მოიყვანეს სისრულეში, როდესაც 1867 და 1877 წლებში, რუსების წაქეზებით, აფხაზებმა მშობლიური ადგილსაცხოვრისი მიატოვეს და უცხო ქვეყანაში, თურქეთში გადასახლდნენ. “მუჰაჯირობა” დიდი ტრაგედია იყო აფხაზი ხალხისათვის. რუსეთის იმპერიას შავი ზღვის სანაპირო ზოლი სჭირდებოდა და აქ მცხოვრები აფხაზები სწორედ ამის მსხვერპლნი შეიქმნენ. ქართველები აფხაზთა მუჰაჯირობის შესახებ დიდ გულისტკივილს XIXს-ში, ამ პროცესის მიმდინარეობის დროსვე, გამოხატავდნენ. ქართულ პრესაში არა ერთი და ორი სტატია დაიბეჭდა აფხაზთა მხარდასაჭერად. 1920 წელს აფხაზმა მუჰაჯირებმა საქართველოს ხელისუფლების თხოვნით მიმართეს, რათა დაბრუნებულიყვნენ აფხაზეთში. გ. ძიძარიას სიტყვით, მუჰაჯირების თხოვნა თბილისში “გაქრა”. სინამდვილეში საქართველოს ხელისუფლებამ მუჰაჯირი აფხაზების საკითხი, რაც ასე ადევნებდა აფხაზურ საზოგადოებას, ანტანტის უმაღლეს საბჭოში განხილვის საგნად აქცია.

აფხაზეთში საკოლონიზაციო მიწებზე მხოლოდ რუსებს ასახლებდნენ, შედარებით მცირე რაოდენობით სხვებსაც (ბერძნები, სომხები, ესტონელები, მოლდოველები, გერმანელები) აძლევდნენ ამის საშუალებას. მხოლოდ დასავლეთ საქართველოს უმიწაწყლო გლეხებს არ

ჰქონდათ აქ დასახლების საშუალება. საყურადღებოა, რომ 1886 წლისათვის ქ. სოხუმში უკვე 120 კაცზე მეტი რუსი ცხოვრობდა, რაც მთელი მოსახლეობის 30% იყო (ამ დროს სოხუმში არც ერთი აფხაზი არ ცხოვრობდა). აფხაზ ავტორებს ერთი ამბავი აქვთ ატეხილი საბჭოთა პერიოდში აფხაზეთის ტერიტორიაზე დასავლეთ საქართველოს მჭიდროდ დასახლებული რეგიონებიდან მოსახლეობის გადასახლების შესახებ. თუმცა კრინტს არ ძრავენ იმის შესახებ, თუ რა ინტენსიური იყო აქ რუსებისა და სომხების მიგრაცია. მაგალითად, მექანიკური მატების ხარჯზე 1926 წლიდან 1959 წლამდე შესაბამისად რუსებისა და სომხების რაოდენობა 6 ათასიდან და 12,5 ათასიდან 87 ათასსა და 64 ათასამდე გაიზარდა.

ამრიგად, აფხაზეთის ტერიტორიაზე ყოველთვის ცხოვრობდნენ ქართველები (მეგრელები, სვანები) და ის ყოველთვის საქართველოს განუყოფელი ნაწილი იყო. აფხაზები, რომელთა ენდოეთნონიმი **აფსუა**, XVIII-ის 70-იან წლებამდე მხოლოდ დღევანდელი აფხაზეთის ჩრდილო-დასავლეთში მკვიდრობდნენ. ამ ტერიტორიაზე მცხოვრები აბაზგები (აფხაზები) კულტურულ-ისტორიული თვალსაზრისით ქართველები იყვნენ. **XVIII-ის უკანასკნელი მეოთხედიდან აფხაზები კოდორსა და ღალიძგას შორის მდებარე ტერიტორიაზე (აბჟუა) განსახლდნენ.** ისინი თავიანთი ტერიტორიის გაფართოებას სამეგრელოს ტერიტორიის დაპყრობის ხარჯზე, მიგრაციის გზით ახდენდნენ. თანამედროვე აფხაზური ეთნოსის ფორმირება ძირითადად გვიან შუა საუკუნეებში (XV-XVIII ს.) მოხდა ძველი აფხაზების, ქართველთა ეთნოგრაფიული ჯგუფის – მეგრელებისა და ჩრდილოეთიდან მიგრირებული აბაზგებისა და ადიღელების შერევის შედეგად. მათი ენდოეთნონიმი აფსუა აბაზიდან არის მიღებული, რადგან ძველად აბაზგები (ქართული წყაროების აფხაზები) და აბაზები ერთ ეთნიკურ ჯგუფს მიეკუთვნებოდნენ.

ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ აფხაზეთის სამთავრო XIX-ის პირველი ათეული წლისათვის ერთ მთლიან პოლიტიკურ, ადმინისტრაციულ ერთეულს არ წარმოადგენდა. აფხაზეთის თანამედროვე ტერიტორია შემდეგი ცალკეული სამფლობელოებისაგან შედგებოდა: მდ. მზიმთიდან (თანამედროვე რუსეთის საზღვრებშია, ფსოუს დასავლეთით) ბზიფამდე აბაზები (ქართული წყაროების ჯიქები) ცხოვრობდნენ. **ბზიფი** ანუ **ზუფუ** მდინარეებს ბზიფსა და გუმისთას შორის მდებარეობდა; **გუმა** მდ. გუმისთასა და მდ. კოდორს შორის იყო მოთავსებული, **აბჟუა** (შუასოფელი) – მდ. კოდორსა და მდ. ღალიძგას შორის (ეთნიკურად ეს მხარე XVIII-ის ბოლოს შეიცვალა). მდ. ღალიძგიდან მდ. ენგურამდე კი **სამურზაყანო** მდებარეობდა, რომელსაც ქართული ეთნიკური იერსახე და ეთნოგრაფიული თავისებურებანი არასდროს არ დაუკარგავს. მდ. კოდორის ზემო წელში **წებელ-დალელთა** ეთნოგრაფიული ჯგუფის აფხაზები ცხოვრობდნენ, მდ. ბზიფის ზემო წელში კი – ფსხუელები. ამ უკანასკნელი სამი ერთეულის გამგებლები თავადი მარშანიები იყვნენ. საყურადღებოა ისიც, რომ ფსხუს, დალის და წებელის მოსახლეობა თავს ძირითადად მაინც აბაზებად გაიზარებდა და ისინი უფრო თავისუფალი ტერიტორიული თემების სახით ცხოვრობდნენ. ფსხუელები, წებელელები და დალელელები, ისევე როგორც შავიზღვისპირეთში მცხოვრები აბაზები თავიანთ თავს **აბსნეს** უწოდებდნენ.

სამწუხაროდ, თანამედროვე აფხაზურ გამოცემებსა და ინტერნეტსაიტებზე სამურზაყანოს შესახებ ფრიად ყალბი ინფორმაცია ვრცელდება. თითქოსდა ის აფხაზეთის ძირძველი, ისტორიული მიწაა, თითქოსდა “სამურზაყანოს” არა ქართული კუთვნილების აღმნიშვნელი სუფიქსი (-ო) და პრეფიქსი (-სა) აწარმოებს, არამედ პირველი პირის მრავლობით რიცხვის აფხაზური ნაცვალსახელი (“სარა”_მე). აფხაზი ავტორების “მტკიცებით” თურმე სამურზაყანოელები ეთნიკური აფხაზები იყვნენ, რომლებიც აქ XIX-ის მეორე ნახევრიდან ზუგდიდის მაზრიდან მეგრელთა დიდი რაოდენობით გადმოსახლების შემდეგ, გაქართველდნენ. მათი აზრით, სამურზაყანოელი აფხაზების ეთნიკური ასიმილაცია დააჩქარა აფხაზი მამაკაცების მეგრულ ქალებზე დაქორწინებამ. თითქოსდა XIX-ის ბოლოდან დაიკავა

სამურზაყანოში მეგრულმა მეტყველებამ მნიშვნელოვანი პოზიციები, რომელმაც უფრო რთული აფხაზური ენა განდევნა. იმასაც აღნიშნავენ, რომ არა მხოლოდ წეს-ჩვეულებებით და ტრადიციებით, არამედ ენითა და რელიგიით სამურზაყანოელები აფხაზებისაგან ერთ განუყოფელ ტომს შეადგენდნენ. არის მოწოდებები, რომ ბოლოს და ბოლოს სამურზაყანოელმა ქართველებმა აფხაზებად გაიზრონ თავი. სამურზაყანოელი აფხაზების ძალადობრივი ასიმილაციის დამადასტურებელია თურმე ის, რომ ადგილობრივი აფხაზური გვარსახელები სასულიერო პირებმა ქართულ ყაიდაზე გადააკეთეს. მაგალითები: აჩბას გვარის წარმომადგენლებმა დაიწყეს მეგრელიზებული ფორმის ანჩაბიას ტარება (ქართული ტრანსკრიფციით ანჩაბაძე), ჩაჩბა_შარაშია (შარვაშიძე), ამარშანი_მარშანია, ამხაა_ემუხვარი, ჩააბალირხუა_სოტისკუა (სოტიშვილი), ძიაფ_შიფა_ძეფშისკუა (ძეიშვილი), ინალიფა_ინალისკუა (ინალიშვილი), მან_მარდანია, ლაკრბა_ლაკერბაია, ზვანბა_ზვანია, აკირთაა_აქირთავა, ეშბა_ეშბაია, მიკამბა_მიქამბაია, კილბა_კილბაია, უარდან_ვარდანია, შამბა_შამბაია, კაპბა_კაპბაია, კაკუბა_კაკუბავა, ზუხბა_ზუხბაია, შაყრილი_შაკირბაია და ა.შ. სამურზაყანოს გაქართველება თურმე 1930-იან წლებში და-მთავრდა.

სამურზაყანო (“სამურზაყან-ო”) აფხაზების თუ როგორი მიწა-წყალია ზემოთ ვნახეთ. ლაპარაკიც არ ღირს და სასაცილოა ის არგუმენტი, რომ “სამურზაყანოს” პრეფიქსი სა _ აფხაზური პირველი პირის ნაცვალსახელიდან “სარა”_“მე” არის მიღებული. რაც შეეხება სამურზაყანოში ზუგდიდის რაიონიდან ქართველთა მიგრაციას, XIXს-ში ასეთი ფაქტები იყო. 1886 წლის საოჯახო სიებით, სამურზაყანოში ცალ-ცალკე იყვნენ აღრიცხული სამურზაყანოელები და მეგრელები. აქ არც ერთი აფხაზი არ იყო აღრიცხული. საოჯახო სიებში სამურზაყანოელების რაოდენობა 29.520-ითაა განსაზღვრული, მეგრელების _ 6234-ით. სამურზაყანოელების მეგრელთაგან გამოყოფა ცარიზმის პოლიტიკის შედეგი იყო. მათი სამეტყველო ენა ხომ მეგრული იყო და გვარებსაც ხომ ქართულსუფიქსიანს ატარებდნენ. რაც შეეხება იმას, რომ ზოგიერთ სამურზაყანოელს ორმაგი (-ბა+-ია) სუფიქსიანი გვარები ჰქონდათ, ამის შესახებ ზემოთაც აღვნიშნეთ, რომ ეს XVIIIს-დან ისტორიული აფხაზეთის (აბაზგიის) ტერიტორიიდან დაწყებული ინფილტრაციის შედეგი იყო. ბუნებრივია, მეგრულ გარემოში აფხაზური გვარები ჩვეულებრივ -ია სუფიქსს ირთავდნენ (და არა სასულიერო პირები მიზანმიმართულად უკეთებდნენ მათ გვარებს). თანაც ასეთი გვარების მატარებელი მოსახლეობა სამურზაყანოში ბევრი არაა. რაც შეეხება 1886 წლის აღწერაში ცალკე აღწერილ მეგრელებს, რომელთა რაოდენობაც 6.231 იყო, ნამდვილად ენგურის მარცხენა სანაპიროდან იყვნენ გადასახლებულნი და იმიტომაც წერდნენ ასე. ისინი უპირატესად XVI-XVII სს-ში აფხაზთა თარეშის დროს გაქცეულთა შთამომავლები იყვნენ. ქართველები რომ აფხაზთა თარეშის გამო ინტენსიურად გამორბოდნენ სამურზაყანოს ტერიტორიიდან, ამის დამადასტურებელი არაერთი წყარო გაგვაჩნია. 1525-1550 წლებით დათარიღებულ “ბიჭვინთის იადგარში” ენგურის იქითა მხარეს მოხსენიებულია სოფლები (ქართული ტოპონიმები) _ ნაჟანეო, ხოირი, წამხარი, მუხური, ტყაურუ, მარმარისკარი, რომლებშიც ქართული გვარის მატარებელი მოსახლეობა მკვიდრობდა (გამკერვალია, შამიგია, ჩხუნბურია...). ასეთივე ვითარებაა ასახული ბედიის გულანში (XVIIს.) (ბოკუჩავა, დადალია, შარია, ანტონია, ბაიდა...), ბედიელის სასმწყსო კი მოიცავდა ტერიტორიას დადისწყალსა (მდ. ოქუმი) და მოქვისწყალს შორის. ნაჟანეულის საკათალიკოსო გლეხების ბეგარის ნუსხაში (XVIIს. ბოლო) დასახელებული არიან: შუმანიები, ჯგვიბურიები, სუბუქიები, ჯაკობიები, კოდიები, ქაჯაიები, ლოგუები, გაბელიები, ძაძუები, კონჯარიები, ფიოლიები.. 1621 წელს სამურზაყანოს სოფელ ნაჟანეულში თუ 58 კომლი ქართველი ცხოვრობდა, 1706 წელს, აფხაზთა თარეშის შედეგად, აქ მხოლოდ 6 კომლი იყო დარჩენილი. ვინც აფხაზთა აყრას გადაურჩა, ყვაპუ შარვაშიძეს გაუყიდა. დანარჩენები კი კათალიკოს გრიგოლ ლორთქიფანიძეს ენგურის მარცხენა ნაპირზე გადმოუსახლებია. 1712 წლის საბუთში ვკითხულობთ: “... ნაჟანევს სოფელი

აფხაზს აეყარა, სამოცი მოსახლე კაცი, ნეფსაძე კათალიკოსს ყვაპუ შარვაშიძისათვის მიეზარებინა. უფროსი ერთი დაკარგულიყო. ის კათალიკოზი ეცადა და ჩვენც ვეცადეთ, მაგრამ ვერ ამოვიყვანეთ. მეტი აღარ იყო, შვიდი მოსახლე კაცი წამოვიყვანე მათის ყოვლისფერითა... ენგურიდალში ყველაი ფასით ამოვიყვანე. ზოგი ხიბულას დავასახლე, ზოგი ხობს”. კათალიკოსს სამურზაყანოდან გლეხების გამოსყიდვა (“ფასით ამოყვანა”) უხდება. მალაქია კათალიკოსის შეწირულობის წიგნში (1616-1639წწ.) საუბარია იმაზე, რომ “ხაუჟელს სასახლე აოხრებული იყო”, “ღალიძგას სასახლე არ იყო და ბატონის დადიანის ძველი გაოხრებული სასახლე იყო.. და თვთან ხატსა შესწირა”. “.. ილორს ჩხოხომისაგან ერთი პარტახტი მიყიდა...”, “.. ხორს სასახლე ადგილი ვიყიდე მეგრელებისაგან”. 1628 წლის სიგელით, დადიანი ბიჭვინტის ტაძარს სწირავს ღალიძგაში სასახლეს და მოსახლე ალექსანდრიას გვარის კაცს, თილითს_ჩანგელიას, კამულეთს _ კუბეციას, ესებაიას, გაბრაას (გაბრაავას), ზეგანს _ ხუბელავას, გოგუას, ნადარაიას, ილორის მკვიდრ წაწულუას.. ყველა ესენი ხომ ეთნიკური ქართველები იყვნენ.

რაც შეეხება აფხაზური გვარსახელების ქართულ ყაიდაზე გადაკეთებას, უნდა აღვნიშნოთ, რომ აფხაზეთში მცხოვრები თავად-აზნაურები ყოველთვის ქართველ ფეოდალებად თვლიდნენ თავს და შესაბამისად მათი გვარებიც ქართული სუფიქსებით იწარმოებოდა. ასეა ყველა საისტორიო წყაროსა და საბუთში. შარვაშიძის (აფხაზური ჩაჩბას) მეგრული ფორმა _ შარაშია კი XVII-ის იტალიელ მისიონერს კასტელს აქვს დაფიქსირებული. მას ნახატზე მიუწერია “აფხაზეთის მთავარი სეტემან შარაშია”. აფხაზებს ჰგონიათ გვარსახელის აქირთავას აფხაზური ფორმაა აქირთა. პირიქით, აქირთაა სწორედ მეგრული ფორმა (რაც აფხაზურში პირდაპირ შევიდა), აქირთავა კი მისი ლიტერატურული ქართულის ვარიანტია.

ყველაზე დიდი წყარო იმის დამადასტურებლად, რომ სამურზაყანო და აბჟუაც ისტორიულად ქართველური მოდგმით იყო დასახლებული არის ტოპონიმები, როგორც ჰიდრონიმები, ისე ოიკონიმები. სამურზაყანოს ტოპონიმები კი ქართველ ენათმეცნიერებს (პ. ცხადაია, ვ. ჯოჯუა) კარგად აქვთ შესწავლილი და მიღებულია ერთმნიშვნელოვანი დასკვნები. ოიკონიმები (სოფლის სახელები) მხოლოდ და მხოლოდ მეგრული მეტყველებით აიხსნება. არაერთია ლე- (და აგრეთვე სა-) პრეფიქსიანი სოფლის სახელები. მაგალითად, სოფელ ლეჭარაიეში ჭარაიას გვარის დღეს აღარავინ მკვიდრობს. როგორც ჩანს, სამურზაყანოდან ჭარაიები ზუგდიდისა და წალენჯიხის მხარეს აფხაზთა მოძალების ჟამს გადასახლდნენ. აქვეა სოფლები საბერიო, სახახუბიო, რომლებშიც ბერიები და ხახუბიები აღარ ცხოვრობენ. საბულისკირიოში, სამელაიოში, საჩაჩხალიაში კი ბულებსკირიები, მელაიები და ჩაჩხალიები დღესაც ცხოვრობენ. დიდი მდინარეების სახელები ხომ საუკუნეებს უძლებენ და მოსახლეობის ეთნიკურ ცვლასაც. ადგილობრივი დიდი მდინარეების (ოქუმი, ღალიძგა, ერისწყალი, წარჩე, ოხურეი, ოხოჯა, ოჯოლორე, ხუმუშქური, ანარია, ნიშონი, ქვიშონა, ვატაფი, ოლიე...) სახელები მხოლოდ და მხოლოდ ქართველურია. აბჟუაში, სადაც XVII-XVIIIსს. მიჯნაზე ნარევი ქართულ-აფხაზური მოსახლეობა შეიქმნა, გამარჯვებული აფხაზური ეთნოსი და აფხაზური ენა გამოვიდა, თუმცა მნიშვნელოვანი რაოდენობით დარჩა აქ ქართველური ლექსიკური და ტოპონიმიკური სუბსტრატი.

სამურზაყანოსა და აბჟუაში იყო და არის ქართული საეკლესიო არქიტექტურის შესანიშნავი ნიმუშები (მოქვი, ბედია, ილორი...), რომლებიც ქართული ეპიგრაფიკითაა დამშვენებული. სხვათაშორის, ილორის წმინდა გიორგის ეკლესია ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი სალოცავია არა მარტო აფხაზეთსა-მეგრელოში, არამედ მთელ დასავლეთ საქართველოში. აქ არამარტო სამეგრელოს, არამედ სვანეთის მოსახლეობაც იყრიდა თავს. XII-ში აგებული ეკლესიის აღმოსავლეთ ფასადზე შემორჩენილია ამავე პერიოდის ძველი ქართული წარწერებიანი ხუთი ქვა (ნუსხური, ასომთავრული და მხედრული წარწერებით). ერთ-ერთ წარწერაში მოხსენიებულია მღვდელი გიორგი ქოჩოლავა. ეს ადგილობრივი

ქართული გვარის პირველი ეპიგრაფიკული დაფიქსირებაა. წებელის XIVს-ის ეკლესიის ნანგრევებში აღმოჩენილი წარწერის მიხედვით ირკვევა, რომ მისი მაშენებელი ყოფილა ლუკა მარტინევა.

XIX საუკუნესა და XX საუკუნის დასაწყისში აფხაზთა მეურნეობის წამყვანი დარგი მესაქონლეობა, განსაკუთრებით წვრილფეხა მესაქონლეობა (თხა, ცხვარი) იყო. მსხვილფეხარქოსან მესაქონლეობას მხოლოდ ბარში მისდევდნენ. მოშენებული ჰყავდათ აგრეთვე ცხენი, ჯორი, სახედარი. ცხენს ძირითადად საჯდომად და ცხენოსნობაში იყენებდნენ, იშვიათად – საჭაპანედ. მესაქონლეობას ძირითადად ინტენსიურ-მომთაბარული ხასიათი ჰქონდა. მთელი წლის განმავლობაში საქონელი სამოვ საკვებზე (ნავროტი) ჰყავდათ – ჯოგი ზაფხულობით მაღალმთიან ალპიურ სამოვრებზე ძოვდა, ზამთარში – მთისწინეთში, რაც მთის სამოვრების სიახლოვით და თბილი ზამთრით იყო განპირობებული. ბუნებრივი პირობების გამო, აფხაზებმა საზამთროდ თივის დამზადება არ იცოდნენ. მკვლევარები აღნიშნავენ, რომ აფხაზთა სამეურნეო ყოფაში მესაქონლეობის პრევალირება მათ ენასა და ფოლკლორშიც აისახა. ირკვევა, რომ აფხაზები ჩრდილოეთ კავკასიის სამთო სამოვრებს თავისუფლად, ადგილობრივი მოსახლეობისაგან ყოველგვარი წინააღმდეგობის გარეშე გამოიყენებდნენ, საპირისპიროდ კოდორის ხეობისა, სადაც ჯოგისათვის სამოვრების გამოყენების გამო, აფხაზებს სვანებისათვის უნდა გადაეხადათ გადასახადი. სამეცნიერო ლიტერატურაში ისიცაა აღნიშნული, რომ ჩრდილოეთ კავკასიაში ეს სამოვრები ან მათი წინაპრების სათემო სამოვრები იყო ანდა ცალკეული გვარების საკუთრება. ეს კი მიუთითებს იმაზე, რომ ათეული გვარის თავდაპირველი საცხოვრებელი, რომლებსაც საქონელი ჩრდილოეთ კავკასიაში გადაუდიოდათ სწორედ აქ იყო. ფრიად საყურადღებოა, რომ სოფელ ჯგერდაში მოსახლე ჩეგემის საგვარეულო სალოცავი ქედის მეორე მხარეს იყო. გვარსახელის ეტიმოლოგიაც ცხადია – ის ყაბარდოული ტოპონიმიდან მომდინარეობს. საყურადღებოა ის ფაქტიც, რომ აფხაზური და ჩერქეზულ-აბაზური გვარების სერები (ჭრილები) ერთმანეთის იდენტურია.

აფხაზთა ყოფაში განსაკუთრებული ადგილი ეჭირა ნადირობასა და მეფუტკრეობას. ნადირობდნენ როგორც ინდივიდუალურად, ისე კოლექტიურად. მონადირეები მთებსა და თოვლში გადასადგილებლად იყენებდნენ განსაკუთრებულ რკინის ნალს და თხილამურებს. ნადირობდნენ მწევარით და სანადირო ფრინველებით. ყველა აფხაზური კარ-მიდამოს წინ გამართული ჰქონდათ საფუტკრეები (გამოფურული სკები). ეწეოდნენ ტყის მეფუტკრეობასაც – გარეული ფუტკრის თაფლის შეგროვებას.

აფხაზეთი ზღვისპირა მხარეა, მაგრამ აფხაზები თევზს არ ჭამდნენ. XVII ს-ის შუა ხანებში ამის შესახებ ლამბერტიც აღნიშნავდა.

სამიწათმოქმედო კულტურებიდან მოჰყავდათ ფეტვი, ღომი, ქერი. მოგვიანებით ძირითადი კულტურა გახდა სიმინდი. ისევე როგორც ჩერქეზეთში, აფხაზეთშიც მიწათმოქმედებაში ძირითადად ქალები იყვნენ დასაქმებული. დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა მევენახეობას. ისევე როგორც დასავლეთ საქართველოს სხვა რეგიონებში, აფხაზეთშიც მხოლოდ მაღლარი ვაზი გვხვდებოდა. ადგილობრივი ვაზის ჯიშების ადგილი XIXს-ის ბოლოს იზაბელამ დაიკავა. სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ ეთნოგრაფიულად ხელმისაწვდომი დროისათვის აფხაზები ყურძენს არ სწურავდნენ და ღვინოს არ აყენებდნენ. მოჰყავდათ აგრეთვე ბოჭკოვანი კულტურები (სელი, კანაფი, ბამბა). სასაქონლო მნიშვნელობა მხოლოდ თამბაქოს მოყვანას ჰქონდა (XIXს. II ნახევრიდან).

აფხაზთა შორის ხელოსნობამ განვითარების ისეთ დონეს ვერ მიაღწია, როგორც კავკასიის სხვა ხალხებში. იცოდნენ მხოლოდ ხის საოჯახო ჭურჭლის დამზადება. ტანსაცმელს ყველა ოჯახი თავისთვის ამზადებდა. ამზადებდნენ თოფის წამალსაც (დენტოს).

ეთნოგრაფიული მასალებით აფხაზებს საზღვაო ტრანსპორტი არ ჰქონიათ. მაგრამ, როგორც ვახუშტი ბაგრატიონი გვამცნობს, “გარნა იყო ჭირი დიდი ოდიშს, ვითარცა აღვსწერეთ, და უმეტეს აფხაზთაგან, რამეთუ მოვიდიდონ ნავებითა და ჯმელით და სტყუენიდიან, დაიპყრეს ვიდრე ეგრისის მდინარემდე, და დაემუნებოდნენ თვთ აფხაზნი და არღარა იყო დრანდას და მოქუს ეპისკოპოსნი”. ე.ი. აფხაზები ნავებს მხოლოდ სამეკობროდ, თარეშისათვის იყენებდნენ. თარეშების შეწყვეტის შემდეგ ამ სატრანსპორტო საშუალებამ მათთვის მნიშვნელობა დაკარგა. რამდენადაც ცნობილია, ისინი თევზს საერთოდ არ ჭამდნენ და თევზის რეწვისათვის ნავის გამოყენებაც წარმოუდგენელი იყო.

აფხაზთა საცხოვრებელი მრგვალი, მოწნული ერთკამერიანი სათავსი იყო, რასაც ჩალით ხურავდნენ და თიხით ლესავდნენ. იგი შეესაბამებოდა აფხაზთა ნახევრად მომთაბარე ცხოვრებას და ექსტენსიურ მეურნეობას. არსებობდა აგრეთვე ერთკამერიანი ოთხკუთხა ფიცრული სახლი, რომელსაც მრგვალი გადახურვა ჰქონდა. ასეთ სახლში სოციალურად მაღალი ფენა ცხოვრობდა. საცხოვრებელ ნაგებობას ერთმანეთის პირდაპირ ორი კარი ჰქონდა დატანებული. ერთ-ერთ კედელთან მიწის იატაკზე მოწყობილი იყო ღია კერა. კარმიდამოში ჩვეულებრივ სამი საცხოვრებელი ნაგებობა ედგათ: ოჯახისთვის, ახალდაქორწინებულებისათვის და სასტუმრო. ეს უკანსკნელი უკეთესად ჰქონდათ მორთული. XIX-ის შუა ხანებიდან აფხაზებმა დაიწყეს დასავლურქართული “ოდის” ტიპის სახლების მშენებლობა. ასეთი ტიპის სახლებს თავდაპირველად სტუმრების მისაღებად იყენებდნენ. აფხაზური სოფლები გაშიშვლებულ ადგილებზე არ იყო გაშენებული. ისინი ძირითადად არც კი ჩანდა, რადგან უპირატესობას სოფლების ტყის მასივებში გაშენებას ანიჭებდნენ. დასახლების ეს ტიპი ბუნებრივ-გეოგრაფიული გარემოთი და თავდაცვითი ფუნქციით იყო განპირობებული. აფხაზთა კარმიდამო შემოზღუდული იყო მოწნული ან ძელის (მორის) ღობეებით, ზოგჯერ არხითაც კი. “ხუტორული” ტიპის დასახლებას ვრცელი ტერიტორია ეკავა. აქ ერთ კომპლექსში, გარდა საცხოვრებელი სახლისა და სამეურნეო ნაგებობებისა შედიოდა მთელი დასამუშავებელი მიწა, მცირე სამოვარი, ტყე და სასაფლაო. საერთოდ, აფხაზთა დასახლების ფორმას ბევრი რამ აქვს საერთო ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში მოსახლე ადიღური ტომების დასახლების ფორმასთან. აფხაზებს ადიღურ ტომებთან ერთი რამეც აახლოვებთ. ცნობილია, რომ მთელ კავკასიაში რაოდენ განვითარებული იყო ციხე-სიმაგრეების, კოშკების კულტურა. აფხაზებისათვის კოშკები უცნობი იყო. მხოლოდ მდ. კოდორის სამხრეთით, იქ სადაც ოდითგანვე ზანთა განსახლების არეალი იყო, შემორჩენილია კოშკთა ნარჩენები, ნანგრევები. ამას ტოპონიმაც მიუთითებს. აფხაზებისათვის საერთოდ უცნობი იყო სამშენებლო მასალად ქვის გამოყენება. მოწნული სახლები მოხერხებული იყო ადგილსაცხოვრისის შესაცვლელად. ისინი განაპირობებდნენ სწრაფ და მსუბუქ გადაადგილებას. საერთოდ, მეცნიერები აფხაზთა და ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის მოსახლეობის დასახლების ტიპებს შორის გენეტიკურ მსგავსებას ხედავენ. თუმცა აშკარაა, დასავლურქართული ყოფითი კულტურის გავლენა, რაც რამდენიმე საუკუნის კულტურულ-ისტორიულმა ურთიერთობებმა და ბუნებრივ-გეოგრაფიული პირობების მსგავსებამაც განაპირობა. შეიმჩნევა მთელი რიგი ტერმინოლოგიური ნასესხობები ქართველური ენებიდან. მაგალითად, მეგრული მეტყველებიდან აქვთ შეთვისებული მოწნული სახლის, ქოხის სახელწოდება “აფაცხა”.

აფხაზებისათვის ტრადიციული საკვები იყო ღომის ფაფა, რომელსაც “აზასტას” უწოდებდნენ. ჩვეულებრივ მას ფეტვის ბურღულისაგან ხარშავდნენ; ის XIX-ში სიმინდის ფქვილმა შეცვალა. წარსულში ღომს ცივად მიირთმევდნენ – ის მაგიდაზე ნაჭრების სახით დაჭრილი მიჰქონდათ. ჟ. შარდენიც აღნიშნავდა, რომ აფხაზები (ჩერქეზები და შავი ზღვის სანაპიროზე მცხოვრები კავკასიელები) “მხოლოდ და მხოლოდ ფაფით იკვებებიან. ეს არის მათი პური, სხვა მათ არ გააჩნიათ”.

წარჩინებული აფხაზი მამაკაცის ტანსაცმელი იყო ჩოხა, რომელსაც შინნაქსოვი შალისაგან კერავდნენ. ქალებს ეცვათ გრძელი, წელში გამოჭრილი კაბა (ნაზა).

ფეოდალური ურთიერთობები თავისი კლასიკური ფორმით მხოლოდ აფხაზეთის იმ ნაწილში იყო წარმოდგენილი, რომელიც, თავის დროზე, ოდიშის სამთავროში შედიოდა (აბჟუა, სამურზაყანო). დასავლეთ აფხაზეთში ანუ ისტორიულ აფხაზეთში და აგრეთვე მთიანეთში შემორჩენილი იყო თემურ-გვაროვნული კავშირები. გლეხებთან ერთად აფხაზებისათვის მონების ყოლაც არ იყო გამონაკლისი. აფხაზებს აზნაურის აღმნიშვნელი საკუთარი ტერმინი (“ამსთა”) ჰქონდათ, თავადს კი ქართული ტერმინით აღნიშნავდნენ (“ათაუად”), რაც მნიშვნელოვანი დასკვნის საშუალებას იძლევა – აფხაზთა ფეოდალური სისტემა ქართული იყო. აფხაზეთის მთავრის ხელისუფლება მხოლოდ **ბზიფზე, გუმაზე**, მოგვიანებით **აბჟუასა და სამურზაყანოზეც** ვრცელდებოდა. რაც შეეხება მთის ე.წ. “თავისუფალ” საზოგადოებებს (**წებელდა, დალი, ფსხუ, ახჩიფსი, სამენი**), ისინი ფაქტობრივად დამოუკიდებელი იყვნენ. XIX ს-ის შუა ხანებამდე შემორჩენილი იყო მონობა. ანსხვავებდნენ მონების ორ კატეგორიას: დაბადებით მონებს და “აგრუას”. ამ კატეგორიის მონები თარეშების შემდეგ მოყვანილი ტყვე მეგრელები და მათი შთამომავალი იყვნენ.

აფხაზეთის მთავრის (აჰ) ხელისუფლება სასოფლო თემებით და სახალხო კრებებით იყო შეზღუდული. აფხაზების საზოგადოებრივი წყობის საფუძველს სასოფლო თემი (“აქითა”) წარმოდგენდა. “აქითა” ფაქტობრივად ადმინისტრაციული ერთეული იყო, რომლის სათავეში რომელიმე სათავადო სახლი იდგა. აფხაზებს შორის ურთიერთობები ძირითადად ჩვეულებითი სამართლით რეგულირდებოდა. იცოდნენ სისხლის აღება. გვიან შუა საუკუნეებში აფხაზეთში ფეოდალური ურთიერთობები პრიმიტიული ხასიათის იყო. გლეხს შეემლო სადაც უნდა იქ დასახლებულიყო.

კავკასიის სხვა ხალხთა მსგავსად, აფხაზთა შორისაც სტუმართმოყვარეობა ტრადიციებს შორის უმაღლეს ადგილს იკავებდა. უცხო სტუმარს არასდროს არ ეკითხებოდნენ ვინ იყო, საიდან მოდიოდა. იცოდნენ ურთიერთდახმარება. გვიანდელ პერიოდამდე არსებობდა ძლიერი საგვარეულო კავშირებიც, რომელთაც საერთო წინაპარი ჰყავდათ. აფხაზური თემი გვიანდელ გვაროვნულ თემს წააგავდა. გვარი სერთო წინაპრისაგან მომდინარეობდა და მას საფუძვლად ძირითადად ეპონიმი ედო. აფხაზებისათვის დამახასიათებელი იყო მკაცრი ეგზოგამია. ყველა მეტნაკლებად დიდი გვარი განშტოებებად იყოფოდა. გვარის დანაყოფებს “აზიფარას” უწოდებდნენ და ეს პატრონიმიული ერთეულები ახლომონათესავე ოჯახებისაგან შედგებოდა. აფხაზური გვარსახელები ჩვეულებრივ –ფა (-ბა) სუფიქსით იწარმოება, რაც “შვილს” აღნიშნავს. რაც შეეხება –ია და –ა-ზე დაბოლოვებულ გვარების მატარებლებს, მათი უმეტესობა ქართული წარმოშობისაა, ანდა იშვიათად ასეთი გვარები ქართველებთან ეთნოკულტურული ურთიერთობის შედეგად, ქართველთა წაბადვით აქვთ გაფორმებული. გვხვდება უსუფიქსო აფხაზური გვარსახელებიც (ბარციცი, ამპარი, სმირი, კიუტი...). არის რამდენიმე გვარსახელი, რომლებსაც საფუძვლად ეთნონიმი უდევთ (აშაა-ყაბარდოელი, ზუხბა-ზიხის შვილი, ასვანუა, შანუა (სვანები), აგრბა_მეგრელის შვილი, ჭანბა_ჭანის შვილი...). აფხაზთა შორის, საკუთრივ აფხაზურ სახელებს გარდა, გავრცელებული იყო ქართველური საკუთარი სახელებიც: მაცი, მახარია, კვაჯი, ხუტა, ჯოდორია, ქვარა, ხუჭუ, ლომკაც, კოჩა, გუმა, გიორგობე, კაცი....

XIX ს-ში აფხაზები ძირითადად პატარა ოჯახებად ცხოვრობდნენ. მაგრამ არც თუ ცოტა იყო დიდი ოჯახიც. საქორწინო აკრძალვა ძირითადად ორი მოტივით ხდებოდა. ეს იყო ნათესაობა და წოდებრივი მიკუთვნებულობა. ერთი წინაპრის შთამომავალი, ანუ ერთი გვარის წევრები ერთმანეთზე არ ქორწინდებოდნენ. ამავე დროს, აკრძალული იყო ქორწინება ორ სხვადასხვა გვარს შორის, რომლებსაც ჰქონდათ გადმოცემა საერთო წარმომავლობის შესახებ. ეგზოგამიური აკრძალვა ვრცელდებოდა აგრეთვე დედის, ბებულის გვარზეც. სისხლის ამღვრევი

მკაცრად ისჯებოდა (თემიდან განდევნა, გვარის ტარების უფლების ჩამორთმევა). საქმროს გვარს აუცილებლად გამოსასყიდი უნდა გადაეხადა საცოლის გვარისათვის. გამოსასყიდს ძირითადად საქონლით იხდიდნენ. ერთადერთი ქალიშვილის ყოლის შემთხვევაში იცოდნენ ზესიძეობაც, რაც ხალხში არაპოპულარული იყო. ასეთ შემთხვევაში ქონება ქალიშვილს და მის ოჯახს გადაეცემოდა. სხვა შემთხვევაში ქონების პატრონები სახლიკაცები, მოგვარეები ხდებოდნენ.

ძველავზური საოჯახო ყოფისათვის დამახასიათებელი იყო ათალიკობა ანუ გამიძვეება. ავზაზ ფეოდალებს შორის თითქმის არავინ იყო ისეთი, რომლებსაც დედის ძუძუ ჰქონდათ ნაწოვი და რომლებიც საკუთარ სახლში ყოფილიყვნენ გაზრდილნი.

ისტორიული წყაროების თანახმად, ისევე როგორც აზაზებში, ავზაზებშიც გავრცელებული ყოფილა ხეზე დაკრძალვის წეს-ჩვეულება.

ცნობილია, რომ ძველი ავზაზები ქრისტიანები იყვნენ. მაგრამ XVს-ში ჩრდილოეთიდან მოსახლეობის ახალი ტალღების შემოსვლის გამო, ქრისტიანობამ თავისი პოზიციები დათმო და მოხდა ძველი წარმართული სარწმუნოების გააქტიურება, რომელიც დღესაც ცოცხალი და მოქმედია მოსახლეობაში. ჟ. შარდენი ავზაზების შესახებ აღნიშნავდა, რომ მათ “წარმოდგენა არა აქვთ სარწმუნოების არსზე, მის წესებზე და არ ემორჩილებიან არავითარ კანონს”. თურქთა ბატონობის ხანაში (XVIს-დან) გავრცელდა სუნიტური ისლამი. ავზაზთა წინაქრისტიანული და წინაისლამური რწმენა-წარმოდგენები მნიშვნელოვან მსგავსებას ამჟღავნებენ, როგორც ქართველთა, ისე ჩრდილოეთ კავკასიელთა ანალოგიურ რწმენა-წარმოდგენებთან. ამასთანავე, თანამედროვე ავზაზთა რწმენა-წარმოდგენათა ამსახველ გადმოცემებში ასახულია მოსული ჩრდილოელების მიერ ადგილობრივი სალოცავების ყმადქცევის პროცესი, რითაც ხდებოდა მათი რელიგიური და სოციალური ადაპტაცია. არსებობს ისეთი გადმოცემებიც, რომლებიც მიუთითებენ სალოცავების დაარსებას ჩრდილოეთიდან მოსული წინაპრების სახელობაზე, რაც ასახავს უკანასკნელ საუკუნეებში ჩრდილოეთკავკასიელთა მასობრივად ჩამოსახლების პროცესს. მაგალითად შეიძლება იწინააღმდეგებოდეს საფლავი (ინალის საფლავი ფსხუში) დავასახელოთ. ახლად დაარსებული ავზაზური სალოცავები ხშირად ქრისტიანული ეკლესიების ადგილებში ან ნაეკლესიარებში იმართებოდა.

ეთნოგრაფიული მონაცემებით, ავზაზების მთავარი ღვთაებები არიან ტყის, ნადირისა და ნადირობის მფარველები – **აიერგი** და **აჟვიფშა**. განსაკუთრებით ძლიერი და მკაცრია ელვისა და ჭექა-ქუხილის ღვთაება აფი. პოპულარულია მჭედლობის მფარველი და სამჭედლოს პატრონი **შაშვი**. ღვთაებათა სახელზე გამართულ სათემო და საგვარეულო დღესასწაულებზე სწირავდნენ მსხვერპლს, ძირითადად თხას. ავზაზურ ფოლკლორში განსაკუთრებული ადგილი უკავია ნართების ეპოსს. ეს ელემენტი შემოჭრილია მათ მატარებელ ეთნოსებთან ერთად შედარებით ახალ დროში. ფაქტია, რომ ნართული ეპოსი ჩრდილოეთკავკასიელი სხვადასხვა ენობრივ-ეთნიკური ჯგუფების მახასიათებელია. ავზაზურ ვერსიაში ნართები ცხოვრობენ ქვის საცხოვრებლებსა და ციხე-სახლებში, კოშკებში, რაც არც ადიღეველებისა და არც ავზაზების ტრადიციული ყოფისათვის დამახასიათებელი არ ყოფილა. ავზაზურ ეპოსში არც ქრისტიანული დანაშრევები ჩანს. აქედან ფაქტია, რომ ავზაზეთის ტერიტორიაზე მცხოვრებ ძველ ავზაზებს ნართული ეპოსი საერთოდ არ ჰქონდათ და რომ ეს ეპოსი მათ ჩრდილოეთ კავკასიიდან მიგრაციის შედეგად მოიტანეს. ავზაზეთი შუა საუკუნეებში ხომ ქრისტიანული ქვეყანა იყო. გამორიცხულია ქრისტიანული რწმენის ხალხს ეპოსში ქრისტიანული ელემენტები არ შეეტანა. ნართები მეომრები და მესაქონლეები იყვნენ და არა მიწათმოქმედნი. ნართების ეპოსში აღწერილი გეოგრაფიული გარემო ავზაზეთის გეოგრაფიულ გარემოსა და ადგილმდებარეობას, მცენარეულ და ცხოველურ სამყაროს არ მიესადაგება, რაც იძლევა იმ დასკვნის გამოტანის საშუალებას, რომ დღევანდელი ავზაზების წინაპრების ეთნიკური ერთობის ჩამოყალიბების ტერიტორია ავზაზეთში არ იყო.

ბოლო თქმა

მსოფლიოს სამეცნიერო და პოლიტიკურ წრეებში კავკასიისადმი ინტერესი, განსაკუთრებით პოსტსაბჭოთა პერიოდში, გაიზარდა. ეს ბუნებრივიცაა, რადგან აქ არაერთმა კონფლიქტმა იჩინა თავი. ადგილობრივი ხალხების რუსებისადმი დაპირისპირება ახალი არაა. რაც რუსეთის სახელმწიფო კავკასიის არენაზე გამოჩნდა, პლანეტის ამ რეგიონში ბევრი სისხლი დაიღვარა. უახლოეს პერიოდში კონფლიქტები კავკასიის ხალხებს შორისაც წარმოიშვა (რუსულ-ჩაჩნური, სომხურ-აზერბაი-ჯანული, ქართულ-ოსური, ქართულ-აფხაზური). ყველასათვის ცნობილია, რომ ამ კონფლიქტების გაჩაღებაში ლომის წილი რუსეთის იმპერიას მიუძღვის, რითაც სურს შეინარჩუნოს არსებული მდგომარეობა. კავკასიის, მისი ხალხების ისტორიის, ეთნოლოგიის შესახებ ყველაზე მეტი რუსეთში იწერებოდა; ასეა დღესაც. სამწუხაროდ, რუსეთში კავკასიისადმი მიძღვნილი ლიტერატურის დიდი ნაწილი ჩვენთვის თითქმის ხელმიუწვდომელია. ერთი რამ კი უნდა აღნიშნოს, რომ კავკასიის ყველაზე მრავალრიცხოვანი ეთნოსი რუსები არიან, რომლებსაც წინამდებარე წიგნში, როგორც არამკვიდრ ეთნოსს, არ შევხებით.

საგულისყურია კავკასიაში რუსთა კოლონიზაციის ისტორია, რაც ვფიქრობთ, ცალკე წიგნის (სალექციო კურსის) თემა უნდა იყოს, ანდა შეიძლება ეს პრობლემა „კავკასიის ეთნიკური რუკის“ სალექციო კურსში მოთავსდეს. უკანასკნელი თხუთმეტი წლის განმავლობაში რუსეთში დასტამბულ საისტორიო, ეთნოლოგიურ, გეოგრაფიულ თუ დემოგრაფიულ ლიტერატურაში ერთგვარი განგაშია ატეხილი კავკასიაში რუსთა რაოდენობრივი და პროცენტული შემცირების შესახებ, მაშინ, როდესაც მათი რაოდენობა მთელი XIX_XX საუკუნეების განმავლობაში მუდმივად იმატებდა. ასე, მაგალითად, 1897 წელს კავკასიაში რუსების რაოდენობა 1 მილიონ 826 ათასი კაცი იყო (შესაბამისად ჩრდილოეთ კავკასიაში _ 1 მილიონ 583 ათასი და სამხრეთ კავკასიაში _ 243 ათასი), 1989 წლისათვის ამ ხალხის რაოდენობამ აქ 12 მილიონს გადააჭარბა (შესაბამისად, ჩრდილოეთ კავკასიაში 11 მილიონ 233 ათასი, სამხრეთ კავკასიაში _ 885 ათასი). XX საუკუნის 70-იანი წლებიდან მოყოლებული რუსების პროცენტული და რიცხობრივი რაოდენობა კავკასიაში თვალსაჩინოდ იკლებს. ეს კლება უფრო აშკარაა უკანასკნელი ოცი წლის განმავლობაში. ამის გამოა, რომ 1970-იანი წლების შემდგომი პერიოდის დემოგრაფიულ პროცესებს კავკასიაში დღეს რუსულ სამეცნიერო ლიტერატურაში **დერუსიფიკაციის** პროცესს უწოდებენ. თუ როგორ განვითარდება შემდგომში მოვლენები ეთნოპოლიტიკური, ეთნოსოციალური, ეთნოდემოგრაფიული თვალსაზრისით, კავკასიაში ამის განჭვრეტა ერთობ ძნელია. ყოველივე ამისათვის კი გარკვეული მნიშვნელობა აქვს კავკასიის ხალხების წარსულის, ეთნიკური ისტორიის, ეთნიკური კულტურის შესწავლას, ერთი სიტყვით, საერთოდ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ ნაშრომებს, რასაც წინამდებარე წიგნიც ეძღვნება. ეს პრობლემა ქართველთათვისაც ფრიად აქტუალური და საინტერესოა, რადგან წიგნში მიმოხილული ყველა ეთნოსი ჩვენი მეზობელია და საუკუნეების განმავლობაში საქართველოს და ქართველ ხალხს კავკასიის ხალხებთან მეტ-ნაკლებად ყოველმხრივი და მჭიდრო ურთიერთობა ჰქონდა და მომავალშიც ქართველი ერი მათ მეზობლობაში, მათთან ურთიერთობაში გააგრძელებს აქ თავის ცხოვრებას. კავკასიაში რუსები ძირითადად კაზაკების სახით არიან წარმოდგენილი. ჩრდილოეთკავკასიელი ხალხებისათვის რუსები (კაზაკები), ჩვეულებრივ, კოლონიზატორებად აღიქმებოდნენ. რუსები კი ასეთებად თავს არ თვლიდნენ. თერგის კაზაკობას თავისი თავი გრებენელი კაზაკების მემკვიდრეებად მიაჩნდა. კაზაკები კავკასიისწინეთისა და ყუბანის ავტოქტონებად მიიჩნევენ თავს. ცნობილია, რომ მდ. თერგის მარჯვენა ნაპირზე კაზაკთა დასახლება 1711 წელს მოხდა. ჩრდილოეთ-კავკასიის სტეპებში ქალაქებისა და სტანიცების კაზაკთა მიერ დაფუძნება ლამის “ისტორიის დასაწყისად”

ადიქმება. სინამდვილეში საუკუნეთა განმავლობაში ეს მხარე სხვადასხვა ეთნოსის სამომთაბარეო და სამოსახლო არეალი იყო. რუსულ მეცნიერებაში მიაჩნიათ, რომ კაზაკებმა (რუსებმა) გადამწყვეტი როლი შეასრულეს სახელმწიფოებრივი წესრიგის დამყარებაში, კავკასიის ერთიანი პოლიტიკური სივრცის შექმნასა და კავკასიელი ხალხების თურქთა და სპარსელთა შთანთქმისაგან დაცვაში.

რუსების შესახებ მოკლედ მხოლოდ იმას აღვნიშნავთ, რომ რუსეთის სახელმწიფო და დიდი რუსული კულტურის შემქმნელი რუსი ერი ჩამოყალიბდა ცენტრიდან პერიფერიებისაკენ მოსახლეობის თანდათანობითი მიგრაციის, ახალი ტერიტორიების ათვისებისა და სხვადასხვა ხალხთა ასიმილაციის შედეგად. ასეთ პერიფერიას ჩრდილოეთ კავკასიის სივრცეც წარმოადგენდა. თავდაპირველად აღმოსავლურ სლავურ ტომებს თანამედროვე რუსეთის ვრცელი ტერიტორიის მხოლოდ უმნიშვნელო ნაწილი ეკავა. ესაა ამ ტერიტორიის დასავლეთი მონაკვეთი იმ მდინარეთა აუზებში, რომლებიც ბალტიისა და შავ ზღვებს ერთმანეთთან აკავშირებდა. თანამედროვე რუსეთის დიდი ნაწილი თავდაპირველად “თურანული”, ანდა “ურალურ-ალთაური” ტომებით იყო დასახლებული. პირველ რიგში ბულგარელთა და ხაზართა სამეფოები შეიძლება გავიხსენოთ. რუსეთის აღმოსავლეთით გადაადგილებას თან ახლდა ზემოთ აღნიშნული ეთნოსების გარუსება. “თურანულ” ანუ “ურალურ-ალთაურ” ხალხებში კი შემდეგი ჯგუფები იგულისხმება: უგრო-ფინური მოდგმის ხალხები; სამოედები; თურქები (განსაკუთრებით ბულგარები, ხაზარები, ყივჩაღები); უიგურები; მონღოლები; მანჯურიელები. ბოლოთქმაში მოკლედ რუსულ ეთნოსზე იმიტომ შევაჩერეთ ყურადღება, რომ ამ ხალხმა უკანასკნელი საუკუნეების განმავლობაში დიდი როლი ითამაშა ადგილობრივი კავკასიელების სვე-ბედის განსაზღვრაში.

ს ა რ ჩ ე ვ ი

შესავალი.

1. აბაზები.

2. ადიღეელები.

3. ყაბარდოელები.

4. ჩერქეზები.

5. ინგუშები.

6. ჩაჩნები.

7. ოსები.

8. თათები.

9. მთის ებრაელები.

10. ყარაჩაელები.

11. ბალყარელები.

12. ყუმუხები.

13. ნოღაელები.

14. ხუნძები.

15. ანდიელები.

16. ახვახელები.

17. ბაგულალები.

18. ბოთლიხელები.

19. ლოდობერიელები.
20. კარატაელები.
21. ტინდიელები.
22. ჭამალალები.
23. დიდოელები.
24. კაპუჭელები.
25. ხვარშიელები.
26. ჰინუხელები.
27. ჰუნზიბელები.
28. არჩიბელები.
29. დარგუელები.
30. ხაიდაყელები.
31. ყუბაჩელები.
32. ლაკები.
33. ლეზგები.
34. ალულები.
35. რუთულები.
36. თაბასარანელები.
37. წახურები.
38. ხინალულები.
39. კრიჩები.
40. ბუდუხეები.
41. თალიშები.
42. უდიები.
43. აზერბაიჯანელები.
44. სომხები.
45. აფხაზები.
46. ქართველები.
ბოლოთქმა.

46.ქართველები – იხილეთ ავტორის "საქართველოს ეთნოგრაფია/ეთნოლოგია: მოკლე სალექციო კურსი", თბ., 2006.